

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 3 (474)

ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 2007

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора, відпов. за випуск), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Решет** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Решет**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**
Комп'ютерна верстка – **А.В.Корженівська**
Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 25.05.2007 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1250 прим. Зам. № 6-22/12.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Р и ч к а В. М. Про склад і структуру великокнязівського двору середньовічного Києва	4
Т а р а с е н к о І. Ю. Поет-хроніст XVII ст. Самуель Твардовський та його творчість	17
Л у п а н д і н О. І. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка (до 125 річчя від дня народження)	36
В е д е н е є в Д. В., Л и с е н к о О. Є. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права	46
Р а ф а л ь с ь к а Т. Л. (<i>Житомир</i>). «Великий терор» на Житомирщині: специфіка та технологія	66
Н а х м а н о в и ч В. Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.: реальність та міф	76
Г е н е г а Р. Я. (<i>Львів</i>). Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.	97
Ю с о в а Н. М. «У світлі сталінських творів із питань мовознавства»: актуалізація етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр.	113
Б о н д а р ч у к П. М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.)	138

І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я. Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

К о в а л е в с ь к а О. О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи (до 320-ї річниці обрання І.С. Мазепи на гетьманство)	152
Г о н ч а р у к Т. Г. (<i>Одеса</i>). Міжнародний транзит через землі Наддніпрянської України першої половини XIX ст.: історія вивчення	167
Т е л ь в а к В. В. (<i>Дрогобич</i>). Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників	175

О Г Л Я Д И

К о т л я р М. Ф. Рукописи не горять... Роздуми над книгою (А.А.Зимин «Слово о полку Игореве»)	190
Є ф і м е н к о Г. Г. Дедуктивний метод у дослідженні історії України (А.В.Марчуков. Украинское национальное движение: СССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты)	197
Б л а н у ц а А. В., В а щ у к Д. П. Ідеальний образ жінки-шляхтянки в панегіричній літературі Великого князівства Литовського (Sarcevičienė J. Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai)	207

Р Е Ц Е Н З І Ї

К о ч е г а р о в К. А. (<i>Москва, Російська Федерація</i>). В.В.Станіславський. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699.	209
І л ь ю ш и н І. І. М.Климецький. Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Окупація Східної Малополющі (Галичини) Червоною армією в 1920 р.	212

М о л ч а н о в В. Б. І.І.Ярмошик. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ – ХХ століть216
Г о г у н О. С. (Москва, Російська Федерація), К е н т і й А. В. (Київ, Україна) Г.Мотика. Український партизанський рух 1942–1960. Діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії220
П а в л о в а Т. Г. (Харків). Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років224

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

У д о д О. А. Всеукраїнський семінар «Актуальні проблеми сучасної української історичної науки та її інтеграція з історичною освітою»226
Ш в и д к и й В. П. Круглий стіл «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (до 60-річчя трагедії)»228
С к л я р е н к о Є. М. Підготовка фундаментальної праці «Реабілітовані історією»229
П а с т у ш е н к о Т. В. До створення Української асоціації усної історії230
Т и м ч е н к о В. М. ХV Турецький історичний конгрес235
М а т я х В. М. До 60-річчя доктора історичних наук, професора В.С.Степанкова236
Н о в і к н и г и238

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

В.М.Ричка*

ПРО СКЛАД І СТРУКТУРУ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОГО ДВОРУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИЄВА

У публікації простежуються шляхи формування особистого складу та структури княжого двору середньовічного Києва. Останній був не тільки і не стільки приватним місцем проживання князя і його сім'ї та особистого штату двірської челяді та воєнної гвардії, але й центром влади й адміністративного управління.

Становлення княжого двору як центру влади та управління у Київській Русі проходило одночасно з розвитком дружинної організації та її ієрархізації. Ці процеси були взаємопов'язані. За доби раннього середньовіччя дружина була, як наголошував О.Є.Пресняков, «приватноправовим, особистим союзом, заснованим на спільності вогнища й хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального устрою народної громади в особливе, самодостатнє ціле. Вона має і свій лад, свою організацію, як дім, двір пана. У франків бачимо на чолі дружини дворецького, майордома. Ставши знаряддям королівського управління, джерелом його особового складу, двір цей зберігає риси приватного, особистого дому, що став палацом королівським, центром державної сили уряду»¹.

Літописні джерела розрізняють уже для середини X ст. у найближчому воєнно-аристократичному оточенні київського князя кілька осіб, які виконували при його дворі певні службові функції. Так, під 945 р. у «*Повісті временних літ*» згадується при неповнолітньому Святославі Ігоровичі «*кормилець его Асмудъ*»². Із літописного повідомлення 1017 р. довідуємося про те, що у Ярослава Володимировича (Мудрого), «бѣ кормилецъ и воевода именовъ Буди»³. Наставником і порадиником князя Володимира Святославича був його «уй» (дядько) на ймення Добриня. «Кормилець» і «дядько» давньоруських літописів відповідають, як зауважив О.Є.Пресняков, таким термінам латинських середньовічних текстів, як *paedagogus, nutritor, bajulus*. «У меровінгській і каролінгській Франції терміни ці, для яких ми не знаємо німецьких виразів, означали групу посад німецького княжого двору, первинна й основна функція яких – виховання князевих дітей, а потім і керівництво першими кроками їх на життєвому терені... Коріння цих синівських відносин князя-вихованця до годувальника треба, мабуть, шукати в поняттях, пов'язаних у стародавньому звичаєвому праві з розширенням кровних відносин так званим штучним спорідненням»⁴.

Відзначаючи виняткове становище *кормильця* при дворах володарів раннього середньовіччя, А.Гейштор добачав у функціях останнього «зародок придворних і водночас центральних управлінь... Існування особливого терміну для цієї придворної посади, надані годувальникові особливі повноваження, і, нарешті, його очевидна участь у здійсненні верховної влади, напевно не без доходів від цього, – усе дозволяє вбачати в системі кормільства риси, властиві придворному управлінню ранньофеодального періоду»⁵. На думку В.К.Гарданова, «кормільство в Стародавній Русі було однією з форм васалітету, доповнюючи васальний зв'язок штучною спорідненістю. А оскільки на початку розвитку феодальних відносин зв'язки між сюзереном і васалом на Русі були недостатньо сильні, таке підкріплення їх звичаєм кормільства представляло певну цінність як для сюзерена, так і для васала»⁶.

* Ричка Володимир Михайлович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

Ще одним урядовцем княжого двору був *воевода*, на якого покладалися функції командування добірним загоном дружини. Він був другою після князя особою, як, наприклад, при князі Ігорі *воевода* Свенельд: «*Игорь же сѣдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древяны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именовъ Свѣнделдъ; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду... И дасть же дань деревьскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: «се далъ еси единому мужевѣ много»*»⁷. Як бачимо, він став одним із перших, засвідчених літописними джерелами, ленників київського князя, отримавши на початку 940-х рр. виключне право стягнення данини з уличів і древлян, якою збагачувалася власна дружина Свенельда. Це, звісно, не могло не викликати заздрощів та нарікань із боку інших воїнів київського князя, що засвідчує наступне повідомлення «Повісті временних літ» під 945 р.: «*В се же лѣто рекоша дружина Игоревѣ: «отроци Свѣнльжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы назѣ. Поиди княже с нами в дань, да и ты добудешь и мы». И послуша ихъ Игорь, иде в Дерева в дань. И примышляше къ первои дани и насиляше имъ и мужи его»*»⁸.

Після трагічної загибелі Ігоря в древлянських пущах Свенельд зберігає своє високе становище при київському княжому дворі за регентства Ольги при малолітньому Святославі. Коли 946 р. Ольга виступила зі своїм київським військом проти древлян, малий Святослав як призвідець «*суну копьемъ на Древяляны и копье летѣ сквозѣ оуши коневѣ и оудари в ноги коневѣ, бѣ бо дѣтескъ», тут же гукнули Свенельд і Асмуд: «Князь оуже почалъ. Потягнѣте дружина по князѣ. И побѣдиша Древяляны»*»⁹.

Як «*воевода отень*», Свенельд брав участь у далеких військових походах Святослава Игоревича. Його ім'я зустрічаємо разом з іменем князя в русько-візантійській мирній угоді 971 р.: «*Равно другого свѣщанья бывшаго при Святославѣ велицѣмъ князи Рустѣмъ и при Свѣналъдѣ писано при Фефелѣ синкелѣ и к Ивану, нарицаемому Цѣмьскию царю Гречьскому въ Дерестрѣ, мѣсяца июля, индикта въ 14, в лѣто 6479»*»¹⁰. Повернувшись після загибелі Святослава біля Дніпровських порогів до Києва, Свенельд зберігає свій вплив і при дворі князя Ярополка. Його гонористий син Лют, вторгнувшись під час полювання у володіння Олега Святославича, які тому виділив батько у Древлянській землі, спровокував збройну сутичку, під час якої Лют наклав головою. Свенельд, «*хотя отмъстити сыну своему*», намовив Ярополка вчинити збройний напад на Олега й відібрати у нього Древлянщину: «*поиди на братѣ свои и прими волость его*»¹¹. Розбитий Ярополком, Олег загинув під Овручем. Коли у глибокому рові під мостом до міста було знайдено тіло Олега, Ярополк, оплакуючи смерть брата, докоряв Свенельду: «*вижь, сего ты еже еси хотѣл*»¹². Яскрава постать Свенельда, який, за підрахунками М.І.Артамонова, понад тридцять років залишався на верхівці військово-служебної ієрархії новонароджуваної Київської держави, безперечно, викликає неабиякий інтерес: «Цей вельможа, варяг за походженням, що висунувся, мабуть, завдяки своїй хоробрості та полководницьким талантам, як і багато його одноплемінників, залишився на Русі і став одним із творців ... держави, найвпливовішим радником княгині Ольги й молодого Святослава»¹³.

Помітною фігурою в оточенні Ярополка Святославича був *воевода* Блуд. Коли Володимир 978 р. підступив до Києва, у якому зачинився разом зі своїм військом Ярополк, він найперше спробував вступити у таємні зносини із цим достойником, аби схилити того на свій бік: «*Володимеръ же посла къ Блуду воеводѣ Ярополчю съ лестью глаголя: «поприяи ми аще оубью брата своего имѣти ты хочю во отца мѣсто и многу честь возьмешь от мене; не азъ бо почалъ братью бити, но онъ. Азъ же того оубоявѣся придохъ на нь»*»¹⁴. Спокусившись Володимировою «лестью», Блуд порадив своєму князю залишити Київ та отабори-

тись у місті Родні, при впадінні р. Рось у Дніпро. Тим часом Володимир зайняв Київ, а потому, утвердившись у ньому, приступив до облоги Родня. Тут Блуд зумів переконати Ярополка укласти мир із братом: «и рече Блудъ Ярополку: «*поиди къ брату своему и речъ ему что ми ни вдаси, то азъ приму*». *Поиде же Ярополкъ. И рече же ему Варяжко: «не ходи, княже, оубьютъ тя, побѣгни в Печенѣги»*»¹⁵. Свого часу Д.С.Лихачов звернув увагу на те, що у цьому місті в «Никонівському літописі» міститься додатковий текст: «*рече Блуд: «То ти милостник у князя». И рече Варяжко: «Всяк милостник подобен естъ змии запазушной, а ты побегни в печенеги и приведеши вои*». Потім текст Никонівського літопису схожий із Лаврентіївським. Звідки взято доповнення Никонівського – не зрозуміло. У будь-якому разі слово «милосник» і характеристика «милосника» говорять про домонгольський час: «милосники» – княжі улюбленці, наближені (елементи майбутнього дворянства) згадуються в домонгольських літописах»¹⁶. «Милостники» у давній Русі були не просто князівськими улюбленцями, а склали особливу категорію палацових слуг, яка відповідала розряду середньовічних міністеріалів Західної Європи¹⁷. Отже, Варяжко мав доволі високий соціальний статус в ієрархії службовців великокнязівського двору.

Не послуховавшись поради свого вірного слуги, Ярополк рушає до Києва. Тут, на княжому дворі, його було, не без допомоги Блуда, підступно вбито: «*И приде Ярополкъ къ Володимеру, яко полѣзе въ двери и подѣста и два Варяга мечьми подѣ пазусѣ. Блудъ же затвори двери и не по немъ ити своим и тако оубьен бысть Ярополк. Варяшко же видѣвъ яко оубьнъ бысть Ярополкъ бѣжа съ двора в Печенѣги и много воева Володимера с Печенѣги одва прибави и заходивъ к нему ротѣ*»¹⁸. Поняття вірність і зрада були ключовими в ієрархії моральних цінностей середньовічного суспільства. Їх уособленням для старокіївського літописця став випадок Варяжка і Блуда. Засуджуючи вчинок останнього, він розвиває свою думку наступними словами: «*се естъ совѣтъ зол иже свѣщеваютъ на кровопролитъе; то суть неистовии иже приемше от князя или от господина своего честь ли дары, ти мыслятъ о главѣ князя своего на погубленъе, горше суть бѣсовъ таковии. Якоже Блудъ преда князя своего, и примъ от него чьти многи се бо бысть повиненъ крови тои*»¹⁹.

Разом з ієрархізацією дружини набуває певних рис і структура великокнязівського двору. На ранніх етапах його існування, зокрема в епоху правління князя Володимира Святославича, основні питання управління, внутрішньої та зовнішньої політики князь розв'язував разом зі своєю дружиною, від якої він ще так само залежав, як його батько Святослав та дід Ігор. Коли останній у 944 р. вирушив зі своїм військом у похід «на греки», візантійський імператор вислав їм на зустріч своїх достойників, «моля и глаголя: не ходи, но возьми дань юже ималъ Олегъ, придам и еще к тои дани», Ігор скликав свою вірну дружину на раду й повідав їй цареву пропозицію. На що, «*рѣша же дружина Игорева: «да аще сице глаголетъ царь, то что хотимъ боле того, не бившеся имати злато, и сребро, и паволоки? Егда кто вѣсть кто одолѣеть, мы ли, онѣ ли? Ли с моремъ кто свѣтенъ? се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстѣи: обьча смерть всѣмъ»*». *Послуша ихъ Игорь, и повелѣ Печенѣгомъ воевати Болгарьску землю, а самъ вземъ оу Грекъ злато и паволоки и на вся воя, и възратися въспять, и приде къ Киеву въ своя си*»²⁰. Так само послухався Ігор своєї дружини й у наступному 945 р. Як пам'ятаємо, прийняте ним тоді рішення вирушити у похід на древлян стало для нього фатальним.

Князь Святослав заявляв своїй матері, яка намагалася навернути його у християнство: «*Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ, а дружина моя сему смѣятися начнутъ*»²¹. Взаємини князя і дружини відбиває і знаменита промова Святослава, виголошена ним напередодні вирішальної битви з греками 971 р.: «*...»да не посраимъ землѣ Рускиѣ, но ляжемъ костьми ту, мертвы и бо*

срама не имамъ. Аще ли побѣнемъ, срамъ имамъ. Не имамъ оубѣжати, и станемъ крѣпко. Азъ же предъ вами поиду, аще моя глава ляжетъ то промыслите собою». И рѣша вои: «идеже глава твоя, ту и свои главы сложимъ»²².

Дружину бачимо біля князя не тільки на війні, а й у буденних клопотах. Перед дружиною складають звіт послі Володимира Святославича, які повернулися до Києва після «випробування» ними різних релігійних вірувань. Із дружиною князь, «думая о строи земленемъ, и о ратехъ, и о оуставѣхъ земленѣмъ» і після запровадження християнства на Русі. Бувало, що захмелілі («егда же подпьяхуться») дружинники після князівського частування невдоволено гомоніли між собою, нарікаючи на князя. Якось, як свідчить «Повість временних літ», під 996 р., будучи добре напідпитку, дружина «начьняхуть роптати на князя глаголюще: «зло есть нашимъ головамъ: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребряными». Се слышав Володимиръ повелѣ искovati лъжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рече сице яко: «сребромъ и златомъ не имамъ налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра». Бѣ бо Володимиръ любя дружину»²³. Слід зауважити, що обдарування князем Володимиром багатирів під час бенкетування на княжому дворі є усталеним мотивом і героїчного билинного епосу²⁴.

Досліджуючи інститут дарування в ранньосередньовічних спільнотах, А.Я.Гуревич виявив його внутрішній зміст, наповнений соціальним динамізмом, релігійними, магічними функціями і уявленнями. Дослідник встановив, що у скандинавів епохи вікінгів «складається погляд на золото і срібло як на такий вид багатства, в якому матеріалізуються щастя і добробут людини і його сім'ї, роду, Той, хто накопичив багато цінних металів, за їх уявленнями, придбав засіб збереження і примноження успіху і щастя. При цьому золото і срібло самі по собі, безвідносно до того, у чиїх руках вони знаходяться, не містять цих благ: вони стають співпричетними властивостями людини, яка ними володіє, ніби «вбирають» добробут їх володаря і його предків і утримують у собі ці риси. Тому-то сподвижники і дружинники знатних людей і вождів домагалися від них дарів – золотих гривень, наручних і нашійних браслетів, мечів, сподіваючись отримати таким шляхом частинку успіху і щастя, що на них були «багаті» зверхники»²⁵.

Таку ж соціальну функцію відіграло багатство у середньовічній Русі. На думку І.М.Данилевського, вона полягала в набуванні і підвищенні особистого престижу шляхом передачі свого майна іншим людям. При цьому тоді «для людини цінність мала не сама річ, а та людина, яка нею володіла, і акт передачі її новому господареві, як такої. Разом із дарувальним предметом до нього переходила частина успіху, багатства дарувальника («с-частье»!). Одночасно встановлювалися відносини особистої залежності того, хто отримував подарунок, від того, хто його зробив»²⁶.

Князівська дружина була неоднорідною за своїм складом, а розподілялася на дві основні частини. Її верхівка складалася з дружинників, які нерідко служили кільком поколінням князів і, через що, бували й старші за віком люди називалися «старшою дружиною». З її рядів і постав у IX–X ст. привілейований прошарок служилої аристократії, що став називатися боярами²⁷. Саме слово «боярин» («болярин») тюркського походження. У слов'янське середовище його привнесли протоболгари, які так називали вищу категорію сановників, що служили болгарському хану в центральному і місцевому управлінні. Термін «боярин» уперше фіксується, як відомо, у русько-візантійській угоді 911 р. Вона являє собою болгарський переклад із грецької й, відтак, на думку Г.Ловмянського, стала «ланкою в передачі цього терміну з Болгарії на Русь»²⁸.

Поступово, набувши господарської самостійності, бояри відокремлюються від решти дружини і живуть по своїх дворах. Натомість «молодша» дружина пе-

ребувала при дворі князя. Із неї вибирались особисті слуги князя, його охоронці, а також призначалися дрібні урядові особи²⁹. У IX–X ст. ще не склалася, сказати б, їх відомча спеціалізація.

Крім дружини, до складу найближчого оточення князя Володимира належали ще й згадувані у літописних джерелах «старейшины» і «старцы градские». Імовірно, ці поняття були тотожними. На думку В.М.Мавродіна та І.Я.Фроянова, «старцы градские» – суспільний інститут, що постав із надр родового ладу. Вони вбачають у ньому племінну знать, «яка займалася цивільними справами, чим вона і відрізнялася від князів і їх бояр, що профілюються перш за все у військовій області. Найменування «градские» вони отримали тому, що перебували, як і слід було чекати від племінної знаті, у «градах» – племінних центрах³⁰. Очевидно, термін «старцы градские» літературного походження³¹, за яким ховається реальна сутність цієї гаданої інституції.

Оці помічники і радники князя й утворювали державний апарат управління в Київській Русі. Історики минулого доводили, що вже в епоху Володимира при князі сформувалася особлива установа, яку вони називали боярською чи князівською *думою*. В.О.Ключевський вважав, що X ст. до складу цієї думи – *постійної ради князя* у справах воєнного й земського управління входили бояри, єпископи і згадувані вже старці градські, що репрезентували військово-торговельну аристократію³². В.І.Сергієвич під *думою* розумів не інституцію, а сам акт *думання*, дію – раду князя з людьми. На думку вченого, «нашій старовині була геть чужою принципова відмінність органів державного управління від органів управління приватними справами князя. Хто входив до складу княжого двору, той тому вже вважався придатним і для відправлення публічних функцій. Призначені до публічних посад, чини двору утримували за собою ті позиції, які належали їм у приватному господарстві князя»³³.

Натомість М.С.Грушевський, який піддав гострій критиці цей погляд, стверджував: «дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і нарада велася не з тим, кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих планах»³⁴.

Заперечуючи існування в Київській Русі боярської думи як особливої установи, С.В.Юшков наголошував на тому, що «князеві, що постійно радився з дружиною, не було ніякої рації створювати якусь особливу надбудову, якусь особливу установу, куди однаково повинна була ввійти верхівка дружини. Та й не було інших феодальних груп, які могли б протистояти дружинній організації і вимагати створення установи, що мала враховувати ці інтереси. Коли з'являються ці нові елементи, їх притягають до нарад поруч із дружиною»³⁵. Цей погляд було підтримано й розвинено сучасною наукою. Зокрема А.А.Горський, на основі комплексного аналізу свідчень писемних джерел про князівську раду, дійшов висновку, згідно з яким «рада при князеві в Київській Русі X–XII ст. не є установою з якоюсь чіткою організаційною структурою – це, як правило, нарада князя зі своїми наближеними, верхівкою дружини. Очевидно, початковим пунктом еволюції ради була нарада князя з усіма своїми дружинниками. Можливо, що в X ст. склад ради був достатньо широким. Але в ранньофеодальному суспільстві, з кількісним зростанням служивого прошарку і з посиленням княжої влади рада стала нарадою вузького складу, що включила лише верхівку дружини... Така рада переважає в XI і XII ст.»³⁶.

Княж-двір у середньовічному Києві був своєрідним «робочим», або, сказати б, *Присутственным місцем* київських нобілів кінця X – першої чверті XI ст. Як сповіщає «*Повість временних літ*», під 996 р. Володимир, «*оустави на дворѣ въ грядициѣ пирѣ творити и приходити боляром, и грядемъ, и съцьским, и десятицьским, и нарочитымъ мужем при князи, и безъ князя*»³⁷. Княжі достойники з'являлися «*по вся недѣля*» до Володимирового двору не тільки і не стіль-

ки для того, щоб смачно попоїсти та повеселитися. Ще М.С.Грушевський звернув увагу на те, що ці Володимирові «пировання» мали трохи глибший зміст. На цих трапезах, зауважував учений, «стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут зміцнялися відносини сих елементів та загладжувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна виказати його наочно. У таких разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на «рать многу», не були викинені марно із політичного погляду»³⁸. Учти та свята, як і обмін дарунками, у будь-якому архаїчному суспільстві, за спостереженням А.Я.Гуревича, є «невід'ємною і дуже важливою складовою системи суспільної комунікації, засобів соціального спілкування. Усі ці акти мали підкреслено, демонстративно формальний характер, регламентуючи поведінку людини в суспільстві. За посередництва цих актів затверджувалася і в наочній формі реалізувалася соціально-психологічна єдність суспільних колективів»³⁹.

Ось чому Володимирові зустрічі не носили приватного, за участю тільки найближчого оточення князя, характеру. Після освячення Десятинної церкви у 996 р. Володимир «створи праздникъ великъ въ тѣ день боляромъ и старцемъ градским, и убогим раздая имъѣнье много»⁴⁰.

Того ж року, після свого чудесного урятування від печенігів поблизу Васи́лева, Володимир дав обітницю збудувати церкву св. Преображення. Князь дотримав свого слова: «Избывъ же Володимиръ сего, постави церковь, и створи праздникъ великъ, варя 300 провар меду. И съзываша боляры своя, и посадники, старѣйшины по всѣм градомъ, и люди многы, и раздая убогымъ 300 гривенъ»⁴¹. Після восьмиденного свята у Василеві Володимир «взрацається Києву на Успенъе свята Богородица и ту пакы стваряще праздникъ великъ, съзывая бесчисленное множество народа»⁴².

Такого ж грандіозного розмаху київські учти князя Володимира набувають і в епічному вимірі. У билинах вони носять такі назви, як «беседа», «столованье», «почестный пир». Так само, як і в історичній дійсності, їх епічні замальовки не вкладаються в рамки звичайної хмільної розваги: «Це або «почестный пир», тобто на честь кого-небудь, хто має суспільні заслуги, здійснив подвиг (військова перемога, вдало виконане дипломатичне доручення та ін.), або своєрідна нарада князя, яка супроводжується бенкетом, зі своєю військовою дружиною й іншими радниками з якого-небудь серйозного приводу»⁴³.

Особливе, вочевидь, привілейоване місце на княжому дворі Володимира посідали священнослужителі, зокрема, згадувані у літописних джерелах «попы царицины» та «попы курсуньски». Їм належала визначальна роль у справі християнізації Русі та церковного будівництва і просвітництва. Вони були головними порадиниками Володимира у питаннях запровадження норм християнської моралі та пристосування до місцевих умов основних елементів візантійського церковного права. Митрополит Іларіон у своєму «Слові про Закон та Благодать» згадує про те, що Володимир, «сѣ новыими нашими отци епископы сънимаюся чясто сѣ многымъ сѣмъкрениемъ сѣвѣщаваашеся, како въ человекѣхъ сѣ новопознавиихъ Господа закон оуставити»⁴⁴.

Церковна організація, що сама перебувала у початковому стані формування, була включена за Володимира Святославича у структуру державної влади та управління. Для її матеріального забезпечення київський князь виділяв десятю частину від усіх своїх прибутків. Після освячення Десятинної церкви у 996 р. Володимир, помолившись, «рекъ сице: «Даю церкви сей святѣй Богородици от имѣнья моего и от градъ моихъ десятую часть». И положи написавъ клятву въ церкви сей, рекъ: «Аще кто сего посудить, да будетъ проклятъ». И вдасть десятину Настасу Курсунянину»⁴⁵. Інститут десятини не був місцевим винаходом, а був принесений на Русь разом із християнським віровченням. «Конче да-

си десятину з усього врожаю насіння твого, що щорічно на полі зросте. І будеш ти їсти перед лицем Господа, Бога свого, у місці, яке Він вибере, щоб ім'я Його перебувало там, десятину збіжжя свого...» (5 М. 14: 22–26).

Анастас Корсунянин співробітничав із Володимиром ще від початку облоги руськими військами Корсуня. Через що, либонь, саме йому було довірено соборний храм святої Богородиці у Києві. У безпосереднє відання Анастаса було передано й церковну десятину, призначену для утримання всього давньоруського духовенства⁴⁶. Цікаво відзначити, що Анастас не був навіть єпископом, а лише простим пресвітером⁴⁷. Близьку до цієї ситуації аналогію убачав А.Г.Кузьмін в улаштуванні Зальцбурзької єпархії кінця VIII ст. Її тодішній очільник Віргілій не був єпископом, але керував єпархією, при чому без санкції Риму⁴⁸. У цьому зв'язку слід зауважити, що в кирило-мефодіївську епоху Херсон/Корсунь зберігав статус автокефальної єпархії. Орієнтація Володимира на підтримку корсунського духовенства, що продовжувало зберігати свою єпархіальну відособленість і підпорядкування єпископу Корсуня, була пов'язана, на думку О.В.Гадло, із зацікавленістю київського князя зберегти свій вплив на Тавриці і Північно-Східному Кавказі⁴⁹. При цьому слід зауважити, що загравання Володимира з «попами корсунськими» аж ніяк не принижувало ролі «попів царициних» у церковно-релігійному житті Київської Русі.

Одночасно із запровадженням десятини Володимир надав церкві право творити суд у питаннях, що підлягали її юрисдикції. Первісне ядро так званого «Устава Володимира о судах церковных», що відомий у багатьох списках XII–XVII ст., становили, як доведено у науці, грецький номоканон та настанови жони Володимира – княгині Анни. У запропонованій Я.М.Щаповим реконструкції тексту архетипу «Устава» Володимира, у 3-й, 4-й та 5-й його статті, зокрема, сповіщається: *«И потом летом минушим создах церковь святую Богородицу и дах десятину к ней по всей земли Русской княженья от всего суда десятую векушу, ис торгу десятую неделю, из домов на всякое лето десятое и всякого стада и всякого жита к чюдной Матери Божии и чюдному Спасу. И потом взрех в греческыи номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяж и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его. И сгдав аз со своею княгинею Анною и со своими детми дал есмь святеи Богородици и митрополиту и всем епископам»*⁵⁰.

Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого і чорного духовенства й декларувало судовий імунітет відносно всього християнізованого населення країни. Виступаючи захисником соціальних низів, церква не тільки засуджувала найбільш грубі форми гноблення людності Київської Русі, але й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Вона взяла під своє піклування холопів, а також людей, що мали фізичні вади, жебраків, юродивих та інших, найбільш обездолених груп населення.

Володимир спробував також пристосувати до реалій давньоруської дійсності й головні норми візантійського цивільного права. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р., *«Живяше же Володимеръ в страѣхъ Божьи и оумножишася зело разбоеве. И рѣша епископи Володимеру: «се оумножишася разбойници, почто не казниши ихъ?» Он же рече имъ: «Боюся грѣха». Они же рѣша ему: «ты поставленъ еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье. Достоить ти казнити разбойника, но со испытомъ». Володимеръ же отвергъ виры, нача казнити разбойники»*⁵¹. Віра – грошовий штраф, що стягувався князівським службовцем (вірником) за вбивство чи покалічення дружинника чи когось із двірських слуг згадується у законодавчому кодексі, укладеному за Ярослава Мудрого, що дістав назву «Правда Роськая»⁵².

Це рішення, як виявилось, мало згубні наслідки для стану князівської скарбниці, тому Володимир невдовзі змушений був повернутися до старого по-

рядку стягнення штрафів: «*И рѣша епископи и старци: «рать многа, оже вира то на оружьи и на коних буди». И рече Володимеръ: «тако боуде». И живяше Володимеръ по устроенью отню и дѣдню»*⁵³. Як бачимо, ці надходження складала вагому частку поповнення державних коштів, які йшли на утримання воєнної дружини князя і всього війська.

Княжий двір був місцем приватного проживання князя і його сім'ї, особистого штату двірської челяді, частини військової дружини й одночасно центром влади й адміністративного управління. Як слушно зауважував М.С.Грушевський, «в організації двора, у функціях двірських урядників нерозлучно в'язалися функції державні з приватним характером княжих господарських агентів»⁵⁴. Усе це чимале князівське господарство, що невпинно розвивалося, потребувало дбайливих рук, численних слуг і пильного ока. На чолі княжого двору стояв – «*двірський*», або «*дворецький*». Якщо в IX–X ст. він був мажордомом, який відав управлінням князівського господарства, то вже у другій половині XII ст. це – високопоставлений двірський чин. Про це свідчить повідомлення «*Київського літопису*» про участь двірського київського князя Ізяслава Мстиславича на ймення Олекса у бойових діях 1171 р.: «*И поможе Богъ Андрѣевичу Мъстиславу съ братею и взяша Киевъ. Мъстиславъ же Изяславичъ бѣжа ис Киева на Василевъ. И постигше и Бастѣва чадъ, начаша стрѣляти въ плечи ему и много изоимаша дружини около его: Яша Дмитра Хороброго и Олексу Дворьского, Сбыслава Жирославича и Иванка Творимирича, Рода тивуна его и ины многы»*⁵⁵. На жаль, це єдина згадка про двірського київського князя у літописах. Повнішими є відомості про діяльність такого посадовця у Галицькій землі XIII ст.

Ключниця була центральною фігурою у княжому домі. У багатьох народів середньовічного світу ключ віддавна був символом жіночого домогосподарства, влади жінки над домашнім господарством. Як зауважував у цьому зв'язку М.П.Павлов-Сильванський, «ключ як символ домашнього господарства вживався у нас у давнину на знак прийняття особою на себе обов'язків ключника-прикажчика. При цьому, хто приймав, прив'язував собі ключ без особливої угоди з господарем, той ставав холопом»⁵⁶. Це було, зокрема, передбачено відповідною статтею Руської Правди: «*а се третье холопство: тивунство без ряду или привяжетъ ключъ к себе без ряду, с рядомъ ли, то како ся будеть рядил, на том же стоить»*⁵⁷.

Уперше на сторінках староруських літописів ключниця згадується під 970 р. Нею при дворі княгині Ольги була донька безталанного древлянського князя Мала – Малуша. Від неї, як засвідчує «*Повість временних літ*», був один із синів князя Святослава: «*Володимеръ бо бѣ отъ Малуши, ключницѣ Ользыны»*⁵⁸. У «*Києво-Печерському патерику*» згадується не названа на ймення, «*жена нѣкаа, яже бѣ придръжащи вся в дому благовѣрнаго князя Всеволода»*⁵⁹. Очевидно, вона була ключницею київського великокнязівського дому Всеволода Ярославича. Андрій Боголюбський, собі на біду, «*надо всими волю... далъ»* ключнику Амбалу «*тотъ бо ключъ держашетъ оу всего дому княжа»*⁶⁰.

Княжий *тіун* був розпорядником княжого дому, чи не найбільш наближеною до князя особою, а пізніше – одним із важливих двірських чинів. Давньоруським законодавством (Ст.22. «*Руської Правди*») за вбивство княжого тіуна передбачалося стягнення грошового штрафу у розмірі 80 гривень⁶¹. Тоді як за вбивство сільського князівського старости належало сплатити 12 гривень, а «*в рядовници княжи*» – 5 гривень. Із розвитком великокнязівського доменіального господарства поступово розвивається спеціалізація княжих тіунів. Із кінця XI ст. починають виділятися тіуни, які завідували князівським двором-вогнищем («*тіуни вогнищні*»); з'являються також «*тіуни конюшні*», «*тіуни ратайні*», «*тіуни сільські княжі*» тощо⁶². Кожен із них відповідав за певну галузь чи відомство князівського господарства.

Тіуни і ключники були особливою категорією князівських слуг. Вони віддали не тільки господарчими справами княжого двору, а ще й відповідали за збереження та охорону великокнязівської скарбниці. Київський князь Ростислав Мстиславич, поховавши 1154 р. свого співправителя В'ячеслава Володимировича, «...ѣха на Ярославль дворъ и съзва мужа отца своего Вячеслави, и тивуны, и ключники, каза нести имѣнье отца своего передъ ся, и порты, и золото, и серебро»⁶³. Вилучене тіунами і ключниками зі сховку добро і гроші князь роздав по монастирях і церквах, наділивши і злиденних, а собі залишив лише їх малу частину. Симптоматично, що гадані міністеріали княжого двору зі зміною його господаря продовжували виконувати свої функції.

Із перебігом часу тіуни відіграють велику роль не тільки в управлінні княжим господарством, а й, по мірі розвитку соціальної диференціації, набувають і публічних функцій – адміністративно-фінансових і судових. Здійснений С.В.Завадською аналіз терміну «княж тиун» у писемних джерелах XI–XIII ст. дозволив дослідниці виділити дві формальні межі еволюції його змісту. Кінець XI ст., на її думку, «фіксує час поділу змісту терміну, який раніше існував в нерозчленованій формі, об'єднуючи значення адміністративно-господарської, адміністративно-судової й опікунської діяльності княжого тіуна. Зберігаючи колишню форму, термін «княж тиун» втрачає значення адміністративно-господарської діяльності, для якої з'являється спеціальна термінологія – «тіун конюх», «тіун вогнищний» та ін. Це явище відображене в термінології Пространної Правди. Подальший розвиток змісту терміну «княж тиун» іде по шляху утвердження за ним адміністративно-судового значення. Середину XIII ст. можна прийняти за межю остаточного становлення цього значення»⁶⁴.

На княжих тіунів нерідко покладалися й функції міських урядників. На їх свавілля жалілися кияни на вічі, скликаному ними біля Турової божниці у 1146 р.: «почаша Кияне складывати виноу на тиоуна на Всеволожа, на Ратью и на другога тивоуна Вышегородьского, на Тоудора, рекоуче: Ратша ны погоуби Киевъ, а Тоудоръ – Вышегородъ»⁶⁵. Незважаючи на запевнення князя Святослава Ольговича, який запрягався, «яко не будетъ вы насилья некоторого же, а се ж вы и тивоунъ по вашей воли», кияни рушили грабувати двір невідомого урядовця. Як бачимо, у Ратші був у Києві свій власний дім, що свідчить про його екстериторіальність по відношенню до княжого двору.

Помічником князя у судових справах виступав мечник. Інститут мечників формувався у колі найближчого дружинного оточення князя. Мечники були привілейованими чиновниками княжого двору. Нормами Руської Правди передбачалося за вбивство мечника стягнення штрафу у розмірі 40 гривень. Мечники наглядали за виконанням процедури покарання злочинців і отримували за це особливу винагороду. Як свідчить 38 стаття Руської Правди, під час покарання залізом, «железного платить 40 кун, а мечнику 5 кун, а пол гривны детьскому; то ти железный урок, кто си в чем емлетъ»⁶⁶. Дітський був безпосереднім виконавцем покарання, через що й отримував більшу платню, ніж мечник. На дітського покладалися також функції виконання судових постанов у справах спадщини⁶⁷.

В обов'язки *конюшого* входило забезпечення князівського війська кінським складом. Від його діяльності залежала сила найголовнішої частини князівського війська, саме кінноти⁶⁸. До цього відомства слід, очевидно, віднести й згаданого у літописних джерелах⁶⁹ княжого *сѣдѣлничего*, який видав верховим виїздом князя й при нагоді виконував інші його доручення.

На княжому дворі, на підхваті у князя, постійно проживає певна кількість молодшої дружини. Вищий же її розряд – бояри – поступово відокремлюються від княжого двору. Як слушно зауважив Б.О.Романов, в XI–XII ст., «дружина терпить разом із князем, ризикує разом із ним, виграє і просувається разом. А

живе вона із ним уже не «на єдиному хлібі», а у своїх будинках, володіє своїми селами, куди і їздить «на свое орудье», у своїх господарських справах, як і самі князі»⁷⁰. Проте це побутове відокремлення бояр-дружинників від княжого двору не розірвало їхнього особистого зв'язку з князем. Так, князь Ізяслав Мстиславич, намагаючись у черговий раз повернути собі Київ, звертається 1150 р. до своєї дружини з такими словами: «*вы есте по мнѣ из Рускы земли вышли своих селъ и своихъ жизни лишився, а азъ пакы своя дѣдины и отчины не могу презрѣти*»⁷¹. Сповідуючи про повернення ігумена Феодосія на світанні з княжого двору до Печерського монастиря, «Києво-Печерський патерик» свідчить, що по дорозі Феодосію зустрілися бояри, які прямували до двору київського князя Ізяслава: «*Тажде сице зорям суцим и велѣможам ѣдущим противу князя, издалече познавше блаженаго и съсѣдше с коний, поклоняющеся ему*»⁷². Ці вельможі – люди князя, які, ставши боярами, не перестали бути «княжими мужаами», зобов'язаними князю службою й особистою вірністю.

Як і раніше, вірна князівська дружина цінувалася більше всякого багатства. Характерним у цьому відношенні є повідомлення «Повісті временних літ» під 1075 р. Тоді саме, сповіщає літописець, до київського князя Святослава прибули послы «из Нѣмецъ». Святослав, «*же величаяся, показа имъ богатство свое. Они же видѣвше бецисленное множество, злато, и сребро, и паволокы, и рече: «Се ни въ чтоже есть, се бо лежитъ мертво. Сего суть кметье луче. Мужи бо ся доищуть и больше сего*»»⁷³. У науковій літературі вже зверталася увага на ту обставину, що у старокиївському літописанні, де йдеться про боярську службу, неодноразово повторюється думка про те, що «любов» князя до його дружини повинна виявлятися у «честі» і «дарах». Хоч поняття честі й було багатозначним, однак головним і висхідним було, як показав П.С.Стефанович, означення соціального статусу і достойної поведінки в очах спільноти. Поєднання «честі» з поняттям «дару», на думку дослідника, не було випадковим: «вживанням цих слів разом виражалася думка, що дар князя бояринові, який йому вірно служив – це не тільки визнання заслуг останнього з боку першого, але і забезпечення соціального статусу боярина, підтвердження його видатного, наближеного до князя, а, значить, і до влади та багатства положення»⁷⁴.

Свого часу О.Є.Пресняков звернув увагу на ту обставину, що слово «бояри» на сторінках давньоруських літописів вживається то у більш вузькому, то у ширшому значенні: «часто воно обіймає все, що стоїть вище за простонародну масу і міське купецтво. У цих випадках під ним розуміється не тільки «бояри, що думають», але і «мужі храборствующие», весь наявний склад «князевих мужів», окрім отроків і челяді. Але поняття про княжу дружину дуже розширилося до кінця XII ст. Воно обіймає впливові верхи суспільства і всю військову силу княжіння. Дружина розділилася на княжий двір і боярство, велике і рядове»⁷⁵. Із перебігом часу ті дружинники, що перебували на постійній службі при князівському дворі, стали називатися *дворянами*.

Останні, за спостереженнями М.М.Тихомирова, утворювали особливу категорію двірських слуг, князівських улюбленців («милостників»), становище і служба яких носили міністеріальний характер⁷⁶. Щоправда, міністеріалітет XII–XIII ст. не був ідентичним тому «холопському» міністеріалітету, який склався у Північно-Східній Русі в XIV–XVI ст.: «Дворяни XII–XIII ст. – це мужі князя (хоч і не з числа кращих, «ліпших»), що посідають престижні посади в державному апараті, беруть участь у феодальних з'їздах, мають законне право купувати села»⁷⁷. Термін «дворянин» у давньоруських джерелах еволюціонував, як показав М.Б.Свердлов, від «слуги княжого двору» до «члена князівського адміністративного апарату, озброєного слуги князя, дружинника». Таке розширення даного терміну, на думку дослідника, «відображало соціально-політичний процес злиття апарату служивого княжого двору з апаратом державного

управління. Цей процес централізації виражався, імовірно, як у включенні дворян в адміністративний державний апарат, так і в поширенні поняття «дворянин» на членів княжої адміністрації... Семантика терміну і співвідношення в джерелах XII–XIII ст. дворян зі слугами вказують на генезис дворян як соціальної групи. Слово «дворянин» спочатку означало слуг саме княжого двору, на відміну від княжих слуг – членів князівського адміністративно-судового апарату»⁷⁸.

Київський княжий двір XI – першої третини XIII ст. являв собою особливу, інституційну за своєю соціальною природою структуру. До його складу входили особи, що займали престижні посади при князеві, а також дворяни-слуги і воїни. Боярство, що виросло із дружини, не розриваючи своїх зв'язків із князем, поступово перетворюється на провідну верству міського населення Київщини. Воно було визначальною політичною силою, що обумовлювала шляхи її подальшого історичного розвитку. Однак, як зауважував О.Є.Пресняков, київська історія так і не змогла відповісти на питання: «чи перейде цим шляхом урядова організація до складу вічового ладу, як у Новгороді, чи втримає її у своїх руках князівська влада, через неї підпорядкувавши собі і суспільство, як у Русі північно-східній, або, як у Галичині, боярство зробить спробу, спираючись на свою владу над населенням, мати князів «по своїй волі»»⁷⁹.

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.190.

² Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т.1. – Стб.55.

³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.143.

⁴ Пресняков А. Е. Кормилец, воевода, тысяцкий // Известия отделения русского языка и словесности императорской АН (далі – Известия ОРЯС). – Санкт-Петербург, 1908. – Т.ХІІІ. – Кн.1. – С.150–151.

⁵ Гейштор А. Заметки о центральном управлении в славянских государствах в IX–XI вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972. – С.71.

⁶ Гарданов В.К. «Кормильство» в Древней Руси // Советская этнография. – 1959. – №6. – С.57.

⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова (далі – НПЛ). – Москва; Ленинград. – 1950. – С.109.

⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.54.

⁹ Там же. – Стб.58.

¹⁰ Там же. – Стб.72.

¹¹ Там же. – Стб.74.

¹² Там же. – Стб.75.

¹³ Артамонов М.И. Воевода Свенельд // Культура Древней Руси. – Москва, 1966. – С.34.

¹⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.76.

¹⁵ Там же. – Стб.78.

¹⁶ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч.2. – С.323.

¹⁷ Див.: Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси в XII в. // Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – Москва, 1975. – С.235.

¹⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.78.

¹⁹ Там же. – Стб.77.

²⁰ Там же. – Стб.46.

²¹ Там же. – Стб.63.

²² Там же. – Стб.70.

²³ Там же. – Стб.126.

²⁴ Див.: Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. – Москва, 1969. – С.239–248.

²⁵ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970. С.72–73; Про це ширше див.: Гуревич А.Я. Дары. Обмен дарами // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.129–134.

- ²⁶ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – Москва, 1999. – С.122.
- ²⁷ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.54–55; Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – Москва, 1989. – С.40–48. Натомість С.В.Завадская доводить, що до початку XII ст. соціальний термін «боярин» не був пов'язаний з означенням представників конкретних суспільних груп (Див.: Завадская С.В. «Боярин» – «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – Москва, 1986. – С.89–94). Порівн.: Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С.148–149.
- ²⁸ Ловмянский Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.96.
- ²⁹ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.54.
- ³⁰ Мавродин В.В., Фроянов И.Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С.32.
- ³¹ Див.: Строев В.Н. К вопросу о «старцах градских» русской летописи // Известия ОРЯС. – 1919. – Т. XXIII. – Кн.1. – С.64; Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.101–103.
- ³² Ключевский В.О. Боярская дума в Древней Руси. – Петроград, 1919. – С.13–28. Порівн.: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1900. – С.45–52. Довнар-Запольский М.В. Князь, его Дума и администрация // Русская история в очерках и статьях. – С.1., С.а. – Т.1. – С.258–262.
- ³³ Сергеевич В. Русские юридические древности. – Санкт-Петербург, 1900. – Т.1. – С.387.
- ³⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т.3. – С.228.
- ³⁵ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.244.
- ³⁶ Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – С.63.
- ³⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.126.
- ³⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.1. – С.531.
- ³⁹ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – С.82; Его же. Пир // Словарь средневековой культуры. – С.359–360.
- ⁴⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.124.
- ⁴¹ Там же. – Стб.125 («вар» – одиниця виміру хмільного меду, дорівнював трьом бочкам).
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. – С.125–126.
- ⁴⁴ Молдован А.А. «Слово о законе и благодати» Иллариона. – К., 1984. – С.96.
- ⁴⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.124.
- ⁴⁶ Див.: Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.76–87.
- ⁴⁷ Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира. – Санкт-Петербург, 1906. – С.35. Натомість О.В. Гадло взагалі відмовляв Анастасу в ієрействі, вважаючи його світською особою (див.: Гадло А.В. «Корсунские попы» на Руси (комментарий к летописной статье 6547 года) // Средневековая и новая Россия: Сб. научных трудов к 60-летию профессора И.Я.Фроянова. – Санкт-Петербург, 1996. – С.201–202).
- ⁴⁸ Кузьмин А.Г. Падение Перуна (Становление христианства на Руси). – Москва, 1988. – С.217.
- ⁴⁹ Гадло А.В. «Корсунские попы» на Руси (комментарий к летописной статье 6547 года). – С.207–211.
- ⁵⁰ Шапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972. – С.120.
- ⁵¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.126–127.
- ⁵² Див.: Памятники русского права (Далі – ПРП). – Вып.1.: Памятники права Киевского государства X–XII вв. – М., 1952. – С.80.

- ⁵³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.127.
- ⁵⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.3. – С.231.
- ⁵⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.544.
- ⁵⁶ Павлов-Сильванский Н.П. Символизм в древнем русском праве // Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. – Москва, 1988. – С.498.
- ⁵⁷ Русская Правда Пространной редакции // ПРП. – Вып.1. – С.119.
- ⁵⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.69.
- ⁵⁹ Киево-Печерський патерик. – С.58.
- ⁶⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.590.
- ⁶¹ Русская Правда Краткой редакции // ПРП. – Вып.1. – С.79.
- ⁶² Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.281.
- ⁶³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.473.
- ⁶⁴ Завадская С.В. О значении термина «княж тиун» в XI–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. 1975. – Москва, 1976. – С.164.
- ⁶⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.321.
- ⁶⁶ Русская Правда Пространной редакции // ПРП. – Вып.1. – С.117.
- ⁶⁷ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення й початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.281.
- ⁶⁸ Там само. – С.283.
- ⁶⁹ Див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.763.
- ⁷⁰ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1966. – С.125.
- ⁷¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.409.
- ⁷² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик (репринтне видання). – К., 1991. – С.47.
- ⁷³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.198–199.
- ⁷⁴ Стефанович П.С. Боярская служба в средневековой Руси // Одиссей: человек в истории. 2006. – Москва, 2006. – С.156.
- ⁷⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.214.
- ⁷⁶ Условное феодальное держание на Руси в XII в. // Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – С.233–239.
- ⁷⁷ Назаров В.Д. «Двор» и «дворяне» по данным Новгородского и северо-восточного летописания XII–XIV вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.119.
- ⁷⁸ Свердлов М.Б. Дворяне в Древней Руси // Из истории феодальной России. – Ленинград, 1978. – С.57. Пор.: Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С.593–596.
- ⁷⁹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.210.

The article traces the formation of personnel and the organization of court structure of in medieval Kyiv. The royal court was not only and not primarily a private residence of the royal family and the abode of his personal staff, court servants and military guards, as a centre of authority and administrative control.

І.Ю.Тарасенко*

ПОЕТ-ХРОНІСТ XVII ст. САМУЕЛЬ ТВАРДОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ТВОРЧІСТЬ

У статті вперше в українській історіографії подається розгорнута біографія видатного польського поета та історика доби бароко Самуеля Твардовського, а також характеристика головних його праць, особливо «Громадянської війни» – цінного джерела з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Самуель Твардовський (бл. 1595–1661) – видатний польський поет і хроніст доби бароко, який ще за свого життя здобув славу «польського Вергілія». Його творчість використовували як джерело, йому наслідували ряд польських хроністів та істориків XVII–XVIII ст., у першу чергу В.Коховський, В.Потоцький, невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682) та інші. Його уважно читав польський письменник XIX ст. Генрік Сенкевич при створенні своєї трилогії, навіть назвав другу її частину терміном, запровадженим у обіг саме Твардовським – «Потоп». С.Твардовський походив із небагатої шляхетської родини з Великопольщі. Після навчання в єзуїтському колегіумі у Каліші він перебував на військовій службі, брав участь у Хотинській війні 1621 р., потім – у посольстві на чолі з князем Криштофом Збаразьким до Туреччини (1622–1623). Пізніше він служив різним магнатам, насамперед Збаразьким, Вишневецьким, Сенютам, тривалий час жив на теренах України, мав тут, у т. ч. й на Поділлі, невеликі маєтності. Із вибухом Національно-визвольної війни у 1648 р. Твардовський утік до Великопольщі, у роки «потопу» схилився, як і значна частина великопольської шляхти, до підтримки шведського короля Карла X Густава, але пізніше повернувся до лав прихильників короля Яна-Казимира, врешті відійшов від активної політичної діяльності чи то через похилий вік, чи то через хвороби, зайнявся своєю маєтністю і творчими справами.

Його твори дуже різноманітні за жанрами і тематикою. Серед них – поеми на міфологічні сюжети чи то античного часу (лірична ідилія «Дафна» (1638), чи то пізнішого (романс «Прекрасна Паскваліна» (1655); переклади з Горація, ліричні вірші, елегії, панегірики, епітафії. Для історика України особливу цінність мають епічні поеми С.Твардовського, насамперед поема-хроніка під назвою «Wojna domowa» («Громадянська війна») (далі ГВ – *T.I.*). Вона виходила у світ частинами (1651–1655, 1660 рр.), а повністю вийшла вже після смерті поета (видрукувана у Каліші у 1681 р.). У ній висвітлювались події військово-політичної історії 1648–1660 рр., насамперед Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. Тут є дані про Жовтоводську, Корсунську, Плявецьку, Зборівську, Збаразьку, Загальську, Лоївську, Берестецьку та ін. битви. Одній тільки Берестецькій битві поет-хроніст присвятив близько 20 сторінок тексту. Цей твір був дуже популярний в Україні, Білорусі, Московській державі та ін. У Гетьманщині XVIII ст. він перекладався українською мовою (переклад 1718 р. Стефана Савицького, не зберігся переклад прилуцького полкового обозного Стефана Лукомського (1701–1779 рр.). «Громадянську війну» активно використовували українські літописці, у першу чергу Самійло Величко. Незважаючи на ворожість польського поета-хроніста до українських повстанців, літописців приваблювали літературні достоїнства твору і багатство джерельного матеріалу стосовно подій української історії. Відзначимо, що повстанський табір не був однорідним із погляду С.Твардовського. Для керівників повстанців, можливо тому, що у їхньому середовищі було чимало представників шляхти,

* Тарасенко Інна Юріївна – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.

поет знайшов дещо інші фарби й характеристики. Так, він змушений визнати розум і відвагу Богдана Хмельницького, ставив його на одну дошку з Ганнібалом і Олександром Македонським. Він порівнював військо поляків із військом римського полководця Красса, отже цим самим уподібнив Б.Хмельницького до Спартака; описав гетьмана як людину обдаровану якоюсь демонічною силою: навіть старі вояки на згадку про Б.Хмельницького кидають зброю і втікають. Однак це свідчить лише про здатність С.Твардовського віддати часом належне ворогу, про прагнення вказати на риси Б.Хмельницького та його сподвижників, що забезпечили їм лідерство серед повстанців. Бо, навіть, описуючи смерть Б.Хмельницького, поет-хроніст не може не втриматись від злих зауважень, характеризує вождя повстанців словами: «зухвалий», «гультяй», «тиран» і т. д.

У наш час твори поета-хроніста все частіше перевидаються й активніше вивчаються польськими науковцями, причому не тільки філологами, але й істориками, архівістами, мистецтвознавцями. Але найбільший твір С.Твардовського – віршована хроніка «Громадянська війна» (*Wojna Domowa*), присвячений, головним чином, польсько-українським війнам середини XVII ст., майже не досліджувався як історичне джерело¹. Погано вивчена і біографія поета-хроніста. Вона рясніє «білими плямами», а довкола окремих її подій не припиняються дискусії. Справа ускладнюється й тим, що у ГВ хроніст часом описував події від першої особи у множині і тоді могло скластися хибне враження, що він сам був учасником усіх тих подій, які описував. Тому вважаємо за потрібне детально зупинитись на головних віхах життєвого шляху С.Твардовського. Це дозволить також прояснити важливі обставини створення ним творів, котрі є одночасно цінними джерелами з історії України XVII ст.

Дрібношляхетський рід Твардовських був старим і розгалуженим. До нього відносять, зокрема, Петра Одоньчика з Куяв, який згадується в історичних джерелах під 1247 р.² Гербом Твардовських був «Огоньчик»: стріла гостряком догори у червоному полі; в обрамленні щита вирізняється корона зверху, за якою зображені дві срібні руки. Перша печатка із зображенням герба «Огоньчик» відноситься до 1384 р., а його зображення знаходиться у знаменитій хроніці Яна Длугоша (XV ст.). Герб «Огоньчик» вживали, крім Твардовських, десятки шляхетських родин у Польщі, зокрема, Балінські, Веселовські, Дзялинські, Лісовські, Маковські, Радзіковські, Сераковські, Токарські, Хмелевські, Черські та ін.³

Предки поета-хроніста споконвіку сиділи на своїх землях у Великопольщі і майже не виїжджали за її межі. Первісним родовим гніздом Твардовських був Твардов на Познанщині. Додаток до прізвища («зі Скшипни»), як вважав Юліуш Кжановський, вживався хроністом «для більшого блиску або для відрізнєння від Твардовських неясного походження»⁴. На наш погляд, додаток «зі Скшипни» вживався швидше для вирізнєння молодшої гілки роду, яка проживала у близькій від Твардова Скшипні – селі над маленькою річкою Лютиною (притокою Варти), що знаходилось у Плешевському повіті. Однак право власності на Скшипну втратив уже дід (чи прадід) хроніста. Потім ним було придбане село Лютиня на берегах однойменної річки неподалік від Скшипни. Про Скшипенських і Твардовських мало що знають навіть автори славетних польських гербовників Бартош Папроцький та Каспер Несецький. Останній, наприклад, знайшов тільки двох предків поета, які жили до XVII ст. Один із них, Ян, був познанським каноніком і їздив до Риму, а другий, Вавжинець (Лаврентій), взяв шлюб із якоюсь Барбарою Ковальською. Як вважав С.Туровський, цей шлюб мав місце близько 1550 р.⁵

У польській історіографії тривалий час існували різні думки з приводу років життя С.Твардовського та місця його народження. Так, називали місцем його народження і Твардов, і Скшипну. Дехто з дослідників (Б.Хлебовський) вважав, що Твардовський помер у грудні 1660 р. Але знайдений Генріком Баричем

твір С.Твардовського «Nagrobek p. Samuela Twardowskiego, poety polskiego, sam do siebie pisał 1661» («Епітафія пана Самуеля Твардовського, польського поета, яку він сам собі написав у 1661 р.») виразно засвідчує, що поет-хроніст 1661 р. був ще живий і готувався до смерті, пишучи собі віршовану епітафію⁶. Саме тут, в «Епітафії», поет чітко вказав, що він народився у Лютині*, отже, не випадково називав у інших творах річку Лютиню «рідною». Цей же вірш заперечив усталений погляд про смерть поета-хроніста наприкінці 1660 р. Насправді ж він був живим ще влітку 1661 р. Найскладніше визначити рік народження С.Твардовського. Дослідниками називались різні дати: спочатку відносили цю подію приблизно до 1600 р.⁷, або до періоду між 1595–1600 рр.⁸, пізніше – приблизно до 1595 р.⁹ Дисонансом на цьому тлі стало твердження Яна Токарського, який у 30-х рр. XX ст. провів обстеження архівів Познаньщини і знайшов документи до історії Твардовських, на підставі яких дійшов висновку, що хроніст народився між 1560 та 1565 рр., отже, зайнявся творчою діяльністю лише на схилі життя¹⁰. Однак інші дослідники не сприйняли тезу Я.Токарського про перенос дати народження поета-хроніста майже на 40 років раніше і у своїй переважній більшості вважають, що хроніст народився приблизно 1595 р. Як видно, Я.Токарський сплутав поета-хроніста із якимсь його тезкою-родичем.

Ще автори перших узагальнюючих праць із історії польської літератури вказували, що батьком хроніста був Миколай Твардовський, гродський писар у Каліші. Пізніше було уточнено, що хроніст був старшим сином Миколая Твардовського гербу «Огоньчик» та Катажини з Понентовських, які побралися найпізніше у 1594 р.¹¹ У вищезгаданій епітафії поет чітко вказує, що його батьком був «Миколай зі Скшипни», а мати «з Понентова». Було встановлено, що, крім нього, у Миколая Твардовського був син Станіслав (помер перед 1635 р.) і дочки (Єва та Анна). Про матір хроніста, Катажину з Понентовських, відомо тільки те, що вона померла між 1612 і 1620 рр.

Потім виявили дані про родичів С.Твардовського. Існував якийсь Войцех Скшипенський, дідич на Скшипні, що помер після 1519 р., але не ясно, ким він доводився хроністу. Одночасно з ним жив Марцін Скшипенський або Твардовський, дідич на Твардові (помер до 1519 р.). Це був прадід хроніста. У нього було четверо дітей (Софія, Анна, Мацей (дідич на Твардові, який помер після 1558 р.) і дід хроніста Миколай (помер до 1583). Миколай Твардовський служив у 60-ті рр. XVI ст. міським гродським писарем у Каліші, причому акти, написані ним, свідчать, що він писав дуже вправно. Він був одружений із Доротою Гняздовською (померла до 1600 р.), дідичкою на Лютині. Від цього шлюбу було п'ятеро дітей: Себастьян (помер до 1593 р.), Мацей, одружений із Агнешкою Закжевською, Марцін, Софія, врешті, батько хроніста – Миколай (помер між 1624–1635 рр.). Останній узяв шлюб із Катажиною Понентовською найпізніше у 1594 р. і у них було четверо дітей: Станіслав (помер до 1635 р.), Єва, Анна і врешті Самуель¹².

Із віддаленої рідні хроніста відомо про наступних представників роду Твардовських: Анджей зі Скшипни Твардовський, бидгоський жупник і земський підсудок, був комісаром у справі розмежування Сілезії, Польщі та Бранденбургу 1642 р.; послом (депутатом) на сейм 1646 р., де він заявив про себе як один із найактивніших оборонців прав великопольської шляхти перед королем Владиславом IV¹³; депутатом на радомський трибунал 1650 р. і на сейм 1653 р.

* Це була вже третя (після Скшипни і Твардова) родова маєтність цієї гілки роду Твардовських. Її частину викупила у 1593 р. бабуся хроніста – Дорота з Гніздовських. У Лютині осів його батько, заплативши у 1600 р. частину необхідної суми братам та племінникам, а у 1602 р. викупив майже всю маєтність, підносячи вартість свого внеску до значної суми у 7 тис. злотих.

Інший родич хроніста – Зигмунд був секретарем короля Владислава IV, він, як і Анджей, теж був комісаром. Різні посади обіймав тоді Криштоф Твардовський, який разом із Олександром та Миколаєм Твардовськими брав участь у комісії із сілезьких справ у 1649 р., а потім (1655 р.) був депутатом на радомський трибунал, також познанським гродським писарем, депутатом із Каліського повіту (чи воєводства) і генеральним підвоєводою конфедерації 1668 р. Досить відомим був також Мацей Твардовський – писар гродський познанський і депутат на радомський трибунал у 1694 р., одружений із Софією Рей, із якою мав двох синів (Зигмунда і Яна). Через неправильне прочитання відповідного фрагмента гербовника Каспера Несецького дехто із польських авторів XIX ст., наприклад О.Чеховський, помилково вважали Мацея батьком поета (Свецький), а дехто (Яблоновський) вважав Яна та Самуеля однією особою. Очевидно, ще одним віддаленим родичем Самуеля Твардовського був інший польський поет доби бароко – Каспер Твардовський (помер до 1641 р.), який написав і видав 1617 р. «Купідонові лекції» («Leksji Kupidonowe») та ін. віршовані твори¹⁴.

С.Твардовський дістав непогану домашню освіту, а пізніше, очевидно, у 1613–1620 рр., навчався у відомому єзуїтському колегіумі арциєпископа Карнковського в Каліші, про що й сам згадував. На користь цього, як твердить О.Чеховський, свідчать і деякі рядки ГВ¹⁵. Каліський колегіум був старим навчальним закладом і знаходився тоді у періоді свого розквіту, вважався одним із кращих у Польщі. Тут навчалася на той час близько 300 учнів. Головними предметами єзуїтської програми були латина, граматики і синтаксис, давньоримська література (особливо ретельно тут вивчали Цицерона), красномовство і стилістика. Твардовський здобув тут ґрунтовні гуманітарні знання, у першу чергу з історії та філології (насамперед, латини), там він полюбив античну літературу, особливо поезії Горація. Між іншим, у праці Теодора Вежбовського було наведено автограф С.Твардовського, зроблений каліграфічним скорописом на латиномовному примірнику творів Сенеки («L. et M. Annaei Senecae atque aliorum tragoediae...») (Франкфурт-на-Майні, 1625)¹⁶. Саме тоді Твардовський визначив своє кредо і залишався вірним йому до кінця, вірячи, що літературна праця повинна гарантувати йому вічну пам'ять і славу. Тут, поза сумнівом, відчувається вплив Горація, якого поет-хроніст вивчав у шкільні роки. Сучасники С.Твардовського – автори XVII ст., як-от Анджей Кушевич – доктор Краківської Академії, перший видавець твору С.Твардовського «Легація», та Самуель Криштоф Наревич – віленський єзуїт і видавець славили хроніста як вченого («Vir eruditione et nobilitate insignis», тобто «муж ерудиції та значного походження» (Кушевич у вступі до латинської переробки «Легації»). Але пізніше Б.Хлебовський відзначив перебільшення сучасниками рівня знань, який міг дати Твардовському колегіум¹⁷.

Після смерті матері ситуація для майбутнього хроніста, очевидно, змінилася на гірше. (1620 р. батько одружився вдруге з Анною Магнуською, якій аж у 1635 р. хроніст виплатить 500 флоринів). Настав новий період життя хроніста, який мусив полишити навчання і поміняти перо на шаблю. Ян Окунь та інші сучасні дослідники вважають імовірним, що хроніст брав участь у військових походах, починаючи з 1615 р.¹⁸ С.Туровський був обережнішим і припускав, що Твардовський брав участь у московських походах 1616–1617 рр. та Хотинській війні 1621 р. Він резонно зауважив при цьому, що не слід відносити до Твардовського його звістки про битви, розповідь про які ведуться поетом від першої особи¹⁹. І знову питання прояснила епітафія, у котрій хроніст говорить про свою участь у Хотинській війні 1621 р. («w polu Marsowym zagrzał sobie czoła pod Chocimiem i indziej»)²⁰. Важливий додаток «i indziej», тобто «та в інших місцях», свідчить про те, що воєнний досвід здобувався хроністом не тільки у Хотинській війні, але й досі не ясно, в яких саме кампаніях. Для історика Украї-

ни дуже важливим є факт участі поета-хроніста у Хотинській війні, оскільки про козаків-запорожців та про гетьмана Сагайдачного він знав не тільки з чужих оповідань.

Згідно з тогочасними звичаями, шляхтич, який хотів зробити добру кар'єру, мав доповнити шкільне виховання практичною службою при дворі короля чи якогось магната. Це давало йому можливість увійти в курс політичних справ, набути необхідного досвіду. С.Твардовський пішов цим шляхом, але доля дала йому можливість набагато краще виявити свої таланти. Після переможної для Речі Посполитої Хотинської війни 1621 р. виникла потреба у ратифікації умов мирного порозуміння від 9.10.1621 р. і навіть добитись зміни його двох пунктів²¹. Це порозуміння С.Твардовський, між іншим, прагнув представити як успіх польської мілітарної сили, а не як поступку туркам. До Стамбулу було скеровано велике посольство на чолі з українським магнатом, князем Криштофом Збараським, який обіймав у Речі Посполитій посаду конюшого коронного. Крім головного завдання, князь мав викупити з полону учасників Цоцорської битви 1620 р., які ще залишалися живими, також добиватися зміщення хана буджацьких татар (ногайців) Кантемира з посади бейлербея. Враховуючи небезпеку подорожі, посла супроводжував значний почет, до котрого приєднався великий купецький караван. До складу посольства входив у і С.Твардовський. Дослідники біографії Твардовського часто вказують, що майбутній хроніст виконував обов'язки секретаря посольства. Сам С.Твардовський у своєму творі «Легація», про який мова піде нижче, вказував, що насправді цю посаду офіційно обіймав шляхтич Ужендовський. Можливо, саме останній написав офіційний звіт великого посольства 1622–1623 рр.²² Однак той факт, що С.Твардовський (очевидно, із власної ініціативи) вів власний щоденник посольства, говорить про те, що хроніст де-факто був другим секретарем посольства або принаймні особистим секретарем К.Збараського.

Збірним пунктом посольства був Кам'янець-Подільський, і звідси у вересні 1623 р. воно вирушило на Стамбул через Ясси. У молдавській столиці посольство урочисто зустрів молдавський господар Кантимир. Після недовгого перепопинку посольство продовжило свій шлях. Воно перейшло Дунай, побувало у м. Руцук і Розград, де тоді лютувала пошесть, пододало гори й ступило на болгарську землю. Чим далі посольство просувалось на південь, тим рідше лунала слов'янська мова. У підкореній турками Греції посольство побувало у м. Селібри, а потім у Боюк Чакмаджі, врешті прийшло до Стамбулу (Константинополя). Як секретар свого мецената князя Збараського, С.Твардовський так само мужньо переніс усі труднощі небезпечної мандрівки у ворожій чужині. Увагу молодого поета приваблювало на шляху все: і незвичайна природа Балкан, і Чорне море, і руїни давньогрецької цивілізації, і місця, пов'язані з давньогрецькими міфами, особливо про Орфея та Евридіку, із стародавньою та середньовічною історією, у першу чергу поля битв. Він прагнув ознайомитися також зі звичаями місцевих жителів. С.Твардовського тішило те, що він знаходиться «у приятельській землі», чує зрозумілу йому «слов'янську мову» і пізнає тут «войовниче плем'я наших предків». Мав рацію Хлебовський, коли писав, що ця подорож стала «для молодого великополянина практичним курсом географії та історії»²³. Очевидно, це спонукало його взятися за перо не тільки з метою фіксації обставин подорожі (він написав щоденник подорожі прозою, який, на жаль, не зберігся), а й створення на його основі аж через 10 років поетичного твору «Легація», про який мова піде нижче. В іншій своїй праці Б.Хлебовський підкреслював, що жоден із видатних польських поетів, народжених у Великопольщі, не знайшов у своїй провінції арени для літературної діяльності, за винятком групи сатириків і моралістів середини XVII ст. (Опалінські, Криштоф і Лукаш, Рисінський, врешті Твардовський у таких своїх творах, як

«Прекрасна Паскваліна» та частково ГВ); що блискучий розквіт таланту Твардовського завдячує «участі в посольстві Збараського і перебуванню на дворі Вишневецьких», серед прекрасної природи «Волині та Русі»²⁴.

Посольство прибуло до Стамбулу у недобрий час. Невдоволене поразкою під Хотином і невплатою жалування яничарське військо збунтувалося. Великий візир спробував утихомирити військо обіцянками данини, яку на сотні возів нібито везло посольство. Лише мужня поведінка князя Збараського врятувала і посольство, і купецький караван, який рухався для торгівлі в Стамбул. Протягом року тривали переговори у Стамбулі, і С.Твардовський, який сам брав у них участь, добре знав про його перебіг. Річне перебування посольства в столиці Османської імперії справило на Твардовського величезне враження, посилило у ньому тягіння до поезії. Після завершення переговорів і укладення мирного договору посольство Збараського лягло на зворотний курс і на Великдень 1624 р. прибуло на батьківщину. Очевидно, у Конськоволі С.Твардовський попрощався з князем Збараським (той рухався до Варшави, щоб провітувати королеві Сигізмунду III про результати посольства) і протягом майже 10 років про хроніста в джерелах нема жодних відомостей. Хлебовський слушно припускав, що Твардовський повернувся до родинного кола і заперечував припущення Ходиницького й Чеховського про те, що він супроводжував королевича Владислава IV у подорожі до Західної Європи, у т. ч. й до Італії (травень 1624–1625 рр.). Певні контакти у майбутнього хроніста з королевичем Владиславом, видно, були, імовірно завдяки двоюрідному брату хроніста Зигмунду Твардовському, який виконував функції секретаря при Владиславі і тоді, і пізніше, коли Владислав став королем. Але імені С.Твардовського не бачимо у документації учасників подорожі королевича Владислава, і сам С.Твардовський ніде не згадує про свою участь у ній, хоча й написав пізніше поему «Владислав IV». Відзначимо, що матеріальне становище хроніста не поліпшилось суттєво після участі у посольстві. Князь Юрій Збараський нарікав на розорення, яке спричинило це посольство його брату Криштофу, бо останній мусив нерідко покривати видатки зі своєї кишені²⁵. У 1624 р. Твардовський мав сплатити 2 тис. злотих боргу (можливо, цей борг якраз і виник внаслідок участі хроніста у довготривалому посольстві). Він тоді набув від батька всі частини рідної Лютині і заставив їх Каспарові Скшипінському за 3500 злотих. Із цього моменту він почав, за його власним визнанням, «оббивати двірські пороги», але докладніше про цей період його життя і досі нічого не відомо.

1626 р. вибухла польсько-шведська війна, причому шведи дійшли аж до Торуня. Проти них виступили з України війська гетьмана Калиновського, у складі яких були й загоны князя К.Збараського. Твардовський у своїх творах стисло торкнувся цих подій, тим більше, що хід кампанії склався драматично. Зокрема, 1627 р. у Торуні захворів на тиф і помер князь Криштоф Збараський. Смерть першого патрона й покровителя хроніста перекреслила його надії на успішне продовження кар'єри, яку він так щасливо розпочав. 1627 р. був взагалі нещасливим для Речі Посполитої. Сильні зливи, що не припинялись у липні–серпні, знищили врожай, польські ріки, насамперед Вісла, широко розлились і принесли руйнування будинків, голод і епідемії. С.Твардовський писав про тогочасний голод, вказував, що тоді стали хлібом «ряска і лісові жолуди», порівнював тодішній потоп із тим, про який говорилось у давньогрецькому міфі про Девкаліона та Пирру, вболівав над нещастям своєї вітчизни (поема «Владислав IV»). Очевидно, тяжке фінансове становище, викликане природним лихом 1627 р., змусило С.Твардовського звернутися за допомогою до брата померлого посла – князя Юрія Збараського. Той відгукнувся на прохання і подарував Твардовському село Зарубинці під Збаражем, куди поет негайно переселився. Але новий патрон несподівано помер (30.07.1631 р.) і був похований у

Кракові. С.Твардовський поспішив до старої польської столиці, щоб узяти участь у похороні.

Тим часом на вроцлавське біскупство (єпископство) було обрано Мацея Лубенського (пізніше він стане примасом, тобто найпершим із польських католицьких біскупів). Брати-біскупи Мацей та Станіслав Лубенський були відомі своєю любов'ю до літератури, Станіслав Лубенський сам писав літературні твори і опікувався молодими талантами, був приятелем «польського Горація» – поета Мацея Сарбевського. 5 жовтня 1631 р. він приїхав, щоб зайняти свою кафедру. Із нагоди цієї події С.Твардовський написав і видав оду («Oda winszująca...»), яка стала його першим друкованим твором. Її написанням поет прагнув також привернути до себе увагу нового потенційного покровителя. 1632 р. він написав нову оду, присвячену вже Станіславу Лубенському, плоцькому біскупу. Однак усі ці заходи хроніста не дали бажаних результатів і тому С.Твардовський звернув українських магнатів. Як припускають польські дослідники (Я.Окунь та ін.), це сталося після 1631 р., тобто того року, коли зі смертю князя Юрія Збараського припинилась династія цих українських князів. С.Твардовський спробував здобути прихильність і нового короля Владиславу IV, обраного на престол по смерті Сигізмунда III у 1632. Він написав вірш «Щаслива елекція» («Pod elekcją szczęśliwą»), але це не внесло змін у його становище.

По смерті останнього з роду Збараських все майно було успадковане їхніми родичами – князями Вишневецькими. Криштоф та Юрій Збараські доводилися дядьками по матері молодому князеві Янушу Вишневецькому (1598–1636 рр.), котрий обіймав посади конюшого великого коронного (1633–1636 рр.) та кременецького старости²⁶. Я.Вишневецький був освіченою людиною, цікавився літературою та мистецтвом і пробував себе в ролі мецената. Після дворічної подорожі на Захід він зібрав на своєму дворі гурток освічених людей, про яких згадував і сам С.Твардовський. Логічно, що саме йому поет-хроніст присвятив нову поему, видану у Кракові у 1633 р., тим більше, що книга була опублікована за рахунок Я.Вишневецького. Вона розповідала про посольство Збараського і мала відповідну назву: «Przeważna legacja...», тобто «Надзвичайно важливе посольство...» (далі – «Легація»). Жанр віршованої реляції мав багату традицію у старопольській літературі, і С.Твардовський мав тут чимало попередників. Однак віршований опис подорожі на Близький Схід особливо приваблював читача XVII ст. із причин і політичних, і звичаєвих, і пізнавальних. Взагалі контакт із ісламським світом відіграв величезну роль у формуванні сарматської ідеології та стилю життя²⁷. Деякі дослідники²⁸ на підставі уривку з авторської передмови робили висновок, що С.Твардовський раніше вже писав якісь поетичні праці.

При написанні «Легації», як встановив Роман Кшиви, поет використав десяток історико-мемуарних праць, які стосуються посольства К.Збараського, причому частина з них походить від самого керівника посольства або інших його учасників, наприклад: «Relacya poselstwa księcia Zbaraskiego do Turek in anno 1623»; «Relacya rządów monarchii tureckiej od księcia Krzysztofa Zbaraskiego...», «Ordyniek wjazdu posła wielkiego Christofora z Zbaraża...do Konstantinopola w dzień św. Marcina w roku 1622», також «Bunt na cara tureckiego roku Pańskiego 1622» (Kraków, 1623). Дослідники поетичної творчості С.Твардовського відзначали його беззаперечний поетичний талант, який вперше виявився саме в «Легації». За словами Хлебовського, цю поему можна порівняти з «брильянтом в оправі без смаку», оскільки блискучі описи природи, екзотичного Сходу переплітались із високої якості панегіриками, створеними за тогочасними графаретами. У першій частині поеми розповідалося про приготування посольства до виїзду, у трьох наступних – містився опис подорожі і переговорів у Стамбулі, а у останній (п'ятій) – щасливе укладення миру та події наступних трьох років після повернення з Туреччини. Вихід у світ поеми «Легація» не лишився непоміченим Янушем Вишне-

вещьким і С.Твардовський невдовзі опинився при князівському дворі у Вишневі на Волині чи то в ролі дворянина, чи придворного поета.

Бував тоді С.Твардовський також і у Збаражі, де князь Януш стояв із військом для оборони краю від можливого ворожого нападу. Це був тривожний час. Король Владислав IV із головними силами свого війська воював тоді під Смоленськом, а інші кордони боронили слабкі сили магнатів. Використовуючи сприятливу ситуацію, до околиць Кам'янця-Подільського підступила стотисячна турецька армія Абази-паші, прагнучи реваншу. В очікуванні наказу зі Стамбула Абаза-паша провокував конфлікти на кордоні, але туркам наприкінці 1633 р. дали щасливу відсіч невеликі війська гетьмана Станіслава Конєцпольського, котрого підтримав загін князів Вишневецьких. У його складі ймовірно перебував і сам С.Твардовський²⁹. У січні 1634 р. нові турецькі сили вдерлись на Поділля і знову проти них вирушили Конєцпольський і Вишневецький, а потім і сам король, що виграв Смоленську війну. Турки зупинили наступ, але шляхта всупереч сподіванням короля не палилася до війни і тому довелось укласти новий мирний договір. У цей час С.Твардовський переклав із латини польською (і, очевидно, дещо розширив) панегірик Карвата Вокіцевича (Вуйцікевича), яким краківські єзуїти вітали зайняття краківського каштелянства Станіславом Конєцпольським і який був виданий у Кракові у 1633 р. Цей переклад під заголовком «Серадзь світиться...» («Sieradz się świeci pod wjazd Stanisława Koniecpolskiego») було видрукувано 1634 р. Переклад «Серадзі» Твардовський присвятив і двом біскупам – вищезгаданому Станіславу Лубенському та великому канцлеру коронному (у 1628–1635 рр.) Якубові Задзикові. Останній користався особливою довірою короля, бо брав участь у смоленському поході і доклав зусиль для укладення Полянського миру. С.Твардовський почав також писати новий вірш, присвячений королю Владиславу IV і його перемозі у Смоленській війні («Szcześliwa moskiewska ekspedycja najjaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego» (Warszawa, 1634). Кожному епізоду походу короля під Смоленськ поет присвятив окрему пісню (всього 16). Новий вірш не є триумфальною одою, а швидше героїчною піснею, в якій прославляється смоленський похід короля, описуються найважливіші битви і капітуляція московської армії. Як можна судити з тексту присвяти, поет вручив свій твір королеві поблизу Дніпра. Додамо, що нині цей твір має академічне видання, упорядковане Я.Окунем, М.Юзвьяком і М.Кураном³⁰.

20 листопада 1634 р. помер малолітній син Владислава IV – королевич Олександр Кароль. Ця смутна подія стала приводом до написання С.Твардовським панегірика «Pamięć śmierci najjaśniejszego Aleksandra Karola, królewicza polskiego...1634, 20 novembra» («Пам'ять смерті найяснішого Олександра Кароля, польського королевича... 1634, 20 листопада»). Формально вірш був присвячений королеві Анні-Катажині-Констанції. Тут же поет знову пише про перемогу короля у Смоленській війні.

У цей час фінансова ситуація Твардовського дещо поліпшилась. 1635 р. він остаточно продав Лютиню (Каспарові Скішипінському) за 9 тис. зл., заплатив борг батькові (на суму 1300 флоринів) і переїхав на Поділля, під опіку князя Януша Вишневецького. Із 1636 р. у його житті й творчості починається новий етап. Імовірно поет відійшов від придворної служби, навіть призупинив написання панегіриків. Він, видно, постійно перебував тоді у Зарубинцях, займався господарством, облаштовував будинок³¹. Між іншим, цей будинок проіснував до Другої світової війни, навіть збереглася фотографія 1928 р., яка дає уявлення про те, як він виглядав. Твардовський взяв щасливий шлюб із шляхтянкою з Великопольщі, отже, зі своєю землячкою, Ельжбетою з Гаю (Гаєвською) або Оборницькою. Першою їхньою дитиною була дочка Маріанна, яка померла в дитинстві, і якій поет присвятив вірш-плач (трени), подібно до свого улюбленого

польського поета XVI ст. Яна Кохановського, котрого спіткало таке ж лихо і котрий віршами висловив свій глибокий біль за непоправною втратою. За припущенням Р.Риби, цей вірш-плач було написано у 30-х рр. XVII ст., імовірно бл. 1634 р.³² Якщо це так, то шлюб з Ельжбетою Твардовський взяв бл. 1633 р., коли ситуація поета-хроніста під опікою князя Я. Вишневецького поліпшилась. Відомо, що, крім померлої в дитинстві Маріанни (Я.Окунь чомусь вважає, що вона померла до 1661 р.), у Твардовського були й інші діти: Станіслав (помер до 1693 р., був одружений з Ядвігою Пацінарською), Войцех (помер до 1677 р.) та Зигмунт (помер до 1676 р., був одружений із Ядвігою Хелковською). Не лише королю та членам його родини С.Твардовський присвячував панегірики. Тоді ж С.Твардовський написав вірш «*Robudka snoty*» («Сигнал честі»), у котрому прославив малолітнього сина князя Януша Вишневецького – Дмитра, самого Януша (особливо за участь у антитурецькому поході 1633–1634 рр.) і його предків. Але невідомо, чи ця ода поліпшила становище поета.

Усе ж покровительство князя Януша і його фінансова підтримка дозволили С.Твардовському піднятися до нових вершин у своїй творчості. Він переклав деякі оди Горация польською мовою.

Приблизно в цей же час Твардовський спробував свої сили і як перекладач із латини, насамперед деяких од свого улюбленого давньоримського поета Горация (65–8 рр. до н. е.), писав і різноманітні вірші, епітафії, серед яких бачимо навіть епітафію своєму собаці Гарсонку³³. Він спробував свої сили і у цілком новому жанрі, написавши у 1636 р. велику поему «*Daphnis drzewem bobkowym..*» («Дафна, яка стала лавровим деревом...»), надруковану 1638 р. в Любліні в типографії Анни, вдови Конрада. Вона була присвячена молодій магнатській парі, – Янушу Вишневецькому та Євгенії Тишкевич – і являла собою драматизовану пастораль, в основі якої лежить відомий давньогрецький міф про кохання Аполлона до німфи Дафни. Тут, окрім чисто міфологічних сюжетів, можна знайти й опис звичаїв двірських пань, певний осуд їхньої легковажності. Коли поема була вже написана, несподівано під час полювання захворів князь Януш, котрий після двотижневої хвороби передчасно помер 9 листопада 1636 р. Варто відзначити, що невдовзі після цього, у 1639 та 1641 рр., померли брати князя Януша – Олександр та Юрій, а також їхній батько, руський воєвода Костянтин. Це був тяжкий удар для поета-хроніста, який позбавився свого щедрого мецената. Усе ж він зумів дати хід рукопису «Дафни», що опинився в руках люблінського книговидавця Єроніма Паскатія і був видрукуваний останнім у 1638 р. «Дафна» була прихильно зустрінута читачами й у 1661 р. С.Твардовський навіть здійснив перевидання твору. 1639 р. побачило світ і друге видання «Легатії», що свідчило про подальше зростання слави С.Твардовського-поета (третє видання твору вийшло вже по смерті хроніста у Вільні, у 1706 р.; у наш час «Дафна» дістала академічне перевидання, здійснене Я.Окунем)³⁴. Однак вихід у світ цих двох книг не поліпшив суттєво фінансового становища їх автора. Імовірно з цієї причини у 1639 р. хроніст мусив покинути Поділля і повертатись до Великопольщі. Можливо, це було пов'язане і з тим, що він дістав спадщину після Марціна Твардовського, дядька по батькові.

Ще під час перебування у Вишневці С.Твардовський познайомився з Петром Сенютою та іншими представниками цього волинського магнатського роду, який зокрема володів маєтностями над р. Горинь (Ляхівці) та у Великопольщі (Кобилін, Здуни та ін.). 1639–1642 рр. хроніст дістав у власність від останнього село й фільварок Старогард (Старигрод), також с. Держаново у Каліському повіті. Оскільки рідна сестра Сенюти – Катерина – вийшла заміж за Владислава Лещинського – сина Рафала Лещинського та Анни Радзімінської, – представника наймогутнішого магнатського роду Великопольщі, це сприяло входженню С.Твардовського у коло слуг і цього роду. Брат Владислава Лещинського – Бо-

гуслав (бл. 1612–1659), був, до речі, учнем славетного чеського педагога Яна Амоса Коменського, навчався і подорожував Західною Європою, належав до протестантської конфесії чеських братів. Протестантські традиції були сильні й у родині дружини В.Лещинського Анни Денгоф, у шлюбі з якою він перебував із 1638 р. Тільки 1642 р., з огляду на політичну кар'єру, В.Лещинський став католиком. 2.11.1642 р. він став великопольським генералом, а ще пізніше, у 1658 р., – підканцлером коронним. С.Твардовський став комісаром кобилінських маєтностей князя Богуслава і саме у нього зберігав свій капітал (6 тис. зл.). 1641 р. Він отримав в оренду від ленчицького каштеляна і коронного референдарія Ремігіана Залеського Волю Плешівську, а пізніше (1647 р.) дістав від Петра Сенюти маєтність на Великому Заліссі біля Кобилина. На новому місці він бере участь у публічному житті, виступаючи в ролі ревізора й арбітра в судових справах, наприклад, у червні 1644 р. в Кобилинні.

Ще у листопаді 1639 р. С.Твардовський прибув до Варшави, очевидно, щоб узяти участь у роботі сейму. Але цей сейм був зірваний внаслідок скандалу, що виник через образу коронним канцлером Єжі Оссолінським одного з депутатів (дрогицького підкоморія Станіслава Барановського). Даний випадок спонукав С.Твардовського до написання вірша «*Na sejm rozerwany*» («На зірваний сейм»)³⁵. У ньому відчувалось посилення громадсько-політичних мотивів у творчості поета, його вболівання за долю вітчизни, прогресуючий розлад якої відчувався все більше. Твардовський боронив тут також князівські титули, що їх носили деякі давні роди Русі-України (Вишневецькі, Збаразькі та ін.). 1640 р. він знову спробував свої сили у жанрі сатири, написавши й видавши під псевдонімом S.T.Z.S., тобто Samuel Twardowski ze Skrzywny, поему «*Satyr na twarz Rzeczy Pospolitej*» («Сатира на обличчя Речі Посполитої»). Ідучи за класиком польської літератури Яном Кохановським, творцем поеми «*Satyr albo dziki męz*» («Сатир або ж дикий чоловік»), поет вклав до уст міфічного сатира, котрий нібито жив у карпатських лісах, критику тогочасних недоліків шляхти, ксьондзів, жіноцтва, гостро засудив балаканину на сеймах, корупцію, здирства, продажність судів, у першу чергу люблінського трибуналу – вищої судової інстанції у Речі Посполитій поза королівським судом, поширений звичай шляхти, особливо придворної, мавпувати чужоземні порядки та одяг, прислужництво придворних. Поет виявив тут неабиякий публіцистичний талант у розвінчуванні вад тогочасного суспільства. Його «Сатир» декілька разів був передрукований до 1645 р., але мало хто знав про справжнє ім'я автора поеми, яку дехто з науковців приписував поетові Рисінському. Тільки у другій половині ХІХ ст. було встановлено ім'я справжнього автора поеми.

Коли згаданий вище Богуслав Лещинський в якості великопольського генерала в'їхав у Познань (6.07.1643 р.), це надихнуло свідка події С.Твардовського написати поему-панегірик «*Pałac Leszczyńskich*» («Палац Лещинських»), яку він видав у Лешні в типографії Даніеля Веттеруса (нове видання побачило світ там само 1645 р.)³⁶. До першого видання поеми була додана гравюра із зображенням палацу. Дослідники не дійшли одностайної думки щодо того, чи це зображення реального палацу, чи уявного. Між тим, С.Твардовський використав ряд історичних джерел, у першу чергу хроніку Яна Длугоша, генеалогічні перекази. У цьому творі знаходимо цікаву історію роду Лещинських, починаючи з ХІІ ст., тут були вказані важливі події, в яких активну участь брали Лещинські (Лівонська війна, Цецорська битва 1620 р. та ін.), згадано про зв'язки цього роду з іншими князівськими та магнатськими родами Речі Посполитої, у т. ч. й українськими (Острозькі, Сангушки, Сенюти). Тут містяться й деякі оригінальні звістки, як-от про розгром татар польним гетьманом литовським і брацлавським воєводою Романом Сангушком, внаслідок якого «Рось бачить і чимало кривавих могил до Умані»³⁷. Наступного року він видав у Лешні в типогра-

фії Д.Ветгеруса панегірик («Епіталаміум...») на честь шлюбу між Якубом Розражевським і Анною Пшиемською (урожд. Опалінською), укладеного 2.10.1644 р. («Jaśnie wielmożnej parze jego mości panu Jakubowi z Rozrażewa Rozdrażewskiego etc. i jej mości paniej Annie ze Wnina Przyjemskiej...»). Даний твір вважався втраченим і тільки у 60-х рр. XX ст. його виявив і опублікував Маріан Качмарек. Твардовський не випадково присвятив панегірик саме цій події, адже молоді були родичами Опалінських, із котрими, як і з Розражевськими С.Твардовський підтримував міцні контакти. Батько молодого, Ян Розражевський, був прославлений поетом у двох творах («Легація» і «Владислав IV»)³⁸.

Твардовський почував себе на малій батьківщині досить упевнено. Із джерел до історії його життя відомо, що 1646 р. він із дружиною відвідав Познань, видав того ж року нову поему: «Książę Janusz Wiśniowiecki» («Князь Януш Вишневецький»). Хоча оспіваний ним князь Януш помер ще 1636 р., але С.Твардовський згадав його й у 10-у річницю смерті. Вихід поеми був вдячно сприйнятий сином Януша Вишневецького – Яремою. С.Твардовський отримав від останнього с. Зарубинці у заставу за 5 тис. злотих, що було досить вигідним. Ось так він знову опинився в Україні...

На початку 1648 р. вибухла Національно-визвольна війна українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої. Після перемог українського війська під Жовтими Водами та Корсунем у травні 1648 р. повстання блискучо поширилось по всіх етнічних українських землях, що перебували під владою Речі Посполитої. Коли українські й татарсько-ногайські війська наблизились до Поділля, С.Твардовський мусив тікати із Зарубинець на Захід. Цей епізод своєї біографії поет описав у ГВ такими словами:

«...Тут вже не чекав
І я довше і як і інші втікав,
Признаюсь, що (тікав) не ліново: цінності тільки домашні
Мав із собою та ветхі паперові зібрання,
Забравши у малій скриньці. Хоча (хіба це дивина?)
Втікав і Піндар: але був у цьому щасливіший,
Бо коли горіли Фіви, то Філіп оборонив
Його там музей. Мене ж ніхто не боронив,
Жоден звук Аполлона ані голос Лебеда
Небесної Мельпомени. О солодкої пам'яті
Дідизно! О над Ніблою улюбленіша пасіка!
Нині я від своєї оздобы дуже далеко»³⁹.

Цікаво, що С.Твардовський не виставляє себе тут як героя, хоча був заслуженим ветераном, він іронізує над собою. У цій звістці важливим є й те, що він захопив із собою якісь папери. Звичайно, це мали бути якісь важливі ділові документи (привілеї на маєтності, «квити» тощо), але серед них могли бути також і творчі заготовки.

Прибувши до Великопольщі, С.Твардовський опинився поруч із двома своїми протекторами – Петром Сенютою і Богуславом Лещинським, котрі надали йому допомогу. Не випадково, саме тоді була видана поема С.Твардовського «Rozbudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 maia anno 1649» («Сигнал війську, яке виходить під Олику 1 травня 1649 року»). Вона була опублікована навесні 1649 р. без означення місця видання. Цей твір було присвячено белзькому каштеляну Анджею Фірлею, якого король Ян Казимир призначив першим «регіментарем» коронного війська 28.02.1649 р. Фірлей збирав свої війська у Олиці, отже даний твір виник, як слушно припускає його дослідник Пьотр Борек, наприкінці березня, або, що імовірніше, протягом квітня 1649 р. Інший дослідник – Я.Новак-Длужевський, знайшов у ньому плагіаторські фрагменти⁴⁰. Невдовзі побачила світ і інша поема С.Твардовського «Władysław IV, król polski i szwedzki»

(«Владислав IV, король польський і шведський») (Лешно, типографія Данієля Веттеруса, 1649; друге видання там само, 1650), яка писалася з 1638 р. Цей твір поет присвятив пануючому тоді королю Яну Казимиру, братові покійного Владислава IV, і порівняв його з міфічним Ахіллом⁴¹. Тоді ж С.Твардовський написав і видав ще один, досить значний за обсягом твір. Маємо на увазі анонімний віршований «Катафалк», який зберігається у відділі стародруків Бібліотеки Варшавського університету: «Katafalk rycerski wielmożnemu jego mości panu Mikołajowi z Dambrowice Firlejowi, starościeowi trembowelskiemu, rotmistrzowi j. k. m.» («Катафалк рицарський вельможному його мость пану Миколаю з Домбровиць Фірлею, теребовельському старості, ротмістру його королівської мості»), видрукований у невідомому місці у 1649 р.⁴² Головним його героєм є сам покійний – теребовельський староста Микола Фірлей, якого автор порівнює із «нерозквітлим Нарцисом». Далі йде панегірик – генеалогічний опис усіх Фірлеїв разом із викладом їхніх заслуг переважно на полі бою, особливо в часи Національно-визвольної війни українського народу, підкреслюється їхній зв'язок із родами Заславських, Лещинських, Сенют, Шамотульських та ін. При цьому виклад подій сягає навіть легендарних часів, починаючи від Леха I (тут автор «Катафалка» користався з широкознаних тогочасних хронік М.Бельського, М.Кромера, О.Гваньїні). Подається загальна картина Речі Посполитої, яка має масу ворогів з усіх боків, які чатують «на бідного поляка»: «тут козак до зброї, від нього (поляка) вивчений, все зле нам жене» (Tu kozak do broni, od niego wycwiczony, wszystko zle nam goni). Припущення про написання «Катафалка» саме С.Твардовським уперше висунув видатний польський історик літератури і бібліограф Кароль Естрайхер, але його думка лишилась нерозвинутою. «Катафалк» майже не привертав до себе уваги. Лише недавно він потрапив у поле зору Юліуша Хросьціцького. Останній, сприйнявши погляд Естрайхера, вказав на символічне значення назви даного твору: на катафалках тоді звичайно вміщували персоніфікації чеснот покійника, вирізьблене з дерева та гіпсу його тіло. До того ж він відзначив, що у польській поезії XVI–XVIII ст. існує чимало творів, написаних у даному жанрі, зокрема поема А.Рольського «Катафалк смутножальбний. На поховання... Барбари Петриці» (Краків, 1639). Хросьціцький зупинився і на вступі до поеми, де автор радив Аполлонові залучити собі на допомогу при спорудженні катафалка Миколаю Фірлею бога-коваля Вулкана, також античних майстрів Фідія, Лизіппа, Праксителя та ін.⁴³ Звичайно, проблема атрибуції «Катафалка» потребує спеціального дослідження, але не можна не побачити спільних рис даного твору з ГВ, насамперед глибокого зацікавлення відносно недавнім історичним минулим та генеалогією, панегіричне оспівування в обох творах діянь головного героя, зацікавленість античною спадщиною тощо. Не можна не вказати і на можливу причину зацікавлення С.Твардовським родом Фірлеїв, досить згадати ту ж «Побудку». Крім того, дід Богуслава Лещинського (покровителя хроніста) – Анджей (помер у 1606 р.) був одружений з Анною Фірлей (померла 1600 р.), яка була бабусею Богуслава. До того ж у своєму творі «Палац Лещинських» С.Твардовський із похвалою згадує і Анну Фірлей, і весь її рід.

Через деякий час С.Твардовський імовірно супроводжував Б.Лещинського на елекційний сейм у Краків. Елекція, на котрій новим королем було обрано Яна Казимира, стягнула чимало польської шляхти. Зокрема тут були присутніми й родичі хроніста: Анджей, Зигмунт (колишній секретар Владислава IV), Олександр, Криштоф і Миколай Твардовські зі Скшипни. Сам хроніст згадав пізніше про вибір королем Яна Казимира у ГВ.

Після Зборівського миру (18.08.1649 р.) польська шляхта стала повертатися до своїх українських маєтностей. Очевидно, повернувся і С.Твардовський, але застав свою маєтність спустошеною. Хлебовський пов'язує з цими відвідинами

злам у творчості С.Твардовського, унаслідок якого «співець кохання, природи й рицарських почуттів стає побожним моралістом і в'їдливым сатириком»⁴⁴. Не стільки руїна маєтності, скільки загроза нового наступу українських військ спричинила нове повернення С.Твардовського до Великопольщі (імовірно у 1650 р.). 1650 р. С.Твардовський став управителем маєтності Сенюти в Заліссі під Кобиліним, але того ж року зазнав нових неприємностей. Панегірик С.Твардовського «Владислав IV» разом із кількома творами інших польських авторів, за словами московського посольства на чолі з Г.Пушкіним, викликав невдоволення царя Олексія. 23.03.1650 р. під час другого туру переговорів московські послы вказали в числі авторів, які начебто образили царя, його батька та бояр С.Твардовського «з Торчина», і вимагали кари для них, а також передачі Москві в якості компенсації Смоленська з усіма сіверськими фортецями та 500 тис. злотих як компенсацію. Наступного дня вже на третьому турі переговорів польські представники чітко вказали на те, що Москва шукає тільки приводу для конфлікту і що цар не міг читати книгу С.Твардовського, бо та вийшла у світ «тільки після сейму, кілька тижнів тому» і не могла так швидко потрапити до Москви. Московські послы не могли заперечити, що вони купили «книги Твардовського тут, у Варшаві»⁴⁵. Зрештою, вдалося досягти певного компромісу, обмежившись тим, що особливо образливі та обурливі місця згаданих творів будуть спалені прилюдно, що й було зроблено. У Варшаві на головній площі Ринок кат спалив ці книги або окремі їхні сторінки, зокрема з поеми С.Твардовського було спалено 10 сторінок. Після даної акції весь тираж поеми швидко розійшовся, бо всім було цікаво знати, що ж так образило царя.

Були й інші неприємності в житті хроніста, викликані вже конфліктами із сусідами-шляхтичами: Прокопом Колачковським та Мельхіором Конажевським, котрі всіляко чинили йому шкоди в оренді й нападали на його людей. Згодом Колачковський був засуджений до ув'язнення і С.Твардовський міг вільніше дихнути. Тільки 11 квітня 1655 р. завдяки посередництву приятеля відбулося примирення між С.Твардовським та його вищезгаданими сусідами.

1651 р. король Ян Казимир, вирушаючи у похід під Берестечко, скликав посполите рушення. С.Твардовський, хоч і вважав такий спосіб ведення війни анахронічним, однак теж узяв участь у ньому. Хоча хроніст пише у множині про виступ усієї шляхти на війну, у т. ч. і з берегів рідної йому Варти, але наряд чи йому вдалося б тоді відсидітися в тилу. Після перемоги під Берестечком посполите рушення відмовилося йти на схід і повернулося до домівок. Тут С.Твардовський зайнявся приватними справами і активною творчою працею. Перемога над українськими повстанцями під Берестечком стала потужним стимулом у його творчості і він закінчив частину своєї головної праці – віршованої поеми «Wojna domowa» і ця частина під заголовком «Wojna domowa różniejsza przez najjaśniejszego króla polskiego i szwedzkiego poparta i ukończona szczęśliwie 1651 roku».

ГВ (пізніша, у якій узяв участь польський і шведський король і яка щасливо закінчилась у 1651 році) побачила світ у Лешні очевидно у 1651 р. (дослідники обмежують час її видання 1651–1655 рр.). Їй судилось стати пізніше другою частиною у повному виданні ГВ. Очевидно наступного року (1652 р.) поет-хроніст одружив свого сина Станіслава. У цей же час посилюється його релігійний настрій. Свідченням цього є його вступ разом із дружиною 1653 р. до братства св. Анни в Кобиліні.

Одночасно поет розпочав роботу над перекладом, точніше вільною переробкою іспанського романсу і видав його 1655 р. у Кракові в типографії Лукаша Купіша під назвою «Nadobna Pasqualina» («Прекрасна Паскваліна») (далі – Паскваліна). Сам видавець помер тоді і друкування «Паскваліни» завершувалось під керівництвом удови Л.Купіша. Як слушно відзначив Хлебовський,

якщо «Дафна» відбиває «веселий сенс життя, без турбот про завтра», то над «Паскваліною» тяжіє «понура...атмосфера козацько-шведських війн, атмосфера релігійної реакції, яка перетворює веселих розпусників у покутників у каптурах»⁴⁶. «Паскваліна» була присвячена Криштофу Опалінському, відомому тогочасному державному й культурному діячеві, який і фінансував це видання. Відзначимо, що К.Опалінський був автором сатиричних творів, пронизаних тим же песимістичним духом, і, видно, це було додатковим стимулом до підтримки ним «Паскваліни»⁴⁷. У наш час «Паскваліна» була зразково видана завдяки зусиллям вищезгаданого Я.Окуня⁴⁸.

Під час «потопу» 1655 р., коли шведський король Карл X Густав вступив до Варшави і його підтримала значна частина польської шляхти (король Ян Казимир утік до Сілезії), С.Твардовський опинився в числі прихильників нового правителя, можливо під впливом свого нового покровителя Криштофа Опалінського. У липні 1655 р. він разом із іншими шляхтичами – прихильниками К.Опалінського – підписав під Устям акт капітуляції. Більше того, він присвятив тоді Карлу X похвального вірша під назвою «Omen królowi szwedzkiemu...» («Предзнаменування шведському королеві...»). Цей вірш дав підставу сучасним дослідникам назвати С.Твардовського «ідеологом відступництва від Яна Казимира»⁴⁹. Але ситуація невдовзі швидко перемінилась. Великопольща стала ареною жорстоких боїв між польською та шведською арміями, причому фортуна була на боці Яна Казимира. Унаслідок цього, а також і спустошень, які чинили шведи в Кобиліні, С.Твардовський мусив тікати до посполитого рушення, яке збиралося у похід на Каліш. Поза сумнівом, саме тоді він перейшов до стану прихильників Яна Казимира. Після вигнання шведів, С.Твардовський повернувся до своєї маєтності у Великопольщі. Він визнав свою політичну помилку, що мучила його сумління. Власне, ГВ засвідчила переміну його політичних поглядів, але він промовчав у ній про роль познанського воеводи Опалінського під Устям. 1657 р., за свідченням А.Чеховського, перевидав у Лешні другу частину ГВ, але це видання не дійшло до нашого часу⁵⁰. 1659 р. С.Твардовський був обраний шляхтою сеньйором братства св. Анни в Кобилінському повіті, а 1660 р. вступив до братства Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії.

Що стосується справи життя С.Твардовського – створення ГВ, – то він у 50-х рр. XVII ст. активно працює над цією поемою. Спочатку він закінчив першу частину ГВ, котра побачила світ як окреме видання у Кракові в типографії удови Л.Купіша 1660 р. під заголовком «Wojna Domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, a potem Szwedami i Węgrzy przez 12 lat tocząca się dotąd, na 4 części podzielona. Księga I. Ojczystą Mużą od Samuela ze Skrzypny Twardowskiego» (Громадянська війна з козаками й татарами, московитами, а потім зі шведами та угорцями, яка точиться протягом 12 років до цього часу, на 4 частини розділена. Книга I писана вітчизняною музою Самуелем зі Скшипни Твардовським). У ній охоплювались події 1648–1651 рр. Олександр Чеховський – один із перших дослідників ГВ, у своїй дисертації, захищеній 18.07.1894 р. у Познані і видрукуваній німецькою мовою, підкреслив, що ГВ є зокрема «скарбом для лексикографів», навів ряд архаїзмів та діалектизмів із даної поеми, а також слів, запозичених С.Твардовським з італійської, турецької та української мов. Що стосується української, то польський поет вживає, наприклад, такі слова, як: «саламаха», «гаразд», «солоха», «дочка», «гунька», «шевлюг», «кабак», «дурень»⁵¹.

Таким чином, головні праці С.Твардовського були в основному видані, навіть двократно, що для XVII ст. виглядає як справжня винятковість. Хроніст інтенсивно працював тоді над III і IV частинами ГВ, котрі відповідно охоплювали 1652–1653 і 1654–1660 рр. Частина IV поеми писалась явно із поспіхом, вона, за одностайною думкою дослідників, поступається своїм художнім рівнем попереднім, особливо першим двом. Дослідники говорять навіть про явний за-

непад таланту С.Твардовського, що, на наш погляд, було викликано тяжким станом його здоров'я. У завершальних частинах ГВ С.Твардовський умістив дві присвяти. Одна з них (до кн. III) адресована Анджею Тшебицькому, а друга (до кн. IV) – Єжі Любомирському, маршалкові великому коронному і гетьману польному коронному. Варто нагадати, що А.Тшебицький обіймав посади регента канцелярії великої коронної (1649–1653), коронного підканцлера (1653–1658), краківського біскупа (1658–1679). Є.Любомирський був маршалком великим коронним та польним гетьманом коронним. С.Твардовський займався підготовкою до друку ГВ, яку мав закінчити описом мирного договору між Річчю Посполитою та Швецією. Поет-хроніст уже втратив надію дочекатися миру. У ГВ він написав про свої «натруджені літа», внаслідок чого він є прикутий хворобою до ліжка, про Парку, котра може будь-коли зупинити годинник його життя. У своїй передмові до видання ГВ 1660 р. він підкреслив, що ця книга «коронує всі інші його праці. Тим більше, що вона буде остання». Відчуваючи свій кінець, поет саме так попросився з читачами. Як відзначила Р.Рибба: «це виняткове прощання, бо поет скеровує свої слова до своїх, читачів поляків, із котрими його в'яже національний зв'язок»⁵².

3 травня 1660 р. було нарешті підписано Оливський мир і С.Твардовський зітхнув із полегшенням. Тоді він прагнув тільки закінчити ГВ і видрукувати її накладом Єжі Форстера у Кракові в типографії удови Лукаша Купіша. Однак тоді побачила світ тільки I частина твору. Слід відзначити, що оригінал – автограф ГВ (точніше тільки II–IV її частини) опинився потім у зібранні М.Ф.Невеського, потім послідовно – у бібліотеці Залуських (на рукописі були записи Юзефа Анджея Залуського), Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі (із кінця XVIII ст.), Університетській бібліотеці у Варшаві (з 1923 р.), де й загинув під час придушення гітлерівцями Варшавського повстання 1944 р. На щастя, у 1932–1934 рр. над ним ретельно працював Алоїзій Ковальковський при написанні магістерської праці з історії в семінарі проф. Романа Поллака, який установив суттєві розбіжності між оригіналом і виданням ГВ 1681 р.⁵³ При цьому поет-хроніст не втрачав надії на краще, перевидав «Дафну» (1661) і навіть писав нові вірші. У травні 1661 р. він приготував також вірш «Eritalamium» («Епіталама») на шлюб Петра Опалінського (сина К.Опалінського) з Анною Сенютою, що був видрукуваний у Кракові в типографії вдови Л.Купіша: «Eritalamium Piotra i Anny Opalicskich» («Епіталама Петра й Анни Опалінських»)⁵⁴. С.Твардовський готував до друку і повний текст ГВ, і зібрання своїх поетичних творів, але побачила світ тільки перша частина ГВ. Усі чотири частини ГВ, зібрані разом, стали пам'ятником поету-хроністу, спорудженим його шанувальниками. Уся ГВ побачила світло у Каліші у 1681 р. під заголовком, який майже дослівно повторює заголовок I її частини. Щоправда, текст був виданий досить недбало, далася взнаки й цензура з боку єзуїтів – ініціаторів видання, на що вказав дослідник творчості С.Твардовського А.Ковальковський. Він відзначив зокрема, що єзуїти не включили в друкований текст ГВ критичний відгук С.Твардовського щодо пихи та здирства ксьондзів, щодо зради князя Богуслава Радзивіла. Була пропущена і присвята до цілого твору і до IV книги, зате вставлена присвята князеві Стефану Браницькому тощо. А.Ковальковський дуже критично оцінив видання 1681 р., яке «по суті мало надається до студій над «Громадянською війною»⁵⁵. Наступного, 1682 р., у Каліші вийшла ще одна посмертна книга С.Твардовського, яка мала назву: «Miscellanea selecta...». Це було зібрання його різноманітних віршів (лірика, панегірики, епітафії, переклади з Горація та Мацея Сарбевського).

Дослідник творчості С.Твардовського А.Сайковський уточнив час його смерті. Він дійшов висновку, що вона сталася у червні 1661 р. у Заліссі (Великому Заліссі)⁵⁶. Поет-хроніст був похований у костелі бернардинів у Кобиліні (склеп було зруйновано у XIX або XX ст.). Покійний залишив по собі дружину Ельж-

бету і синів. У 1666 р. два сини поета-хроніста (Зигмунт і Станіслав) займались залагодженням фінансових справ батька в Зарубинцях. Два з трьох синів С.Твардовського були одружені, відомо про чотирьох дітей (сина Миколая та трьох дочок: Констанцію, Людвіку і Катажину) одного з цих синів (Станіслава) та Ядвіги Пацінарської. Онук поета-хроніста, Миколай (помер найпізніше у 1704 р.), був одружений із Маріанною Валішевською. Онучки Констанція й Катажина взяли шлюб відповідно з Войцехом Голуховським та Анджеєм Лещицем Межевським. Онучка Людвіка (померла після 1690 р.) прийняла чернечий постриг у Шремі (Великопольща)⁵⁷. Про правнуків же С.Твардовського нічого не відомо... Насамкінець відзначимо, що у зібранні поезій С.Твардовського, виданому 2002 р., наводиться портрет поета-хроніста. Але, судячи з усього, це не прижиттєвий портрет, а уявний портрет, створений у ХХІ ст.⁵⁸

Останнім часом польські вчені схиляються до думки, що деякі анонімні поезії XVII ст. були створені саме С.Твардовським. Так, Адам Карпинський схильний саме у С.Твардовському бачити автора творів із ліричного циклу, приписаних Романом Полаком Станіславу Геракліушові Любомирському. Даний цикл складений із п'яти акростихів під назвою «Somni descriptio», також «Fortunae descriptio» і стількох же «Invidiae descriptio». Незалежно від того, вважає Я.Пельц, кого визнати автором цих поезій, писаних по-польськи, треба визнати, «що це поезія високого рівня», а з них найкраща є «Descriptio somni»⁵⁹.

Потужний вплив творчості С.Твардовського. Ян Гавінський у своєму «Нагробку Самуелю зі Скшипни Твардовському» («Nagrobku Samuelowi ze Skrzypny Twardowskiemu») славить пам'ять поета головно як творця героїчного епосу, за оспівування «марсових справ». Подібну епітафію написав С.Твардовському класик польської літератури та історіографії XVII ст. Веспасіян Коховський, який назвав покійного «слов'янським Вергілієм»⁶⁰, йому присвятив увагу автор фундаментального гербовника др. чверті XVII ст. Каспер Несецький⁶¹, котрий, між іншим, підкреслив заслуги С.Твардовського саме як автора історичних поем і панегіриста. Перше наукове зібрання творів С.Твардовського здійснив у 1861 р. Казимир Юзеф Туровський⁶², потім виходили різні його твори окремими виданнями, але академічна публікація його спадщини здійснюється тільки в наш час. Побачили світ головні його твори, за винятком «Громадянської війни» та «Катафалка». І це якраз ті, котрі мають найбільшу цінність як джерела з історії України. Слід відзначити, що нині творчість С.Твардовського привертає до себе посилену увагу польських науковців. Досить вказати на солідні розвідки Маріана Качмарека, котрий уважно проаналізував історичні поеми С.Твардовського з літературознавчого погляду⁶³, невеликі за обсягом дослідження істориками творів С.Твардовського, у т. ч. й ГВ. Але й досі «Громадянська війна» не перевидавалась і не була об'єктом джерелознавчого дослідження, а «Леґація» та інші твори на історичну тематику не видавалися в перекладі українською і не досліджувались в якості джерела з історії України. Це важливе завдання ще має бути виконаним.

¹ Примірник каліського видання «Громадянської війни» 1681 р. зберігається у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Історики власне тільки починають роботу над дослідженням «Громадянської війни».

² *Turowski S. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnym.* – Lwów, 1909. – S.6.

³ *Herby szlachty polskiej.* – Warszawa, 1990. – S.111–112; *Ostrowski J. Tablice odmian herbowych.* – Warszawa, 1909. – S.37–38.

⁴ *Krzyżanowski J. Historia literatury polskiej.* – Warszawa, 1986. – S.349.

⁵ *Turowski J. Op. cit.* – S.6.

⁶ *Barycz H. «Nagrobek p. Samuela Twardowskiego, poety polskiego. Sam do siebie pisal 1661» // «Pamiętnik Literacki».* – 1952. – Т.43. – S.547; *Sajkowski A. Staropolskie nekrologi // Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata.* – Poznań, 1959. – S.278–279.

⁷ Кондратович Л. (Сырокомля В.) История польской литературы от ея начала до настоящего времени. – М., 1862. – Т.2. – С.393 (він, між іншим, вважав, що Твардовський помер 1669 р.); *Okoń J.* Wstęp // *Twardowski S.* Nadobna Paskwalina. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – S.V; *Krzyżanowski J.* Historia literatury polskiej. – Warszawa, 1986. – S.349; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – С.203; Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. – Warszawa, 1927. – Т.2. – S.486.

⁸ *Hernas C.* Barok. – Warszawa, 1998. – S.331; *Kotarska J., Kotarski E.* Słownik literatury polskiej. Średniowiecze. Renesans. Barok. – Gdańsk, 2002. – S.70; *Zawadzka D.* Słownik poetów polskich. – Białystok, 1997. – S.259; Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie. – Warszawa, 1965. – S.361–366. Тут зокрема уточнюється, що С.Твардовський народився в Лютині під Яроциним.

⁹ *Czechowski A.* Samuel's von Skrzypna Twardowski «Wojna Domowa». – Posen, 1894. – S.5, 353.

¹⁰ *Tokarski J.* Skąd nowe szczegóły o Twardowskim? // Kurjer Poznański. – 8.03.1936. – №113. – S.12–13; Historia niedostrzeżonej kropki // Kurjer Poznański. – 15.02.1936. – №101. – S.16–17.

¹¹ Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu. – Warszawa, 1975. – S.157; *Korbut G.* Literatura polska od początków do wojny światowej. – Warszawa, 1929. – Т.I. – 2 ed. – S.470.

¹² *Twardowski S.* Dafnis drzewom bobkowym. – Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1976. – S.VIII.

¹³ Про Анджея Твардовського, бидгоського жупника, та його дії на сеймах 1646 і 1648 рр., знаходимо деякі дані у фундаментальній монографії видатного польського історика Адама Керстена (*Kersten A.* Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. – Warszawa, 1988. – S.115, 198).

¹⁴ *Chlebowski B.* Samuel ze Skrzypny Twardowski // *Chlebowski B.* Od Kochanowskiego do Brzozowskiego. – Warszawa; Kraków, 1979. – S.195–244. Твір К.Твардовського був настільки популярним, що навіть не зберігся його першодрук, а тільки численні рукописні списки. Див.: *Starnawski J.* Zarys dziejów literatury staropolskiej. – Lublin, 1993. – S.113. У наш час твори К.Твардовського видані Кшиштофом Мровцевичем та Радославом Гжежковьяком відповідно у 2, та 7, 11 томах серії «Бібліотека старопольських письменників» («Biblioteka pisarzy staropolskich»); *Twardowski K.* Pochodnia Miłości Bożej (t.2); *Twardowski K.* Lekcje Kupidonowe (t.7); *Twardowski K.* Łódź młodzi z nawalności do brzozy płynąca. (t.11). – Warszawa, 1999.

¹⁵ *Chlebowski B.* Op. cit. – S.198.

¹⁶ *Wierzbowski T.* Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich. – Warszawa, 1904. – Т.II (1526–1830). – S.66. – №119. Даний примірник зберігався у бібліотеці Адама Воланського в Рудці.

¹⁷ *Chlebowski B.* Op. cit. – S.202.

¹⁸ Див. останнє (академічне) видання цього твору С.Твардовського, здійснене Романом Кшивим у 17-у томі «Бібліотеки старопольських письменників»: *Twardowski S.* Przeważna legacyja Krzysztofa Zbarazkiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. – Warszawa, 2000.

¹⁹ *Turowski S.* Op. cit. – S.8, 10; *Gmiterek H.* Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypny // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). – Л.; Люблін, 1996. – С.106–115. В іншу крайність впадав О.Брюкнер, коли відкидав всяку участь С.Твардовського у битвах, на що резонно вказав Г.Корбут: *Korbut G.* Literatura polska od początków do wojny światowej. – Warszawa, 1929. – Т.I. – 2 ed. – S.471.

²⁰ Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu. – Warszawa, 1975. – С.157.

²¹ *Czapliński W.* Dyplomacja polska w latach 1605–1648 // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII w. – Warszawa, 1966. – S.226.

²² Офіційний звіт посольства К.Збараського було опубліковано 1827 р. (Poselstwo Krzysztofa Zbaraskiego do Turcji w r. 1622 // *Dziennik Wileński.* – Wilno, 1827. – Т.3: Historia i literatura. – S.3–27, 101–125, 237–273, 339–357), а в наш час перекладено й видано російською разом із меморандумом цього князя про стан Османської імперії. (Османская империя в первой четверти XVII века. – Москва, 1984. – С.102–148; 149–162).

²³ *Hernas C.* Barok. – Warszawa, 1998. – S.333–334.

²⁴ *Chlebowski B.* Samuel ze Skrzypny Twardowski... – S.216.

- ²⁵ *Czapliński W.* Dyplomacja... – S.241.
- ²⁶ *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy.* – Kórnik, 1992. – S.213.
- ²⁷ *Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu.* – Warszawa, 1975. – S.158.
- ²⁸ *Encyklopedia powszechna.* – 1867. – Т.25 – S.785–789.
- ²⁹ Про це зокрема твердиться у фундаментальній історії польської літератури (ксерокс, С.356).
- ³⁰ *Twardowski S.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycja. – Łódź; Poznań, 2002.
- ³¹ Див.: *Kunzer T.* Przewodnik po wojewodztwie Tarnopolskim. – Tarnopol, [1928]. – S.143; *Okoń J.* Odrzucić miłość. Antyk w Polsce. – Cz. II. – Studia. – Łódź, 1998. – S.143. Дана фотографія наводиться зокрема у підготовленому Я.Окунем виданні «Паскваліни».
- ³² *Ryba R.* Glosa do barokowej recepcji Trenów Jana Kochanowskiego (na podstawie poematu Samuela Twardowskiego Książę Wiśniowiecki Janusz) // *Od baroku ku pozytywizmowi. Studia historyczno-literackie.* – Katowice, 1995. – S.45–46.
- ³³ *Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.* – Warszawa, 1927. – Т.2. – S.486.
- ³⁴ *Dafnis drzewom bobkowym.* – Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1976. Існує також переклад цієї поеми у збіранні творів С.Твардовського XVIII ст.: *Zbiór różnych rytmów Samuela z Skrzypny Twardowskiego.* – Wilno, 1770.
- ³⁵ *Польская поэзия XVII века.* – Москва, 1977. – С.45–48.
- ³⁶ Цій поемі було присвячено відносно небагато уваги і тільки в наш час її ґрунтовно дослідив і видав із коментарями Роман Кшиви у 24-у томі «Бібліотеки старопольської літератури» (*Twardowski S.* Pałac Leszczyńskich. – Warszawa, 2002). Відзначимо, що Даніель Веттерус (1592–1669), моравинин за походженням, був незвичайною людиною. У молодості він вивчав теологію у Гайдельберзі та Лейдені, здійснив подорож до Ісландії, яку описав у своєму історико-географічному творі «Ісландія або стислий опис острова Ісландії» (*Islandia albo krótkie opisanie wyspy Islandyi*) (1638), врешті поселився у Лешні як пастор чеських братів (1632) і там став керувати типографією. Саме у його типографії С.Твардовський здійснив 4 видання трьох творів протягом усього семи років, що свідчить про міцні зв'язки із типографією еретичного осередку чеських братів. М.Качмарек слушно вважає, що ці зв'язки вимагають окремої розмови. (*Kaczmarek M.* Koźmińskie epitalamium Samuela Twardowskiego // *Archiwum Literackie.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – Т.XIV. – S.55).
- ³⁷ *Ibid.* – S.42.
- ³⁸ *Ibid.* – S.56.
- ³⁹ ГВ. – I. – С.36. Хлебівський помилково вважав, що ця втеча сталася не у 1648, а у 1649 р.
- ⁴⁰ *Borek P.* Arma cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649). – Kraków, 2005. – 18–19; *Nowak-Dłużewski J.* Okolicznościowa poezja... – S.111. І.Франко вважав, що даний твір був опублікований у Лешно 1651 р. «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах» // *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1981. – С.189.
- ⁴¹ Відомі також посмертні краківські видання твору (1683 і 1701 pp.), причому перше з них відоме у єдиному примірнику і було виявлено у бібліотеці відомого російського культурного діяча XVII ст. Сильвестра Медведєва. Його виявив С.І.Ніколаєв. Див.: *Николаев С.И.* Неизвестное издание поэмы С.Твардовского «Прекрасная Пасквалина» // *Советское славяноведение.* – 1984. – №4. – С.77–78. Враховуючи міцні контакти С.Медведєва з київськими інтелектуалами, ми можемо припустити, що саме через Київ цей примірник твору С.Твардовського потрапив до Москви. Дана поема була видана в наш час Я.Окунем (*Władysław IV król polski i szwedzki.* – Łódź, 1998). Сучасний польський літературознавець Чеслав Гернас вважає, що «Владислав IV» – це «біографічна поема, складена з епізодів» (*Hernas C.* Barok. – Warszawa, 1998. – S.331). Див. також: *Pelc J.* Kontrreformacja, sarmatyzm a rozwój literatury polskiej // *Wiek XVII Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – S.156–157.
- ⁴² Єдиний відомий на сьогодні примірник «Катафалка» (1649) зберігається в Бібліотеці Університету Варшавського. – Відділ стародруків. – Sd.713.816.
- ⁴³ *Chrościcki J.A.* Barokowa architektura okazjonalna // *Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – S.251–253.
- ⁴⁴ *Chlebowski B.* Zadanie... – Warszawa, 1885. – S.26.
- ⁴⁵ *Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.* – К., 1965. – №119. – С.317–323.

- ⁴⁶ Chlebowski B. Samuel ze Skrzypny Twardowski... – S.237.
- ⁴⁷ Про Криштофа та Лукаша Опалінських, їхню літературну творчість та контакти із С.Твардовським див.: *Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu*. – Warszawa, 1975. – S.162–163.
- ⁴⁸ Twardowski S. *Nadobna Paskwalina*. – Wrocław, 1980. – Wyd.2.
- ⁴⁹ Grzeszczuk St. W stronę Kochanowskiego. *Studia, charakterystyki, interpretacje*. – Katowice, 1981. – S.343.
- ⁵⁰ Czechowski A. Samuel's von Skrzypna Twardowski «Wojna Domowa»... – Posen, 1894. – S.14.
- ⁵¹ Ibid. – S.28.
- ⁵² Ryba R. *Op. cit.* – S.53–67.
- ⁵³ Kowalkowski A.F. O rękopisie i wydaniach Wojny Domowej Samuela Twardowskiego // *Archiwum Literackie*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – T.XIV. – S.83–95.
- ⁵⁴ Sajkowski A. Ostatni utwór Samuela Twardowskiego. *Miscellanea staropolskie* // *Archiwum Literackie*. – Wrocław, 1962. – T.VI. – S.70–95.
- ⁵⁵ Kowalkowski A.F. *Op. cit.* – S.91–92; *Bibliografia literatury polskiej*. Nowy Korbut...T.3. – S.363.
- ⁵⁶ Twardowski S. *Op. cit.* – S.3.
- ⁵⁷ Samuel ze Skrzypny Twardowski. *Wybór poezji*. – Poznań, 2002.
- ⁵⁸ Pelc J. Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych. – Kraków, 2002. – S.236–302.
- ⁵⁹ Kochowski W. Nagrobek Samuelowi z Skrzypny Twardowskemu, Wirgiliuszowi słowi-аńskiemu // Kochowski W. *Utwory poetyckie*. Wybór. – Wrocław, 1991. – S.243.
- ⁶⁰ Niesiecki K. *Herbarz polski*. – Lipsk, 1842. – S.156.
- ⁶¹ Poezje Samuela z Skrzypny Twardowskiego. – Kraków, 1861. – T.1–2.
- ⁶² Kaczmarek M. Episki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972; Kaczmarek M. *Sarmacka perspektywa sławy. Nad wojną Chocimską Wacława Potockiego*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982.
- ⁶³ Kuran M. Stefan Batory i Władysław IV. Poetyckie wizje wypraw moskiewskich (epicjon, panegiryk, kronika) // *Od średniowiecza ku współczesności*. – Łódź, 2000. – S.306–323; Kuran M. *Radziwiłowie w twórczości Samuela Twardowskiego* // *Radziwiłowie. Obrazy literalne. Biografie. Świadectwo historyczne*. – Lublin, 2003. – S.143–177; Gmiterek H. *Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypny* // *Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*. – Л.; Люблін, 1996. – С.106–115. Українською мовою перекладався (і то прозою) лише невеликий уривок ГВ з описом Пилявецької битви. Це було здійснено М.Н.Петровським: *Історія України в документах і матеріалах*. – К., 1941. – Т.III. – №111. – С.137–140. Нами видруковано кілька статей, присвячених значенню творів Твардовського як джерел з історії України: *Тарасенко І.Ю.* Берестецька битва 1651 року у описі польського хроніста С.Твардовського // «Берестецька битва в історії України». *Збірник тез наукової конференції*. – [Рівне], 2006. – С.11–14; *Тарасенко І.* Польський хроніст XVII ст. С.Твардовський про події Національно-визвольної війни в Білорусі // *Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів*. – К., 2005. – Т.11. – С.18–23; *Тарасенко І.Ю.* Польський хроніст XVII ст. С.Твардовський про події в Речицькому краї // *П'ять міжнародних Доунароускія читанні*. – Гомель, 2005. – С.214–220; *Тарасенко І.Ю.* Події Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Житомирщині у висвітленні польського поета XVII ст. Яна Бялобоцького // *Бердичів древній і вічно молодий*. – Житомир, 2005. – С.31–33; *Тарасенко І.* Польський хроніст XVII ст. Самуель Твардовський про Роксолану // *Мандрівець*. – Тернопіль, 2005. – №6. – С.22–24.

The article provides a biography of the outstanding Polish baroque poet and historian Samuel Twardowsky. In this first detailed study of Twardowsky in Ukrainian historiography, the author describes his principal works, especially «The Civil War» – a valuable source for the history of the war of Ukrainian national liberation of the middle of the XVII century.

О.І.Лупандін*

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА ДЕРЖАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ДОРОШЕНКА

(До 125-річчя від дня народження)

Стаття присвячена видатному українському громадсько-політичному, державному діячу, вченому Д.Дорошенку. Розглядаються не тільки факти його біографії, а й висвітлюються його соціально-політична позиція, погляди і ставлення до важливих зовнішніх і внутріполітичних процесів, що супроводжували перебіг подій, пов'язаний із розбудовою української державності початку ХХ ст.

Постать Дмитра Дорошенка – відомого українського громадсько-політичного діяча, дипломата, вченого займає одне з визначних місць в історії України. Різноманітна діяльність Д.Дорошенка виявилась в активній участі в національному русі, політичних організаціях, громадських об'єднаннях, просвітницьких установах тощо. Завдяки поміркованості поглядів, схильності до компромісів його призначали на важливі і керівні урядові посади.

Політичні переконання, активна життєва позиція, широкі контакти з представниками різних політичних напрямків позначилися на популярності Д.Дорошенка і повазі до нього з боку більшості українських політиків.

Дмитро Іванович Дорошенко народився у м.Вільно 8 квітня 1882 р., а походив зі старого козацько-дворянського роду Глухівського повіту на Чернігівщині. Виховання та сімейні традиції прищепили йому палку любов до України, до вивчення її історії, культури, мистецтва і вплинули на його ставлення до подальшої долі рідного краю. Зокрема, любов до українського життя прищепив Дмитрові його батько – Іван Якович, який під час канікул у гімназії возив сина в Україну. Значну роль у формуванні національної свідомості Д.Дорошенка відіграли також брати батька – Василь Дорошенко (відомий у той час письменник) та Петро Дорошенко (за доби Української Держави 1918 р. начальник Головного управління мистецтв і культури).

За спогадами самого Д.Дорошенка, національна ідея захопила його ще в роки навчання у віленській гімназії¹.

Вищу освіту Д.Дорошенко здобув на історико-філологічних факультетах Варшавського, Петербурзького та Київського університетів протягом 1901–1909 рр. Зі студентських років він брав активну участь в українських громадських і політичних організаціях.

За часів навчання у Петербурзькому університеті Д.Дорошенко очолював українську студентську громаду (1903 р.), до якої входили Д.Донцов, В.Яновська, М.Гаврилко, О.Назарієв та інші молоді люди, які згодом стали відомими у сфері мистецтва, політики, науки, й одночасно співпрацював із представниками старшого покоління – П.Стебницьким, О.Лотоцьким, Д.Мордовцем, родиною Русових. За участь у студентських демонстраціях був виключений з університету. У 1904 р. став слухачем українських університетських курсів у Львові. Входив до Революційної української партії та Української соціал-демократичної партії (в Галичині). Наприкінці 1905 р. прибув до Києва, де продовжив навчання.

Громадсько-наукову діяльність розпочав ще у 1897 р., друкуючи власні статті спочатку в галицькій, а потім російській та українській пресі. Співпрацював у петербурзькому журналі «Украинский вестник», часописах «Рада» та

* Лупандін Олексій Ігорович – мол. наук. співроб. відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

«Україна», а також у Київському товаристві «Просвіта», Українському науковому товаристві².

У 1906 р. він організував у Києві студентське віче, яке вимагало від адміністрації Київського університету заснування 4-х українських кафедр (мови, історії, літератури й права). Проте керівництво установи проігнорувало ці вимоги³. У 1908 р. – один із найактивніших членів Товариства українських поступовців.

По закінченні Київського університету у 1909 р. за спеціальністю історія, і не маючи можливості отримати посаду в навчальних закладах Києва, Д.Дорошенко змушений був переїхати до Катеринослава, де працював учителем історії у комерційній школі. Водночас співробітничав у Катеринославській ученій архівній комісії, редагував «Летопись ученой архивной комиссии», часопис «Дніпрові Провілі» (1910–1913), був заступником голови Катеринославського товариства «Просвіта». По поверненні у 1913 р. до Києва викладав історію в комерційних школах і одночасно працював бібліотекарем Історичного музею та секретарем Українського наукового товариства імені Шевченка⁴.

У роки Першої світової війни (з 1915 по 1917 рр.) Д.Дорошенко був уповноваженим Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті. Ця військово-громадська установа була створена у 1914 р. для допомоги організації тилу для ведення війни, об'єднувала місцеві органи самоврядування і займалася, головним чином, обладнанням госпіталів, санітарних поїздів, навчанням медперсоналу, постачанням обмундирування для армії, організацією допомоги біженцям. Різні політичні партії використовували установи союзу міст для ведення агітації на фронті через своїх представників у них.

Разом із видатними діячами українського національного руху Ф.Штейнгелем, А.В'язловим, А.Ніковським, В.Леонтовичем та ін., Д.Дорошенко займався організацією допомоги хворим, населенню Галичини і Буковини, зруйнованих війною, санітарним обслуговуванням армії.

Бурхливі події того часу, воєнні дії, зокрема наступ російських військ у Галичині, глибоко вразили Д.Дорошенка, який писав, що «перемога російської зброї» стала «остаточним розгромом українського національного руху і закріпленням мого рідного народу на становищі сирій етнографічної маси, пасивного об'єкта для обрусіння, себто національної заглади»⁵.

Після Лютневої революції завдяки активній участі Д.Дорошенка в українському громадському русі його було висунуто на керівні посади. Так, на початку березня 1917 р. Дмитра Івановича було обрано товаришем голови Центральної Ради й одночасно призначено заступником губерніального комісара Київщини. Однак, не маючи можливості поєднувати ці посади, Д.Дорошенко звернувся до Центральної Ради з проханням звільнити його від обов'язків товариша голови. На з'їзді ТУП (25 – 26.ІІІ.1917), коли товариство було реорганізовано у Союз українських автономістів-федералістів, його обрали до складу Тимчасового ЦК союзу, який на Всеукраїнському національному конгресі делегував Д.Дорошенка до складу Центральної Ради⁶. Від червня 1917 р. він входить до Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ).

Із 22 квітня 1917 р. Д.Дорошенко працював за призначенням Тимчасового уряду Росії крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора, за що одержав офіційну подяку від голови уряду. Свої думки щодо ситуації, яка склалася в цьому регіоні внаслідок військових дій та присутності російської армії, перспектив і нагальних заходів щодо поліпшення ситуації, Д.Дорошенко виклав у доповіді на засіданні Комітету Центральної Ради 22 липня 1917 р.⁷

Повернувшись до Києва у серпні 1917 р., після відступу російських військ із Галичини, Д.Дорошенку безпосередньо на короткий час довелося стати учасником подолання «міністерської кризи», яка виникла в стінах Української Центральної Ради під час обговорення «тимчасової інструкції» Генеральному Секре-

таріату. За дорученням Центральної Ради 13 серпня 1917 р. він мав сформувати новий Генеральний Секретаріат. Однак через тактичні і принципові розходження з більшістю членів Центральної Ради й особливо з її головою М.Грушевським, Д.Дорошенко відмовився від формування уряду та головування в ньому.

Як пізніше згадував сам Д.Дорошенко, це доручення Центральної Ради було зовсім несподіваним і незрозумілим для нього. По-перше, працюючи на Буковині, він фактично відійшов від справ, що робилися в Києві, незважаючи на те, що Дмитро Іванович залишався членом Центральної Ради від УПСФ. По-друге, Д.Дорошенко в той час інакше оцінював значення, характер, перспективи і завдання української автономії, ніж більшість членів Центральної Ради. Він вважав, що новий український уряд мав провадити загальний напрямок попереднього Генерального Секретаріату, ставлячи на перше місце творчу, ділову роботу щодо будівництва автономного життя в Україні, що передбачало збереження усіх прав національних меншостей, та захист її від зовнішнього ворога і внутрішнього безладдя тощо. На думку Д.Дорошенка, насамперед необхідно було встановити правову владу як базу для автономії, а щодо Тимчасового уряду – встановити тісний контакт у роботі по «закріпленню здобутків революції і боротьби з контрреволюційними явищами, звідки б вони не виходили»⁸.

Саме останній пункт про ставлення до Тимчасового уряду Росії став причиною незгоди Д.Дорошенка з керівництвом Центральної Ради. У ставленні до Тимчасового уряду, як зазначав Д.Дорошенко, він не відчував тої ворожнечі, що більшість членів Ради, бо саме з боку Керенського, особливо ненависного Центральної Раді, він мав у своїй роботі в Галичині підтримку і допомогу⁹.

Виходячи з таких міркувань, Д.Дорошенко вважав тоді за доцільне в інтересах української справи практичне використання можливості навіть обмеженої автономії, підводячи свідомість широких мас до розуміння реальної користі цієї автономії і спрямовуючи розмах національного руху, викликаного революцією, не стільки на боротьбу за формальні рамки ставлення до Тимчасового уряду, скільки на внутрішнє будівництво життя в Україні, до чого, на його думку, треба було залучати широкі верстви українського суспільства. Позиція, яку Д.Дорошенко виклав у доповіді перед Центральною Радою, показала, що вона не відповідала «тим завданням, які склалися на голову українського революційного уряду... Центральна Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальший розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового Правительства»¹⁰.

У цьому аспекті доцільно детальніше висвітлити погляди Д.Дорошенка щодо перспектив державотворчого процесу в Україні, які припускали існування правової влади, спрямування всіх зусиль на практичну діяльність внутрішньої розбудови, уникаючи відвертої конфронтації. У подальшому, вже після співпраці в гетьманському уряді, Д.Дорошенко вважав, що до будівництва оновленого життя в Україні слід залучати усі групи, усі народності краю. Він не вважав доцільним виключати з поняття членів української національності представників дворянського класу. «Це був у сутності у нас, на Україні, єдиний культурний клас, корінним чином пов'язаний із краєм і разом із тим володіючий політичними та адміністративними навичками, а потому незамінний задля державного будівництва»¹¹.

Треба зазначити, що в різні часи особа Д.Дорошенка, його погляди викликали неоднозначне ставлення з боку різноманітних соціально-політичних кіл. Ще за часів царизму, у 1914 р., коли кандидатуру Д.Дорошенка було висунуто на посаду директора Київської міської бібліотеки, йому було відмовлено з боку генерал-губернатора за «українофільство і політичну нестабільність». У період роботи на посту генерал-губернатора Галичини і Буковини газета «Новое время» характеризувала його як завзятого мазепинця, що перебуває у безпосередніх стосунках із німецьким генеральним штабом і особою, яка стоїть на чолі «жидів-

сько-німецької змови», висуваючи як доказ цьому ту обставину, що місто Чернівці, завдяки його заходам при відступі російських військ, не зазнало жодного пошкодження¹².

Помірковані погляди Д.Дорошенка, його добрі стосунки з Тимчасовим урядом Росії, а в подальшому його співробітництво у гетьманському уряді викликали недовіру українських національно-демократичних кіл. Проте, незважаючи на це, Центральна Рада доручила йому сформувати Генеральний Секретаріат, очевидно, розраховуючи використати його авторитет у власних цілях.

Наприкінці серпня його було призначено на посаду губерніяльного комісара Чернігівщини. Місяці, проведені на цьому посту, ще раз наочно показали розбіжність поглядів Д.Дорошенка з керівництвом Центральної Ради щодо перспектив державотворчого процесу в Україні і викрили всю підсвідому, органічну «неревольюційність» його вдачі. Як він сам пізніше згадував, що з переїздом до Чернігова «більше на службі в «українській революції» він не був¹³.

Із наступом більшовиків на Україну на початку 1918 р. Д.Дорошенко потрапив до Києва, де і перебував до повернення Центральної Ради разом з австро-німецькими військами.

Про гетьманський переворот 29 квітня й усунення Центральної Ради Д.Дорошенко дізнався, перебуваючи у Львові, де в березні – квітні 1918 р. займався ліквідацією колишніх урядових інституцій на території Галичини і Буковини, які, за Брестським миром, відходили до Австро-Угорщини. Звістка про переворот у Києві справила на нього особливе враження. «Для мене, історика, – згадував Д.Дорошенко, – що присвятив стільки часу і думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією»¹⁴.

Симпатіям до гетьманського ладу в Україні у Д.Дорошенка могли сприяти його думки з приводу доцільності і корисності сильної авторитетної влади, яка могла б опанувати ситуацією в Україні, стабілізувати внутріполітичне і соціально-економічне життя, навести в країні лад, що цілком відповідало реаліям тодішнього моменту та історичній ситуації.

Повернувшись зі Львова до Києва, Д.Дорошенко з розмови з тимчасовим прем'єр-міністром Української Держави М.Василенком дізнався про ситуацію, що виникла у зв'язку зі зміною форми влади в країні: при новому курсі політика держави залишається національно-українською, виразником якої буде гетьманат, як найбільш історично виправдана форма української державності.

Новий прем'єр-міністр Ф.Лизогуб запропонував Д.Дорошенку пост товариша міністра закордонних справ. Однак він відмовився від цієї посади, вважаючи недоцільним становитися товаришем особи ще невідомої і невідомо з якими поглядами, що його вступ до урядового кабінету мав би якесь політичне значення тільки в разі входження до нього ще кількох українських діячів¹⁵.

Товариші по партії УПСФ радили Д.Дорошенку не відмовлятися від поста міністра закордонних справ або управляючого, наголошуючи, що в другому випадку йому не треба буде підкорятися партійному рішення про припинення членства у партії в разі призначення на керівну урядову посаду. Однак Ф.Лизогуб продовжував пропонувати йому лише пост товариша міністра. Унаслідок тієї тяганини, згадував Д.Дорошенко, в нього взагалі пропало бажання вступати до гетьманського уряду¹⁶.

Однак, зрештою, Д.Дорошенка було призначено управляючим Міністерством закордонних справ, про що він несподівано для себе дізнався від самого гетьмана, який подякував йому за згоду увійти до кабінету.

Проти його призначення на цю посаду виступало німецьке командування, яке підозрювало Д.Дорошенка в австрофільстві та було занепокоєне його широкими галицькими зв'язками з огляду на посаду губерньського комісара Тим-

часового уряду в 1917 р. Досить прохолодно його призначення сприйняли і в українських політичних колах¹⁷.

Це відчував і сам Д.Дорошенко, але був переконаний, що, погодившись увійти до урядового кабінету, зробив вірно і в згоді з інтересами української справи, вважаючи, що, коли так трапилося, що постала інша форма влади з іншим соціальним підкладом, то «діло справжніх українських патріотів дбати, щоб при новій формі перетворилося будівництво самостійної української держави на твердому національному ґрунті»¹⁸.

Незважаючи на запевнення товаришів по партії, його було виключено з членів УПСФ, навіть без попередження. Цей факт, згадував пізніше Д.Дорошенко, «назавжди одвернув мене від ес-ефів і я дав собі слово ніколи не належати ні до якого політичного угруповання»¹⁹.

Гетьманський уряд застав Міністерство закордонних справ, власне, ще в стадії становлення. Управляючому міністерством, згодом міністру закордонних справ Д.Дорошенку довелося реорганізувати його, розробляти його структуру, укомплектувати штати як самого міністерства, так і закордонних українських представництв.

Здійснення зовнішньої політики Українською Державою відбувалось у своєрідних умовах, пов'язаних із триваючою світовою війною, протистоянням двох воєнних блоків і також присутністю німецько-австрійських військ на території України, що було важливим чинником проведення як зовнішньої, так і внутрішньої політики, з яким треба було рахуватися.

Як голові зовнішньополітичного відомства, Д.Дорошенку довелося працювати як над розробкою стратегії закордонної політики Української Держави, так і над її втіленням. Головним завданням зовнішньої політики України у той час, вважав він, було, користуючись допомогою Німеччини, війська якої перебували на території України, швидше стати на власні ноги, вийти з-під її опіки, здобувши повну свободу дій у внутрішній та зовнішній сферах. Треба було якнайшвидше позбавитися присутності на українській території окупаційних військ²⁰.

На думку Д.Дорошенка, спиратися на підтримку Німеччини у здійсненні як зовнішньої, так і внутрішньої політики було вигідно, тому що її військова присутність в Україні була своєрідним стабілізуючим чинником і певною мірою перешкодою загрози з боку більшовицької Росії у здійсненні великодержавницьких планів.

Зовнішня політика Української Держави мала провадитися в кількох напрямках: відносини з державами Четверного союзу, державами Антанти, нейтральними країнами, державними утвореннями, що виділилися на території колишньої Російської імперії. Окремим і значним зовнішньополітичним питанням, що впливало з умов Брестського миру від 3 березня 1918 р., було укладення мирної угоди з радянською Росією.

Відносини України з державами Четверного союзу визначались як брестськими мирними угодами, так і тими, що були укладені пізніше, головним чином, торговельно-економічними. З усіма державами союзу були встановлені дипломатичні зносини.

У стосунках із державами Антанти основною перешкодою була Німеччина, яка побоювалася, що Україна може вийти з-під їх впливу, зблизившись із цими країнами. Однак підготовку до майбутніх дипломатичних зносин український уряд провадив заздалегідь.

У доповіді на засіданні Ради Міністрів 15 жовтня міністр закордонних справ Д.Дорошенко порушив питання про необхідність в інтересах майбутнього Української Держави інформувати країни Антанти про стан справ в Україні та її стосунки із Центральними державами і радянською Росією. Рада Міністрів визнала за необхідне надіслати з цією метою до Англії, Франції та США надзвичай-

ні дипломатичні місії²¹. Це свідчило про намагання формувати незалежну зовнішньополітичну стратегію України, попри її тісний зв'язок із державами Четверного союзу. Справи в напрямку зносин із державами Антанти почали активізуватись із середини жовтня, з початком занепаду держав Четверного союзу, їх неминучої поразки у світовій війні.

Одним із пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави, який перебував під безпосереднім контролем Д.Дорошенка, були відносини з радянською Росією. У ході мирних переговорів, які проходили у Києві між українською та російською делегаціями, були укладені 12 червня умови прелімінарного миру, згідно з яким між обома державами були встановлені дипломатичні зносини. 22 червня Рада Міністрів затвердила проект штатів консульств Української Держави, внесений на розгляд Д.Дорошенком. Згідно з урядовою постановою, генеральні консульства передбачалося заснувати у Москві та Петрограді, а також 30 консульських агентств в інших містах РСФРР. Право на призначення на посади консульських агентів, а також визначення розряду агентства і місць їх дислокації надавалося міністру закордонних справ²².

У ході мирних переговорів напруженість між двома країнами не зникла. Подальший хід українсько-російських переговорів затягувався, головним чином, внаслідок обоїлїтних територіальних претензій, інших суперечок, зокрема, про поділ майна та боргів колишньої Російської імперії між Україною і РСФРР. Більшовицький уряд радянської Росії на порушення умов як Брестського миру, так і тих угод, що були досягнуті в ході мирних переговорів, підтримував протиукраїнські дії, організовуючи мережу більшовицького підпілля, засилаючи в Україну своїх агентів.

Протистояння між обома державами проявлялися не тільки в антиукраїнських діях. Як і раніше, український уряд, ставлячись негативно до політики радянської влади, сприяв підтримці антибільшовицьких сил у Росії, що стали на шлях самовизначення. У відносинах із Кубанню і Всевеликим Військом Донським, окрім підтримки національного руху шляхом субсидій українським організаціям і видавництвам, як це робилося в Криму й організацією чого займалося Міністерство закордонних справ, були присутні ще й військові аспекти. Український уряд надавав цим державним утворенням зброю для боротьби з більшовиками.

Міністру закордонних справ Д.Дорошенку доводилося витратити багато зусиль та енергії для налагодження конфліктів, які виникали між Україною та РСФРР із приводу порушень демаркаційної смуги, прав і арештів як українських, так і російських громадян та офіційних осіб на територіях обох держав, подеколи з дипломатичною тактовністю відводити звинувачення в бік Української Держави в застосуванні неправомірних дій щодо РСФРР. Так, зокрема, спростовуючи протести російської сторони щодо військової підтримки Україною сепаратистських антибільшовицьких формувань у Росії, Д.Дорошенко, перебуваючи на посту міністра закордонних справ, заперечував причетність до цього українського уряду²³.

Важливим вектором зовнішньополітичної стратегії Української Держави, яким безпосередньо довелось займатися Д.Дорошенку, було встановлення відносин із державними утвореннями, що виникли на території колишньої Російської імперії (Польща, Фінляндія, Литва, Білорусія, Дон, Кубань, Грузія, Вірменія, Крим). Вирішення цих завдань здебільшого визначалися необхідністю розв'язання спірних питань, переважно територіальних. Із Фінляндією, Грузією, Вірменією, Польщею, Білорусією, Кубанню, Всевеликим Військом Донським були встановлені дипломатичні зносини і відбувся обмін послами. Із Литвою були встановлені консульські відносини.

Визнання Україною цих державних утворень суб'єктами міжнародного права, встановлення з ними відносин було не лише виявом політичної тактики, а й розкривало стратегічні плани українського уряду. Укладення на міждержавному рівні відповідних угод між Україною і цими регіональними утвореннями підкреслювало факт розпаду єдиної російської держави, що відповідало істотним інтересам Української Держави, яка сама виникла внаслідок цих процесів. Визнання цих державних утворень іншими країнами світу мало б не тільки підтвердити статус незалежної України, а й стало б певною перешкодою великодержавницьким амбіціям більшовицької Росії, яка прагнула зберегти свою юрисдикцію над регіонами, що прагнули відокремлення від неї. Провідником цього стратегічного зовнішньополітичного курсу був міністр закордонних справ Д.Дорошенко.

Щодо Кримського півострова, де утворився крайовий уряд, на думку Д.Дорошенка, Україні не можна було відмовлятися від своїх претензій на нього з низки причин: політичних, стратегічних і етнографічних, не бажаючи створювати своєрідний П'ємонт для відновлення «єдиної і неділимої Росії», залишаючи Севастополь як військово-морську базу для українського чорноморського флоту, а також зважаючи на високий відсоток українського населення в Криму²⁴. У переговорах, розпочатих у вересні з кримською делегацією, з боку України взяли участь міністр закордонних справ Д.Дорошенко і прем'єр-міністр Ф.Лизогуб. Під час переговорів було досягнуто порозуміння і були вироблені прелімінарні умови договору, за якими Крим діставав внутрішню автономію у складі Української Держави, свою адміністрацію, територіальне військо тощо.

Щодо Кубані український уряд проводив лінію на зближення з кубанським козацтвом із метою схилення його до злуки з Україною, розцінюючи Кубань як частину української території, котра повинна була приєднатися до України на автономних чи федеративних умовах. Як зазначав Д.Дорошенко, між міністром закордонних справ і українцями – членами кубанської делегації, була досягнута таємна угода вести справу в напрямку прилучення Кубані до України²⁵.

Заслугує особливої уваги кадрова політика Д.Дорошенка в очоленому ним зовнішньополітичному відомстві. Він намагався залучити до роботи як в самому міністерстві, так і в дипломатичному корпусі Української Держави відомих українських діячів – представників різних політичних сил. До Міністерства закордонних справ були запрошені колишні діячі УНР і Центральної Ради: О.Шульгін, О.Ейхельман, К.Лоський, М.Славинський, І.Красковський, М.Левицький, А.Яковлів, І.Мирний, М.Ткаченко та ін. За його поданням на посади голів дипломатичних представництв і місій були призначені відомі громадсько-політичні діячі: Ф.Штейнгель (Берлін), В.Липинський (Відень), О.Шульгін (Софія), М.Суковкін (Константинополь), К.Лоський (Хельсінкі), О.Карпінський (Варшава), В.Оренчук (Мюнхен).

У тісному зв'язку зі вступом України у міжнародні відносини з іншими державами стояло питання про точне встановлення та запровадження українського державного підданства. Затверджений у березні 1917 р. закон про громадянство Української Народної Республіки був недосконалим і фактично не був запроваджений у життя. Отже, за часів Української Держави 1918 р. виникла необхідність розробити новий закон, який відповідав би історичним потребам. Із цією метою була заснована комісія, до складу якої разом із міністром внутрішніх справ Ф.Лизогубом, міністром освіти М.Василенком, міністром юстиції М.Чубинським, ректором Київського університету Е.Спекторським, проф. Б.Кістяковським, генеральним суддею С.Шелухіним і членом Ради Міністерства закордонних справ М.Славинським увійшов також і Д.Дорошенко. Ця комісія виробила проект закону, який був ухвалений Радою Міністрів 2 липня. Він передбачав правові основи громадянства Української Держави та права українських громадян²⁶.

Крім роботи в зовнішньополітичній сфері за гетьманату 1918 р., Д.Дорошенко довелось займатися і внутрішніми проблемами, зокрема, спробою П.Скоропадського українізувати урядовий кабінет. Д.Дорошенко від самого початку був прихильником цієї ідеї і неодноразово порушував це питання перед гетьманом. Але останній, з одного боку, бажаючи знайти порозуміння з представниками українських політичних кіл демократичного напрямку, з метою об'єднати в інтересах державного будівництва всі національно свідомі елементи українського суспільства, з іншого, – побоювався, що радикально настроєні представники української демократії, поставивши національний принцип вище за державний, могли б перешкодити діловій роботі уряду, загострити внутрішні протиріччя.

За дорученням гетьмана, з початку липня Д.Дорошенко почав готувати ґрунт і вести переговори з окремими особами з українських демократичних кіл щодо їх вступу до урядового кабінету. Ця робота, згадував Д.Дорошенко, вимагала великого напруження, оскільки проводити її доводилося серед багатьох інших справ²⁷. У цій справі необхідно було, щоб уряд очолила людина, яка, «задовольняючи вимоги національного українського характеру, мала б досвід роботи в керуванні громадськими справами в широкому масштабі, й могла примирити між собою різні групи і політичні кола»²⁸.

Після того як троє кандидатів – Д.Багалій, І.Шраг, П.Дорошенко – відмовились очолити урядовий кабінет, було вирішено спочатку залучити до роботи кількох представників національно-демократичних кіл, увійшовши безпосередньо в переговори з Українським національним союзом – опозиційна гетьманському режиму організація, до якої входили представники 16 політичних партій і громадських організацій України демократичного напрямку.

Коли у ході подальших нарад із гетьманом представники УНС виробили список бажаних, на їх погляд, кандидатів до майбутнього міністерства, то в цьому списку вони не залишили місця для Д.Дорошенка, саме який і був одним з ініціаторів українізації уряду. Це ще раз яскраво підтвердило ставлення до Д.Дорошенка представників національно-демократичних кіл, які вважали тоді його за відвертого гетьманця.

У середині жовтня міністр закордонних справ Д.Дорошенко виїхав до Берліна для офіційних переговорів у справі залишення німецьких військ в Україні, а також дальшої подорожі через Швейцарію до Парижа і Лондона з метою встановлення безпосереднього контакту з державами Антанти. Саме тоді він дізнався з французьких джерел про зміну урядового кабінету у Києві і про те, що його усунуто з посади міністра закордонних справ.

Із призначенням нового урядового кабінету було проголошено інший зовнішньополітичний курс Української Держави щодо підтримки ідей відродження єдиної Росії, але нової – не більшовицької, демократичної, на федеративних основах із збереженням в Україні всіх прав на розвиток її державності і національної самобутності. Проголошення цього курсу було спробою збереження України від «анархії більшовизму». В умовах ослаблення держав Четверного союзу, їх неминучої поразки у світовій війні Україна шукала міцної підтримки, яку бачила в державах Антанти. Остання ж підтримувала антирадянські й антибільшовицькі сили в Росії, що прагнули її відродження. Це і зумовлювало для України зміни зовнішньополітичної лінії.

Так, політична переорієнтація викликала обурення в українських національно налаштованих колах, які підняли повстання проти гетьманського режиму, для керівництва яким була створена Директорія. Про антигетьманське повстання Д.Дорошенко дізнався, перебуваючи у Берліні.

Усунення Д.Дорошенка з поста міністра закордонних справ було викликано, можливо, побоюванням представників українського уряду нової орієнтації, що він, як національно свідомий українець, міг прилучитися до повстання.

Адже наказ нового міністра закордонних справ Г.Афанасьєва відібрати у Д.Дорошенка всі скарбові гроші і переслати їх до Києва був виявом явної недовіри до його особи без будь-яких підстав. Цією акцією, як він сам зазначав, враховуючи, що він не мав достатньо власних грошей для повернення в Україну, його «наче було засуджено на вигнання з рідного краю, бо відіймалися засоби для повороту»²⁹.

З'ясовуючи всю небезпеку федералістського курсу, Д.Дорошенко розумів, що до цього змушували обставини і бажання рятувати Україну у складний час. Пізніше, на еміграції, він схилився до думки, що «російська орієнтація» останнього гетьманського уряду, яка передбачала згуртування і консолідацію зі всіма антибільшовицькими силами та допомогу їм у ліквідації радянської влади в Росії і встановлення демократичного ладу, не була обґрунтована реальними інтересами самої України. Ставлячи саме питання про «допомогу Росії», зазначаючи його спірність, Д.Дорошенко вважав, що «більшовизм у Росії – явище, що виросло органічно з природи російського духу і має певне коріння в історії й укладі російських соціально-економічних відносин і він відповідає глибоким імперіалістичним, державницьким стремлінням російського народу»³⁰.

Проголошення федералістичного курсу в той час, коли для України головним було зосередитися на вирішенні внутрішніх проблем державного будівництва, Д.Дорошенко вважав повністю недоцільним. Тим більше, що та Росія, з якою передбачалось утворити федерацію, на той час взагалі не існувала. Тому Д.Дорошенко вирішив негайно повернутися в Україну, щоб якось вплинути на гетьманський уряд, утримати його від репресій над повстанцями, стати посередником між ворогуючими сторонами. Адже, прибувши до Києва 19 грудня, вже після падіння гетьманського режиму, Д.Дорошенко зрозумів, що в політичному курсі Директорії для нього немає місця, а його служба була б навіть не лише неможливою, а навіть небажаною³¹. Тоді ж він остаточно вирішив відійти від політики і присвятити себе науковій і літературній праці.

У середині січня Д.Дорошенко виїхав до Кам'янець-Подільського університету працювати на посаді приват-доцента. Проте політичні і державні справи не полишали його. Зокрема під час конфлікту УНР із Румунією, йому, як єдиному фахівцеві з міжнародних проблем у Кам'янці було доручено очолити комісію з ліквідації прифронтових конфліктів. Фактично Д.Дорошенко став неформальним представником центральної української влади, хоча офіційних повноважень не мав.

Улітку 1918 р. Міністерство закордонних справ УНР призначило Д.Дорошенка уповноваженим української місії Червоного хреста на Балканах, що займалася допомогою військовополоненим українцям – уродженцям етнографічної української території в колишніх Російських та Австро-Угорських монархіях, їх поверненням на батьківщину. Через негативне ставлення проросійськи налаштованих сербських установ і місій, остання вимушена була переїхати до Бухареста, й у вересні – грудні 1918 р. була остаточно ліквідована, а сам Д.Дорошенко виїхав до Відня, де перебувала головна установа українського Червоного хреста.

Навесні 1920 р. йому було доручено ревізувати роботу аналогічної української місії в Італії, яку очолював О.Севрюк. Чисельні факти бездіяльності установи, порушення службових повноважень на шкоду українській справі, привели Д.Дорошенка до висновку про хибність самої системи, за умов якої був організований і працював уряд УНР і через яку він так сумно закінчив своє існування³².

За часів перебування в еміграції політичні уподобання Д.Дорошенка концентрувалися навколо створеного В.Липинським гетьманського руху й Українського союзу хліборобів-державників – української монархічної позапартійної організації, до чільного органу якої увійшов і сам Д.Дорошенко.

Одночасно, багато сил і енергії він приділяв справі розвитку української науки за кордоном: у 1921–1951 рр. був професором Українського вільного університету (у Відні, Празі, Мюнхені) на кафедрі історії України, професором Карлового університету в Празі (1926–1936 рр.), працював директором Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.), професором на кафедрі історії церкви православного богословського факультету Варшавського університету (1936–1939 рр.), президентом Української вільної академії наук (1945–1951 рр.), професором колегій Святого Андрія у Вінніпегу, з 1923 р. був дійсним членом НТШ та багатьох інших наукових товариств як українських, так і іноземних.

Багата і різнобічна діяльність Д.Дорошенка у громадсько-політичній, державній, дипломатичній, науковій сферах свідчать про неабияку талановитість і особистість цієї людини. Державник за переконанням, своєю обізнаністю в різних сферах суспільно-політичного життя і завдяки широкому погляду на історичне минуле й усвідомлення перспектив історичного розвитку українського народу в державницькому аспекті, прагненням залучити до державотворчого процесу найширші національно-патріотичні сили, він здобув повагу і авторитет серед більшості українських політиків, діячів української еміграції в науковій сфері.

Незважаючи на іноді суперечливе ставлення до особи Д.Дорошенка різних політичних кіл, течій, офіційних установ, можна твердити, що куди б не кидала його доля, чи то на Батьківщині або в еміграції, він присвятив все своє свідоме життя, талант, душу рідній Україні.

¹ Осташко Т. Дмитро Дорошенко – державник, учений і дипломат // Україна Дипломатична. Науковий щорічник. – Вип. 6. – К., 2005. – С. 589.

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 87.

³ Осташко Т. Зазн. праця. – С. 590.

⁴ Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – С. 455.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – Ч. 1. Галицька Русина 1914 – 1917 років. – Л., 1923. – С. 23.

⁶ Верстюк В., Осташко Т. Зазн. праця. – С.87.

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 184 – 187.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4186. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–2.

⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 2. З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради). – Л., 1923. – С.8.

¹⁰ Винниченко В. Відродження нації. – Т. 1. – К.; Відень, 1920. – С.343.

¹¹ Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.70.

¹² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 126.

¹³ Верстюк В., Осташко Т. Зазн. праця. – С.88.

¹⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 2. – С. 83.

¹⁵ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – Кн. 3. – Зб. V, VI. – Відень, 1921. – С. 77.

¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 2. – С. 90.

¹⁷ Осташко Т. Зазн. праця. – С. 594.

¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 2. – С. 95.

¹⁹ Там само. – Ч. 3. – С. 91.

²⁰ Дорошенко Д. Децо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. – Зб. II, III, IV. – Відень, 1920–1921. – С. 5.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16–17.

²² Там само. – Спр. 3. – Арк. 45 зв. – 46.

²³ Там само. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 16.

²⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – С. 210.

- ²⁵ Там само. – С. 195–197.
²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Стр. 22. – Арк. 3–5.
²⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 3. – С. 76.
²⁸ Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. – Т. 2. – С. 379.
²⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 3. – С. 107.
³⁰ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – Кн. 3. – Зб. V, VI. – Відень, 1921. – С. 92.
³¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 3. – С. 121.
³² Там само. – С. 519.

The article is dedicated to an outstanding Ukrainian statesman, civil and political figure, erudite D.Doroshenko. The author examines not only the facts of biography, but also his social and political position, views and attitude to important internal and external processes that accompanied the process of formation of Ukrainian state system at the beginning of the XX century.

Д.В.Веденєєв, О.Є.Лисенко*

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА У СВІТЛІ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Стаття присвячена історико-правовим аспектам діяльності ОУН і УПА. На підставі аналізу міжнародно-правових актів даються оцінки українського самостійницького руху, спростовуються ідеологічні стереотипи й нашарування довкола цієї проблематики.

В історії України існує ряд сторінок, довкола яких точаться особливо гострі дискусії не лише в наукових, а й у широких громадських колах. Саме до таких належить український національно-визвольний рух у ХХ ст.

Українська держава докладає зусиль щодо справедливої історичної та правової оцінки даного складного феномена. Важливим кроком на цьому шляху став і Указ Президента України від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». Він зокрема висуває завдання об'єктивного висвітлення участі українців у Другій світовій війні, «здійснення ґрунтовних наукових досліджень, ... видання історичної та науково-популярної літератури з цих питань» з метою розробки законопроекту про український національно-визвольний рух 20–50-х рр. ХХ ст.¹

Вкрай неоднозначне ставлення в українському суспільстві до оцінки діяльності українського самостійницького руху, спекуляції, до яких вдаються певні політичні сили, а також національні інтереси України диктують необхідність аналізу останнього у світлі норм міжнародного права, а також чинного законодавства держави. На жаль, на сьогодні переважають емоційні, упереджені підходи до нього, а суто наукова оцінка підмінюється втягуванням проблеми минулого ОУН і УПА у вир кон'юнктурних політичних баталій. При цьому носії різних поглядів або оминають правовий аспект проблеми, або творять «міжнародно-правові міфи» на зразок вигадки про «засудження УПА Нюрнберзьким міжнародним трибуналом», чи тиражують стандартні радянські звинувачення повстанців у «політичному бандитизмі».

* Веденєєв Дмитро Валерійович – д-р іст. наук, доцент, начальник кафедри теорії та історії оперативного мистецтва Національної академії Служби безпеки України (Київ); Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

Практично відсутні й спроби розглянути український повстанський рух 1939–1950-х рр. під кутом зору усталених норм міжнародного гуманітарного права (МГП). Ця непродуктивна «традиція» успадкована від радянської доби: тогочасна історіографія старанно уникала застосування термінів «повстанці» або «партизани» стосовно «лісової армії», хоча ці дефініції здебільшого просто вказують на спосіб дій, тактику боротьби. Натомість широко вживалися ідеологізовані евфемізми та поняття, які однозначно переводили проблему в суто кримінальну площину.

Враховуючи багатовимірну природу цього явища, його осягнення має базуватися на поєднанні комплексних, узагальнюючих, наповнених теоретичними концептами напрацюваннях і дисциплінарних методиках, зорієнтованих на спеціальне вивчення історичних, правових, соціальних, економічних, етнічних, конфесійних, моральних, психологічних й інших аспектів теми.

Разом із тим слід мати на увазі, що еклектичне, механічне накладання одних смислових пластів на інші спроможне не наблизити до істини, а віддалити від неї, пролонгувати непорозуміння, дати поживне підґрунтя для підміни понять шляхами в безплідних дискусіях, інсинуаціях та навіть фальсифікаціях. Справді, важко не погодитися з тим, що критерії моралі досить часто не збігаються з міркуваннями доцільності у політиці, дипломатії й військовій справі, а етичні засади – з принципами юриспруденції.

Щоб уникнути спокуси давати моральні оцінки тогочасним подіям (це предмет окремої статті), зупинимось виключно на історико-правовій характеристиці українського самостійницького руху.

При цьому основу методологічних підходів до проблеми становить постулат про те, що право будь-якої нації на самовизначення і власну державність є природним. Це відразу звільняє від необхідності доводити аксіому та шукати ще якісь (окрім наявних і неспростовних) аргументи на користь твердження про, так би мовити, «легітимність» українського національно-визвольного руху.

Аби остаточно розставити акценти, слід наголосити, що війна – це абсолютне зло, яке є детонатором своєрідної «ланцюгової реакції», що викликає до життя найгірші людські інстинкти.

При найближчому розгляді внутрішнього характеру збройних конфліктів постає вкрай неприваблива картина їх перебігу: невмотивована жорстокість, кровопролиття, підступи, насильство щодо цивільного населення. Навряд чи доводиться сумніватися, що у всіх випадках, коли народ стає об'єктом насильства, певна його частина вдається до радикальної реакції, застосування крайніх засобів, що не залишають місця для загальнолюдських норм моралі. Згадаємо слова учасника повстанського руху на Волині 1940-х рр. М.Подворняка, які стосуються всіх учасників збройного протистояння незалежно від їх ідеології та програмних декларацій: «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі. Здавалося, що диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людськими серцями...»².

Якщо виокремити з цього потоку подій протистояння між Організацією українських націоналістів і Українською повстанською армією та більшовицьким режимом, то його необхідно розглядати як трагедію, коли обидві сторони не зупинялися перед антигуманними методами боротьби. Й лише потім переможці пропагандистськими засобами і тотальним переписуванням (замовчуванням) історії витворили вигідну для себе інтерпретацію подій, ґлорифікуючи себе та усіяючи демонізуючи противника. Ситуація в сучасній Україні (у моральному, політичному й науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій навколо ОУН і УПА намагається законсервувати, відстояти міфи компартійної пропагандистської машини, а їх опоненти – створити нові (методологічні підходи тут різні, а методики схожі). При цьому обидві

сторони ретельно обходять ті історичні реалії, які не вкладаються в їх версію подій. Але для того, щоб отримати адекватну картину минулого, об'єктом наукової «експертизи» українського радикально-самостійницького руху має стати максимальне коло відповідних документів без купюр. При цьому дослідники мають врахувати всі без винятку (позитивні й негативні) обставини його розгортання.

З позицій конфліктології український національно-визвольний рух і комуністичний режим виступали як контрагенти в протистоянні один з одним. Слід додати, що конфлікт між ними був невідворотним, оскільки сторони могли досягти своєї мети тільки шляхом знищення якоїсь із них. Різні стратегічні інтереси зіткнулися на одній території та стосувалися долі одного народу.

З огляду на ці обставини можна стверджувати, що жодного шансу для компромісів у даній ситуації не існувало, як і альтернатив силовим рішенням. Право сильного підкріплювалося не лише умовами воєнного стану, а й реальним співвідношенням сил, своєрідним позиціонуванням українського самостійницького руху в світі, а також складними пасьянсами геополітичної стратегії Радянського Союзу.

Усвідомлення могутності підживлює переконаність у власній правоті та водночас супроводжується спробами легітимізації дій із позиції сили. Йдеться про відповідне юридичне оформлення репресій, спрямованих проти політичних супротивників, намагання перевести їх у кримінальний рівень, щоб одержати повну свободу дій. Таким чином, особливості політики радянської влади і методів діяльності її силових структур у Західній Україні слід розглядати як одну з основних причин ескалації насильства. Якщо в сучасній Україні брутальні прояви політики сталінізму знайшли законодавче засудження (взяти хоча б преамбулу Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р.), то чому ми маємо робити виняток для тих подій, які мали місце у західноукраїнському регіоні?

В останні десятиліття набули розвитку гуманітарно-правові дослідження щодо класифікації міжнародних та внутрішніх збройних конфліктів, правового статусу й відповідальності їх учасників. Оскільки з різних аспектів міжнародного гуманітарного права (МГП) існує значний пласт наукової літератури, зупинимось на тих із них, які мають безпосереднє відношення до партизансько-повстанської боротьби як різновиду збройного протистояння.

Гуманітарне право як галузь міжнародного права та сукупність відповідних норм, що регулюють захист населення й об'єктів соціально-економічного призначення в умовах збройного конфлікту, визначають юридичний статус і відповідальність його учасників³. Норми МГП сформульовані у міжнародних угодах про захист жертв війни, певних об'єктів, обмеження або заборону деяких видів зброї, юрисдикцію припинення воєнних злочинів.

Розвиток норм міжнародного гуманітарного права на основі морально-звичаєвих та формально-юридичних постулатів виявився в оформленні таких його основних положень:

- у випадках, не передбачених відповідними конвенціями, населення й держави-учасники конфлікту – користуються загальновизнаними нормами міжнародного права;
- застосування норм МГП стосовно конфлікуючих сторін не залежить від того, чи знаходяться вони юридично в стані війни (що особливо важливо для сучасних, переважно «не оголошених» війн і громадянських конфліктів);
- ті, хто воює, не повинні необмежено обирати методи та засоби війни, перевищувати міру необхідності у застосуванні сили для досягнення своїх цілей, завдавати шкоди, несумісної з її цілями;
- особи, що опинилися поза бойовими діями, мають право на захист, гуманне ставлення, недоторканість і повагу до особистості;

- поводження з людьми не повинне залежати від раси, статі, національності, мови, соціального походження тощо;
- військовополоненим має бути забезпечений захист із боку тієї держави, яка їх полонила;
- сторони – учасники конфлікту – зобов'язані відрізнити цивільних осіб від озброєних учасників протистояння, щадити населення й цивільні об'єкти;
- метою норм міжнародного гуманітарного права є реалізація принципів гуманності та обмеження наслідків збройних конфліктів⁴.

Норми МГП у частині, що стосується боротьби з повстанцями чи неурядовими організаціями, в цілому визнані світовим співтовариством. На 1 січня 2000 р. Женевську конвенцію 1949 р. про захист жертв війни ратифікували 188 країн (у тому числі й СРСР), додаткові протоколи-1 (ДП-1) до неї 1977 р. – 155, додаткові протоколи-2 – 148 держав. Україною ратифіковані основні норми міжнародного гуманітарного права⁵.

Під час збройних конфліктів, проведення партизанських і антипартизанських дій населення держави (території) поділяється на дві категорії: комбатанти (учасники бойових дій) і некомбатанти, які за нормами МГП «не мають права брати безпосередню участь у воєнних діях».

Комбатанти, потрапивши в полон, стають військовополоненими або особами, які входять до складу збройних сил однієї зі сторін, захопленими під час відповідного конфлікту, на яких до закінчення бойових дій поширюється влада протилежної сторони. Ця категорія відзначається військовою формою одягу та відкритим носінням зброї. Міжнародне гуманітарне право забороняє видавати наказ не залишати нікого з них в живих (тобто йдеться про тотальне, суцільне фізичне знищення противника).

До числа комбатантів відносять особовий склад регулярних збройних сил; ополчення, добровольчих загонів; учасників організованих рухів і партизанських формувань; осіб, що надають допомогу збройним силам, але не беруть участі у бойових діях; населення, яке взялося за зброю при наближенні противника й носить її відкрито.

Відповідні норми зафіксовано в основних принципах міжнародного права та у статті 3-й Женевської конвенції 1949 р. Крім того, захист жертв таких конфліктів забезпечується певними фундаментальними («невід'ємними») правами людини. В разі, коли повстанці отримали достатній контроль над частиною території держави, що дозволяє їм проводити тривалі й узгоджені воєнні операції, дотримуючись ДП-2 від 1977 р., дія цього протоколу поширюється і на них.

Для учасників збройних конфліктів внутрішнього (не міжнародного) характеру є обов'язковими такі найважливіші норми:

- заборонені всі бойові дії, які не є необхідними з військового погляду;
- нападам можна піддавати лише ті об'єкти, які є ефективними у військовому відношенні;
- слід робити різницю між комбатантами та не комбатантами, не використовувати останніх для прикриття в бойових діях, їх майно підлягає недоторканості;
- статус військовополоненого відсутній, але полонені особи можуть засуджуватися за законами держави шляхом належного судового розгляду; вони користуються захистом прав людини;
- поводження з особами, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях, має бути гуманним;
- заборонено захоплювати заручників;
- забороняється організація голоду серед некомбатантів;
- поранені, хворі, ті, хто зазнав катастроф, повинні отримувати піклування;
- забороняється використовувати некомбатантів для захисту воєнних об'єктів від нападу противника⁶.

Необхідно наголосити: партизанська війна сама по собі не є незаконною з погляду МГП. Навіть у конфліктах не міжнародного характеру захоплені партизани користуються правовим захистом – їх статус регулюється статтею 3-ою Женевської конвенції 1949 р. й є додатковими протоколами-2 від 1977 р.

У військовому конфлікті внутрішнього характеру не існує статусу військовополоненого. Тому уряди мають право судити своїх озброєних противників за зраду та інші насильницькі дії. Проте, згідно із статтею 3-ою Женевської конвенції 1949 р., кожен такий розгляд повинен проводитися «належним чином затвердженим судом за наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями»⁷.

Відповідно до міжнародного гуманітарного права до числа нерегулярних формувань як складової збройних сил можуть відноситися партизани й інші учасники конфлікту, що використовують нетрадиційні методи ведення бойових дій. При цьому дії партизанів не є неправовими за умов, якщо останні дотримуватимуться тих же законів, що застосовуються до всіх регулярних військ. Щоб отримати статус комбатанта, вони зобов'язані:

- перебувати під командуванням особи, відповідальної за дії своїх підлеглих, мати організаційну структуру, командування і дисципліну, бути спроможними забезпечити дотримання ними законів та звичаїв війни;
- носити знаки розрізнення або предмети одягу, які видно здалека й показують, що вони можуть законно атакуватися силами противника;
- відкрито носити зброю і відрізнятися від цивільних осіб.

Партизани зобов'язані гуманно поводитися із захопленими в полон військовослужбовцями та піддавати їх покаранню лише після справедливого судового розгляду.

Партизанські сили можуть отримати статус «воюючої сторони», якщо відповідатимуть таким умовам:

- контролюють певну територію країни, проти якої повстали;
- проголосили незалежність, й їх мета полягає у відділенні від держави;
- мають добре організовані збройні сили і починають війну проти уряду;
- сам уряд визнає в них воюючу сторону.

Центральне місце у МГП відводиться нормам, спрямованим на захист мирного населення в ході збройного конфлікту. При цьому розрізняються поняття загального правового захисту (поширюється на все цивільне населення) та спеціального (найбільш вразливі категорії його, як-от: діти, жінки, поранені, хворі, певні професійні групи – медичний персонал, журналісти тощо).

Цивільне населення як таке не може бути об'єктом нападу. Забороняються напади невибіркового характеру, до яких відносяться:

- не спрямовані на конкретні військові об'єкти;
- такі, що вражають одночасно всі об'єкти;
- бомбардування поодинокого воєнного об'єкту, якщо він розташований в оточенні цивільного населення;
- напади, які можуть викликати жертви серед мирного населення, несумісні з воєнною перевагою;
- удари як карально-репресивний засіб.

Як тяжкий злочин розглядається невиправдане військовою необхідністю свідоме вбивство некомбатанта.

Авторів насамперед цікавило, наскільки побудова й діяльність збройних формувань українського самостійницького руху відповідали нормам міжнародного гуманітарного права, а також природному праву нації на державницьке існування, а, по-друге, чи можливо віднести його учасників до категорії комбатантів, згідно з усталеними нормами МГП.

Документальні матеріали, свідчення сучасників, праці дослідників, в яких розкриваються різні аспекти діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, дають підстави стверджувати, що це був цілком організований патріотичний мілітарний рух, якому були притаманні такі риси:

- він розгортався під політичним проводом ОУН, яка стояла на засадах відродження суверенної національної державності;

- формування УПА та озброєного підпілля мали чітку організаційну структуру, командний склад, який брав на себе відповідальність за всі дії підпорядкованих йому підрозділів і частин, нормативні документи, бойові й загальновійськові статuti, створені за зразками аналогічних документів регулярних армій, систему військового планування, навчання, постачання медичного забезпечення тощо;

- повстанці неприховано виступали проти радянського режиму, відверто декларували перед населенням готовність збройним шляхом блокувати заходи ворожої влади, у ході проведення бойових дій здебільшого намагалися відрізнитися від цивільного населення;

- в УПА, а згодом (з 1948 р.) у Службі безпеки ОУН запроваджуються субординація, військові та спеціальні звання, розробляються і в міру появи матеріально-технічних можливостей впроваджуються проекти форми одягу, знаків розрізнення, нагородна система⁸;

- на вояків повстансько-підпільних формувань поширювалися норми дисциплінарного впливу, запроваджувалася система військового (в УПА) й організаційного (в ОУН) судочинства, розроблялися своєрідні кодекси покарань, у тому числі за злочини проти цивільного населення;

- повстанці спиралися на широку підтримку суспільства, частина якого також потрапляла під визначення комбатантів (опосередкованим підтвердженням цього є масові репресії радянської та польської комуністичних властей проти жителів територій, де оперували УПА і підпілля ОУН).

Нормативні й директивні документи ОУН та УПА постійно підкреслювали важливість толерантного ставлення до населення, військовополонених, дотримання законності в діях повстанців. Існуючі матеріали переконують, що УПА розглядалася її творцями як зародок регулярних збройних сил Української самостійної соборної держави (УССД).

На нашу думку, основоположним і принципово важливим критерієм правової оцінки самостійницького руху є те, що формування УПА та збройне підпілля ОУН виступали з чітко окресленою політичною метою – відновлення суверенітету й територіальної цілісності України (гасло боротьби за Українську самостійну соборну державу, яка постала 24 серпня 1991 р.). При цьому слід мати на увазі той факт, що остання реально існувала у 1917–1920 рр., виступала суб'єктом міжнародних відносин і була ліквідована внаслідок зовнішнього збройного втручання. Варто згадати, що в Акті проголошення суверенітету України від 24 серпня 1991 р. саме тисячолітня традиція державотворення фігурувала як одна з провідних підстав відродження незалежної держави. Отже, заперечення правомірності боротьби певних українських військово-політичних сил за самостійність, включаючи, зрозуміло, ОУН та УПА, є нонсенсом у політико-правому відношенні. Українська політична нація реалізувала своє право на самовизначення у такий спосіб, в який це робили багато інших у світі. Й те, що більшовицький тоталітарний режим поставив учасників національно-визвольного руху в Україні «поза законом», зовсім не означає його нелегітимності за міжнародно-правовими нормами.

Події Другої світової війни викликали зміни не лише балансу сил на міжнародній арені, а і спричинили формування нового правового поля, яке регулювало стосунки між державами. Маючи на увазі, що Женевська конвенція з'яви-

лася тоді, коли самостійницький рух в Україні вже існував (хоча внаслідок силових дій радянської військової машини масштаби останнього постійно зменшувалися), слід застосовувати для його оцінки вироблені на той час міжнародно-правові норми. Таким чином, цей феномен необхідно розглядати навіть не постфактум, а як явище, що вже в той час могло бути однією з моделей застосування дефініцій конвенції. Прикладаючи змістовну матрицю цього міжнародно-правового акту до національно-визвольного руху на українських етнічних землях, можна без додаткових аргументів констатувати його легітимність.

Нині гостро дебатується проблема надання учасникам цього руху статусу «воюючої сторони». Навіть не вдаючись до поглибленого аналізу всіх історичних та юридичних аспектів цього питання, зрозуміло (за визначенням), що ОУН, УПА й інші військово-політичні формування самостійницького спрямування за всіма критеріями підпадають під цю дефініцію. Не випадково бандерівська фракція як самоназву використовувала термін «ОУН (самостійників-державників)». Від самого виникнення Організації українських націоналістів у 1929 р. головним постулатом її програмних документів виступала ідея відродження незалежної Української держави. Кардинальні зміни програмних настанов ОУН(Б) у серпні 1943 р. засвідчили її намір будувати суверенну, демократичну, соціально орієнтовану державу, здатну забезпечити широкі громадянські права всім членам суспільства без огляду на національність людини. Створена з ініціативи бандерівців улітку 1944 р. Українська головна визвольна рада розглядалася як надпартійний орган, покликаний консолідувати національну спільноту в інтересах незалежного державотворення.

Не заперечуючи ситуативної співпраці ОУН із німецькими спецслужбами, водночас не слід ігнорувати той факт, що УПА брала участь у протиборстві з нацистськими загарбниками. В численних розвідувальних документах радянського партизанського руху часто зустрічаємо констатації, що УПА є серйозною бойовою силою, веде збройну боротьбу з німцями. Неодноразово відбувалися переговори «червоних» партизанів із повстанцями про нейтралітет і можливу взаємодію. Більше того, у директиві оргбюро ЦК КП(б)У (березень 1943 р.) командуванню партизанських загонів рекомендувалося не вести бойових дій проти повстанців. Із цього ж документа в процесі його підготовки було вилучено тезу про доцільність координації антинімецьких дій «народних месників» із вояками УПА⁹.

Повертаючись до відповідності основних властивостей, змісту та спрямування українського національно-визвольного руху критеріям, прописаним у Женевській конвенції 1949 р. стосовно статусу «воюючої сторони», слід конкретизувати ці положення.

Оунівська нелегальна мережа охоплювала значну частину України, а повстанці контролювали великі ареали території Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Волинської, Тернопільської, Рівненської й інших областей (хоча на різних часових відрізках вони істотно зміщувалися). Лісові та гірські райони Галичини, Волині, Полісся і Поділля на тривалі періоди повністю випадали з-під влади німецької адміністрації й радянського режиму. При цьому йдеться не просто про військову присутність, а про наявність адміністративного апарату, який виконував (наскільки це дозволяли тогочасні обставини) функції державного управління (згадаймо хоча б «Колківську республіку»).

30 червня 1941 р. ОУН(Б) проголосила у Львові Акт відновлення Української держави. Попри те, що німці спробували дезавуювати цей документ та мінімізувати його резонанс, це їм не вдалося. Впродовж двох років бандерівська мережа діяла в руслі цього документа, а у багатьох населених пунктах відзначалися річниці цієї події. В першій половині 1941 р. національно свідома громадськість активно творила місцеві органи самоврядування, розбудовувала культурні інституції й національні форми самоорганізації. Лише масовий терор

нацистів пригальмував цей процес, але не зміг його повністю зупинити. Фактично дію Акту ніхто не призупиняв і тоді, коли німецько-радянський фронт перемістився на захід, та у повоєнний період.

Збройні формування самостійницького спрямування, особливо Українська повстанська армія, виступили як добре організована (хоча й значно гірше матеріально забезпечена порівняно зі своїми супротивниками) збройна сила. В бойовій діяльності УПА поєднувалися як форми та засоби, притаманні регулярній армії, так і методи партизанської боротьби.

Нарешті, радянський уряд фактично визнав ОУН та УПА, адресуючи їм у середині й другій половині 40-х років неодноразові звернення і визнаючи їх серйозним військово-політичним чинником.

Українська держава прямує до формування офіційної позиції щодо діяльності ОУН та УПА, вбачаючи у цьому важливий крок до досягнення злагоди в суспільстві. Згідно з пунктом 16 статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», вояки УПА, які брали участь у бойових діях проти нацистів, не скоїли військових злочинів і реабілітовані відповідно до чинного законодавства, визнаються учасниками бойових дій. Важливо, що Закон чітко поширив на них принцип індивідуальної правової відповідальності, який є одним із «наріжних каменів» юриспруденції.

Оскільки нині дискутується питання про рівень заангажованості цивільного населення Української РСР у боротьбу за УССД, не зайвим буде торкнутися питання про ступінь участі мешканців Західної України (а фактично й вихідців з інших регіонів УРСР та СРСР, частка яких в окремих формуваннях УПА сягала 20–40%, за визнанням тієї ж радянської партизанської розвідки) в антирадянському русі. Командувач групи УПА «Захід» О. Луцький свідчив, що до 15% особового складу цього з'єднання становили «східняки»¹⁰.

Ми далекі від спрощеного підходу стосовно оцінки ставлення населення як до радянського режиму, так і до націоналістичного руху. Людність Західної України була диференційована за соціально-економічними й ідейними ознаками, та й, власне, її ставлення до згаданих політичних сил зазнавало змін у міру плинності ситуації в регіоні, зростання втоми від кровопролиття і протистояння, вкорінення соціально-економічних заходів нової влади. Зайве заперечувати, що радянський лад приніс у Західну Україну індустріалізацію, привабливі соціальні програми, медичне обслуговування та загальну освіту, такі можливості для зростання добробуту й соціального статусу для багатьох галичан, волиняків, буковинців і закарпатців, про які вони не могли мріяти за часів панування Польщі та інших держав.

З'ясування соціальної бази у повстансько-підпільному русі проти тоталітаризму особливо важливе не тільки для визначення політичного й правового статусу ОУН і УПА, а й з метою спростування стереотипів радянської історіографії про міфічних «українсько-німецьких націоналістів», «спантеличених націоналістичною пропагандою» маргінальних осіб, «куркульських синків» тощо. Тут своє компетентне слово мають сказати демографи. Ми ж лише спробуємо визначити ту частину людності в регіоні, яка потенційно могла стати комбатантами ОУН та УПА.

Отже, за переписом 1931 р. у південно-східних воєводствах Польщі мешкало загалом 8,9 млн чоловік (66 % з них становили етнічні українці). Таким чином, ідеться приблизно про 6 млн осіб, лише частина з яких із вікових й інших причин могла брати участь в активному протистоянні з радянським режимом. Із цього числа слід відкинути такі категорії громадян:

– у 1939–1941 рр. із Західної України депортовано близько 400 тис. осіб різних національностей, приблизно 60 тис. засуджено (розстріляно і позбавлено волі, у перші дні війни в регіоні знищено 10–15 тис. в'язнів, переважно етнічних українців);

– до них необхідно додати втрати населення внаслідок бойових дій та нацистського терору, за рахунок «переміщених осіб» до Німеччини, учасників збройних і допоміжних формувань на німецькому боці (лише перший набір до дивізії СС «Галичина» становив близько 18 тис. осіб);

– значна частина самодіяльного чоловічого населення була мобілізована до Червоної армії на початковому й завершальному етапах війни. Тільки до березня 1944 р. лише в Рівненській та Волинській областях мобілізовано до неї понад 66 тис. осіб (невелику їх частину було відбито УПА та виведено до лісу). До 23 вересня 1944 р. з території регіону (з Чернівецькою областю включно) призвано до радянських збройних сил майже 525 тис. осіб, з них – 453 тис. українців¹¹;

– чимала частка чоловічого населення влилася до радянських парамілітарних формувань – винищувальних батальйонів (згодом груп охорони громадського порядку – ГОП). До квітня 1946 р. вони нараховували 37,7 тис. бійців¹², у 1948 р. – 86 тис. Вони були розформовані тільки в 1954 р. «у зв'язку з остаточним розгромом банд оунівського підпілля»;

– необхідно врахувати ту частину громадян, яка змінила місце проживання внаслідок економічних заходів радянської влади, наприклад, через направлення їх на відновлення гірничопромислових об'єктів у східних районах УРСР. Лише в 1948–1949 рр. з регіону мобілізували на навчання до фабрично-заводських училищ 312 345 молодих людей, з яких 43 539 «дезертирували». Деяка частка останніх потрапила до підпілля: у Дрогобицькій області, наприклад, їх налічувалося 40 із 755 «дезертирів»¹³.

Певне уявлення про масштаби участі місцевого населення в самостійницькому русі дають статистичні дані органів держбезпеки. У них зокрема стверджувалося, що в ході оперативно-воєнних операцій та внутрішнього терору в ОУН і УПА загинули у 1944–1956 рр. 155 108 учасників націоналістичного підпілля. При цьому документальні матеріали дають підстави обчислювати чисельність жертв внутрішнього терору СБ ОУН щонайменш у кілька тисяч осіб. Певна чисельність повстанців загинула в результаті бойових зіткнень між різними формуваннями підпілля внаслідок ворожнечі між їх лідерами. Так, у 1948–1949 рр. під час сутичок між прихильниками керівника крайового проводу «Одеса» С.Янишевського («Далекого») та провідника ОУН Волині В.Козака («Смока») загинули до 120 осіб¹⁴.

Згідно з офіційними даними, в 1943–1956 рр. за звинуваченнями у причетності до ОУН та УПА було арештовано 103 866 (з них засуджено 87 756) осіб. Близько 77 тис. (у 1944–1945 рр. – 30 тис.) учасників руху й осіб, які їх підтримували, добровільно відмовилися від спротиву владі («вийшли з повинною»), скориставшись кількома оголошеними нею амністіями¹⁵.

Впродовж 1944–1952 рр. із Західної України депортували в інші райони СРСР 203 тис. осіб¹⁶. Значну частку виселених та депортованих становили, за тодішньою термінологією, «бандпособники». В 1944–1946 рр. кількість українців у таборах зросла на 140%, і до кінця 1946 р. «населення» ГУЛАГУ складалося з них приблизно на 23%. Чимало їх опинилося в створених за таємною інструкцією МВС СРСР від 7 лютого 1948 р. 15 таборах «особливого режиму» для «особливо небезпечних політичних злочинців»¹⁷.

Звичайно, до числа вбитих радянськими силовими структурами повстанців зараховувалося багато некомбатантів, про що свідчать наведені дані про співвідношення між загиблими й вилученою кількістю одиниць зброї. З 1943 до 1 січня 1957 р. радянською стороною у західних областях республіки вилучено 131 510 одиниць вогнепальної зброї, тобто майже на 25 тис. менше, ніж зафіксовано убитих повстанців¹⁸. Чимало осіб постраждали за сфальсифікованими звинуваченнями в причетності до підпілля.

Однак, як бачимо, офіційна радянська статистика свідчить про безпосередню участь у боротьбі або активну допомогу повстанцям понад 300 тис. соціально са-

модіяльних мешканців регіону, тобто про, справді, масовий характер руху, задіяність у ньому великої частки населення. За статистичними даними КДБ УРСР, у 1972 р. тільки в Україні мешкали 132 тис. учасників руху ОУН і УПА та їх «активних пособників», до 40% з яких «залишалися на ворожих позиціях», встановлювали зв'язки з учасниками руху «шестидесятників» (на серпень 1981 р. КДБ УРСР тримав у полі зору понад 75 тис. колишніх повстанців)¹⁹.

В боротьбі проти комуністичного режиму брали участь представники всіх верств населення. Так, упродовж 1950–перших трьох місяців 1951 рр. тільки у Станіславській області правоохоронні органи викрили 103 осередки ОУН, з них 69 – у колгоспах, 7 – у навчальних закладах, 10 – у лісовій промисловості. Разом вони об'єднували 677 учасників, у тому числі – 7 голів колгоспів, 56 голів селищних рад, 53 вчителів, 40 посадових осіб із колгоспів, 35 комсомольців, 8 бійців самооборони, 84 учнів і студентів²⁰.

Необхідно враховувати і такий важливий фактор. –Учасники руху ОУН та УПА, воюючи зі сталінським режимом, вважали його зовнішнім агресором, окупантом (сповідуючи ідею двофронтової боротьби проти «імперіалізмів Москви й Берліна»). Правда полягає в тому, що борці проти тоталітарного режиму і та значна частина населення, що їм допомагала (яку можна правомірно відносити до комбатантів, згідно з нормами МГП), відмовляли більшовицькому режиму в легітимності, довірі до нього й лояльності. З огляду на реальний статус української радянської квазідержавності та особливості методів функціонування тоталітарної системи псевдосоціалістичного зразка така ситуація виглядає цілком закономірною. Однак радянська влада трактувала цих людей як громадян СРСР, поширювала на них свою юрисдикцію і відповідно карала за порушення існуючого законодавства.

Варто враховувати, що повстанці вважали ворогом не радянських вояків, а компартійний режим. Промовистими є слова провідника «Шугая» з його листа від 18 грудня 1945 р. до оперативного співробітника старшого лейтенанта Кудринова: «Ми до простих советських солдатів чи інших старшин злоби жодної не маємо, лише проти запеклих партійників-душогубів, яким незабаром доведеться голови покотити на українській чужині». Підпільник відкидав пропозицію здатися й закликав офіцера: «Станемо збройно проти всенародного ворога, ката народу Сталіна»²¹.

Збройний конфлікт між радянським режимом та боротьбою за УССД під політичним керівництвом ОУН (Б) поєднував риси національно-визвольного руху і громадянської війни, мав далекосяжні наслідки для суспільної свідомості й людських доль. З одного боку, український народ уникнув знищення або поневолення III райхом. У 1945 р. зі входженням Закарпаття до УРСР у цілому завершилося об'єднання етнічних українських земель у складі одного державного утворення. Радянська Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй із моменту її створення 24 жовтня 1945 р.

Разом з тим українська радянська державність не позбулася формального статусу у фактично унітарному СРСР. За цих умов не втратив актуальності головний ідейно-політичний постулат українського націоналістичного руху – «Українська Самостійна Соборна Держава, що є точно визначеним поняттям і не може бути підмінена жодними «советськими Українами» чи іншого роду експозитурами чужого імперіалізму»²². Як зазначалося в «Меморіалі» Української головної визвольної ради до голови Паризької мирної конференції (1 вересня 1946 р.), уряд УРСР є не результатом вільного волевиявлення, а «накинугий Україні московською централею комуністичної партії»²³.

Радянізація західноукраїнського регіону форсованими темпами здійснювалася традиційними для сталінського тоталітаризму командно-адміністративними методами, суцільно ігноруючи місцеву суспільно-економічну та духовно-

культурну специфіку. Партійно-радянські структури у документах службового користування відверто визнавали негативне ставлення значної частини населення до політики режиму. Як зазначалося в довідці Станіславського обкому КП(б)У (кінець 1949 р.), рідні сприяли учасникам підпілля, молодь поповнювала «банди», ухиляючись від призову до армії, «більшість мешканців..., що втратили рідних при збройних зіткненнях з військовими групами МДБ, активно підтримують рештки оунівських банд і вороже ставляться до радянської влади»²⁴. Впертий, відчайдушний характер опору останніх учасників підпілля підкреслювався у спільній директиві глави МДБ СРСР С.Ігнат'єва й генерального прокурора СРСР Г.Сафонова від 8 вересня 1952 р. В ній вказувалося, що тривалість і масштаб спротиву спричиняють зокрема такі фактори, як розгалуженість підпільної мережі, що діє за підтримки «легальної сітки» та широкого сприйняття населення, в тому числі розвідувальна інформація, поповнення молоддю.

Про ставлення до влади свідчила й участь населення у суспільно-політичних акціях. Так, під час виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.) в с. Ременув Львівської області з 819 виборців на дільницю з'явилися 547. Щоправда, такі випадки не завадили відповідальним чиновникам прозвітувати про участь у виборах понад 98% електорату²⁵.

Досить критично (наскільки це було тоді можливо) оцінювалися наслідки десятиліття «радянського будівництва» на пленумі ЦК КПУ 2–4 червня 1953 р. Йому передувало ініційоване Л.Берія рішення ЦК КПРС від 26 травня «Питання західних областей Української РСР»²⁶. У ньому констатовалося, що «серед значної частини населення західних областей існує незадоволення господарськими, політичними і культурними заходами, які проводяться на місцях». У керівництві сільським господарством допущено «серйозних помилок», воно ведеться «без урахування місцевих особливостей», що викликає незадоволення людей діями влади. «...Майже всі керівні посади в партійних та радянських органах західних областей України зайняті працівниками, відрядженими зі східних областей УРСР, а також інших республік Радянського Союзу». З усього цього робився висновок, що «таке становище... створює ґрунт для підривної роботи ворогів радянської влади, особливо буржуазно-націоналістичного підпілля», яке, «незважаючи на багаторічну боротьбу з його ліквідації, все ще існує, а його банди продовжують тероризувати населення». Піддавалися сумніву й суто силові методи придушення самостійницького руху: «...Боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій та чекістсько-воєнних операцій, безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення... Протягом 1944–1952 років у західних областях піддано різним репресіям дуже велику кількість людей»²⁷.

Можна лише погодитися зі словами з листа до Президії Верховної Ради СРСР (10 липня 1971 р.) колишнього керівника підпільного «Українського червоного хреста» Галини Дідик, що без масової підтримки «при насиченні Західної України регулярними і спеціальними військами кількарічний спротив був би неможливий. Це не був виступ проти радянської влади і соціалізму, а насамперед всенародна боротьба проти... окупації і терору»²⁸.

Отже, сутність та методи політичного курсу компартійного керівництва, апробовані на решті населення Радянського Союзу, не зазнали істотних змін, поширившись на територію Західної України. Не доводиться сумніватися, що вважає, поступова політика радянської влади, спрямована на модернізацію суспільно-економічного життя відсталого за панування Польщі й виснаженого Другою світовою війною регіону, зустріла б підтримку переважної більшості населення, знесиленого роками кровопролиття. Однак реалії буття виявилися суперечливішими та драматичнішими.

Залучення до різних сфер радянського будівництва і збройного протистояння десятків тисяч мешканців регіону надавало конфлікту братовбивчого характеру, крайньої гостроти й обопільної жорстокості, ірраціонального насильства. Свавільля та репресивні заходи влади викликали невибагливі в засобах «відплатні акції» підпілля, розкручували маховик насильства. Таким чином, радянська Західної України з притаманними їй методами проведення стала однією з причин тривалого опору підпілля ОУН, що спиралося на широку підтримку населення.

Як уже йшлося, міжнародне право залишає за народами право на самозахист у разі брутального порушення його прав. Не випадково відповідно до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. народи мають право вдаватися до повстання проти тиранії й гноблення як до останнього засобу.

Важливим для дотримання норм міжнародного гуманітарного права є принцип співмірності в застосуванні сили. Доцільно з'ясувати, як він дотримувався у збройному конфлікті в Західній Україні.

Співвідношення втрат постійно збільшувалося на користь радянської сторони. Якщо у червні 1946 р. воно приблизно дорівнювало 1:2,5, то в 1950 р. у ході операцій було знищено 1582 підпільники, а внутрішні війська втратили вбитими 86 осіб (159 поранено). Отже, співвідношення безповоротних втрат становило 1:18,3²⁹.

Для ілюстрації наведемо статистику жертв терактів підпілля на території Станіславської області в 1945–1946 рр.: проведено 252 теракти і 66 диверсій, загинуло 132 радянських та партійних працівників, 122 бійців винищувальних батальйонів, 819 місцевих мешканців і 230 військовослужбовців, тобто цивільних загинуло майже в п'ять разів більше. Водночас в області, за радянськими даними, було знищено 20 177 учасників підпілля³⁰.

В цілому, за даними КДБ УРСР, у 1944–1953 рр. безповоротні втрати радянських силових структур у протиборстві з ОУН та УПА становили: співробітників НКДБ–МДБ – 687 осіб; органів внутрішніх справ – 1864; військовослужбовців – 3199; бійців формувань самооборони – 2590³¹.

За радянськими даними, впродовж 1944–1953 рр. збройні підрозділи ОУН і УПА здійснили 14 424 акції, серед яких – 4904 теракти, 195 диверсій, 645 нападів на державні установи, колгоспи, МТС, 359 збройних пограбувань державного та колгоспного майна. Й досі дискусійною залишається проблема кількості жертв серед цивільного населення з радянського боку. В квітні 1973 р. 10-м (архівно-обліковим) відділом КДБ при Раді Міністрів УРСР за вказівкою його голови В.Федорчука для Верховної Ради республіки було підготовлено зведення про втрати радянської сторони у 1944–1953 рр. В цьому документі зазначалося, що вони серед цивільних осіб розподілялися наступним чином:

- представників органів радянської влади різних рівнів – 2732;
- функціонерів компартії – 251;
- комсомольських працівників – 207;
- голів колгоспів – 314, колгоспників і селян – 15 355;
- робітників – 676;
- представників інтелігенції – 1931;
- дітей, старих, домогосподарок – 860³².

Як бачимо, найбільш масовою групою жертв стали селяни, що можна пояснити активними збройними акціями підпілля, спрямованими на зрив колективізації, тим більше, що сільська місцевість була головною базою повстанців.

Необхідно зазначити, що диверсійно-терористичні акції, як правило, є найбільш ефективним тактичним засобом боротьби слабшої у військовому відношенні сторони, що обумовлювало й значну питому вагу відповідних дій в опе-

раціях УПА та підпілля ОУН. Поряд із цим, і це підтверджує структура втрат радянської сторони, об'єктом тероризму ставали й певні категорії цивільного населення, що вступало у суперечність із нормами МГП.

Загальною закономірністю багатьох повстанських рухів є їх прагнення встановити контроль над населенням, відвернути його від співробітництва з владою, запобігти укоріненню режиму політичними та соціально-економічними методами. В свою чергу державні силові структури також прагнуть поширити контроль над місцевою людністю, аби позбавити інсургентів бази матеріальної й моральної підтримки, людських ресурсів тощо. Водночас характерною рисою антиурядового терору була його показовість, наочність, особлива жорстокість, що повинно було справити деморалізуючий вплив на противника.

Важко позбавитися враження, що у Західній Україні радянський режим і його військові формування діяли за канонами завойовників, натомість вимагаючи від місцевого населення бути лояльними громадянами СРСР, поширюючи на нього дію чинного законодавства. Показово, що радянським бійцям, які брали участь в антиповстанських заходах навіть після 1945 р., надавався статус учасників Великої Вітчизняної війни. Їх нерідко відзначали орденом Вітчизняної війни, що абсолютно не відповідало статусу нагороди, запровадженого у період важких битв із нацистськими агресорами. Невипадково компартійна пропаганда вдалася й до такого чорного піару, як впровадження облудного поняття «українсько-німецькі націоналісти», що спотворювало реальні історичні причини виникнення самостійницького руху. Це призвело до поширення у свідомості вояків держави, яка щойно ціною величезних жертв перемогла нацизм, підсвідомих аналогій щодо зв'язків між агресорами і повсталим народом.

Закономірним з огляду на повстанські рухи в інших регіонах світу виглядає також силове забезпечення життєдіяльності підпілля, відповідальність за яке покладається на СБ. У його ході також спостерігалися численні порушення норм міжнародного гуманітарного міжнародного права стосовно поводження з некомбатантами, що штовхало підпілля на кримінальні манівці.

Характерно, що терористичні акції повстанців активізувалися напередодні повернення радянської влади на землі Правобережної та Західної України. Про це відверто проголошувалося у зверненні від імені ОУН «Смерть ворожим запроданцям» від квітня 1944 р. : «...Більшовики своєю системою зради, запроданства і донощицтва виховали незчисленну кількість... шпиків, сексотів, зрадників, запроданців, яничарів... Ланцюг зради починався від артільного сторожа, а кінчався на членах політбюро ЦК ВКП(б)... Коли більшовицькі кати мільйонами винищували українців – то в нас не здригне рука зняти голову кожному, хто і далі допомагатиме окупантові утримувати наш край». Більше того, у листівці від травня 1944 р. прямо вказувалося на жорстокий характер розправи з противниками: «...Вас уб'ють колами, бо шкода буде куль на таку погань»³³.

Логіку насильства промовисто розкривають слова референта СБ «Мітли». На запитання підпільника Д.Шумука про причини знищення без суду 16 родин симпатиків існуючої влади він відповів: «Поки є змога, ми повинні з корінням вирвати все те, на чому може закріпитися совітська влада»³⁴. Терористичні акти проти співробітників радянських органів влади часто здійснювалися з особливою жорстокістю. Так, у квітні 1943 р. було зарубано депутата Верховної Ради УРСР Калину Хомич разом із 7-місячною дочкою й матір'ю³⁵.

Документи радянської сторони констатували, що приблизно на межі 1949/1950 рр. спостерігається перелом у ставленні населення до підпілля³⁶. Крім втоми від багатолітнього кровопролиття, давалися ознаки репресивні заходи влади, зміцнення її позицій у регіоні завдяки поєднанню силових та популістських соціально-економічних заходів.

Поступово зростало незадоволення терористичними акціями підпілля, які провокували додаткові карально-репресивні акції влади. Наведемо з цього приводу кілька характерних і відвертих висловлювань його ватажків. Як писав організаційний референт Буковинського окружного проводу керівнику крайового проводу «Захід-Карпати» «Єфрему», підпільники ліквідують голів колгоспів, дільничних міліціонерів, оперуповноважених райвідділів МДБ, палять колгоспні будівлі. Влада відповідає арештами й виселеннями. «При цьому більшовики говорили, що всі ці дії виключно через нас, дійшло до того, що населення просить нас нічого не робити, адже воно буде потерпати ще більше. Слід визнати, що більшість населення вбачає причину свого нещастя тільки у нас... Більшовики будуть тверді у своїх намірах і зроблять нам у горах друге «Закерзоння»³⁷.

Зміна ставлення населення, яке опинилося між жорнами протистояння, відбивалася на матеріальному постачанні нелегалів ОУН, тим більше, якщо врахувати високий ступінь експлуатації державою колгоспного селянства проблемного з агротехнічного погляду регіону. За словами члена Яворівського надрайонного проводу «Уляни» (28 квітня 1951 р.), «населення по суті перестало підтримувати нас. У селах неможливо залишатися, оскільки населення доносить про нас до органів МДБ... Колгоспники не надають ніякої матеріальної допомоги й погрожують видачею... Більшість часу доводиться сидіти у бункерах, а продукти харчування діставати у нічний час і у більшості випадків під силою зброї»³⁸. Грошовий фонд ОУН, крім членських внесків, добровільної допомоги та певних сум, що доставлялися емісарами закордонних центрів та іноземних розвідок, поповнювався за рахунок податку в 1% на прибутки торговців, дрібних підприємців, інтелігенції з приватною практикою. Чотири рази на рік поширювалися «бофони» (від слів «на бойовий фонд») – своєрідні облігації позики у населення. Вони розповсюджувалися спочатку виключно серед членів організації, а з 1943 р. – серед цивільного населення Волині та Полісся уповноваженими господарської «сітки» ОУН. При цьому нерідко грошові документи поширювалися за списком і під примусом. У 1944–1946 рр. було випущено до 20 серій бофонів по 4–8 номінацій у кожній. Позика проіснувала принаймні до 1952 р.³⁹ Практикувалася «рознарядка», за якою певний провід повинен був зібрати встановлену кількість грошей та матеріальних засобів⁴⁰.

Екстремістський характер «самопостачання» й роль у ньому СВ посилитися на початку 1950-х рр. у зв'язку з різким звуженням соціальної бази підтримки підпілля. У вилучених після загибелі керівника його у Галичині Р.Кравчука (21 грудня 1951 р.) документах містилася вказівка конспіративно-силовим способом проводити грошові збори і заготівлі, змінювати місця експропріацій (хоча перевагу рекомендувалося віддавати добровільній допомозі «симпатиків»). У червні 1951 р. крайовий референт пропаганди в Галичині «Гомін» дав вказівку під тиском поширювати бофони, грабувати каси та магазини. Такі ж настанови містилися в інструкції Дрогобицького окружного провідника Я.Косарчина (жовтень 1951 р.). Лише за другу половину 1951 р. у регіоні підпільниками було захоплено силовим шляхом 542 610 руб. Водночас органами МДБ вилучено бофонів на суму 878 150 руб.⁴¹

Нарешті, відступом від норм МГП стало створення повстанцями спецбоїв, що виступали під виглядом радянських військовослужбовців. Так, 5 листопада 1944 р. у с. Черче Ратнівського району Волинської області зафіксовано появу кінного загону УПА в 300 шабель у радянській формі. В групі УПА «Південь» на Крем'яничині діяли легендарні підрозділи «Герасима» (140 бійців) і «Морозенка» (60–80 багнетів). Спецгрупа «Касяна» у загоні «Шугая» нараховувала 60 добірних бійців, екіпірованих за радянським зразком⁴².

Специфічною формою діяльності боїв СВ (БСВ) було камуфлювання під представників силових структур противника (виступи «під маскою советів»).

Для імітації радянських військовослужбовців налагоджувався збір їх обмундирування, документів, нагород та зброї. Наказ для референтур СБ підпілля УПА та представникам її в станичних організаціях від 29 травня 1944 р. вимагав «усі ворожі документи, комплекти військового радянського одягу» висилати керівництву⁴³. Після загибелі керівника Карпатського крайового проводу Я.Мельника («Роберта») 1 листопада 1946 р. було вилучено 28 радянських орденів, 55 червоноармійських посвідчень, 180 військових квитків⁴⁴.

Дії легендарних БСБ описано зокрема у доповідній записці наркома ДБ С.Савченка наркомові внутрішніх справ УРСР В.Рясному від 17 січня 1945 р. Як ішлося в документі, посилення оперативно-військових ударів радянської сторони, збільшення чисельності громадян, що бажають співпрацювати з органами влади, «спонукають СБ та керівників бандформувань УПА при проведенні своїх бандитських нальотів ставати на шлях провокаційних витівок й маскування ... під бійців та офіцерів Червоної армії, військ НКВС і співробітників НКВС і НКДБ. ...Прикриваючись формою військ Червоної армії і наших органів, нерідко з орденами і медалями Радянського Союзу, групами з'являються по селах..., проводять свою терористичну та іншу підривну діяльність, знищують низовий радянсько-партійний актив, офіційних працівників наших органів, агентурно-інформаційну мережу і членів їх сімей». Наводилося шість випадків дій легендарних груп у Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях по знищенню партійно-радянського активу, оперативних працівників, вилученню призовників із військкоматів⁴⁵.

Зрозуміло, що сучасне законодавство правової держави відмовило в реабілітації тим учасникам руху, які скоїли кримінальні злочини проти цивільної людності. Так, до архівної кримінальної справи на шефа проводу ОУН «Одеса» С.Янишевського (розстріляний у Рівному за вироком військового трибуналу Прикарпатського ВО в 1951 р.) долучено довідки селищних рад про знищення учасниками бойових груп цього проводу близько 1,5 тис. громадян.

Численні відхилення від норм міжнародного гуманітарного права й порушення радянського ж законодавства скоювали силові структури СРСР. Причини цього слід шукати в особливостях тоталітарної держави, для якої нехтування законом і невід'ємними правами громадян стало нормою й не залежало від регіонального або національного виміру.

Не зайвим буде замислитися, яку позицію реально займала по відношенню до насильства правляча партія більшовиків. Окремим блоком «партійного керівництва» виступав контроль за дотриманням законності особовим складом органів та військ при антипідпільних заходах. Відповідні документи керівництва КП(б)У з'являлися з лютого 1945 до квітня 1954 рр. Вже 21 березня 1945 р. вийшла постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР».

У ній зазначалося, що особовий склад органів і військ державної безпеки й внутрішніх справ, винищувальних батальйонів припускається тяжких порушень законності, переважно в нетверезому стані (побиття, самочинні розстріли, пограбування людей тощо)⁴⁶.

У 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У двічі ухвалювало постанови про факти порушення законності в роботі органів внутрішніх справ та державної безпеки. Того ж року з НКВС–НКДБ республіки звільнено за моральний розклад 240, порушення законності – 539, за результатами спецперевірок – 1640 співробітників, засуджено військовими трибуналами 326 осіб. 24 липня 1946 р. з'явилося рішення ЦК КП(б)У «Про недоліки у роботі суду, прокуратури і органів МВС–МДБ у боротьбі з порушниками радянської законності у західних областях». Констатувалося, що в квітні–листопаді 1946 р. розкрито 396 порушень (із них скоєно співробітниками МВС – 123, МДБ – 64). Серед них самочинних

розстрілів громадян – 18, грабунків та зґвалтувань – 9, незаконних обшуків – 34, порушень при слідстві – 51⁴⁷.

Зазначимо, що, крім певного стримуючого й «виховного» ефекту, самі по собі «правоохоронні» декларації вищих партійних інстанцій мали глибоко лицемірний характер і не могли принципово змінити ситуацію з дотриманням прав людини. Незважаючи на формальне закріплення їх «сталінською Конституцією», політика компартії та радянської влади в новоприєднаних регіонах багато у чому продовжувала здійснюватися примусовими, волюнтаристськими й репресивними методами, що поряд із запеклим характером протистояння в Західній Україні (притаманним практично всім історичним проявам протиборства держави та антиурядових озброєних рухів) неминуче призводило до системних порушень законності. При цьому більшість таких випадків і не потрапляла до офіційної статистики, що відверто констатувалося у відповідних партійних документах.

Більше того, вище партійне керівництво УРСР (окремі його антигуманні ініціативи навіть Л.Берія змушений був відхилити) цілеспрямовано рекомендувало силовим структурам застосовувати витончені методи оперативної діяльності, котрі в своїй основі неминуче породжували брутальне порушення законності.

Партійні органи пропонували чекістам вдаватися до відверто антизаконних методів роботи: кругової поруки (що дедалі стимулювало масові репресії, виселення), штучно наводити підозру на заможних селян («куркулів»), аби підвести їх під удар підпілля), влаштовувати «принади» (провокувати напади повстанців на джерела матеріальних ресурсів) тощо. На закритих апаратних нарадах, матеріали яких нині оприлюднені, секретарі ЦК холоднокрівно пропонували поширювати публічні страти, розстріли без суду «частини» тих, хто допомагає повстанцям, інші акції, спрямовані на залякування населення. Було б наївним очікувати від людей із бузувірською «класовою» мораллю щирої боротьби за дотримання законності.

Значний обсяг інформації про численні злочинні діяння співробітників силових структур, місцевих органів влади (вбивства, побиття, зґвалтування, грабунки, знущання над громадянами тощо) постійно надходив до ЦК КП(б)У від органів прокуратури, зокрема військової. Щоб наочно уявити собі масштаб та брутальний характер окремих «порушень радянської законності», достатньо навести приклад із повідомлення прокурора УРСР Р.Руденка до ЦК КП(б)У від 24 лютого 1945 р.: в селі Красієве Коропецького району Тернопільської області оперативна група начальника місцевої міліції Білаша вбила 6 мешканців, спалила 117 селянських господарств (!), реквізувала понад 60 голів худоби, а райком партії навіть не поставив до відома про це обком КП(б)У⁴⁸.

Заради справедливої оцінки слід визнати, що у післявоєнний період влада не припускалася масових убивств, які мали місце в перші дні війни. Якщо так можна сказати, радянська сторона брала масштабністю і систематичністю карально-репресивних заходів, знярядям яких була потужна система відповідних органів, а опосередковано й весь апарат компартії та держави. Натомість Служба безпеки ОУН намагалася діяти з показовою жорстокістю, аби відвернути населення від співробітництва з владою, що все більше й більше позбавляла підпільний рух підтримки його місцевою людністю.

До слова, розмах репресій у Західній Україні все ж значно поступався тим, які застосовували інші країни у боротьбі з антиколоніальними рухами. Для порівняння наведемо ситуацію 1954–1962 рр. в Алжирі, де від французьких репресій постраждало у кілька разів більше людей, ніж від радянської влади в Західній Україні у повоєнний період. Там на 8 млн населення французька сторона в ході протиборства з Фронтом національного визволення та його збройними формуваннями (Армія національного визволення, АНВ) знищила або поранила 145–220 тис. бійців АНВ, до 800 тис. цивільних мешканців (!), 2 млн людей опи-

нилося у концентраційних «таборах перегрупування», 1 млн залишив країну. Прокурор Алжиру, майбутній президент Франції Ф.Міттеран тисячами відправляв людей на гільйотину. Широко застосовувалися тортури, провокаційні методи поборювання повстанців, до антипідпільних заходів залучалися кримінальні елементи. Проте все ж таки Парижу довелося надати Алжиру незалежність⁴⁹.

Боротьба з протизаконними та аморальними вчинками військовослужбовців спрямовувалася на те, щоб забезпечити підтримку радянської влади з боку місцевого населення й недопущення масового морально-політичного розкладу особового складу силових структур в інтересах підтримки дисципліни і боєздатності основних механізмів придушення самостійницького руху.

Проте самі партійні органи вдавалися до творення протиправного в своїй основі механізму залякування населення й учасників підпілля. Характерним кроком у цьому відношенні стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 5 вересня 1949 р. «Про проведення відкритих судових процесів у західних областях Української РСР над окремими учасниками бандитсько-терористичних груп» (слід визнати, що фігуранти цих процесів обвинувачувалися в тяжких злочинах, включаючи звірячі вбивства активістів). Прилюдні страти покликані були стати пересторогою для тих, хто продовжував боротьбу у підпіллі чи підтримував її.

Отже, саме правляча комуністична партія виступала реальним керівником та координатором оперативно-військових заходів, спрямованих на придушення повстансько-підпільного руху, політичний нагляд за його колишніми учасниками, здійснювала кадрову політику щодо органів і військ держбезпеки, інших правоохоронних інституцій. Вона ж визначала прийнятний спектр форм та методів протиборства, по суті даючи карт-бланш на застосування таких знарядь антиповстанської боротьби, які суперечили чинному законодавству, не кажучи вже про норми міжнародного гуманітарного права і прав людини. Водночас пильний догляд компартії за особовим складом не дозволяв поширитися тотальному свавіллю в напруженій, обопільно жорстокій боротьбі. Поряд із оперативно-військовими заходами політика її спрямовувалася на укорінення соціально-економічної та освітньо-культурної моделі розвитку, яка підняла відсталий за часів іноземного панування регіон на якісно вищий щабель цивілізації. При цьому необхідно пам'ятати, що такі «мирні» заходи забезпечувалися масованою репресивною політикою, відгомін якої й нині бентежить колективну пам'ять українського суспільства.

У цілому до 1951 р. в УМДБ регіону етнічні українці становили 40% керівного і 41,5% – оперативного складу, що посилювало братовбивчий характер конфлікту.

Про ескалацію нічим не виправданих, ірраціональних, особливо жорстоких форм протиборства свідчать дані директиви МДБ УРСР від 31 травня 1947 р.: особовим складом під час операцій «трупів вбитих нівечаться до такого стану, що виключається будь-яка можливість проведення їх впізнання», з них знімається одяг та взуття, допускається «безцільне фотографування трупів вбитих у... позах, що не мають практичного значення при проведенні впізнання»⁵⁰.

Поза радянським же правовим полем діяла система «легендованого підпілля» (подібні засоби, до слова, практикувалися англійськими спецслужбами в Малайї й Кенії для придушення антиколоніальних рухів, а ініціатор впровадження цієї «форми роботи», капітан розвідки Ф.Кітсон став генерал-лейтенантом і лицарем Британської імперії!). Директива НКДБ УРСР від 3 серпня 1944 р. вимагала енергійніше створювати легендовані групи, уводити їх та агентів-одинаків до підпілля. Особлива увага приділялася залученню до конфіденційної співпраці колишніх есбістів.

Перші підсумки оперативно-бойового застосування спецгруп аналізувалися у доповідній наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного на ім'я його шефа

Л.Берії від 26 липня 1945 р. Як зазначалося в документі, зростання кількості учасників ОУН й УПА, які вийшли з повинною до органів НКВС, створило передумови для їх використання як агентів-бойовиків, а пізніше – у «бойових групах особливого призначення» або «спеціальних групах». Їх учасники отримували завдання проникнути до підпілля або формувань УПА для фізичного знищення, компрометації керівного складу, розкладу повстансько-підпільних підрозділів із середини.

Командиром спецгрупи, як правило, був агент з числа колишніх керівних кадрів ОУН або УПА, а оперативним начальником – влитий до складу останньої оперпрацівник. У Рівненській і Волинській областях до них нерідко включали колишніх партизанів-ковпаківців, котрі мали досвід боротьби з УПА.

Основними завданнями спецгруп були:

– захоплення керівних центрів або фізичне знищення керівного складу ОУН;

– знищення невеликих підрозділів УПА й боївок ОУН;

– підведення формувань ОУН і УПА під оперативно-військові удари НКВС;

– ліквідація системи «живого» зв'язку, знешкодження або захоплення шэфів та зв'язкових;

– збір інформації, необхідної для проведення оперативно-військових операцій;

– пошук складів-криївок⁵¹.

Водночас навряд чи правомірні твердження про те, що тяжкі злочини проти цивільного населення Західної України є виключно наслідком свавілля цих формувань. За радянською статистикою, на рахунку «перевертнів» – 1163 вбитих, понад 2000 захоплених і 700 виведених із підпілля, тоді як чисельність цивільних громадян, що загинули внаслідок терористично-бойової діяльності повстанців, сягає щонайменше 25–30 тис. осіб. До того ж бузувірство спецагентів із числа колишніх підпільників опосередковано вказує на репродукування останніми поширених у них жорстоких методів залякування населення як засобу відвернення його від співробітництва з владою.

Органи держбезпеки практикували й спеціальні інформаційні операції для розкладу підпілля зсередини, інспірації внутрішнього терору, вдало використовуючи при цьому жорсткі методи діяльності СБ ОУН та її відповідну репутацію серед підпілля.

В ліквідованих у Жаб'євському районі нелегалів ОУН знайшли вірші «Есбісти» й «Тривога», написані курінним УПА «Перебийнісом». У них він критикував методи роботи останніх, їх зверхність та схильність до надмірної жорстокості. Повстанський командир надіслав і листа керівництву крайового проводу «Захід-Карпати» з вимогами вжити заходів для припинення свавілля СБ. На основі цих матеріалів Станіславське УМДБ виготовило на галицькому діалекті листівку «Що робиться на Коломийщині» й поширило сотні примірників її разом із віршами курінного УПА в 13 районах області.

Водночас поширювалися лист від імені колишнього Коломийського надрайонного провідника «Чому я вирішив порвати зв'язок з Коломийським округом» та 500 примірників листівки «Хто такий Вадсон?» В останній загиблій на той час керівник Городенківського надрайонного проводу «Вадсон» і його члени звинувачувалися у співробітництві з органами держбезпеки.

Ефективність цієї акції спецпропаганди підтвердили документи, вилучені у вбитого 14 квітня 1949 р. крайового провідника ОУН В.Сидора. В них окружний провідник «Борис» доповідав про розпад підпілля у Коршевському й Обертинському районах. Шеф СБ Карпатського крайового проводу В.Лівий запропонував В.Сидору «основно провести чистку» підпілля від «зрадників» та віддав наказ референту СБ Коломийського кружного проводу «Климу» вжити суворих заходів у боротьбі з «внутрішньою агентурою»⁵².

Застосування агентурно-бойових груп супроводжувалося численними порушеннями законності, про що йшлося в доповідній військового прокурора військ МВС Українського округу, полковника юстиції Кошарського від 15 лютого 1949 р., поданої на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова. У ній наводилися приклади вбивств, побиття, згвалтувань, грабунків населення агентами-бойовиками, робилися висновки про те, що «брутально-провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп, ...свавілля і насильство над місцевим населенням» ускладнюють боротьбу з ОУН, «підривають авторитет радянської законності і, безсумнівно, завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України», «дії т.зв. спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями»⁵³. Поза сумнівом, брутальні вчинки спецгруп полегшували залучення окремих громадян до антирадянського руху, сприяли ескалації насильства з обох боків.

Не підлягають виправданню допущені учасниками протиборства у Західній Україні злочини стосовно цивільного населення, жорстокість, інші вияви брутальності. При цьому треба пам'ятати, що такі антигуманні явища були та залишаються неодмінним супутником збройних внутрішніх конфліктів, в основі походження яких лежать ігнорування правлячим режимом законних прав громадян, насильницькі засоби проведення політичного курсу.

Отже, зіставлення іманентних властивостей українського самостійницького руху з усталеними нормами МПП дає змогу поширити на останній міжнародно-правове визначення його, що діяв на основі нових форм легітимності.

Водночас, як і в багатьох випадках з аналогічними збройними рухами в інших регіонах світу, спостерігалися численні факти порушення його учасниками норм гуманності у поводженні з противником і цивільним населенням (насамперед фізична ліквідація й залякування некомбатантів: представників владних та партійно-комсомольських органів, активістів радянзації, колективізації, радянської інтелігенції, осіб, які співчували владі, вбивства військовополонених, учасників конкуруючих національно-патріотичних організацій; репресії за етнічною або регіональною ознакою; примусове вилучення в людності засобів забезпечення життєдіяльності; насильство під виглядом противника; застосування тортур тощо, а також сумнозвісні «чистки», які проводила СБ у лавах УПА і підпілля ОУН.

Такі ж антигуманні «засоби впливу» широко практикувала й радянська сторона, репресивна політика якої створювала передумови для жорсткого спротиву населення. Крім масових репресивних акцій, особовий склад радянських силових структур, окремі представники органів влади та КП(б)У, парамілітарних формувань припускалися численних вбивств та утисків некомбатантів, незаконних ревізій, пограбувань, згвалтувань, інших грубих порушень невід'ємних прав людини й норм радянської ж законності. Запроваджувався протизаконний механізм колективної відповідальності, застосовувалися тортури та морально-психологічний тиск, набуло поширення використання спецформувань, що творили беззаконня під виглядом повстанців (агентурно-бойові групи, «легендоване підпілля»). Відомо, що ще до Другої світової війни СРСР відмовився приєднатися до низки міжнародних конвенцій із гуманізації ведення війни і пом'якшення її наслідків для комбатантів. Тож наївно було б очікувати від радянської сторони відповідного поводження в антиповстанських кампаніях.

Український самостійницький рух 1940–1950-х рр. не є абсолютно унікальним явищем, він має аналоги у світовій історії. Подібні ексцеси мали місце в минулому й тривають у певних конфліктних точках планети і нині, включаючи пострадянський простір. Громадяни України здатні та повинні в інтересах майбутніх поколінь усунути політичні й морально-психологічні наслідки того конфлікту із суспільного життя, ліквідувати цю перешкоду на шляху формування консолідованої української політичної нації.

- ¹ Шлях перемоги. – 2006. – 18 жовтня. – С.2.
- ² Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. – Вінніпег, 1981. – С.175.
- ³ Див.: Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. – Москва, 1994. – С.6; Лукашук Н.Н., Шинкаревич Г.Г. Международное право. – Москва, 2003. – С.176; Мацко А.С. Міжнародне право: Навчальний посібник. – К., 2002. – С.87.
- ⁴ Див.: Тиунов О.И. Международное гуманитарное право: Учебник для вузов. – Москва, 2000. – С.149–150.
- ⁵ Права человека и вооружённые конфликты. – Москва, 2001. – С.65–66.
- ⁶ Военные преступления: Это надо знать всем. – Москва, 2001. – С.127–129.
- ⁷ Там же. – С.302, 341–344.
- ⁸ Див. докладніше: Веденєєв Д. Форма УПА: невідомий проект // Однострій (Рівне). – 2000. – №4. – С.14–16; Його ж. До історії нагородної системи УПА // Однострій. – 2004. – №8. – С.36–39; Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 2004; Українська фалеристика. – К., 2004; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія: Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка». – Рівне, 2006.
- ⁹ Шевченко В. Мировая, народная, отечественная... // День. – 2006. – 5 мая. – С.19.
- ¹⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській області. – Спр. 32518. – Арк.71.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1002; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.399.
- ¹² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20 – Спр.117. – Арк.33.
- ¹³ Державний архів СВ України (далі – ДА СБУ). – Ф.2. – Оп.100. – Спр.6. – Арк.55.
- ¹⁴ Там само. – Ф.13. – Спр.490. – Арк.197.
- ¹⁵ Там само. – Ф.2. – Оп.26. – Спр.2. – Т.2. – Арк.9.
- ¹⁶ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С.48
- ¹⁷ Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – Москва, 1999. – С.226, 233.
- ¹⁸ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.26. – Спр.2. – Т.2. – Арк.10.
- ¹⁹ Там само. – Ф.16. – Оп.7. – Спр.69. – Арк.4, 219.
- ²⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.102. – Спр.6. – Т.7. – Арк.21.
- ²¹ Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.64. – Арк.370.
- ²² Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі [травень 1945 р.]. – Б.м., 1948. – С.2.
- ²³ Українська Головна Визвольна Рада: Збірка документів за 1944–1950 рр. – Б.м., 1956. – С.29.
- ²⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5681. – Арк.306.
- ²⁵ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.56. – Спр.1. – Т.2. – Арк.9.
- ²⁶ Див.: Веденєєв Д., Шаповал Ю. Был ли Лаврентий Берия украинским националистом? // Зеркало недели. – 2001. – 7 июля.
- ²⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1117. – Арк.7–10.
- ²⁸ Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т.12. – С.137.
- ²⁹ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.101 – Спр.22. – Арк.155.
- ³⁰ Там само. – Оп.57. – Спр.1. – Арк.3, 8–9.
- ³¹ Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.103.
- ³² Там само. – Арк.1–3.
- ³³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.996. – Арк.9, 13 зв.
- ³⁴ Шумук Д. Пережите і передумане. – Детройт, 1983. – С.201.
- ³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.10.
- ³⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.106. – Спр.5944. – Арк.94–96.
- ³⁷ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.10. – Спр.6. – Т.7. – Арк.4.
- ³⁸ Там само. – Арк.39.
- ³⁹ Див.: Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони). – Тернопіль, 1999; Його ж. Грошові документи ОУН (бофони). 1939–1952 роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2000. – 19 с.
- ⁴⁰ ДА СБУ. – Оп.60. – Спр.16. – Т.1. – Арк.167.
- ⁴¹ Там само. – Оп.20. – Спр.14. – Т.1. – Арк.7–14.

- ⁴² Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.1. – Арк.118, 220.
⁴³ Там само. – Т.56. – Арк.199.
⁴⁴ Там само. – Т.65. – Арк.70.
⁴⁵ Там само. – Ф.2. – Оп.88. – Спр.26. – Арк.52–60.
⁴⁶ Літопис УПА: Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т.3. – С.146–148; Архів УСБУ в Рівненській області. – Спр.4245.
⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.2842 а. – Арк.32–33.
⁴⁸ Літопис УПА. – С.133–134.
⁴⁹ Див.: Ланда Р.Г. История Алжирской революции. – Москва, 1983; Харланов Ю. Тайна двух крестов. – Москва, 1962; Пристер Е. Алжир в борьбе. – Москва, 1961; Аллег А. Допрос под пыткой. – Москва, 1958.
⁵⁰ ДА СБУ. – Ф.9. – Спр.124. – Арк.77–78; Ф.8. – Оп.1. – Спр.7.
⁵¹ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Т.2. – С.460–464.
⁵² В/ч Є-6035. – Од. зб.759. – Арк.26–30.
⁵³ Доповідна записка про використання спеціальних агентурно-бойових груп для ліквідації підпілля ОУН // Високий замок. – 1993. – 6 лютого.

The article is dedicated to the historical and legal aspects of the activity of the Organization of Ukrainian Nationalists' and the Ukrainian Insurgent Army Using international legal acts the author evaluates the Ukrainian independence movement and corrects ideological stereotypes and exaggerations.

Т.Л.Рафальська*

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» НА ЖИТОМИРЩИНІ: СПЕЦИФІКА ТА ТЕХНОЛОГІЯ

У статті на підставі раніше невідомих архівних матеріалів висвітлено події доби «великого терору» на Житомирщині. Окрему увагу приділено специфіці, інтенсивності та технології репресій, їх регіональним особливостям.

Дослідження регіональних особливостей доби, що її зазвичай прийнято називати «великим терором», тобто репресивної політики в СРСР у період 1936–1938 рр., ще не набули належного масштабу. Хоча протягом останніх років, особливо у процесі видання серії книг «Реабілітовані історією», зроблено чимало. У рамках цієї серії нещодавно побачив світ і том, присвячений Житомирщині¹.

Однак слід зазначити, що наукових розвідок, в яких би відображалися специфічні риси терору в тому чи іншому регіоні, замало. Заслужують на увагу такі важливі проблеми, як технологія терору, вивчення тих документів, на підставі яких здійснювалися конкретні терористичні акції, тих методів, за допомогою яких вони впроваджувалися в життя, роль конкретних виконавців і їх ініціатива у здійсненні тих чи інших репресивних акцій.

Цим проблемам присвячено дану статтю, автор якої переважно використовувала документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ) в Житомирі та Києві, Архіву управління Міністерства внутрішніх справ Житомирської області.

Специфіка «великого терору» на Житомирщині обумовлена вже самим її географічним положенням. Переважна частина сучасної Житомирської області до червня 1925 р. входила до складу Волинської губернії, частково – до Київської. Із 1932 р. вона була складовою частиною Київської та Вінницької обла-

* Рафальська Тетяна Леонідівна – асистент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

стей. 22 вересня 1937 р. Житомирська область стала адміністративно-територіальним регіоном УРСР.

Отже, можемо констатувати, що формально область із невеликим запізненням була включена в процес репресивних акцій, започаткованих, як відомо, буквально з перших днів приходу М.Єжова на посаду наркома внутрішніх справ СРСР. Ці акції насамперед спрямовувалися на тих діячів, які могли становити опозицію особисто Й.Сталіну. Розправа з колишніми політичними опонентами була першим етапом «великого терору». Другий етап розпочався в середині 1937 р., тобто із започаткуванням «масових» операцій НКВС².

Тут доцільно нагадати про тогочасні кадрові зміни в НКВС УРСР. Обов'язки наркома внутрішніх справ виконував В.Іванов, оскільки 11 травня 1937 р. багаторічний шеф ДПУ–НКВД УСРР/УРСР В.Балицький був призначений начальником Управління НКВС по Далеко-Східному краю. Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» увійшла в нову фазу після того, як на посаді наркома внутрішніх справ УРСР В.Балицького змінив І.Леплевський. Він почав свою діяльність згідно з наказом М.Єжова від 14 червня 1937 р. за № 968 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВД акції³.

Своє місце в цій ескалації насильства було відведено Житомирщині. Насамперед її специфікою був багатонаціональний склад населення. За переписом населення 1926 р., у Волинській окрузі мешкало 689 136 осіб. Із них: українців – 451 548, поляків – 94 434, євреїв – 63 578, німців – 52 622, росіян – 23 323. Таким чином, на 1000 осіб населення припадало близько 653 українці, 137 поляків, 76 німців, 92 єврея, 37 росіян, 6 чехів. На Житомирщині національні меншини становили понад 30% населення, а в Україні в цілому – 18%⁴.

У 1925 р. на Житомирщині було створено єдиний в Україні польський національний район – Мархлевський (Довбиський) з населенням 41 000 осіб (73% становили поляки). У 1930 р. виник Пулинський німецький район у складі 30 сільських рад. На території області створили також 12 чеських рад⁵.

Уже на початку 1930-х років керівництво УСРР ініціювало вивчення стану роботи з національними меншинами у прикордонній смузі, констатувало, що колективізація польських, німецьких, чеських сіл здійснюється повільними темпами порівняно з українськими. Причиною цього назвали те, що національні ради нібито «засмічені класово ворожими елементами». Серед національних меншин у першу чергу такими вважалися ті, які асоціювались із державами, що проводили антирадянську політику і мали спільні з СРСР кордони.

Із 1934 р. починається процес масового виселення німців і поляків із прикордонної смуги. З жовтня 1935 р. постановою ЦВК УСРР Мархлевський і Пулинський райони були реорганізовані, тобто ліквідовані. Депортація із прикордонних районів тривала в окремих селах до літа 1936 р. Як видно із звітів НКВС, у деяких селах зовсім не залишилося польських сімей. Тільки з території Мархлевського району було виселено 10 тис. поляків⁶.

Ще одна специфічна риса «великого терору» на Житомирщині, власне, вже згадувалася: йдеться про те, що Житомирська область була прикордонною. Свого часу Волинська губернія мала велику площу, яка охоплювала територію сучасних Волинської, Рівненської, майже всю Житомирську, приблизно третину Хмельницької та понад 1/5 Тернопільської областей. Проте після підписання 12 жовтня 1920 р. і ратифікації 18 березня 1921 р. Ризької угоди до Польщі відійшло 56% території Волинської губернії. У такий спосіб Житомирщина перетворилася на прикордонний регіон. На той час кордон охоронявся ще слабо, а тому петлюрівські загони порівняно легко переходили на територію Житомирщини і після рейдів ішли за межі України. Сталінський режим ніколи не забуватиме цього. У 1937–1938 рр. приблизно 30% заарештованих за оперативним

наказом НКВС СРСР № 00442 від 25 липня 1937 р. будуть засуджені за обвинуваченнями у приналежності в 1920-х роках до «бандформувань», із них близько 76% будуть засуджені до смертної кари⁷.

Розподіл Волинської губернії призвів до того, що чимало родин опинилися по різні боки кордону. Мати родичів у Польщі в 1920-ті роки було економічно вигідно, а в північно-західних регіонах Житомирщини поширилася контрабандна діяльність. Під час репресій 1937–1938 рр. поняття «контрабандист» і «шпигун» для влади були синонімами. Ще одним важливим фактором, що стимулював ескалацію шпигуноманії, було розміщення великої кількості частин Червоної армії, які відносилися до Київського військового округу. Крім того, в регіоні було споруджено два укріпрайони: Новоград-Волинський і Коростенський зі своїми військовими частинами і підрозділами. Кожного року на Житомирщині проводилися масштабні військові навчання.

Не випадково у доповідній записці Новоград-Волинського парткому до Київського обкому у вересні 1937 р. зазначалося: «... Тут, в окрузі, де шпигуни і диверсанти вирують, – та інакше й бути не може: округ прикордонний із великим гарнізоном і військовим будівництвом, що приваблює ворога на нашу територію. Починаючи з 1930 р. майже нічого серйозного шпигунського не викрито. Тільки зараз, буквально протягом 3–4-х тижнів нам вдалося викрити понад сотню найбільш значущих диверсантів і шпигунів»⁸.

Згідно з документами сфабрикованих на Житомирщині кримінальних справ, було викрито чимало «шпигунів» різних іноземних розвідок – німецької, польської, латвійської, італійської, румунської, англійської і навіть японської. Всім вигаданим антирадянським, націоналістичним, шпигунським, повстанським та іншим міфічним організаціям приписувалася мета відірвати Україну від СРСР, створити плацдарм для нападу капіталістичних країн на Радянський Союз, повалити радянську владу, послабити міць збройних сил, підняти повстання в тилу РСЧА і таке інше.

Пік репресій у Житомирській області припадає на другу половину 1937-го та 1938 рік. Як і в інших регіонах СРСР, доля більшості заарештованих вирішувалася позасудовими органами – особливими нарадами, комісіями у складі Наркома внутрішніх справ і Прокурора СРСР, трійками при обласних управліннях НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому КП(б)У, прокурора області. Були встановлені «ліміти» на кількість тих, хто підлягав негайному арешту і після розгляду справ на трійках – розстрілу (перша категорія), та тих, хто підлягав арешту й ув'язненню у виправно-трудовах таборах на 8–10 років (друга категорія). До створення Житомирської області кримінальні справи на громадян регіону розглядалися трійками при УНКВС по Київській та Вінницькій областях. Перше засідання трійки при УНКВС Житомирської області відбулося 23 жовтня 1937 р. Слідство в таких справах проводилося прискорено і в спрощеному порядку. За неповними даними, в роки «великого терору» від репресій постраждало понад 25,5 тис. громадян Житомирщини, з них понад 18,8 тис. осіб було розстріляно⁹.

Дослідники єдині в думці, що найпотужніший імпульс терору було дано влітку 1937 р. 2 липня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про антирадянські елементи», яка вимагала, щоб в областях було виявлено і знищено «куркулів і кримінальників», які відбули терміни ув'язнення та повернулись у свої рідні місця. 31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило наказ № 00447 від 30 липня наркома внутрішніх справ М.Єжова. Цей документ вимагав засуджувати колишніх куркулів, карних злочинців, представників релігійних об'єднань, колишніх членів політичних партій, супротивників більшовиків під час громадянської війни (білих) і колишніх діячів доби царату до ув'язнення в табори і тюрми або до смертної кари. За деякими оцінками, в рамках цієї операції, що тривала в СРСР із серпня 1937 р. до 17 листопада 1938 р., всього

було засуджено близько 770 тис. осіб, із них понад 370 тис. – до смерті і понад 380 тис. – до різних термінів ув'язнення¹⁰.

Технологія операції виглядала так. На обласні управління покладалося завдання організувати перевірку матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» із намічених до арешту. За п'ять днів до початку операції в колишніх окружних центрах та інших пунктах створили міжрайонні оперативні групи. Заарештованих розміщували у в'язницях або у місцях формування згаданих груп, які очолили відповідальні працівники обласних управлінь НКВД або начальники відповідних міськрайвідділків чи окрвідділів. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ і узгоджувалися з районним прокурором. Обласні трійки мусили виїздити у місця концентрації заарештованих і розглядати справи з викликом кожного заарештованого. НКВД УРСР мав контролювати виконання операції через своїх представників, які приїздили до обласних управлінь. Особлива увага зверталася на необхідність використання матеріалів на куркулів – членів релігійних сект, що підтримували зв'язки з іноземними консульствами, на засуджених раніше за шпигунство, колишніх «політбандитів», а також на тих, хто отримував допомогу з Німеччини. Із метою запобігання втеч за кордон прикордонним загонам надіслали розпорядження за п'ять днів до операції перейти на посилений режим охорони. Всього було створено 45 міжрайонних оперативних груп. У Житомирі на той час такої групи не було, а його «курувала» київська міжрайонна оперативна група.

«Ліміт» жертв, визначений у Москві для України, становив 28 800 осіб, у тому числі по 1-й категорії – 8000 осіб. При цьому у наказі підкреслювалося, що «затверджені цифри є орієнтовними», що у разі, «коли обстановка вимагатиме збільшення затверджених цифр», нарккоми внутрішніх справ республік мали подавати «мотивовані клопотання»¹¹.

Уже з початку вересня 1937 р. І.Леплевський почав клопотатися про збільшення «лімітів» для УРСР. У його листі від 29 вересня 1937 р. до НКВС СРСР одним з аргументів виступає те, що утворено чотири нові області – Полтавську, Миколаївську, Житомирську, Кам'янець-Подільську. 17 жовтня 1937 р. для Житомирщини встановлюються «ліміти»: по 1-й категорії – 300 осіб, по другій – 500. 21 жовтня І.Леплевський повідомляє начальників обласних управлінь, що встановлено нові «ліміти»: для Житомирщини це було по 1-й категорії – 800 осіб, по другій – 1500. 26 жовтня «ліміти» збільшують: для Житомирщини по 1-й категорії – на 200 осіб, по другій – на 500. Нарешті, у грудні 1937 р. І.Леплевський добивається нових збільшень (для Житомирської області на 125 осіб по 1-й категорії, а згодом ще 350)¹².

Тут важливо підкреслити, що на початковому етапі НКВС СРСР запропонував обласним управлінням НКВС внести пропозиції щодо «лімітів». В обласних управліннях НКВД, згідно з картотеками архівно-облікових відділків перших спецвідділів, формувалися зведені дані щодо відповідних категорій осіб, передбачених до репресування органами держбезпеки НКВД. Ці дані надходили до 8-го відділу УГБ НКВД відповідної республіки (у нашому випадку – УРСР), де їх узагальнювали, можливо, навіть, дещо «уточнювали» та надсилали до 8-го відділу НКВД СРСР. Цей підрозділ готував остаточні «ліміти» для республік, країв та областей, «округлюючи» цифри. Після цього вони увійшли до оперативного наказу №00447 і виглядали вже як директива центру. А далі на місцях повинні були ці «ліміти» виконувати і «перевиконувати».

Начальники обласних управлінь органів безпеки неодноразово зверталися до НКВД УРСР з ініціативами щодо збільшення лімітів. Не була винятком Житомирська область, де обласне управління НКВС очолював Л.Якушев (Бабкін). Наприкінці 1937 р. за збільшенням лімітів для Житомирщини по першій категорії на 500 осіб він звертався до І.Леплевського. Як зазначалося в його допо-

відній, уже на 11 листопада 1937 р. ліміти по першій категорії було вичерпано – до розстрілу засуджено 800 осіб, проте викрито ворогів набагато більше¹³.

Вироки у справах заарештованих за «національними лініями» (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., № 00485 від 11 серпня 1937 р. та ін.) виносилися комісією НКВС СРСР і Прокуратури СРСР. Замість слідчих справ на їх розгляд надсилалися списки (альбоми) на осіб, що підлягали репресіям, у яких місцевими органами коротко викладалася суть справи, вказувалася стаття, за якою проходив заарештований. Наказ № 00439 стосувався німців, а наказ №00485 – поляків. По польській лінії в регіоні засуджено значно більше громадян, ніж по німецькій – 7993 проти 1647, але відсоток засуджених до розстрілу й ув'язнення у ВТТ по обох лініях однаковий – відповідно – 89% і 11%¹⁴.

24–25 січня 1938 р. у Москві відбулася нарада керівних працівників НКВД. У виступі М.Єжова було підбито підсумки «масових операцій» НКВД і висунуто вимогу чергової реорганізації структури НКВС СРСР. Саме в цей час Сталін вирішив направити в Україну М.Хрущова.

Разом із ним до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР О.Успенський, який перед тим очолював Управління НКВД Оренбурзької області. Справа втім, що попри всі «успіхи» І.Леплевського, його кар'єра закінчилася типово для доби «великого терору»: 25 січня 1938 р. його усунули з посади наркома, а 28 липня того ж року розстріляли. О.Успенський також утримається не дуже довго: 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у службовому кабінеті записку: «Труп шукайте у Дніпрі» і зник із Києва. Переховувався в Москві, Архангельську, Калусі, Муромі. У квітні 1939 р. був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області, а 27 січня 1940 р. засуджений до розстрілу¹⁵.

На початку лютого 1938 р. заступник наркома НКВС СРСР М.Фриновський повідомив (телеграма №211) О.Успенського, що додатковий «ліміт» по Україні становив 6000 осіб у 1-й категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Також підкреслювалося, що необхідно звернути особливу увагу на транспорт. НКВД УРСР виділив для Житомирської області «ліміт» по 1-й категорії на 500 осіб¹⁶.

У лютому 1938 р. до Києва зі спеціальною місією прибув М.Єжов і новому керівництву стало зрозуміло: пошук «ворогів народу» продовжується. На оперативній нараді М.Єжов дав вказівку: в Україні потрібно розстріляти ще тисяч тридцять ворогів. Тут же було запропоновано представникам із місць скласти заявки на так звані додаткові «ліміти», тобто подальші плани знищення людей¹⁷. 16 лютого 1938 р. у НКВД УРСР було зроблено узагальнення заявок на ліміти для обласних трійок згідно з доповідними записками обласних управлінь НКВД. Для Житомирської області нові «ліміти» виглядали так: по 1-й категорії – 1450 осіб, по 2-й – 300¹⁸.

У квітні 1938 р. О.Успенський приїхав до Житомира, де зібрав широку нараду, акцентуючи увагу на необхідності розгрому польського підпілля. Як свідчив на допиті в 1939 р. колишній тимчасово виконуючий обов'язки начальника 5-го відділу УДБ УНКВС Житомирської області Н.Ремов-Поберезкін, «було дано установку, що 75% поляків, які мешкають у прикордонній смузі, як за агентурними відомостями, так і за слідчими, у процесі масової вербовки, здійсненої польським головштабом, втягнуті до «ПОВ» («Польська військова організація» – Т.Р.)¹⁹. Тобто, О.Успенський фактично наперед дав завдання, яку саме кількість представників польської національної меншини слід заарештувати.

Свій слід на Житомирщині залишив і згаданий М.Фриновський, який у той час також їздив по різних областях УРСР, спрямовуючи і стимулюючи репресії. Старший оперуповноважений Олевського районного відділення НКВС А.Гостинцев згадував, як М.Фриновський особисто ходив по кабінетах райвідділу і погрожував заарештованим, яких на той час допитували²⁰.

За наказом НКВС СРСР №485 від 26 лютого 1938 р. УНКВС по Житомирській області очолив Г.В'яткін, який свого часу працював разом із новим наркомом внутрішніх справ УРСР²¹. У травні 1938 р. Л.Якушев (Бабкін) зайняв посаду заступника наркома внутрішніх справ Кримської АРСР²². Збереглися свідчення про те, як Г.В'яткіна викликав до Києва О.Успенський і так проінструктував: «Якщо не хочеш, щоб я тебе негайно посадив, їдь і організуй трійку, і потрібно стріляти не менше 500 осіб у день... Якщо будеш мудрувати... Від нас не сховаєшся, дізнаємося, посадимо і розстріляємо»²³.

Після цього новий начальник облуправління енергійно «взявся» за роботу та виконання наказу наркома. Всього за півтора місяця роботи особливої трійки було засуджено до вищої міри покарання 4165 осіб і лише 38 – до ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Заарештований наприкінці 1938 р. Г.В'яткін під час допитів визнав своїм найтяжчим злочином розстріл цих понад 4 тис. осіб, у провині яких він навіть не був упевнений²⁴.

Наслідки репресій виявилися настільки очевидними, що, згідно з постановою січневого (1938 р.) пленуму ЦК ВКП(б), почалося, як тоді висловлювалися, «виправлення помилок», що мали місце при виключенні комуністів із партії. Зокрема, у постанові зазначалося: «Пора зрозуміти, що суть більшовицької пильності полягає в тому, щоб уміти викривати ворога, який би хитрий і спритний він не був, у яку б тогу він не прибирався, а не в тому, що без розбору, або «на всякий випадок» виключати десятками і сотнями з партії всіх, хто попадеться під руку»²⁵.

Ще одним сигналом стало те, що 8 квітня 1938 р. М.Єжова було призначено наркомом водного транспорту за сумісництвом із посадою наркома внутрішніх справ СРСР²⁶. Для комуністичних бюрократів, яких десятиріччями привчали читати «між рядками», це означало, що рано чи пізно хтось у черговий раз повинен відповісти за «перегини». Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзді КП(б)У, М.Хрущов наводив численні факти таких «перегинів» у житті парторганізацій. На цьому ж з'їзді йшлося і про перегляд багатьох справ, про те, що з січня по травень 1938 р. у партійних лавах було поновлено 3135 осіб²⁷.

Факти свідчили, що поступово Сталін взяв курс на відсторонення, а згодом і на усунення М.Єжова. Дедалі помітнішу роль почав відігравати Л.Берія. 22 серпня 1938 р. його призначили першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР, а 29 вересня – начальником ГУГБ НКВД СРСР²⁸. 17 листопада 1938 р. Сталін і В.Молотов підписали спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», в якій відзначалися великі недоліки і перекручення в роботі органів НКВД. Тут, зокрема, критикувалися проведення «масових операцій», спрощений порядок ведення слідчих справ, вимоги надання «лімітів» для масових арештів, словом, усе те, що відносилось до надбання «єжовщини».

23 листопада 1938 р. М.Єжов написав листа до політбюро ЦК ВКП(б). У ньому містилося прохання звільнити його з посади наркома внутрішніх справ через те, що він припустився низки помилок. Наступного дня, 24 листопада, політбюро ухвалило таке рішення, беручи до уваги викладені у листі мотиви, а також «хворобливий стан» М.Єжова, за яким залишили посади секретаря ЦК ВКП(б),

голови Комісії партійного контролю і наркома водного транспорту. Залишили, щоправда, ненадовго: у квітні 1939 р. його обвинуватили у керівництві «контрреволюційною організацією» в НКВД, а у лютому 1940 р. розстріляли.

25 листопада 1938 р. указом Президії Верховної Ради СРСР М.Єжов був звільнений із посади наркома внутрішніх справ СРСР. Тоді ж цю посаду зайняв Л.Берія. Розпочалася чергова «чистка» НКВД. Протягом 1939 р. з органів держбезпеки було звільнено 7372 особи (22,9% від загальної кількості оперативно-чекістських кадрів НКВД СРСР), з них 66,5% – за посадові злочини, контрреволюційну діяльність та за компрометуючими матеріалами²⁹.

Це була крапля в морі порівняно з тим, скільки життів забрала або знівели смертоносна хвиля «ежовщини». За даними, що їх було наведено ще в середині 1950-х років, за 1937–1938 рр. було розстріляно понад 680 тис. осіб³⁰. Невідома точна кількість засуджених до заслання, а ці заходи, як відомо, широко застосовувались, особливо до родичів «ворогів народу». Для декого із засуджених (зрозуміло, йдеться про тих, кого не розстріляли) критика «ежовщини» виявилася рятівною. Згідно з надрукованою статистикою ГУЛАГу, у 1939 р. звільнили 327,4 тис. осіб³¹.

Хвиля арештів серед чекістів, тобто безпосередніх виконавців «масових операцій» та інших сталінсько-ежовських директив, залишила по собі унікальний документальний матеріал, що дозволяє звернутися до питання про технологію терору. Як уже підкреслювалося на прикладі «лімітів», реально існувало переплетіння цілеспрямованих, продуманих ініціатив центру і периферії. Одним із підтверджень цього є ініціативи по збільшенню «лімітів», що їх виявляв Л.Якушев (Бабкін). Наприклад, у листопаді 1937 р. він надіслав клопотання І.Леплевському, в якому, зокрема, підкреслювалося: «Згідно представленого для трійки при Житомирському обл. управ. НКВС ліміту 800 осіб по першій категорії, 1500 осіб по другій категорії, на 19 листопада ц. р. рішенням трійки засуджені 800 осіб по першій категорії, 834 – по другій категорії. Наявний ліміт, що залишився, по 2-й категорії – 649 осіб. За уточненими відомостями, по Житомирській обл. є ще 1103 заарештованих, по яких ведеться слідство. Цей контингент підлягає розгляду трійкою. Переважна більшість заарештованих належить до категорії активних куркульських, націоналістичних і повстанських елементів...

Крім наявності складу заарештованих, нам необхідно вилучити найближчими днями низку активних учасників к.-р. організацій, що виявлені в процесі слідства за останні дні. Таким чином, у нас є кількість заарештованих, що перебільшує ліміт, що залишився на 454 особи. Із метою швидкого і повного розгрому контрреволюційного підпілля і повстанської низівки ці кадри заарештованих повинні бути засуджені трійкою. У зв'язку з цим прошу порушити клопотання перед наркомом внутрішніх справ СРСР генеральним комісаром Держбезпеки т. Єжовим про збільшення для Житомир. обл. ліміту по трійці ще на 500 осіб по першій категорії, враховуючи, що контингент заарештованих є активними учасниками к.-р. формувань, що проводили велику к.-р. повстанську діяльність протягом останніх років і боролися зі зброєю в руках проти Рад. влади під час громадянської війни і що не припинили своєї к.-р. діяльності до дня арешту»³².

Разом із тим саме чекісти мали бути безпосередніми виконавцями антилюдяних рішень, мусили винаходити методи і мобілізувати інших на виконання цих рішень. Г.В'яткін, заарештований 15 листопада 1938 р. і згодом (у лютому 1939 р.) розстріляний, яскраво засвідчив, як нарком О.Успенський на одній із нарад повчав начальників обласних управлінь НКВС: «Успенський дав нам вказівки висунути на посади начальників відділів, заступників і помічників начальників відділень працівників знизу... Він заявив: «...Помічників оперуповноважених робіть начальниками відділків, начальників відділень і райвідділень робіть начальниками обласних відділень. Витягніть цих людей, вони завжди бу-

дуть виконувати всі ваші директиви, оскільки відчуватимуть, що саме ви їх висунули в люди»³³.

І висуванці, і досвідчені чекісти опинилися в ситуації, коли невиконання антигуманних директив і наказів могло коштувати кожному з них життя. Наприклад, у липні 1938 р. Г.В'яткін, виступаючи на нараді співробітників Житомирського обласного Управління НКВС, дозволив своїм підлеглим таке: «...Дозволяю, якщо це петлюрівець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40% того, що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять»³⁴. Такого роду настанови дали згодом уже заарештованим їх виконавцям виправдовувати свої дії. Так, один зі слідчих на допиті дослівно заявив таке: «...Я був технічним виконавцем і якби не робив цього, то був би сам розстріляний всілякими В'яткініми та ін.»³⁵.

Якщо коротко систематизувати, які саме засоби вживалися для фабрикації справ, то насамперед слід розпочати з підстав для арештів. Для мешканців сільської місцевості вони зазвичай починалися з довідки відповідної сільради чи селищної ради, для чого голів цих рад із печатками викликали слідчі, друкували довідки з «необхідним» змістом, що й мотивувало арешт. Збереглося чимало свідчень місцевих чекістів про те, що за вказівками з Управління НКВС у Житомирі арешти вони здійснювали без наявності компрометуючих матеріалів. Наприклад, колишній співробітник Лугинського районного відділення НКВС свідчив, що арешти проводилися «за списком і національною ознакою, тобто поляків заарештовували як польських шпигунів і учасників «ПОВ»; німців – як німецьких шпигунів, а росіян і українців заарештовували в тому випадку, якщо хтось із заарештованих давав на них свідчення про їхню участь у будь-якій контрреволюційній організації»³⁶.

Широко практикувався виїзд груп слідчих-«колосьників»³⁷ (7–8 осіб) у райони Житомирської області. Коли кількість справ значно зросла в самому Житомирі, то тут також використовували «колосьників». Заступник начальника 3-го відділу УНКВС по Житомирській області згодом свідчив: «...Серед справ, які відправили на Особливу нараду – були і такі, де заарештовані знаходилися під вартою по року без допиту. Тому паралельно з підшивкою справ у в'язниці працювала оперативна група, яка проводила допити заарештованих. На оперативній нараді заступник начальника ЖОУ НКВС встановив норму для кожного слідчого по 5–8 «розколів» на день. Зрозуміло, що законними методами це зробити було неможливо.

...Обвинувачувальні висновки складалися за графаретами, справи глибоко не вивчались»³⁸.

Від самих підслідних зазвичай вимагалось просто підписати вже заготовлені тексти протоколів допитів або очних ставок. Якщо заарештовані відмовлялися це робити, до них застосовувалися методи шантажу, чинився тиск, у тому числі фізичний. Наприклад, під час слідства, в січні – лютому 1939 р., слідча комісія у своєму висновку зафіксувала: «... В'яткін та його підлеглі порушували законоположення про арешти й ведення слідства, займалися фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з побиттям заарештованих та підштовхували підлеглих на масові побиття під час слідства для отримання зізнань»³⁹.

Тим часом збереглися свідчення про те, що сам Г.В'яткін особисто допитував заарештованих і застосовував до них фізичні методи впливу. Відтак цілком імовірно, що це могли робити і його підлеглі. З'ясувалось і те, що Г.В'яткін причетний і до фальсифікації документів трійки, за рішенням якої страчували людей або засуджували до позбавлення волі. У своїх свідченнях у 1939 р. він визнав: «...Як правило, протокол на засіданні трійки не вівся. Після засідання,

грунтуючись на моїх примітках, складалася телеграма в Наркомат та наказ про виконання рішення трійки. Лише після виконання вироку складався протокол засідання та підписувався членами трійки. Справи на засіданнях трійки не доповідались»⁴⁰.

Навіть ще наприкінці 1937 р., коли справи з Житомира надсилали на розгляд Особливої наради до Москви, там помітили, що житомирські справи виглядають як сфабриковані. Їх почали повертати назад. Частина з них довелося провести по обласній трійці, а частину – «переробили». Як свідчив в.о. начальника 1-го відділу УНКВС по Житомирській області Д.Малука під час слідства в січні – лютому 1938 р., всього з Москви привезли близько 80 справ, «вони були переведені на обвинувачення в шпигунстві (переписували закінчення обвинувальних висновків)»⁴¹.

Підбиваючи підсумки, слід насамперед підкреслити необхідність подальших досліджень історії «великого терору», його специфічних рис у тому чи іншому регіоні, технології насильства. Такі дослідження, базовані на осмисленні раніше невідомого документального і фактичного матеріалу, на подоланні застарілих історіографічних і світоглядних стереотипів, актуальні не лише з точки зору аналізу тоталітарної ретроспективи. Це також важливо для розуміння реальної природи сталінського ладу, оповитого різного роду міфами і пропагандистськими стереотипами. Досвід Житомирщини підтверджує, що, ініціюючи арешти «ворогів народу», влада насамперед здійснювала лінію на протидію, на усунення реальних і евентуальних супротивників. Саме це завдання насамперед розв'язували працівники органів держбезпеки, фальсифікуючи справи, прагнучи «досягти успіху» за будь-яку ціну. Це було частиною достатньо цілеспрямованого знищення тих елементів, які насамперед уже були на обліку як ненадійні чи небезпечні. У цьому сенсі є підстави стверджувати, що «великий терор» у своїй основі не був «сліпим», арешти і засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки. Це, однак, не виключало і виявлення локальної ініціативи, мотивованої, зокрема, і прагненням продемонструвати активність у боротьбі з різного роду «ворогами народу». Аналіз архівних матеріалів, пов'язаних з історією «великого терору» на Житомирщині, це підтверджує, хоча саме проблемам технології терору доцільно приділити більш детальну увагу дослідників.

¹ Реабілітовані історією: У 27-ми т. / Житомирська область: У 7 кн. – Кн.1. – Житомир, 2006.

² Докладніше див.: *Jansen M., Petrov N. Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940.* – Stanford (California), 2002; *Полянский А. Ежов. История «железного» наркома.* – Москва, 2003 та ін.

³ Докладніше див.: Ізраїль Леплевський // *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи.* – К., 1997. – С.143–186.

⁴ Див.: *Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки.* – Вып.4. – Москва, 1928. – С.24–25.

⁵ *Нестеренко В.А. Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920–1930 рр.) // Чехи на Волині.* – Луцьк, 1994. – С.57.

⁶ Див.: *Стронський Г.Й. Зліт і падіння: Польський національний район в Україні в 20–30-ті роки.* – Тернопіль, 1992. – С.42.

⁷ Підраховано автором за протоколами трійки УНКВС по Житомирській області за 1937–1938 рр.

⁸ ДАЖО. – Ф. Р.87. – Оп.1. – Спр.№84. – Арк.6.

⁹ Див.: Реабілітовані історією... – Кн.1. – С.36.

¹⁰ Див.: *Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим». Секретный приказ №00447 и технология его исполнения.* – Москва, 2003. – С.9.

- ¹¹ ДА СБУ (Київ). – Ф.9. – Спр.672. – Арк.5.
- ¹² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.99–101.
- ¹³ Див.: Реабілітовані історією... – Кн.1. – С.30.
- ¹⁴ Там само. – С.32.
- ¹⁵ Див.: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – №9; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – Москва, 1999. – С.416–417; Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.368; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х., 2004.
- ¹⁶ Див.: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С.102.
- ¹⁷ Дело прокурора Романовского // Правда Украины. – 1989. – 4 мая.
- ¹⁸ Див.: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С.102.
- ¹⁹ Архів УМВС Житомирської області. – Спр.6157. – Т.1. – Арк.54.
- ²⁰ Там само. – Арк.453.
- ²¹ Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С.95, 110.
- ²² У грудні 1938 р. Л.Якушева (Бабкіна) заарештували у Москві, а наступного року засудили до 20 років позбавлення волі. У жовтні 1941 р. постановою Президії Верховної Ради СРСР судимість з нього була знята (див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця. – С.578–579).
- ²³ Цит. за: Реабілітовані історією... – Кн.1. – С.34.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів із партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених із ВКП(б) та про заходи до усунення цих хиб // Більшовик України. – 1938. – №1. – С.9.
- ²⁶ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960: Справочник. – С.19.
- ²⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.548. – Арк.78.
- ²⁸ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960: Справочник. – С.20.
- ²⁹ Кокурин А., Петров Н. НКВД: структури, функції, кадри. Стаття вторая (1938) // Свободная мысль. – 1997. – №7. – С.110, 111.
- ³⁰ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – Москва, 1992. – С.156.
- ³¹ Там же. – С.237.
- ³² ДА СБУ (Київ). – Ф.16. – Оп.31. – Спр.92. – Арк.78.
- ³³ ДАЖО. – Ф.5013. – Оп.2. – Спр.6376. – Арк.115–116.
- ³⁴ ДА СБУ (Житомир). – Спр.18842. – Т.1. – Арк.415.
- ³⁵ Архів УМВС Житомирської області. – Ф.2. – Спр.6152. – Арк.262.
- ³⁶ ДА СБУ (Житомир). – Спр.7503. – Т.2. – Арк.33.
- ³⁷ Їх називали так тому, що вони мали завдання «розколювати» підслідних на необхідні «зізнання».
- ³⁸ ДА СБУ (Житомир). – Спр.18842. – Т.1. – Арк.476.
- ³⁹ Там само. – Т.4. – Арк.118.
- ⁴⁰ Там само. – Т.1. – Арк.1.
- ⁴¹ Там само. – Арк.481.

On the basis of the previously unknown archival materials, the author of the article features the events of the «great terror» period in the Zhytomyr region. A particular emphasis is made on the specific peculiarities, intensity and technology of repressions and the specific regional character.

В.Р.Нахманович*

БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ І МАСОВІ РОЗСТРІЛИ ЄВРЕЇВ КИЄВА ВОСЕНИ 1941 р.

Болюче і до цього часу заполітизоване питання участі Буковинського куреня у масових розстрілах єврейського населення Києва у вересні–жовтні 1941 р. розглядається у статті у трьох контекстах: історії перших місяців окупації м. Києва і створення місцевої поліції; сучасної української історіографії тих подій; контрпропагандистської боротьби, яку вів Радянський Союз наприкінці 1970-х – у першій половині 1980-х рр.

У межах даної статті я хотів би зупинитися лише на одному питанні: участі Буковинського куреня у масових розстрілах євреїв м. Києва в Бабиному Яру наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. Досить велика кількість вітчизняних істориків як у солідних наукових дослідженнях, так й у публіцистичних виступах впевнено стверджують про значну, якщо не провідну, роль української поліції, зокрема Буковинського куреня, у зазначених подіях.

Треба зауважити, що поруч з істориками, які активно просовують зазначену тезу (до їх праць ми ще звернемося), існує певна кількість дослідників, які просто уникають обговорення цієї проблеми. Виникає думка, що їх бентежить саме перебування куреня у Києві під час розстрілів, що майже «автоматично» робить його безпосередньо причетним до масових страт. Власне ж, факт появи куреня у Києві у перші дні окупації під сумнів не ставиться. Адже найгіпнотичніший вплив справляє історія про прибуття буковинців до Києва у товарних вагонах пробного потяга (або навіть на відкритих платформах, які було причеплено на випадок замінування залізничної колії) за допомогою машиністів – колишніх учасників Листопадового рейду 1921 р. отамана Ю. Тютюнника.

Так, автори апологетичної праці «Буковинський курінь в боях за українську державність» А.Дуда і В.Старик наводять подробиці цієї «одисеї» і підкреслюють, що «буковинцям вдалося дістатися до столиці України відразу ж після відходу більшовиків». Трохи далі вони уточнюють, що «не минуло й тижня після» зайняття вермахтом Києва, як туди «прибув і Буковинський курінь, що на той час нараховував 700–800 осіб»¹.

Автори вступної статті до збірки документів радянських спецслужб «Київ у дні нацистської навали», посилаючись на А.Дуду і В.Старика, теж зазначають, що Буковинський курінь прибув до Києва десь у двадцятих числах вересня. «Таким чином, – підсумовують вони, – чисельність, по суті, невідконтрольних нацистам українських поліцейських формувань у столиці за короткий час сягнула півтори тисячі чоловік»².

Так само не вдається до подробиць і один з авторів названої статті А.Кентій. У монографії, присвяченій історії ОУН у 1941–1942 рр., він приділяє Буковинському куреню лише один абзац, де, між іншим, зазначає, що, «увійшовши слідом за німецькими військами до Києва, курінь заявив про своє підпорядкування Українській національній раді. Частина особового складу Буковинського куреня вступила до підрозділів української поліції»³.

С.Кот у статті, присвяченій діяльності оунівського підпілля в окупованому Києві, стверджує, що Буковинський курінь прибув до міста «в середині жовтня

* Нахманович Віталій Рафаїлович – завідувач відділу Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

1941 р.»⁴ При цьому він посилається на розвідку В.Вериги «Буковинський курінь», яку було вміщено у збірнику статей і спогадів «На зов Києва».

В.Верига, як він сам зазначає, писав статтю «на основі брошурки сот. Петра Войновського «Буковинський курінь, 1941–1945» і розповідей Івана Хохлача, Івана Сербина та о. Теодора Глуханюка, колишніх членів цього куреня»⁵. Автор стисло переповідає історію прибуття буковинців до Києва пробним потягом, а потім вказує, що «завдяки цьому перші члени куреня прибули до Києва зараз за німецькими фронтовими частинами»⁶. Це знов-таки означає, що курінь прибув до Києва у двадцятих числах вересня, але аж ніяк не у середині жовтня.

Нарешті, директор бібліотеки ім. О.Ольжича, в якій зберігається архів ОУН(м), О.Кучерук 2005 р. опублікував у малотиражній збірці матеріалів чергової конференції Музею історії м. Києва документ, який, на перший погляд, взагалі-то мав би одразу зняти обговорюване питання. Але у вступній статті до публікації О.Кучерук вдавсь до методологічної помилки, зазначивши, що П.Войновський «розповідає, що він і основна частина складу... куреня приїхали до Києва потягом в середині листопада»⁷. Але ж річ у тім, що у спогадах П.Войновського, на які посилається О.Кучерук, дату прибуття куреня до Києва взагалі не зазначено⁸. Відтак, О.Кучерук механічно поєднав інформацію з двох документів, що, зважаючи на їхній характер (про що нижче), є некоректним.

О.Кучерук єдиний зі згаданих дослідників, хто якоюсь мірою торкається проблеми участі української поліції у розстрілах у Бабиному Яру. Але і тут він не вдається до глибокої дискусії. Коментуючи твердження О.Круглова (про його працю див. нижче) про те, що «до 26 вересня у Києві зібралося понад 2 тис. поліцаїв і есесівців», він обмежується таким зауваженням: «Автор легко ставить на одну дошку окупантів – регулярні есесівські загоони – і українську поліцію, що тільки-но почала формуватися, до того ж есесівці вказані другими, це підштовхує вважати, що основною силою, яка проводила розстріли в Бабиному Яру, були не німці, а українці, а це не відповідає дійсності»⁹.

Різні відомості наводять у спогадах і деякі безпосередні учасники подій. Так, учасник першої київської похідної групи ОУН(м) К.Радзевич пише, що «в жовтні або на початку листопада 1941 р. до Києва прибув курінь війська, організованого з полонених Червоної армії в Житомирі», який називався «Курінь Київ». А далі зазначає, що «незабаром прибув до Києва Буковинський курінь під командою сот. П.Войновського»¹⁰. Із цього виходить, що буковинці з'явилися десь наприкінці жовтня – у середині листопада.

М.Гартимів, автор уміщених поруч спогадів, який долучився до складу куреня пізніше з групою галичан, стверджує, що їхня група «виїхала зі Львова 1-го листопада 1941 року», «з третього на четвертого листопада... їхала вагонами цілу ніч і щойно ранком прибула до Києва». Автор пояснює, що в їх групі «було 250 людей, яких узявся перевезти комендант Буковинського куреня Петро Войновський, який саме тоді перебував у Львові»¹¹. Між тим зі спогадів самого П.Войновського нам відомо, що ця поїздка відбулася за деякий час після того, як курінь склав присягу Українській національній раді у Києві, а самого його було призначено військовим референтом УНР¹². Оскільки, по-перше, присягу УНРаді буковинці склали не одразу по прибутті до Києва, а по-друге, у Львові П.Войновський перебував не одну добу, то це означає, що курінь мав з'явитися в столиці України не пізніше першої половини жовтня.

З.Городиський у розвідці, присвяченій Українській національній раді, хоч і зауважує, що «мав честь брати участь у поході на Київ... у складі однієї з частин» Буковинського куреня, але уникає визначення будь-яких дат, у т.ч. появи куреня в Києві і складання ним присяги УНРаді. Єдине, що він згадує про перебіг походу, так це те, що «перейняті соборницькою ідеєю, ми поспішали і були невтомні»¹³.

Оскільки головною об'єктивною проблемою будь-яких спогадів, складених через великий проміжок часу після подій, є саме визначення точних дат, ми доки відкладемо аналіз зазначених документів. Натомість спробуємо датувати появу Буковинського куреня у м. Києві на підставі інших джерел. Це, по-перше, «Короткий нарис перебігу організації Української охоронної поліції м. Києва». Російський переклад цього документа, що зберігається в архіві СБУ, опубліковано у збірнику «Київ у дні нацистської навали»¹⁴. Проте публікаторам залишилися невідомими як автор документа, так і дата його створення, тому вони умовно (за змістом) датували його 1 липня 1942 р. Тим часом існує й оригінал «Нарису» українською мовою, який зберігається у фонді «Архіву-музею переходною доби» в Київському обласному архіві¹⁵. Він уже відомий дослідникам. До нього, наприклад, звертався Ф.Левітас, про що йтиметься нижче. «Нарис» супроводжується датованою 11 серпня 1942 р. запискою такого змісту:

«До Музею-архіву в Києві.

Пересилаю короткий нарис про засновання і зорганізованя УОП у Києві.

Крім того, я доручив районам переслати також матеріали безпосередньо до Вас.

Інших матеріалів для музею подати не можу. Сучасна схема організації поліції і склад штабу не підлягає оголошенню, тому всі зміни, що зайшли після 1.7.42 р., не є в нарисі зазначені».

Текст має власноручний підпис А.Кабайди, «сотника і команданта штабу УОП»¹⁶. Кар'єра А.Кабайди в київській поліції розпочалася лише наприкінці 1941 р. Станом на 1 січня 1942 р., він – секретар коменданта штабу (на той час ним був кур. Г.Захвалинський)¹⁷. На 1 липня А.Кабайда вже заступник коменданта (Г.Захвалинського на цій посаді змінив сот. В.Буткевич)¹⁸. І лише у липні 1942 р. він, нарешті, очолив штаб УОП.

Значно більше інформації містить документ, про який ішлося вище, а саме: опублікований О.Кучеруком звіт про організацію української поліції у Києві у 1941 р.¹⁹ Стосовно його автора О.Кучерук пише:

«Першим комендантом української поліції м. Києва був Андрій Орлик [До цього додано примітку: «Про нього практично нічого не відомо, можливо, що це його справжнє прізвище». – В.Н.]... Про свою діяльність у Києві Орлик підготував звіт, датований 18 липня 1942 р.»²⁰.

При публікації документу надано назву «Звіт А.Орлика (Ксенон)...», хоча за текстом усі персонажі позначаються лише ініціалами, а підписаний звіт – псевдо «Ксенон»²¹.

О.Кучерук вдається до низки тверджень, які, щонайменше, потребують додаткового аналізу, а саме: щодо того, чи Орлик був першим комендантом міської поліції, щодо його імені, а також щодо авторства звіту.

По-перше, дійсно у нарисі А.Кабайди²² зазначено: «29 вересня починає працювати штаб (тоді називається Команда української поліції).

Командантом міста є призначений пор. ОРЛИК. Він починає організовувати перші райони... З днем 1 жовтня ці райони приступили до виконання поліційної служби»²³.

Із цього випливає, що пор. Орлик очолив міську поліцію вже 29 вересня. Але у «звіті Ксенона» (так ми будемо поки що називати опублікований О.Кучеруком документ) читаємо: «І так, біля 15.10 була зорганізована міська команда поліції. Командантом її був назначений пор. О. ...»²⁴. До того «Ксенон» писав: «Коло 1.10 приїхало два транспорти поліції з Житомира в силі 150 чоловік із поручником К. та Ч. ... Цей гарнізон із бігом короткого часу з таборів полонених був доповнений до 300 чол., командантом цього гарнізону став пор. К., його заступником – Ч., який пізніше перейшов до команди обласної поліції...»²⁵. Цілком вірогідно, що зазначений гарнізон під командою пор. К. не мав статусу

міської поліції, а становив саме зав'язок майбутнього Київського куреня, про який писав К.Радзевич. Але й у такому випадку дата, коли пор. О[рлик] обійняв посаду коменданта, потребує додаткового уточнення.

По-друге, плутанину спричиняє той факт, що у нарисі А.Кабайди поруч із пор. Орликом, «командантом міста», згадується «старш[ина] [для] спец[іальних] дор[учень] пор. Андрій Орлик», який входив до штабу УОП, сформованого 3 листопада²⁶. Але розв'язати цю проблему дозволяє порівняння зі «звітом Ксенона». Там ми читаємо, що «її [міської поліції – В.Н.] командантом став курінний З., ... інспекційним – пор. О.» Далі автор зазначає, що «в Києві були три курені поліцейні, курінь «Київ» – пор. О., ... курінь по районах – курінний З., який був фактично міською поліцією, бо обнимав 12 районів Києва»²⁷. Відтак поруч із пор. О[рликом], командиром Київського куреня був і пор. О[рлик], який служив у штабі Г.Захвалінського. Далі у «звіті Ксенона» зазначено, що «около 1.12 пор О. був примушений стар[шинським] товаришським судом за надужиття старшинського права звільнитися з поліції, а на його місце прийшов сотник М.»²⁸. Це збігається з даними нарису А.Кабайди, в якому станом на 1 січня 1942 р. старшиною для спеціальних доручень штабу УОП названо вже сот. Мельничука²⁹. Таким чином, ми доходимо висновку, що у київській поліції одночасно служили пор. Орлик, комендант міської поліції, який згодом очолив Київський курінь, і пор. Андрій Орлик (невідомо, було то псевдо чи справжнє прізвище).

І, нарешті, щодо ототожнювання «Ксенона» з колишнім комендантом київської поліції. З одного боку, це, нібито, не суперечить наявним джерелам. Наприкінці звіту, датованого 18 липня 1942 р., довідуємося, що його автор відійшов «з поліції»³⁰. З інших документів знаємо, що Орлик (справжнє ім'я якого було Анатолій Конкель³¹) наприкінці 1941 р. звільнився з поліції і, побоюючись арешту, до травня 1942 р. ніде не працював і взагалі не виходив з дому³². Далі, «Ксенон» зазначає, що по відході від поліції він «і дальше держав із поліцією зв'язок. Крім того, нав'язав контакти з Вінницею, з Проскуровим та Житомиром. Зорганізував військову бойову сітку на Волині»³³. Знов-таки, з інших документів нам відомо, що у травні 1942 р. Орлик почав працювати у якійсь німецькій фірмі чи то кур'єром, чи то бухгалтером і часто їздив у відрядження³⁴.

Але інші деталі звіту не дають можливості приписати його Орликові. Так, хоч схоже, що розповідь у ньому всюди ведеться від першої особи, про обох Орликів говориться як про «пор. О.» Далі, у тому місці, де йдеться про створення «міської команди поліції», «Ксенон» зазначає: «Командантом її був назначений пор. О., якого я дістав з кандидатурою [виділено мною. – В.Н.] ...»³⁵. А з цього можна зробити висновок, що автор звіту і комендант міської поліції пор. О[рлик] – це, вочевидь, різні особи.

Нарешті, наприкінці звіту «Ксенон» зазначає:

«Заки я знаходився в поліції, займався виключно організаційно-поліційною роботою. Організував, інстругував та кермував поліцією через її командний склад [виділено мною. – В.Н.]»³⁶. На наш погляд, із цього виходить, що автор був не безпосереднім керівником поліції, а, так би мовити, «комісаром» при ній.

Але, хоча на сьогодні і не можна з'ясувати справжнього прізвища «Ксенона», маємо достатньо інформації для того, щоб визначити його, так би мовити, «організаційну приналежність». На початку звіту він зазначає: «Від 1.7 до 31.8.41 я працював у краєвій команді української міліції у Львові. При кінці серпня мені було доручено звільнитися та приготувитися до виїзду на СУЗ. Дня 1.9.41 я був звільнений і зголосився до виїзду, перед виїздом було мені доручено організування поліції в Києві та сказано дібрати собі людей до помочі... 8.9.41 ми виїхали зо Львова, а дня 10.9. прибули в Житомир»³⁷.

Це дозволяє стверджувати, що «Ксенон» був членом (або, навіть, провідником) однієї з т. зв. «київських похідних груп ОУН», які, за свідченням К.Радзевича, влітку 1941 р. організовували у Львові Т.Бах-Бойчук і Я.Гайвас³⁸.

Тепер повернемося до нарису А.Кабайди. Можна припустити, що десь на початку липня 1942 р. Архів-музей переходової доби звернувся до міської поліції з проханням надати матеріали для написання історії її організації. Можливо, А.Кабайда, який погано знав перебіг подій 1941 р., звернувся до одного з колишніх керівників поліції. «Ксенон», який уже багато часу був не при справі, з радістю взявся за роботу і докладно описав усе, що відбувалося. Втім, цілком можливо, що обставини появи докладного звіту були зовсім інші.

Так чи інакше, але саме у «звіті Ксенона» чітко зазначено, що «у половині листопада приїхали з Бердичева буковинці, з яких було сформовано другий курінь»³⁹. Взагалі цього свідчення мало б вистачити. Автор звіту був докладно знайомий з історією київської поліції від самого її початку, з часу події пройшло трохи більше ніж півроку. Але все ж таки бажано було б цю інформацію перевірити. І ось чому. Річ у тім, що те, що взагалі пише «Ксенон» про Буковинський курінь якимось дисонує з тим, що пишуть самі буковинці, або їхні істориографи.

Так, у «Ксенона» нічого немає про героїчну втаємничену поїздку куреня до Києва на пробному потязі по, ймовірно, замінованій залізниці, що завершується прибуттям до столиці майже за самим вермахтом. Натомість він стисло повідомляє, що саме напередодні здобуття німцями Києва, коли йшлося про відбір людей для створення міської поліції, «в Бердичеві знаходився табор буковинцев..., з яких можна було вибрати багато людей до помочі, але німецьке військово командування не хотілось на те погодитися й держали їх у резерві, мовляв, із них також буде організовуватися поліція на Київ»⁴⁰.

Далі, «Ксенон» нічого не розповідає про урочисте прийняття Буковинським куренем присяги УНРаді і взагалі про визначну роль цієї формації в діяльності київської поліції. Натомість він лише повідомляє, що серед трьох київських поліцейських куренів був і курінь «Буковина», який очолював «пор. В.». А перед тим зазначає, що до куреня «Київ» «пізніше був взятий кур[інь] „Буковина”⁴¹. Це вже прямо суперечить даним, які наводять А.Дуда і В.Старик, які, навпаки, стверджують, що «у середині жовтня до його [Буковинського куреня – В.Н.] складу влився і Київський курінь, зорганізований заходами членів ОУН із військовополонених українців, вихідців зі Східної України»⁴². До речі, у нарисі А.Кабайди взагалі не згадуються ані Київський, ані Буковинський курені.

Ми вбачаємо за цими розбіжностями відгуки неминучої конкуренції за історичний пріоритет, яка виникає у будь-якому русі і часто призводить до величезних мемуарних битв. Не випадково, що інформація «Ксенона» щодо появи буковинців у Києві збігається з тою, що подає учасник іншої київської похідної групи К.Радзевич⁴³. Так само це пояснює, чому П.Войновський і З.Городиський уникають називати точну дату приїзду буковинців до столиці і чому А.Кабайда майже не скористався «звітом Ксенона».

Все це змушує нас перевірити дані «звіту Ксенона» за допомогою інших джерел, насамперед, спогадів П.Войновського, де згадано цілу низку подій, які можна датувати досить точно.

По-перше, визначимося з крайньою датою, пізніше якої Буковинський курінь не міг з'явитися в Києві. Це неважко зробити. П.Войновський розлого описує, як очолюваний ним курінь брав участь в урочистій панахиді в Андріївській церкві у 20-ту річницю загибелі героїв Базара⁴⁴. Дату заходу ми знаємо точно. Хоча річниця Базара припадає на 21 листопада, панахиду було проведено у неділю, 23 листопада, про що повідомило у найближчому числі «Українське слово». Зрозуміло, що про Буковинський курінь нічого сказано не було, але зазна-

чалосся, що в урочистостях взяли участь «представники Української національної ради – професор Величківський, генерал Микола Капустянський, інженер Бойдуник і д-р Кандиба»⁴⁵. Підкреслимо, що то був перший і останній випадок згадки в «Українському слові» як про УНРаду, так і про О.Кандибу-Ольжича.

Спробуємо тепер визначити іншу крайню дату, а саме ту, раніше якої буковинці не могли з'явитися в Києві. Це, насправді, теж не дуже складно. П.Войновський розповідає, що по приїзді в столицю, після того, як курінь парадним маршем пройшов містом, біля входу до приміщення поліції на вул. Володимирській, 15 їх зустрів «комендант поліції сотник Захвалинський»⁴⁶. У нарисі Кабайди зазначається, що кур. Г.Захвалинський очолив штаб Української охоронної поліції 3 листопада 1941 р.⁴⁷ Але не все так просто. У «звіті Ксенона» сказано, що Г.Захвалинський («кур. З.») ще 1 жовтня став комендантом обласної поліції, який до 31 грудня 1941 р. було підпорядковано міську поліцію⁴⁸. Перехід же Г.Захвалинського до міської поліції автор звіту відносить на кінець листопада, коли німці почали перебирати на себе керівництво і стан обласної поліції став невизначеним⁴⁹. Тут ми все ж таки більш схильні надавати довіру А.Кабайді, який мав офіційні документи і теж вказував на зазначені обставини: «29 жовтня, – писав він, – коли прибуває до Києва команда німецької охоронної поліції, У.О.П. переходить під її опіку»⁵⁰.

Але в будь-якому випадку можна стверджувати, що буковинці з'явилися у столиці аж ніяк не раніше 1 жовтня 1941 р., коли Г.Захвалинський очолив штаб обласної поліції.

Підемо далі. П.Войновський теж докладно описав, як очолюваний ним курінь за допомогою патріотично налаштованих машиністів дістався Києва. Щойно відкрилися двері вагонів, буковинці побачили «як у притуманеній далені понад дахами багатоповерхових будинків здіймаються чорні давкі дими пожарищ... Невдовзі довідаємося – то горів Хрещатик од вибуху мін, закладених більшовиками перед втечею»⁵¹. Але, чи дійсно це горів Хрещатик?

Восени 1941 р. у Києві було дві хвилі пожеж. Перша почалася 24 вересня. Як згадував на еміграції останній міський голова Л.Форостівський: «24 вересня приміщення штабу й комендатури вилетіли у повітря... Почалися вибухи і пожежі в центральній частині Києва. За кілька днів пожежа набула величезних розмірів, бо для боротьби з нею не було засобів. Німці літаками доставили шланги, якими подавали воду на Хрещатик для боротьби з пожежею... Протягом півтора тижня пожежу ліквідували, а Хрещатик і центральна частина Києва перетворилися на суцільні руїни»⁵². Співробітники Львівського управління НКВС, які наприкінці 1941 р. вийшли з окупованої території, доповідали, що основні пожежі в Києві відбувалися впродовж чотирьох днів⁵³. Так само І.Хорошунова, яка протягом окупації вела щоденник, описує як упродовж 24–28 вересня постійно гриміли вибухи і палало місто⁵⁴. Але вже ввечері 6 жовтня вони зі знайомими вийшли на Хрещатик, відвідали руїни консерваторії, жахалися видовища, але не лише вогню, а й клубів диму не бачили. Навпаки, І.Хорошунова двічі повторює, як крізь обгорлі вікна сяяло небо⁵⁵.

Таким чином, можна визначити, що вже на 6 жовтня наслідки пожеж було остаточно ліквідовано. А коли так, то Буковинський курінь мав з'явитися в Києві до цієї дати. Але тоді П.Войновський став би свідком, якщо не учасником створення Української національної ради, що відбулося 5 жовтня. Так само, як і буковинець З.Городиський, описуючи цю подію, міг би тоді спиратися на власні спогади. Але З.Городиський для встановлення точної дати створення УНРади мусить опитувати свідків і порівнювати джерела⁵⁶, а П.Войновський обмежується загальними відомостями про її створення і подальшу діяльність⁵⁷.

Ще один аргумент на користь того, що у жовтні буковинців ще не було в Києві. П.Войновський вважає необхідним подати загальну картину розгортання

національного життя в столиці. Зокрема він зазначає: «Задіяла Київська міська управа, де головою був Багазій»⁵⁸. Але В.Багазій став головою управи тільки 29 жовтня⁵⁹ і, якби П.Войновський провів той місяць у Києві, він не міг би не запам'ятати першого голову О.Оглоблина, якому ж до того мав підлягати у службових справах.

То ж, від яких пожеж побачили дим буковинці з вокзалу? Напевно, йдеться про другу чергу вибухів, які почалися в останніх числах жовтня і тривали до самої річниці Жовтневої революції. 31 жовтня вибух стався у будинку міськвиконкому, колишньої міської думи на сучасному Майдані Незалежності. 2 листопада І.Хорошунова занотовує у щоденнику: «Позавчора було чутно доволі сильного вибуху з боку Печерська. А вчора ввечері багряна заграва освічувала все небо з того боку. Було знову ясно, як у ті страшні ночі пожеж»⁶⁰. Того ж 2 листопада з'являється оголошення за підписом коменданта міста генерал-майора Ебергарда: «Випадки підпалу і саботажу, що поширюються в місті Києві, примушують мене вжити рішучих заходів. Через те сьогодні розстріляно 300 мешканців Києва. За кожен новий випадок підпалу або саботажу буде розстрілюватися значно більша кількість мешканців Києва»⁶¹. Але вибухи тривали. 3 листопада, за дві години по залишенні Києво-Печерської лаври делегацією на чолі з президентом Словаччини д-ром Й.Тісо, потужний вибух зруйнував Успенський собор⁶². 5 листопада І.Хорошунова записує: «Палає Лавра. Ніхто не знає достеменно, що там горить. І знову черговий наказ Ебергарда: знову про розстріли»⁶³.

Тут варто повернутися до спогадів М.Гартиміва, який нібито приїхав до Києва з групою галичан 4 листопада. Автор розповідає, як пішов пройтися містом і прийшов до Лаври. «Вступ до Печерської лаври, – пише він, – був тоді заборонений, бо якраз попереднього дня вибухла підложена більшовиками міна, яка зруйнувала церкву Успення Богородиці...». Далі він розповідає, як вартовий не хотів його пускати, мовляв, територію ще не перевірили «шукачами мін», але М.Гартимів його переконав і цілий день блукав Лаврою⁶⁴.

З огляду на те, що ми знаємо тепер, розповідь М.Гартиміва виглядає чистою вигадкою. 4 листопада у Лаврі ще тривала пожежа, якої він не міг не помітити, і через яку його туди не впустили б. Здається, тут ми маємо справу з характерним для багатьох мемуаристів бажанням прилучитися до історії, «з'явитися» на місці події одразу по тому, як вона відбулася. Тому варто схилитися до думки В.Вериги, який у своїй розвідці зазначав, що галичани прибули до Києва значно пізніше, аж у лютому 1942 р.⁶⁵ Це, до речі, відповідає і спогадам М.Гартиміва, який зазначив, що під час його тижневого перебування в Києві вже «була зима»⁶⁶.

І знову до щоденника І.Хорошунової 7 листопада: «День минув. Було тихо, нібито все завмерло. А ввечері знову було кілька вибухів»⁶⁷.

Дим саме від цих вибухів і бачили буковинці, які, на нашу думку, з'явилися у Києві десь одразу після 7 листопада, можливо, 8-го або 9-го, у понеділок. Якби це було до 3-го, то П.Войновський згадав би не лише дим, а й самі вибухи, тим більше, що було зруйновано Лавру. Якби набагато пізніше, у середині листопада, то жодного диму буковинці вже б не побачили.

Ще один чинник – погодний. П.Войновський згадує, як вони вийшли на вокзалі з вагонів: «Нас раптом обдав осінній холод. Та це була тільки мить. Радість, щастя палило нас. І на холод уже ніхто не зважав, вистрибували з вагонів, чіпляли дзеркала, де могли, на вагонах. Вода зимна, мило не піниться...»⁶⁸. Вище ми визначили, що, якби буковинці прибули до Києва у жовтні, це мало бути десь не пізніше 6-го числа. Але саме 6 жовтня І.Хорошунова записує: «Стоять погідні осінні дні і повільно тягнуться у повітрі сріблясті нитки бабиного літа»⁶⁹. Тобто, ні про який осінній холод говорити ще не можна. Той самий щоденник нам підказує і крайню дату прибуття куреня. Вже 16 листопада І. Хорошунова занотовує: «І природа ополчилася проти людей. Позавчора після те-

плого осіннього дня здійснювався сильний північний вітер. Зранку усі вікна доверху позамерзали. Дванадцятиградусний мороз і вітер без снігу, під сліпучим сонцем... Вчора було трохи тепліше. Сьогодні п'ять градусів морозу, а на сонці тане»⁷⁰. Так починалася у Києві страшна зима 1941/42 років. Буковинці мали приїхати до 14 листопада, бо інакше вода, якою вони вмивалися на вокзалі, була б не просто зимна, а змерзла.

Отже, можна вважати завершеною першу частину нашої розвідки. Встановлення того факту, що Буковинський курінь насправді з'явився в Києві лише у першій половині листопада, має декілька важливих наслідків. По-перше, це цілком розбиває версію про його участь у масових розстрілах у Бабиному Яру. По-друге, це взагалі ставить хрест на тезі про провідну роль української поліції у тих розстрілах, оскільки за відсутності буковинців її просто було замало для проведення такої масштабної акції. Але водночас це не позбавляє нас необхідності окремо і так само прискіпливо дослідити питання стосовно справжніх організаторів і учасників тих подій, визначити роль у них як німецьких, так і місцевих підрозділів, встановити їхнє керівництво та особовий склад.

* * *

Повернемося тепер до робіт дослідників, які наполягають на участі Буковинського куреня у масових розстрілах у Бабиному Яру. Спроба розібратися, на чому ж саме вони ґрунтують свої висновки, призводить до дивних наслідків.

Для початку візьмемо непогано документованій переважно німецькими архівними джерелами довідник харківського дослідника О.Круглова «Енциклопедія Голокосту» (2000). У розділі, присвяченому подіям у Києві, йдеться про те, що «до 26 вересня у Києві зібралось понад 2 тис. поліцаїв і есесівців». Вище О.Круглов зазначає, які ж саме частини зібралися у місті. Спочатку він, посилаючись на німецькі документи, перераховує німецькі частини, а потім вказує: «Нарешті, 21 вересня з Житомира прибула передова команда української поліції на чолі з Б.Коником, а 23 вересня – «козака сотня» під командуванням І.Кедюмича [так у тексті, правильно «Кедюлича» – В.Н.]». Цю інформацію (єдину у розділі!) подано вже з посиланням не на документи, а на монографію Ф.Левітаса «Євреї України в роки другої світової війни» (1997). А після (!) того, вже без жодних посилань, сказано: «І Коник, і Кедюмич репрезентували ОУН бандерівського напрямку, у той час як «буковинський курінь», що прибув до Києва у ті ж самі дні, – ОУН мельниківського напрямку»⁷¹. Тому, коли далі йдеться про те, як українські і німецькі поліцейські били палицями євреїв, примушуючи їх роздягатися та здавати документи і речі⁷², читач має розуміти, що йдеться у т.ч. і про членів Буковинського куреня.

Зарахування мельниківців Б.Коника та І.Кедюлича до бандерівського ОУН залишається на сумлінні О.Круглова⁷³. Але якщо ми звернемося до монографії Ф.Левітаса, то побачимо, що «інформацію» про Буковинський курінь теж запозичено звідти. У розділі «Трагедія Бабиного Яру» Ф.Левітас спочатку наводить велику цитату з нарису Кабайди (не зазначаючи його автора), де йдеться про появу у Києві Б.Коника та І.Кедюлича (помилкове написання прізвища останнього йде саме звідси)⁷⁴, а далі пише: «Разом з зондеркомандами кривавий слід залишив в Києві Буковинський курінь, який увійшов до міста разом із військами вермахту. Протягом перших п'яти днів акції в Бабиному Яру він брав у ній найактивнішу участь». Але у цієї інформації джерело зовсім інше: посилається Ф.Левітас на художньо-публіцистичну (так зазначено у вихідних даних) книгу кіносценариста О.Шлаєна «Бабин Яр» (1995)⁷⁵. Цитата майже дослівна. «Буковинський курінь» Петра Войновського, – пише О.Шлаєн, – що увірвався до Києва разом з окупантами, виконував «місію» аж надто ревно. Він брав участь у перших п'яти днях Бабиного Яру»⁷⁶.

Підемо далі. 1998 р. у російському науковому часопису «Нова і новітня історія» з'явилася стаття завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ М.Ковалю «Трагедія Бабиного Яру: історія і сучасність». У ній зазначалося: «Було підготовлено виконавців «акції»: разом з вермахтом до міста увійшли підрозділи, що мали «спеціалізацією» вбивство євреїв – зондеркоманда 4а айзатцгрупи «С» під керівництвом штабдартенфюрера СС П.Блобеля, частини поліцейського охоронного полку «Південь», а також Буковинський курінь, який очолював П.Войновський»⁷⁷. Жодного посилання цей пасаж не містить. Як не містить його і наступна теза автора: «Підсилену активність почала виявляти німецька поліція безпеки і СД, а також створена на другий день по захопленні міста українська поліція (її очолив член Організації українських націоналістів А.Кабайда-Жуковський), кістяк якої склали галичани, що прибули з гітлерівцями»⁷⁸. І нарешті, вже безпосередньо стосовно участі української поліції у розстрілах: «Під безжалісний вогонь кулемета заповідливі київські поліцаї заганяли ціпками, батогами, ногами розгублених, голих, вкінєць збожеволілих людей, не даючи їм змоги оговтатися, зорієнтуватися»⁷⁹.

Хоча, повторюю, автор не зазначає джерел своєї інформації, нам неважко їх «вирахувати». До статті М.Коваль подає відомості про використані ним джерела і літературу⁸⁰. Це надає нам можливість визначити ті, які автором використані *не були*. По-перше, це збірка статей і спогадів «На зов Києва», яка вийшла друком 1985 р. у США і Канаді, а 1994 р. була перевидана у Києві⁸¹, та розвідка А.Дуди і В.Старика «Буковинський курінь в боях за українську державність», опублікована 1995 р.⁸², з яких М.Коваль міг взяти інформацію про появу і перебування Буковинського куреня у Києві. По-друге, це нарис Кабайди з Київського обласного архіву⁸³ або архіву Служби безпеки України⁸⁴, який містить інформацію про створення і керівний склад української охоронної поліції. По-третє, це згадувана вище книга Ф.Левітаса, що вийшла 1997 р., і з якої М.Коваль міг би довідатися про обидва сюжети.

Відтак, у М.Ковалю залишається єдине «джерело», про знайомство з яким він і повідомляє: знову ж таки художньо-публіцистична книга О.Шлаєна «Бабин Яр», в якій автор приділяє увагу не тільки Буковинському куреню, а й особисто А.Кабайді⁸⁵. Треба зауважити, що, хоча О.Шлаєн і називає А.Кабайду «комендантом штабу української охоронної поліції у Києві», але він ніде не стверджує, що той очолив УОП одразу після її створення. Так само, хоча О.Шлаєн двічі наводить нове прізвище А.Кабайди – Жуковський, – він обидва рази підкреслює, що той взяв його вже на еміграції. Таким чином, надання А.Кабайді подвійного прізвища на час окупації і підвищення його до статусу керівника УОП одразу після її створення є вже «творчим доробком» самого М.Ковалю.

Ще один приклад. 1996 р. у виданій у Харкові Ю.Ляховицьким збірці «Голокост, «єврейське питання» і сучасне українське суспільство» було вміщено оглядову статтю А.Подольського «Нацистський геноцид на Україні (1941–1944): основні етапи розвитку». Стосовно учасників розстрілів у Бабиному Яру автор пише: «Для проведення акції було виділено 1200 вбивць: айзатцкоманду 4а зі 150 есесівців, 45-й і 303-й поліцейські батальйони, «Буковинський курінь» із членів ОУН і сформовану в Києві українську поліцію»⁸⁶.

На джерело А.Подольський не покликається, але його неважко знайти. Весь абзац, включено з наведеним реченням, записано з деякою редакцією з книги Ю.Шульмейстера «Гітлеризм в історії євреїв», що вийшла у Політвидавї України 1990 р. Ось як він виглядає у Ю.Шульмейстера: «Для проведення акції було виділено 1200 вбивць: айзатцкоманду 4а зі сто п'ятидесяти есесівців, 45-й і 303-й поліцейські батальйони, «Буковинський курінь» із українських буржуазних націоналістів, що проклав кривавий шлях грабежів і погромів від Чернів-

ців до української столиці і сформовану в Києві «українську поліцію»⁸⁷. Ми бачимо, що А.Подольський у статті вилучив пасаж про «кривавий шлях» Буковинського куреня, але натомість прибрав лапки з визначення місцевої поліції як «української».

На жаль, хоч книга радянського військового юриста Ю.Шульмейстера і не є «художньо-публіцистичною», жодних посилань вона теж не містить. Але певне припущення зробити можна, оскільки неодноразово цитований нами твір О.Шлаєна містить, між іншим, таке твердження: «Катів Бабиного Яру було багато... Тільки у першій масовій страті взяло участь щонайменше 1200 осіб. Це, у першу чергу, головний виконавець – айнзатцкоманда 4а. Приблизно 150 есе-сівців. Їм на допомогу додали 45-й і 303-й поліцейські батальйони. Крім того, там лютували головорізи з «Буковинського куреня», «добровольці» з націоналістичного охвістя, яких німці добрали задалегідь. І місцеві, і привізні»⁸⁸. А далі докладно про те, як «шлях «Буковинського куреня» Україною до Києва вимірявся не кілометрами, а ріками пролітої людської крові»⁸⁹.

Єдина проблема полягає нібито в тому, що книга О.Шлаєна вийшла на п'ять років пізніше, ніж Ю.Шульмейстера. Але тут слід зауважити, що закінчив свою працю О.Шлаєн ще 1981 р. Видати її багато років не дозволяли. 1985 р. О.Шлаєн додав нову главу (до її змісту ми ще повернемося), де, зокрема, вмістив і зазначені дані стосовно складу катів Бабиного Яру. І між іншим зауважив: «Про це я вже писав у «Известиях»⁹⁰. Статей О.Шлаєна в «Известиях» за ті роки ми поки що не знайшли, але, наприклад, 1990 р. в інтерв'ю київському «Комсомольському знамені» О.Шлаєн стверджував: «Німецьке командування воліло доручати проведення масових репресій, розстрілів не своїм солдатам, а місцевим формуванням (у даному разі українським похідним групам)... Тому з 1200 учасників страти лише 150 осіб були солдатами німецько-фашистської зондеркоманди 4а під командуванням штандартенфюрера Пауля Блобеля. А ось понад 1000 осіб – поліцейські формування і добровольці»⁹¹. Неважко припустити, що з тих газетних публікацій О.Шлаєна запозичав інформацію і Ю.Шульмейстер. Хоча, можливо, вони були знайомі й особисто.

Що ж до А.Подольського, то він і сьогодні вважає Буковинський курінь одним із учасників вересневих розстрілів у Бабиному Яру. У спільній з А.Фредекіндом статті-роздумі «Бабин Яр – зрозуміти і відповісти», яка з'явилась у жовтні минулого року на сайті очолюваного ним Українського центру вивчення історії Голокосту, зазначається: «Співучасть у знищенні євреїв – київських двірників, української поліції і оунівського Буковинського куреня – занадто явна, щоб це приховувати»⁹².

Нарешті, останній приклад. 2000 р. у часописі «Історія в школі» було надруковано статтю професора Київського національного університету В. Короля «Система каральних органів в окупованому Києві та її виконавці». У ній, зокрема, стверджується, що винуватцями трагедії Бабиного Яру «були 1500 чоловік, з них 300 із... айнзатцкоманди 4а, а інші (їх більшість) – активісти ОУН... Це сумнівновідомий “Буковинський курінь” і 118-й поліцейський батальйон, а також інші поліцейські підрозділи». І трохи далі знову: «Особливе місце в знищенні мирного населення Києва належить, окрім згаданої айнзатцкоманди та інших каральних органів, «Буковинському куреню»... Командиром «куреня» під час вбивств у Бабиному Яру був П.Войновський... В акції в Бабиному Яру, крім айнзатцкоманди 4а, брали участь близько 1200 українців – 118-й, 45-й і 303-й поліцейські батальйони – близько 500 чоловік, решта була з «Буковинського куреня». Керівниками 118-го поліцейського батальйону були німець Е.Кернер і поляк К.Смовський, а українець Г.Васюра був начальником штабу»⁹³.

Оскільки нас цікавить сьогодні тільки Буковинський курінь, зазначимо лише, що 45-й і 303-й батальйони були німецькими за складом частинами, що вхо-

дили до поліцейського полку «Південь», підпорядкованого головнокомандувачу (вищому фюрерові) СС і поліції «Росія–Південь» (на той час цю посаду обіймав Ф.Єккельн)⁹⁴. Що ж до 118-го батальйону шуцманшафту, то він взагалі був сформований лише навесні 1942 р., у т.ч. і на базі Буковинського куреня⁹⁵. Цікаво також зауважити, що, порівняно з попередніми авторами, В.Король підвищує загальну кількість карателів. Так, якщо у О.Шлаєна їх взагалі 1200, з яких 150 – німці з зондеркоманди 4а (я вже не звертаю уваги на те, що автори постійно плутають її назву, називаючи айнзацкомандою), а решта – українці, то В.Король 1200 катів зараховує до українців, «додаючи» до них вдвічі збільшену (до 300 вояків) німецьку зондеркоманду.

Ці твердження В.Король підкріплює багатьма посиланнями на власні попередні роботи. Зупинимося на двох із них. По-перше, це спільна з І.Мошик стаття В.Короля у часописі «Трибуна» (1997), присвячена окупаційному режиму і становищу інтелігенції в Україні. У ній зазначено, що розстріли євреїв у Бабиному Яру «проводили 1500 карателів (із них 1200 – оунівські активісти з «Буковинського куреня» і 118-го поліцейського батальйону, начальником штабу якого був українець Г.Васюра... Між іншим, – зазначають далі автори, – згаданий 118-й батальйон брав безпосередню участь у знищенні білоруської Хатині»⁹⁶. Але подальших посилань ця розвідка (як і дві інші статті В. Короля, в яких він так або інакше торкається нашого питання⁹⁷) не містить.

Тому найцікавішою для нас є доповідь В. Короля, зроблена 1995 р. на конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність». У ній автор зазначає: «ОУН була причетна до розстрілів у Бабиному Яру як євреїв, так і військовополонених. Досить сказати, що з 1500 карателів, які там діяли, 1200 були активістами ОУН із «Буковинського куреня», з 118-го поліцейського батальйону, багато вояків якого з часом перейшло до УПА»⁹⁸. Зауважимо принагідно, що 118-й батальйон, зрештою, перейшов не до УПА, а до партизанів французького руху Опору⁹⁹. Але справа зараз не в цьому, а в тому, що розвідка В. Короля містить два посилання.

Перше джерело – це лист Лідії Свадеби з м. Рівного на той час першому віце-прем'єр-міністру І.Юхновському, надрукований 1993 р. у газеті Соціалістичної партії України «Товариш». У ньому п. Свадеба розповідає про всі біди, які завдали народові однодумці І.Юхновського, і між іншим, пише: «Дійшло до того, що депутат міськради В. Шкуратюк (УРП, Рух) пишався на сесії тим, що серед 1500 карателів у Бабиному Яру було 1200 поліцаїв з ОУН і тільки 300 німців»¹⁰⁰. Але дуже сумнівно, щоб депутат В.Шкуратюк проводив власні історичні дослідження. Найімовірніше, він послуговувався якимись газетними публікаціями, можливо, того ж О.Шлаєна, а можливо, якогось спритного журналіста, який не забарився підвищити кількість катів.

Друге джерело В. Короля – теж газетна публікація, але вже іншого ґатунку. Це передрук із мінської «Народної газети», який здійснив у тому ж 1993 р. дайджест «Наша Республіка» – додаток до газети «Киевские новости». У матеріалі «Хто спалив Хатинь» наводиться стисла розповідь про цей злочин, зокрема, про участь у ньому 118-го поліцейського батальйону і його начальника штабу Г.Васюри. Між іншим, зазначається: «Григорій Васюра... став начальником штабу 118-го поліцейського батальйону, сформованого для боротьби з партизанами. У його складі росіяни, білоруси, українці – колишні військовослужбовці... Розстрілювали мешканців Києва у Бабиному Яру, лютували на теренах Польщі»¹⁰¹. «Переконливості» матеріалу надає те, що ведеться розповідь від імені В.Глазкова, голови військового трибуналу у справі про знищення Хатині.

Неважко помітити, що у зазначених «джерелах» нема нічого ані про Буковинський курінь, ані про 45-й і 303-й поліцейські батальйони. Це примушує нас припустити, що в даному разі В. Король знов-таки користувався книгою

О.Шлаєна, на яку він взагалі досить часто посилається, у т.ч. і у згадуваній статті 2000 р.

* * *

Таким чином, ми можемо констатувати: вся «історіографія» участі Буковинського куреня у масових розстрілах євреїв у Бабиному Яру зводиться до книги О.Шлаєна. Але звідки він брав свою інформацію? Адже загалом у його книзі використано чимало документів, які сьогодні вже відкриті і відомі дослідникам.

Повернемося до єдиного документального джерела, з яким ми поки що зустрілися, – до справи 118-го поліцейського батальйону. Слідство і суд відбувалися у Білорусі, у наших архівах є лише фрагменти. Крім того, ми маємо декілька інтерв'ю з військовим юристом В.Глазковим, зроблених кореспондентом газети «Советский воин» у Білорусі В.Зданюком. Перше вийшло у 1991 р. у латиській газеті «Советская молодежь». Воно залишилося нам недоступним, але про його зміст ми знаємо з докладного переказу в газеті «Київський телеграф»¹⁰². Друге наведено у книзі В.Зданюка «Я штурмував палац Аміна» разом з іншими «гарячими» інтерв'ю з воєнної тематики¹⁰³. Нарешті, з третім ми ознайомилися вище (хоч ім'я журналіста не зазначено, порівняння текстів дає можливість це стверджувати).

В усіх трьох інтерв'ю наголошується, що 118-й батальйон брав участь у масових розстрілах у Бабиному Яру¹⁰⁴, незважаючи на те, що, як пояснив у судовому засіданні і Г.Васюра, «на той час, коли було сформовано 118-й батальйон у м. Києві, трагедія Бабиного Яру вже відбулася і наш батальйон участі у тому не брав»¹⁰⁵. Ба більше. Із тих самих інтерв'ю виходить, нібито у розстрілах у Бабиному Яру брав участь і сам Г.Васюра, хоча навіть у вироку трибуналу зазначалося, що він прибув до Києва і вступив до 118-го батальйону лише восени 1942 р.¹⁰⁶

... Слідство у справі Г.Васюри почалося після того, як його прізвище з'явилося під час слідства у справі В.Мелешка, який командував ротою у 118-му батальйоні. І вже зовсім нового повороту справа набула, коли з'ясувалося, що воєнний батальйон винні у знищенні Хатині¹⁰⁷. Все це відбувалося 1985 р.¹⁰⁸

І того ж самого 1985 р. О.Шлаєн пише нову главу своєї книги, яка має назву: «Глава остання – незакінчена». Саме у ній він викладає «відомості» про Буковинський курінь і його командира, взагалі, і про їх «участь» у розстрілах у Бабиному Яру, зокрема. І принагідно розлого описує співпрацю українських націоналістів із нацистами. А на останніх сторінках подає таке: «Потому як він виконав своє головне завдання, проливши кров десятків тисяч жертв Бабиного Яру, «курінь» як самостійний військовий підрозділ невдовзі припинив своє існування... Жоден зі вбивць із «куреня» без справи, без роботи не залишився... Найбільш „надійних та кваліфікованих» катів, підвищивши на посадах та у званнях, зарахували до 115-го та 118-го каральних поліцейських батальйонів, сформованих із націоналістів і кримінальних злочинців... Коли 22 березня 1943 року запалала Хатинь, особливо відзначилися «козаки» з 118-го карального батальйону...»¹⁰⁹. Ось він, місток між Буковинським куренем і 118-м батальйоном, між Бабиним Яром і Хатинню.

... 1985 рік був переломним в історії Радянського Союзу. Саме цього року боротьба у радянському керівництві за визначення подальшого шляху розвитку держави перейшла у відкриту фазу. І далеко не останню роль у тих процесах відіграла т. зв. контрпропагандистська діяльність, завданням якої було не тільки дати відсіч «ідеологічному ворогу», а й під гаслами боротьби з ним консолідувати радянське суспільство.

Одним із головних її напрямів була боротьба з т. зв. «українським буржуазним націоналізмом», у т. ч. шляхом дискредитації націоналістичних органі-

зацій та їх членів. (У зв'язку з цим показово, що всі документи ЦК КПУ того часу писалися російською мовою, і лише потім із деяких із них робилися і завірялися україномовні копії.)

І ось 1985 р. ЦК КПРС ухвалює постанову «Про заходи у зв'язку з 40-річчям Нюрнберзького процесу над головними нацистськими військовими злочинцями», яке припадало на наступний, 1986 рік. Цим документом, зокрема, пропонувалося «посилити роботу з розшуку та притягнення до відповідальності військових злочинців, що переховуються у США, Канаді, ФРН та інших країнах, а також зі збору та публікації матеріалів про їхні злочини»¹¹⁰. 17 грудня 1985 р. секретаріат ЦК КПУ за п'ять хвилин¹¹¹ ухвалив постанову «Про додаткові заходи з викриття нацистських військових злочинців і посібників німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні, які переховуються у західних країнах», погодивши пропозиції, підготовлені керівником Комісії ЦК КПУ із зовнішньополітичної пропаганди О.Капто і завідувачем відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А.Меркуловим¹¹². Оперативність, з якою секретаріат ухвалив рішення, можна пояснити тим, що проект постанови був розісланий учасникам засідання майже за місяць (26 листопада¹¹³), з тим, щоб вони не брали під сумнів кваліфікацію членів Комісії ЦК КПУ із зовнішньополітичної пропаганди та контрпропаганди, або тим, що подібні питання взагалі попередньо погоджувалися на найвищих щаблях і постанова секретаріату була лише формальністю.

Принциповою відмінністю, порівняно з попередніми роками, було те, що заплановані заходи не зводилися лише до «ідеологічного герцю». Постанова орієнтувала на підготовку і проведення реальних судових процесів із винесенням відповідних вироків. Усе інше: книжки, фільми, газетні статті, виставки, сільські сходи, – мало стати лише необхідним антуражем¹¹⁴. Ось як формулювався її провідний, на наш погляд, пункт:

«Прокуратурі УРСР спільно з іншими правовими органами [наприкінці постанови зазначено: «Пропозиції узгоджено з КДБ УРСР»¹¹⁵ – В.Н.] поповнити матеріали на ватажків антирадянських українських емігрантських центрів із числа колишніх гітлерівських найманців, і вивчити можливість постановки питання про їх видачу радянським властям як військових злочинців. [...]

Завершити розслідування злочинної діяльності депортованого зі США до СРСР колишнього вахмана табору смерті Треблінка Ф.Федоренка, віддати його до суду і влаштувати відкритий процес із запрошенням кореспондентів. Держкіно і Держтелерадіо УРСР зняти за матеріалами процесу документальний фільм. Організувати публікації і передачі на зарубіжні країни з тим, щоб використати прецедент видачі Ф.Федоренка радянському правосуддю і його засудження для внесення замішання до націоналістичних кіл за кордоном, відволікання їх від антирадянської діяльності на свій захист»¹¹⁶.

Цілком зрозуміло, що аналогічні заходи планувалися не тільки в Україні. Скидається на те, що справа не зводилася до окремих судів над колишніми військовими злочинцями. Планувався гучний процес над усім українським націоналістичним рухом взагалі.

У цьому контексті справа Г.Васюри виглядає зовсім інакше. Сам факт, що слідство відбувалося у Гродно¹¹⁷, а судовий процес – у Мінську¹¹⁸, змушує дійти висновку, що їй надавалося неабияке значення. Навіть процес Ф.Федоренка, про який ішлося вище, проходив у Сімферополі¹¹⁹. Між тим йому приділяли надзвичайну увагу. Питання, пов'язані з його висвітленням, А.Меркулов окремо погоджував на Секретаріаті ЦК КПУ¹²⁰.

«РР-підтримка» процесу Г.Васюри теж мала бути неабияка. Формально він був відкритий. Але, як згадував В.Глазков, «до зали засідання військового трибуналу пускали не всіх. Колишній завідувач ідеологічного відділу ЦК КПВ С.Павлов власноруч “сортював”, кому із журналістів бути присутнім, а кому ні.

Тільки два кореспонденти були допущені: з БелТА – Євген Горелік, із «Известий» – Михайло Шиманський¹²¹.

Докладніші відомості ми знаходимо у спогадах самого Є. Гореліка, на той час головного редактора БелТА: «у листопаді 1986 року завідувач відділу пропаганди ЦК КПБ С.Павлов поклав переді мною декілька сторінок «звинувачувального висновку у карній справі № 104» і, помовчавши, якимось похмуро, без властивого йому ентузіазму та натиску, сказав: «Почитай, поміркуй. Потім посидиш у суді, послухаєш, що будуть розповідати свідки і обвинувачений. Про Хатинь скажеш побіжно, докладніше про інші, маловідомі акції карателів. Готовий матеріал принесеш на візу до мене».

Приблизно те ж саме, як з'ясувалося, він казав і власкору «Известий» по Білорусі М.Шиманському, якому теж видав примірник висновку і «добро» на участь у процесі. Після обміну інформацією ми дійшли висновку, що ініціатива виходила швидше не від самого Савелія Юхимовича, а її було спущено директивно згори¹²².

Очевидними є певні невідповідності. Справа Г.Васюри є центральною (відкритий суд у Мінську) білоруською акцією серед заходів, що проводяться у зв'язку з 40-річчям Нюрнберзького процесу. За даними слідства, Г.Васюра відігравав провідну роль у знищенні білоруського (!) села Хатині – одному з найвідоміших злочинів часів війни. У той же час висвітлювати хід процесу було запрошено лише двох журналістів – євреїв (!) за походженням. І розповідати читачам вони повинні не про Хатинь, а про «інші, маловідомі акції карателів». А суддя у цій справі і багато років потому впевнено стверджував, що 118-й батальйон брав участь у розстрілах у Бабиному Яру.

То ж якою була справжня мета організаторів цього суду? З урахуванням всього, що ми вже знаємо, відповідь на це питання може бути одна – метою було звинувачення Буковинського куреня у розстрілах київських євреїв у Бабиному Яру.

Зазначимо, що буковинці на той час ще не потрапляли у поле зору радянської контрпропаганди. Так, наприклад, наприкінці 1981 р. майбутній «батько перестройки», а на той час посол СРСР у Канаді О.Яковлев підготував розлогого інформаційного листа «Про активізацію антирадянських емігрантських центрів і воєнних злочинців у Канаді»¹²³. До цього листа було додано «Перелік деяких воєнних злочинців, які мешкають у Канаді» і «Перелік деяких канадських громадян, які брали участь в оунівському русі і служили у гітлерівських військових формуваннях у роки війни»¹²⁴. Усі перераховані у цих списках під час війни служили у допоміжній поліції, охороні концтаборів, дивізії «Галичина» або УПА, але жодного з колишніх вояків Буковинського куреня серед них не було. Отже, від мінського процесу очікували сенсації. І значення її мало бути подвійним.

... Іншим ворогом, на боротьбу з яким спрямовувала свої зусилля радянська контрпропаганда, був т. зв. «міжнародний сіонізм». У цьому контексті не залишалися поза увагою «загрозливі» для режиму спроби українсько-єврейського порозуміння. Так, наприклад, у лютому 1983 р. політбюро ЦК КПУ погоджує «Заходи з посилення протидії підривній антирадянській діяльності зарубіжних сіоністських центрів і антирадянських елементів із числа просіоністські налаштованих осіб»¹²⁵. Ними, зокрема, було передбачено:

«Підготувати англійську версію фільму «Без строку давності» про звірства оунівців у роки війни над цивільним населенням, у т. ч. над радянськими євреями, для показу за кордоном із метою протидії блокуванню сіоністських і українських буржуазно-націоналістичних центрів у капіталістичних країнах...

Видати окремою брошурою документальні матеріали, в яких викриваються злочини фашистів спільно з українськими буржуазними націоналістами над єврейським населенням у роки Великої Вітчизняної війни, і спрямувати їх на

адреси зарубіжних сіоністських організацій, єврейських інститутів, бібліотек, юридичних органів США, Ізраїлю, Канади та інших країн...

Видати для розповсюдження за кордоном книгу про дивізію «СС–Галичина», створену фашистами в роки війни з числа українських буржуазних націоналістів, яка брала участь у каральних операціях, у т. ч. проти єврейського населення»¹²⁶.

У цьому контексті стає зрозумілим, що ті, хто влаштовував процес Г.Васюри, мали на увазі три мети:

– по-перше, скомпрометувати як співучасника нацистських каральних акцій Буковинський курінь, а через нього ОУН і весь український національно-визвольний рух;

– по-друге, сприяти подальшому розбрату між євреями й українцями через звинувачення буковинців, а так – усіх національно-свідомих українців, у розстрілах у Бабиному Яру;

– по-третє, зіпсувати міжнародний імідж М.Горбачова шляхом проведення низки гучних політичних процесів, що мало підштовхнути його до союзу з прибічниками проведення жорсткої лінії у внутрішній політиці.

... Ми не знаємо, чи розумів це все у повному обсязі О.Шлаєн, але, безумовно, розуміли ті, хто, на нашу думку, «допоміг» доопрацювати його книгу з тим, щоб вона стала одним із елементів цієї контрпропагандистської комбінації. А передумови для того були.

На 1985 р. у трикутнику «радянська контрпропаганда – Бабин Яр – Олександр Шлаєн» склалися доволі складні відносини. Нагадаємо, що О.Шлаєн почав опрацьовувати тему Бабиного Яру ще наприкінці 1970-х. Спочатку збирав матеріали для фільму. І ось у березні 1979 р. секретаріат ЦК КПУ ухвалює постанову «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС “Про заходи з подальшого викриття реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди”¹²⁷. Нею, зокрема, Держкіно УРСР доручалося 1980 р. «на підставі документальних матеріалів і свідчень колишніх в’язнів-євреїв Сирецького табору військовополонених створити короткометражний фільм, що викривав би наклепницькі вигадки сіоністів навколо Бабиного Яру»¹²⁸. Але у червні того ж 1979 р. уже політбюро ЦК КПУ ухвалює постанову «Про заходи з посилення протидії антирадянській пропаганді зарубіжних організацій українських буржуазних націоналістів і подальшого розвитку культурних зв’язків з українською еміграцією»¹²⁹. Нею, зокрема, доручалося «Держкіно УРСР у 1980 р. створити українською, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами... документальні кінострічки про злочини українських буржуазних націоналістів (у т.ч. і проти євреїв), їх прислугування гітлерівському фашизму у роки другої світової війни»¹³⁰. Можна вважати, що саме з урахуванням останньої постанови, у січні 1980 р. голова Держкіно Ю.Олененко повідомив ЦК, що «тему “Бабин Яр” було запропоновано для реалізації на студії «Укркінохроніка» в одній частині. Студією було проведено попередню роботу, визначено кандидатури авторів. Після того, за рішенням директивних органів, тему передано «Укртелефільму» з розширенням її до чотирьох частин»¹³¹. А в березні вже голова Держтелерадіо М.Охмакевич повідомив, що «теперішнім часом йде робота на студії «Укртелефільм» зі створення телефільму «За колючим дротом» (про трагедію Бабиного Яру)»¹³².

Таким чином, із самого початку в уявленні радянських контрпропагандистів Бабин Яр мав «працювати» на два фронти: проти «сіоністів» і проти «українських буржуазних націоналістів». І саме до цього не був готовий його автор – О.Шлаєн. Коли стало зрозуміло, що антисіоністська лінія у фільмі слабка, до О.Шлаєна був приставлений «співавтор-комісар» – відомий радянський публіцист В.Коротич. У книзі О.Шлаєна ми можемо знайти глухі натяки на ті події:

«Декілька років було віддано фільмові. Під назвою «Бабин Яр. Уроки історії» він вийшов на екрани... Робота над сценарієм, а потім і фільмом з усім властивим псуванню нервів і складнощами взяла не тільки роки життя... А тут ще й численні вівісекції, які припали на долю фільму. Прийшов день, коли серце не витримало. Під час чергового перегляду, коли вже вкотре довелося стикнутися з ревнителами напівправди, удалося, що чиясь-то рука стисла серце...»¹³³.

О.Шлаєна це задовольнити аж ніяк не могло, «адже у фільмі залишилося стільки недомовленого, ба більше, спотвореного чужою волею. Та чи можливо було у годинну картину вкласти все те, що збирав і обмірковував роками... Так почалася ця книга», – писав він у вступній главі до свого «Бабиного Яру»¹³⁴. Її було завершено 1981 р., того самого, коли на екрани вийшов їх «спільний» із В.Коротичем фільм. Але, на відміну від фільму, книга не вийшла. Причина могла бути єдина – книга про Бабин Яр не могла, за законами контрпропагандистського жанру, обійтися без розлогих антисіоністських інвектив. Їхній перелік можна побачити хоча б у тих самих «заходах» 1983 р.:

- «– ... про фашистську практику сіоністських агресорів...;
- ... про зв'язки сіоністів і нацистів у роки другої світової війни ...;
- ... про буржуазно-націоналістичну суть сіонізму, про прагнення до координації дій з іншими антирадянськими групами, у т.ч. з українськими буржуазно-націоналістичними організаціями за кордоном ...» і таке інше¹³⁵.

Усього того у книзі О.Шлаєна нема, на відміну, наприклад, від цитованого вище твору Ю.Шульмейстера, знаного антисіоніста, книгу якого «Піски горять» ще 1979 р. було рекомендовано постановою ЦК до видання українською мовою, як таку, «у якій викривається злочинна діяльність міжнародного сіонізму»¹³⁶. Тому не випадково, що, коли 1983 р. політбюро ЦК КПУ розглядало питання про створення Антисіоністського комітету радянської громадськості України, О.Шлаєна не було запропоновано до його складу, на відміну від В.Коротича і того ж Ю.Шульмейстера¹³⁷.

Зрозуміло, що за таких обставин О.Шлаєн мав ухопитися за будь-яку можливість, щоб видати, нарешті, свою книжку. І таку можливість, нібито, надавало 40-річчя Нюрнберга і всі пов'язані з ним заходи. Особливо, якщо б його підтримав у цьому хтось із тих, із ким О.Шлаєну вже доводилося співпрацювати під час створення фільму.

Сам він у книзі з вдячністю згадує на той час Генерального прокурора СРСР, колишнього Головного обвинувачувача від СРСР на Нюрнберзькому процесі Р.Руденка. «Його втручання, – пише О.Шлаєн, – надало мені можливості ознайомитися з такими документами, пов'язаними з трагедією Бабиного Яру, про які я раніше і мріяти не міг»¹³⁸. Про що тут може йти? Тільки про архіви КДБ, оскільки своїх архівів прокуратура не має. Або про спецхрани загальних архівів, але і сюди без перевірки КДБ потрапити було неможливо. Тобто, на 1985 рік О.Шлаєн уже був тут, так би мовити, своєю людиною. І саме йому могли зробити пропозицію: «Ви додаєте матеріал про злочини Буковинського куреня в Україні і Білорусі, про зв'язки українських націоналістів із нацистськими спецслужбами – ми даємо дозвіл на друк Вашої книжки». І запропонувати відповідні документи, як фактологічну канву для майбутнього тексту. У тому ж, що в основі невеличкого розділу заключної глави книги О.Шлаєна, який присвячений Буковинському куреню і його командирові П.Войновському, лежать саме оперативні розробки КДБ, сумнівів у того, хто знайомий із цим жанром, виникнути не може. Тут і постійні контакти з абвером і гестапо, і численні псевдо, директиви, вербування. І – більше нічого конкретного. Тобто весь націоналістичний рух – це єдина спецоперація чи то абверу, чи то гестапо, чи то усіх їх разом.

Треба підкреслити, що, коли О.Шлаєн закінчив свою книжку 1981 р., у нього ще не було таких докладних «відомостей» про діяльність буковинців. Він

побіжно згадує про «участь» куреня «у перших п'яти днях Бабиного Яру» і про те, що (всупереч тому, про що йдеться в останній главі) курінь «і потім 725 днів тягав на Бабин Яр усіх, хто був негідний нацистському режимові»¹³⁹. Ба більше, серед наведеного ним переліку київських батальйонів штурманшафту взагалі немає 118-го (!)¹⁴⁰, якому в останній главі «Бабиного Яру» приділено таку надзвичайну увагу. Так само, як, згадуючи Хатинь, він нічого не писав про участь колишніх буковинців у її знищенні¹⁴¹.

Ще один аргумент на користь нашої версії. На останній сторінці своєї книги О.Шлаєн пише про вояків 118-го батальйону: «... У Хатині, за півтора роки по Бабиному Яру, деякі були вже не звичайними вбивцями, але керівниками страсти. Колишній рядовий «куреня» Войновського, Володимир Катрюк, у Хатині був уже командиром першої чоти першої роти карателів. Нині цей кат Бабиного Яру і Хатині, як і інші недолюдки Войновського – Георгій Гавалешко, Дмитро Турчинський і Прокопій Козорез разом зі своїм наставником «Василем–Гартманом–Максимом», сиріч Петром Войновським, перебувають на Заході»¹⁴².

Ми бачимо, що О.Шлаєн не наводить прізвищ ні В.Мелешка, ні Г.Васюри, вже обвинувачених на той час. Чи не тому, що не вони були головною мішенню? Може про них, колишніх радянських офіцерів і комуністів, взагалі не передбачалося розповідати широкому загалу? І головними обвинуваченими мали стати не колишні поліцаї з числа місцевих жителів, а відомі діячі українських націоналістичних організацій, які проживали саме за кордонами СРСР?

Ми знаємо, що впродовж 1986 р. до ЦК КПУ надійшло декілька повідомлень із Міністерства юстиції УРСР щодо справ проти колишніх поліцаїв¹⁴³. Але тільки суд над Ф.Федоренком було перетворено на гучну пропагандистську акцію, на нашу думку, саме тому, що обвинувачений був із числа емігрантів.

Так і процес Г.Васюри був цікавий для його ініціаторів лише у тому випадку, якщо міг перерости у процес над Буковинським куренем. Г.Васюра мусив лише вивести на тих, хто перебував на еміграції, кого можна було звинуватити у причетності до націоналістичних організацій, насамперед, до Буковинського куреня. І таку спробу було зроблено. Як стверджує В.Глазков, радянський уряд звернувся до канадської влади з проханням видати В.Катрюка, але отримав відмову¹⁴⁴.

Знов постає питання: чи розумів О.Шлаєн, що за матеріал йому «подарували»? Оскільки не був фаховим істориком, скоріше за все – ні. А оскільки був людиною глибоко радянською, то і не повинен був цей матеріал викликати у нього ніяких сумнівів. Так або інакше, останню главу «Бабиного Яру» було ним написано. Але не написано було останню главу у мінському процесі.

І головною проблемою в тому став, здається, сам суддя В.Глазков. В одному з інтерв'ю він підкреслив: «Особисто на мене під час розгляду «розстрільних справ» ніхто не тиснув, не намагалися втручатися в перебіг процесу. Можливо, тому, що багато хто знав мою вдачу. Я у таких речах компромісів не визнаю»¹⁴⁵. Ми не впевнені, що В.Глазков був цілком щирим. Адже, щоб упевнитись у його безкомпромісності, хтось мав таки зробити спробу натиснути на нього. Не виключено, що це відбувалось і у зв'язку з обговорюваною справою. Але не вийшло. Вже 1991 р., коментуючи натяки в одній із газет, мовляв, розстріли у Хатині здійснювали саме українські націоналісти, В.Глазков категорично заявив:

«Автор... переклав усю провину за хатинську трагедію на українських націоналістів-бандерівців. Але ж це не так! Я вважаю, що бандерівщині пробачення немає і бути не може. На ній, як то кажуть, нема куди тавро поставити. Але «вішати» Хатинь на бандерівців теж не можна. Це було б всупереч історичній правді. Хатинь спалили карателі 118-го поліцейського батальйону. Так, більшість поліцаїв походила з України, і сам підрозділ було сформовано у Києві. Але то були не націоналісти, а звичайні зрадники, якщо такий епітет взагалі можна застосувати до слова «зрада»¹⁴⁶.

Позиція В.Глазкова тим більш важлива, що, як бачимо, жодних симпатій до українських націоналістів він не відчуває. І можна припустити, що саме завдяки його принциповості зірвався заздалегідь спланований політичний процес. А так увесь галас швидко згорнули, жоден матеріал про мінський суд не з'явився на шпальтах газет. Є.Горелік згадував: «У день проголошення вироку... Григорію Васюрі, а сталося те напередодні 1987 року, обидва звіти про процес – мій і Шиманського – зранку лежали у Павлова на столі. Зазвичай він повертав об'ємні матеріали, які йшли у номер, до обіду, щоб їх можна було вчасно передати до редакції і не зірвати графіку виходу газет. Того разу відповіді з ЦК ми чекали до вечора, потім ще добу і ще. 31 грудня нам піднесли новорічний подарунок: «Вважайте, що жодного завдання ви не отримували, публікацій про процес не буде»¹⁴⁷.

«Руки до того, щоби матеріали про Хатинь не друкувалися, – стверджував В.Глазков, – доклали перші особи двох республік – Білорусі та України – Слюньков і Щербицький»¹⁴⁸. Він вважав, що особисте втручання В.Щербицького було обумовлено тим, що 118-й батальйон було сформовано в Україні і сам Г.Васюра був українцем¹⁴⁹. Але ми не можемо погодитися з такою версією. Адже про результати слідства було відомо заздалегідь, тож суд одразу можна було провести у закритому режимі. За нашою думкою, річ не в тім, що на лаві підсудних опинилися українці, а в тому, що то були «не ті» українці. Замість «українських буржуазних націоналістів», агентів гестапо і ЦРУ, катами виявилися звичайні «радянські люди», через що уся акція не просто втрачала сенс, а могла призвести до наслідків, прямо протилежних тим, які мали на увазі організатори.

І знову непотрібною виявилася книга О.Шлаєна. Треба підкреслити, що, на нашу думку, не «фіаско» мінського процесу стала причиною подальшої заборони «Бабиного Яру». У цій книзі знайшли своє «художньо-публіцистичне» відображення усі контрпропагандистські тези «нюрнберзької» постанови ЦК КПУ 1985 р.:

– «... щільні зв'язки українських націоналістичних угруповань із німецьким фашизмом, жажливі лиходійства ОУН, банд УПА, дивізії СС «Галичина» та інших поплічників гітлерівських катів на тимчасово окупованій території УРСР»¹⁵⁰;

– «... зв'язки оунівських ватажків зі спецслужбами й есесівськими формуваннями гітлерівської Німеччини»¹⁵¹;

– «... активне пособництво української уніатської церкви і її ватажків А.Шептицького... та ін. гітлерівським окупантам, підбурювальна діяльність уніатських священиків, які благословляли криваві злочини оунівських банд і есесівських «дивізійників»¹⁵², і багато іншого.

Єдине, про що О.Шлаєн так і не спромігся розповісти своїм майбутнім читачам, це знову були «злочини міжнародного сіонізму». А радянська влада не дарувала напіввідданості.

І все ж таки, якби справи у Мінську пішли в інший бік, у книги О. Шлаєна, можливо, і з'явився б шанс вийти років на десять раніше. А так вона знову повернулася до редакційних шухляд, що надало їй ореолу забороненого тексту, а її авторів – авторитету дослідника, достеменно знайомого з прихованою правдою історії, якою у нас і досі вважають усі матеріали, що зберігаються в архівах спецслужб.

¹ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. – Чернівці, 1995. – С.83, 84.

² Вронська Т.В., Кентій А.В., Кокін С.А., Лисенко О.Є. Київ у дні нацистської навали // Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / Упор.

- Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – К.; Л., 2003 (далі – Київ у дні нацистської навали.) – С.36.
- ³ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів у 1941–1942 рр. – К., 1999. – С.23.
- ⁴ *Кот С.* Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С.129.
- ⁵ *Верига В.* Буковинський курінь. 1941 // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів / Зред. К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига. – К., 1994 (далі – На зов Києва.) – С.144.
- ⁶ Там само. – С.141.
- ⁷ *Кучерук О.* Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації // Київ і кияни: Матеріали грудневої 2005 р. наук.-практ. конф. Музею історії міста Києва. – К., 2005 (далі – Київ і кияни). – С.77.
- ⁸ *Войновський П.* Моє найвище щастя: Спомини. – К., 1999. – С.252–256.
- ⁹ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.76.
- ¹⁰ *Радзевич К.* Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва. – С.131.
- ¹¹ *Гартимів М.* Землею українською... // Там само. – С.145.
- ¹² *Войновський П.* Зазн. праця. – С.357–359.
- ¹³ *Городиський З.* Українська національна рада. – К., 1993. – С.35–36.
- ¹⁴ Київ у дні нацистської навали. – С.254–255.
- ¹⁵ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2–4.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 1.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 2–3.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 3.
- ¹⁹ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.79–88.
- ²⁰ Там само. – С.74.
- ²¹ Там само. – С.79, 88.
- ²² Із ним О.Кучерук знайомий за публікацією російського перекладу у збірці «Київ у дні нацистської навали» (*Кучерук О.* Зазн. праця. – С.78. – Прим. 15).
- ²³ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2.
- ²⁴ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.83.
- ²⁵ Там само. – С.82.
- ²⁶ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2.
- ²⁷ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.84.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2–3.
- ³⁰ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.88.
- ³¹ *Євстаф'єва Т.* Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва // Київ і кияни. – С.56. – Прим.32.
- ³² Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.6. – Спр.69330-ФП. – Арк.94.
- ³³ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.88.
- ³⁴ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69330-ФП. – Арк.100, 133.
- ³⁵ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.83.
- ³⁶ Там само. – С.88.
- ³⁷ Там само. – С.80.
- ³⁸ *Радзевич К.* Зазн. праця. – С.122.
- ³⁹ *Кучерук О.* Зазн. праця. – С.83.
- ⁴⁰ Там само. – С.81.
- ⁴¹ Там само. – С.84, 83.
- ⁴² *Дуда А., Старик В.* Зазн. праця. – С.84.
- ⁴³ *Радзевич К.* Зазн. праця // На зов Києва. – С.131.
- ⁴⁴ *Войновський П.* Зазн. праця. – С. 264–266.
- ⁴⁵ Панахида по загинутих під Базаром // Українське слово. – 1941. – 26 листоп. – Ч.67.
- ⁴⁶ *Войновський П.* Зазн. праця. – С.255.
- ⁴⁷ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2.

- ⁴⁸ Кучерук О. Зазн. праця. – С.82–83.
- ⁴⁹ Там само. – С.83–84.
- ⁵⁰ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2.
- ⁵¹ Войновський П. Зазн. праця. – С.254.
- ⁵² Цит. за: Малаков Д.В. Київ: 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.177.
- ⁵³ Київ у дні нацистської навали. – С. 239. У доповіді помилково зазначена дата початку пожеж – 25 вересня.
- ⁵⁴ Хорошунова И. Первый год войны: Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С.50–57.
- ⁵⁵ Там же. – С.59–60.
- ⁵⁶ Городиський З. Зазн. праця. – С.26–27.
- ⁵⁷ Войновський П. Зазн. праця. – С.257, 260.
- ⁵⁸ Там само. – С.260.
- ⁵⁹ Кучерук О. Володимир Багазій – міський голова Києва у 1941–1942 рр. // Друга світова і доля народів України: Тези доповідей 2-ї Всеук. наук. конф. – К., 2006. – С.39.
- ⁶⁰ Хорошунова И. Указ. соч. – С.70.
- ⁶¹ Українське слово. – 1941. – 4 листоп. – Ч.48.
- ⁶² Малаков Д.В. Зазн. праця. – С.303.
- ⁶³ Хорошунова И. Указ. соч. – С.71.
- ⁶⁴ Гартимів М. Зазн. праця. – С.146.
- ⁶⁵ Верига В. Зазн. праця. – С.143.
- ⁶⁶ Гартимів М. Зазн. праця. – С.146.
- ⁶⁷ Хорошунова И. Указ. соч. – С.72.
- ⁶⁸ Войновський П. Зазн. праця. – С.254.
- ⁶⁹ Хорошунова И. Указ. соч. – С.59.
- ⁷⁰ Там же. – С.75.
- ⁷¹ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. – К., 2000. – С.82.
- ⁷² Там же. – С.84.
- ⁷³ На цю помилку звернув увагу О.Кучерук: Кучерук О. Зазн. праця. – С.75–76.
- ⁷⁴ Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. – К., 1997. – С.93. Пор.: ДАКО. – Ф.Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.2.
- ⁷⁵ Левітас Ф. Зазн. праця. – С.94.
- ⁷⁶ Шлаен А. Бабий Яр: Худож. публіцистика. – К., 1995. – С.185.
- ⁷⁷ Коваль М.В. Трагедия Бабьего Яра: история и современность // Новая и новейшая история. – М., 1998. – № 4. – С.20.
- ⁷⁸ Там же. – С.16.
- ⁷⁹ Там же. – С.21.
- ⁸⁰ Там же. – С.15–16. – Прим. 5.
- ⁸¹ На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів / Зред. К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига. – К., 1994. – 540 с. (На титульному аркуші зазначено рік видання 1993-й, можливо тому, що книгу було здано складання ще 9 липня. Але підписано до друку її лише 1 грудня 1993 р., тобто вийти вона мала десь на початку 1994 р.).
- ⁸² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. – Чернівці: Український Народний Дім в Чернівцях, 1995.
- ⁸³ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.1–4.
- ⁸⁴ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр.769. – Т.1. – Ч.2. – Арк.10–14.
- ⁸⁵ Шлаен А. Указ. соч. – С.186–189.
- ⁸⁶ Подольський А.Ю. Нацистський геноцид на Україні (1941–1944): основні етапи розвитку // Холокост, «єврейський вопрос» і сучасне українське суспільство / Ред. Ю.М. Ляховицький. – Харків; Ієрусалим, 1996 (далі – Холокост, «єврейський вопрос» і сучасне українське суспільство.) – С. 92.
- ⁸⁷ Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в історії євреїв. – К., 1990. – С.133.
- ⁸⁸ Шлаен А. Указ. соч. – С.324.
- ⁸⁹ Там же. – С.406–410.
- ⁹⁰ Там же. – С.324.
- ⁹¹ Академія геноцида // Комсомольське знамя. – 1990. – 8 мая.

- ⁹² Подольский А., Фредекнд А. Бабий Яр – понять и ответить // <http://www.holocaust.kiev.ua>.
- ⁹³ Король В. Система каральних органів в окупованому Києві (1941–1943) та її виконавці // Історія в школі. – 2000. – №11/12. – С.11–12.
- ⁹⁴ Круглов А. «Schießt ihn Tot»: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. // Проблемы истории Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.29.
- ⁹⁵ У літературі можна знайти твердження, що 118-й батальйон було сформовано лише у липні 1942 р. (див., напр.: Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн. II. – Санкт-Петербург, 2003. – С.124). Але існують свідчення колишніх вояків батальйону, які показують, що почали службу в ньому ще навесні (див., напр.: ДА СБУ. – Ф.5. – Спр.65390. – Т.1. – Арк. 9).
- ⁹⁶ Король В.Ю., Мошук І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9/10. – С.35.
- ⁹⁷ Король В. Бабий Яр: відоме і невідоме // Голос України. – 1991. – 14 серп. – №156; Король В.Е. Гитлеровский геноцид еврейского населения и военнопленных на оккупированной территории Украины в отечественной историографии // Холокост, «еврейский вопрос» и современное украинское общество. – С.80.
- ⁹⁸ Король В.Ю. До питання трагедії радянських військовополонених на території України (1941–1944 рр.) // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнарод. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – С.132.
- ⁹⁹ Дуда А., Старик В. Зазн. праця. – С.154–158.
- ¹⁰⁰ Свадебка Л. ... Прийдеться відповідати перед Богом, народом, історією // Товариш. – 1993. – Січ. – №3 (16).
- ¹⁰¹ Кто сжег Хатынь? // Наша республика. – 1993. – 16 июля. – №28 (54) (далі – Кто сжег Хатынь?)
- ¹⁰² Гордасевич Б. Правда о Хатыни: Что мы знаем о трагедии уничтоженного белорусского села? // Киевский телеграф. – 2005. – 8–14 апр. – №14.
- ¹⁰³ Зданюк В. Я штурмовал дворец Амина: Армия без грифа «Секретно». – Минск, 1992. – С.129–142.
- ¹⁰⁴ Див., напр.: Зданюк В. Указ. соч. – С.135.
- ¹⁰⁵ ДА СБУ. – Ф.68. – Спр.10. – Т.2. – Арк. 250.
- ¹⁰⁶ Там само. – Арк.258.
- ¹⁰⁷ Зданюк В. Указ. соч. – С.133–134.
- ¹⁰⁸ ДА СБУ. – Ф.68. – Спр.10. – Т.1. – Арк.1.
- ¹⁰⁹ Шлаен А. Указ. соч. – С.411–413.
- ¹¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1301. – Арк.77.
- ¹¹¹ Див. «Розрахунок часу» засідання Секретаріату (Там само. – Арк.11).
- ¹¹² Там само. – Арк.76.
- ¹¹³ Там само. – Арк.2.
- ¹¹⁴ Там само. – Арк.77–82.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк.82.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк.81.
- ¹¹⁷ ДА СБУ. – Ф. 68. – Спр.10.
- ¹¹⁸ <http://www.khatyn.by/ru/genocide/expeditions/polic118/>
- ¹¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1574. – Арк.202.
- ¹²⁰ Там само. – Арк.201.
- ¹²¹ Кто сжег Хатынь?
- ¹²² Горелик Е. Убиение Хатыни: палачи и подручные: Неизвестные подробности известных событий // Белорусская деловая газета. – 2003. – 5 мар. – №14.
- ¹²³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.569. – Арк.124–135.
- ¹²⁴ Там само. – Арк. 136–143, 144–156.
- ¹²⁵ Там само. – Спр.583. – Арк.3.
- ¹²⁶ Там само. – Спр.585. – Арк.70–71.
- ¹²⁷ Там само. – Оп.10. – Спр.3517. – Арк.14.
- ¹²⁸ Там само. – Арк.21.
- ¹²⁹ Там само. – Спр.3410. – Арк.35.

- ¹³⁰ Там само. – Арк.39.
¹³¹ Там само. – Спр.3519. – Арк.101.
¹³² Там само. – Спр.3414. – Арк.30.
¹³³ Шлаен А. Указ. соч. – С.25.
¹³⁴ Там же. – С.26.
¹³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.585. – Арк.67.
¹³⁶ Там само. – Оп.10. – Спр.3517. – Арк.20.
¹³⁷ Там само. – Оп.11. – Спр.659. – Арк.237–239.
¹³⁸ Шлаен А. Указ. соч. – С.31.
¹³⁹ Там же. – С.185.
¹⁴⁰ Там же.
¹⁴¹ Там же. – С.285–286.
¹⁴² Там же. – С.413.
¹⁴³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3017. – Арк.5, 11.
¹⁴⁴ Зданюк В. Указ. соч. – С.138.
¹⁴⁵ Там же. – С.141.
¹⁴⁶ Гордасевич Б. Указ. соч.
¹⁴⁷ Горелик Е. Указ. соч.
¹⁴⁸ Кто сжег Хатынь?
¹⁴⁹ Там же.
¹⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1301. – Арк.77.
¹⁵¹ Там само. – Арк.79.
¹⁵² Там само. – Арк.81–82.

This article explores the painful and politicized question of the participation of the Bukovyna Kurin' (Company) in the mass execution of the Jewish population of Kyiv in September and October 1941. Three aspects of the event are analyzed: the history of Kyiv's occupation during the first months and the formation of the local police; current Ukrainian historiography of these events and; the counterpropaganda war waged by the Soviet Union at the end of the 1970s and the first half of the 1980s.

Р.Я.Генега*

УЧАСТЬ ЛЬВІВСЬКОГО СТУДЕНТСТВА В РУСІ ОПОРУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

У статті йдеться про участь львівських студентів в українському національному русі в перше повоєнне десятиліття. Діючи індивідуально, частина студентів Львова ставила завдання боротися з радянською владою за створення незалежної Української держави. Найважливішим чинником, який зумовив виникнення в повоєнному місті опору владі, були масові репресії та депортації місцевого населення, мовно-національні й релігійні обмеження, заходи щодо нав'язування неприйнятних, заідеологізованих норм моралі та поведінки.

Необхідність наукової розробки даної теми видається важливим із ряду причин. З одного боку, історія українського національного руху ХІХ–ХХ ст. однозначно свідчить, що його головною рушійною силою була молодь, з іншого, – наукове осмислення його вікової складової ні в концептуальному, ні у фактологічному плані не можна вважати завершеним. Участь студентів Львова в українському національному русі у повоєнні роки ще не ставала предметом окремо-

* Генега Роман Ярославович – асистент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

до дослідження. В публікаціях авторів, які його вивчають, студентство переважно не виокремлюється як відносно самостійна суспільно-політична сила¹. Нерідко під впливом дискусій про характер та значення діяльності ОУН і УПА, які тривали й тривають у суспільстві, з'являються публікації, в яких безсторонній науковий аналіз підміняється публіцистичною полемікою². Утім, висвітлення «студентської» сторінки українського опозиційного руху має чималий науковий потенціал. Адже він дає додатковий матеріал для розуміння механізмів утвердження радянської влади на західноукраїнських землях, трансформаційних процесів у сфері патріотичної свідомості українців, а також рельєфніше розкриває характер міжнародних стосунків у Львові в перші повоєнні роки. Вивчення участі львівського студентства в українському національному русі у той період є необхідною передумовою для більш глибокого і повного усвідомлення особливостей історичного розвитку західноукраїнського регіону в другій половині ХХ ст.

Утвердження радянської влади у Львові в 1944 р. дало поштовх для стрімких політичних процесів. Вони стосувалися передусім освітньої галузі й стали найважливішим каталізатором антирадянських виступів у студентському середовищі Львова в перші повоєнні роки. Політика «радянзації» передбачала сукупність дій політичного, соціального, економічного та військового характеру, спрямованих на інтеграцію західноукраїнських земель до складу СРСР. Складовою частиною цього процесу було формування «радянського народу». Ця штучна ідеологічно-політична конструкція була нав'язана неросійським народам Союзу РСР як інструмент їх русифікації.

Зважаючи на такий розвиток подій, повоєнний студентський рух опору радянському режиму у вищих навчальних закладах (ВНЗ) Львова став важливою складовою загальноукраїнського національно-визвольного руху. Він не був явищем одного міста. Підпільні студентські організації діяли також на Буковині – в Чернівецькому університеті, учительському і медичному інститутах³, на Волині – в Луцькому учительському інституті⁴. За формами діяльності вони не відрізнялися від аналогічних організацій Львова: читання та поширення літератури національного змісту, складання антирадянських віршів, агітація проти русифікації. Однак студентське підпілля міста мало й певні особливості.

На 20 листопада 1944 р. у Львові навчалось 3 277 студентів, із них – 1 132 українці⁵. Але це співвідношення швидко змінювалося через цілорічний набір до вищих навчальних закладів, а також у зв'язку з депортаційними процесами. Тому станом на 1 березня 1945 р. у місті їх налічувалося вже 3 687, із них – 1 677 українців, у тому числі – 1 577 вихідців зі Східної України⁶. Попри збільшення чисельності студентів, у ВНЗ Львова в 1944/1945 навчальному році було тільки 100 вихідців із Західної України, у 1946/1947 – 120⁷. Ці дані певною мірою пояснюють індивідуальний характер антирадянських виступів (учасниками якого були переважно вихідці з Галичини) у ВНЗ міста в перші повоєнні роки.

Невдовзі після початку навчання в Львівському університеті, 5 листопада 1944 р., секретар комсомольського комітету Цимбал виявила анонімний лист у дверях свого кабінету. В ньому була вимога негайно припинити комсомольську діяльність⁸.

Самодіяльним підпільником став студент історичного факультету Львівського педінституту Петро Васьків. Він почав гуртувати навколо себе однодумців, писав вірші зі словами «Слава Україні». До складеного ним списку ввійшли 12 студентів. Разом з однокурсником Степаном Роханським П.Васьків взявся

виготовляти і розповсюджувати листівки у Львові. За їх основу було взято радянські звернення до молоді. Після деякої переробки вони набували націоналістичного змісту. Їх виготовляли у Володимира Бідненка – однокурсника П. Васьківа – на друкарській машинці та вузьких смужках паперу. Виходець зі Східної України, він не виявляв у присутності П.Васьківа інтересу до його роботи, але завжди переглядав викинуті до смітника копії. Останній повідомив міліцію про антирадянську діяльність однокурсника. П.Васьків і С.Роханський були звинувачені в державній зраді та засуджені на 10 років виправно-трудових таборів⁹.

Індивідуально діяли студенти, котрі у минулому мали зв'язок з оунівським підпіллям. Навіть навчаючись в одному інституті, вони не об'єднувалися, а займалися антирадянською діяльністю самостійно. Студенти, котрі мали досвід підпільної роботи на рідних теренах, за аналогією намагалися діяти й у Львові. Частіше це була спонтанна діяльність, що зводилася до антирадянської агітації, розповсюдження привезених із дому або надрукованих підручними засобами листівок. Показовою в цьому відношенні є діяльність Ганни Бардин – студентки педагогічного інституту. Вона походила зі с. Дмитровичі Мостиського району, де раніше співпрацювала з ОУН. Переїхавши до Львова на навчання, Г.Бардин почала діяти на власний розсуд. Вона організовувала семінари однокурсників з національної тематики, поширювала заборонену літературу тощо¹⁰.

З боку радянських каральних органів зазнавала репресій насамперед молодь, запідозрена в лояльності до німців. За таким звинуваченням у 1945 р. було заарештовано студентів лісотехнічного інституту Зиновія Бабяка та Євгена Кулика і політехнічного інституту Романа Процайла¹¹. За підозрою в співпраці з нацистами під час перебування на примусових роботах у Німеччині був заарештований під час занять Микола Петрига – студент поліграфічного інституту¹². З профілактичною метою опинилася за ґратами студентка II курсу Львівської консерваторії Олександра Блавацька. Чинячи моральний та фізичний тиск на затриману, органи НКДБ добилися її зізнання в антирадянській діяльності.

В 1957 р. справу було переглянуто й припинено за відсутністю складу злочину¹³. Водночас збереглися інші документи, згідно з якими О.Блавацька виступала вже як студентка II курсу інституту радянської торгівлі й з 1944 р. брала участь у роботі діючої там жіночої мережі ОУН. Для конспірації вона, мовляв, стала комсомолкою, а насправді серед однокурсників проводила антирадянську агітацію, збирала дані про настрої населення і кошти для підпілля¹⁴. Це дає змогу припускати, що в гонитві за «планом» радянські каральні органи не гребували й дописками.

Як підстава для відрахування студентів після їх арешту з навчальних закладів завжди виступав систематичний пропуск занять. Із таким формулюванням, наприклад, був відрахований 11 листопада 1944 р. з політехнічного інституту студент лісового факультету Мирон Сойко (в червні 1946 р. він загинув у бою з підрозділом НКДБ)¹⁵. Загалом за період з 1 січня 1945 р. по 1 березня 1946 р. органами управління Наркомату держбезпеки у Львівській області було заарештовано 97 студентів, з них 52 чинили опір режимові в рамках власних груп, 11 осіб були членами «дорослих» організацій, а 34 діяли самостійно¹⁶.

Кількість акцій опору збільшилася в 1946–1947 рр. у зв'язку зі значним притоком у ВНЗ Львова сільської молоді. На початку 1946/1947 навчального року секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький звернувся з проханням до ЦК КП(б)У про створення в місті додаткового відділу НКДБ. Він аргументував це значним зростанням у ВНЗ терористичних повстанських організацій та груп із числа сільської молоді¹⁷. Навколо Львова було запроваджено 30-кілометрову зону посиленого паспортного режиму. На під'їздах до міста ретельно пе-

ревірялися поїзди. У гуртожитках працювало чимало агентів, часто завербованих провокаційними методами. Місцевих студентів викликали в НКВС і НКДБ, де під тиском погроз змушували до співпраці¹⁸. Колишній студент сільськогосподарського (у 1949–1954 рр.), а згодом лісотехнічного інститутів Ігор Терпиляк згадував, що його батьки, які надавали помешкання трьом студентам, перебували під постійним наглядом органів. Одного з них викликали в Управління МДБ, де під загрозою неприємностей в інституті настійно рекомендували повідомляти всі деталі сімейного життя Терпиляків. Студент про цю розмову розповів господарям квартири¹⁹.

Такі заходи з боку радянських охоронних органів мали певний успіх, зокрема у виявленні нещодавно легалізованих у Львові підпільників. Наприклад, у квітні 1946 р. було викрито групу з 28 осіб, які намагалися легалізуватися у Львові. Серед них було два студенти – Дем'ян Демків із політехнічного інституту й Михайло Мамчур з університету. Обидва виготовляли фіктивні документи для учасників підпілля. 17 листопада 1946 р. за донесенням агента були заарештовані студентки медичного інституту Любов Гусак та Марія Стецько – колишні члени Українського Червоного Хреста (УЧХ)²⁰.

Особливої гостроти ситуація набула в період виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. В місті з'явилися листівки з вимогою бойкотувати їх. Більше 20 останніх було розповсюджено групою молоді у районі Левандівки. Очолював її студент медичного інституту Омелян Пришляк²¹. Студент інституту радянської торгівлі Володимир Панасюк розповсюдив 29 січня 1946 р. по вул. Сонячній у Львові кілька виготовлених власноручно листівок²². Студентка II курсу медичного інституту Л.Гусак була притягнена до відповідальності за поширення серед однокурсників листівок із віршами антирадянського змісту²³. Розповсюджували листівки по Львову і студенти-медики Михайло Гарапа, Микола Пасічник, Василь Левицький, Євген Лотоцький²⁴. 6 лютого 1946 р. було затримано студента Львівського університету Івана Довбуша – керівника студентської боївки, що діяла в місті за зразком оунівської. Під час арешту у нього було вилучено антирадянські лозунги із закличками бойкотувати вибори, а також печатки й штампи з національною символікою²⁵. Студенти робили навіть спроби захоплювати зброю. Так, у січні 1946 р. біля військового складу в Львові було застрелено студента лісотехнічного інституту, який намагався туди проникнути²⁶.

Аналіз документів Львівського обкому КП(б)У за 1946 р. показує, що у навчальних закладах міста в той час виразно простежувалося протистояння між місцевими студентами та приїжджими (так званими «східняками»). Зважаючи на поширену тоді систему доносів, перші здебільшого трималися відособлено від своїх колег зі Східної України. Навіть академічні групи інколи комплектувалися окремо з місцевих і приїжджих однокурсників²⁷. Хоча у стосунках між ними траплялися й позитивні винятки. Так, студентка політехнічного інституту Анна Москальова – росіянка за національністю – утримувала конспіративну квартиру однокурсників-підпільників. Там зберігалося 10 кг шрифту і пристрій для ручного друкування листівок²⁸. Студентка III курсу педагогічного інституту Ганна-Галина Грабовська родом із Сумщини проводила антирадянську агітацію серед однокурсників. Двоє з них – Зоя Козлова та Марія Яковлева (походили, як і Г. Грабовська, зі Східної України) – повідомили про її діяльність НКВС²⁹. Студент ветеринарного інституту харків'янин Імрія виступав проти насильної колективізації в Західній Україні, передбачаючи поширення голоду й на ці терени³⁰.

Хоча останній у західних областях України не досяг таких катастрофічних масштабів, як у східних, недостача продуктів усе ж відчувалася. Значна частина студентів зі Східної України залишала в 1946/1947 навчальному році львівські ВНЗ задля допомоги родинам, які потерпали від голоду, інша ж, навпаки,

втікаючи від нього, приїздила на навчання в місто. Усе ж студентів у Львові помітно поменшало. Якщо на початок 1946/1947 навчального року в політехнічному інституті навчалися 2 403 студенти, то під кінець семестру залишилося тільки 1 779 осіб³¹. Досить швидко дефіцит продуктів став буденністю також у Львові. Першими відчули це студенти. З 19 вересня 1946 р. в місті почали проводитися збори населення, на яких представники влади намагалися пояснити сутність постанови Ради Міністрів СРСР від 10 вересня 1946 р. про зниження цін на комерційні продтовари та підвищення на планові. Студент IV курсу політехнічного інституту Олександр Ліцин назвав дану постанову звичайним виманюванням у населення грошей і кроком до погіршення становища студентства, яке комерційними продуктами майже не користувалося³².

Ще більшу хвилю незадоволення викликало перенесення відміни карткової системи з 1946 р. на 1947 р. Норми продуктів, які видавалися за картками, були суттєво зменшені. Наприклад, добова норма хліба на одного студента становила тільки 100 г. Але навіть її було нелегко отримати. Адже отоварювання карток у середньому не перевищувало 70 %. Замість м'ясопродуктів студенти нерідко отримували сухе молоко, а замість жирів – горіхове масло³³. Така ситуація спричинила в місті паніку. У магазинах з'явилися довжелезні черги, а продукти зникли взагалі з прилавків. Серед студентів Львівського університету та ветеринарного інституту ходили чутки про повне скасування стипендій³⁴.

До продуктивних труднощів додалися проблеми, пов'язані з поганими соціально-побутовими умовами навчання студентів. Протягом зими 1946/1947 рр. через холод у приміщеннях університету студенти 15 разів організовано залишали заняття³⁵. Каталізатором протестів на тлі соціально-економічних труднощів стала зростаюча ідеологізація навчального процесу. Доходило до курйозів. На одній із міських нарад інтелігенції директор педагогічного інституту С.Смолінський заявив, що для успішного утвердження радянської влади у регіоні необхідно ідеологізувати навіть такі дисципліни, як математика, фізика і хімія³⁶. Виступаючи проти насильної радянзації, студенти масово ігнорували лекції з основ марксизму-ленінізму. Так, 15 лютого 1946 р. з 67 студентів Львівської консерваторії на відповідну лекцію з'явилося тільки 27 осіб, а 19 лютого – 20. В університеті II курс цілим потоком покинув лекцію. Така ж низька відвідуваність була й у політехнічному інституті³⁷. Але навіть ті студенти, котрі відвідували лекції, не завжди відзначалися лояльністю до режиму. Як видно з документа про роботу Львівського державного університету ім. І.Франка за 1946/1947 навчальний рік, на лекціях із марксизму-ленінізму нерідко траплялися випадки нерозуміння студентами сутності «радянського демократизму». Насамперед це проявлялося в їхніх запитаннях щодо забезпечення свободи преси³⁸. Намагаючись залучити останніх до будівництва «нової, соціалістичної батьківщини», місцева влада щорічно організовувала 23 лютого вночі факельні демонстрації до «Пагорба Слави» за участю близько 40 тис. осіб³⁹. Однак місцеві студенти ці заходи влади сприймали негативно (рідше пасивно). На різноманітних зборах та демонстраціях вони не виступали з активними політичними заявами і пропозиціями, за що отримали у пресі назву «мовчальники»⁴⁰.

З метою тотального контролю за суспільними настроями радянська влада в перші повоєнні роки встановила цензуру на приватне листування. Щоправда, Рада Міністрів СРСР 4 лютого 1947 р. формально припинила дію військової цензури на поштово-телеграфну кореспонденцію, але взамін запровадила таємний політичний контроль за листуванням. Це зумовило навіть зростання цензурного відомства. 25 лютого 1947 р. вийшов таємний наказ МДБ СРСР про негайне перетворення військової цензури у негласний політичний контроль⁴¹. Практично кожен лист, де описувалася ситуація в Західній Україні, можна було вважати націоналістичним. Студентка сільськогосподарського інституту Да-

рина Колодій була репресована за 10 листів до двоюрідної сестри Ірини Ключник, яка відбувала покарання в Челябінську. У листах вона описувала становище в Львові⁴². Не уникнув репресій студент II курсу того ж інституту Петро Кизима. Він написав два листи до товариша у Кам'янець-Подільський, в яких критикував лекції з основ марксизму-ленінізму⁴³. У ворожій агітації було звинувачено й студентку педагогічного інституту Михайлину Езезинську, яка у листах до нареченого в армію критично висловлювалася про радянську дійсність⁴⁴. Правоохоронними органами такі дії трактувались як антирадянська пропаганда та каралися 10 роками виправно-трудоих таборів. Перлюстрацію приватних листів українські підпільники намагалися використати і на свою користь. Перебуваючи на нелегальному становищі, вони писали листи нібито з армії чи навчального закладу й тим самим певною мірою відводили від себе підозри репресивних органів⁴⁵.

В результаті примусового переселення українців із Польщі на територію УРСР частина підпільників потрапила у нові умови, але своєї діяльності не припинила. Тепер їхня діяльність залежала від власної ініціативи. Наприклад, переселенка з Любачева (нині – Польща) Ярослава Вахнянин поступила на навчання до Львівського університету, де продовжувала активну підривну діяльність проти радянського режиму. Тільки у лютому 1947 р. разом з однокурсницею Ярославою Красуляк, котра також походила з Любачева, вона розповсюдила в Львові більше тисячі листівок, виготовлених власноруч, з них на Збоїськах – 300, у парку Костюшка та на прилеглих до університету вулицях – 200. Розповсюджували листівки в Львові й інші вихідці з Любачівщини – студенти політехнічного інституту Іван Жук і Володимир Гвоздецький, студентки медичного інституту Ярослава Лятошинська, університету – Розалія Садова. І.Жук, крім того, займався виготовленням фіктивних документів для легалізації учасників руху опору⁴⁶.

Тогочасні суперечності у суспільстві були настільки сильні, що нерідко в одній сім'ї сповідували зовсім різні політичні переконання. Так, студент ветеринарного інституту Ярема Дем'янчук, батько якого був депутатом Верховної Ради УРСР, поширював у Львові листівки антирадянського змісту (проти виборів до місцевих Рад). Він, а також його однокурсники Любомир Стебельський та Іван Жель у ніч на 19 грудня 1947 р. розповсюдили по місту близько 200 таких листівок – найбільше по вул. Пекарській між медичним і ветеринарним інститутами, решту в районі Винниківського базару, вул. Личаківської й Зеленої, а також поблизу торгово-економічного інституту⁴⁷.

Протидіючи національно-визвольному руху, репресивні органи часто вдавалися до провокацій. Через завербованих агентів із студентського середовища вони викликали національно-свідомих однокурсників на відверті антирадянські розмови, залишали на зберігання провокаційні матеріали тощо. Зокрема у вересні 1947 р. студентка університету Ірина Грицина отримала на зберігання від своєї «товаришки» пачку паперів явно провокаційного змісту, зокрема списки відомих учених, письменників, лікарів, художників, яких нібито потрібно було знищити, заклики вбивати всіх неукраїнців, не віддавати дітей на навчання до радянських шкіл. І. Грицина знала гасла українського підпілля, тому сумнівні листівки спалила. Невдовзі вона була заарештована, а в її помешканні зроблено обшук. Але через відсутність прямих доказів студентку було звільнено⁴⁸.

Частина студентів не обмежувала поле антирадянської діяльності Львовом. Незважаючи на постійний контроль із боку НКДБ за шляхами сполучень, вони знаходили змогу виїжджати для підпільної роботи у райони області. 10 липня 1947 р. в с. Балучин Краснянського (нині Буського) району було вкотре відновлено колгосп, але вже у ніч на 11 липня на будинках сільських активістів з'явилися листівки, спрямовані проти колективізації та з погрозами його керів-

ництву. За підозрою в скоєному заарештовано студента університету Ярослава Рибак⁴⁹. Тоді ж, 12 липня 1947 р., у с. Макунів Мостиського району були затримані студенти Львівського педагогічного інституту Іван Федевич і Любов Котис, які на власний розсуд вирішили зібрати кошти для підпілля, залишаючи взамін їх своєрідні квитанції – «бофони» (бойовий фонд УПА). При арешті вилучено 9 «бофонів» номіналом по 100 руб. Всі вони були виготовлені друкарським способом. Разом з І. Федевичем та Л. Котис заарештовано їхню однокурсницю Ольгу Бенцак, на квартирі якої вони пробували сховатися. Слідство виявило, що Л. Котис розповсюджувала «бофони» номіналом 50 руб. і в самому інституті⁵⁰. Студенти планували встановити зв'язок з ОУН та передати їм зібрані кошти. Влітку на канікулах розповсюджували листівки у рідному містечку Красне львівські студенти Роман Протасевич (медичний інститут) і Мирослав Черевко (інститут фізичної культури)⁵¹.

Активізація студентських виступів улітку пояснювалася деяким ослабленням контролю в період канікул. Жорсткий нагляд у гуртожитках значно обмежував свободу студентів. Чи не єдиною можливістю розповсюджувати під час навчання листівки й залишатися при тому непоміченим були агітаційні тури по області. Підтвердженням цьому може служити доповідна записка І. Грушецькому про неодноразову появу листівок у селах після їх відвідин студентськими лекційними групами⁵². Спроби керівництва області та вищих навчальних закладів повністю контролювати студентство були безуспішними. У кінці 1947 р. в Львівському обкомі КП(б)У відбулася нарада з питань ідеологічної роботи у ВНЗ. Виступаючи на ній, директор медичного інституту Скосогоренко заявив, що політична робота зі студентами не дає бажаного ефекту. Він навів факти про неодноразові появи листівок у коридорах інституту⁵³.

Новий 1948 р. охарактеризувався повільним спадом підпільної активності. Дедалі більша частина підпільників усвідомлювала марність сподівань на початок нової війни й зміну політичної ситуації на користь України. Велику роль у цьому переломі відіграв і несамовито розкручуваний маховик репресій, який охоплював щоразу ширші верстви національно-свідомої молоді. Частина людей просто стомилася від активних бойових дій, постійного переслідування й, піддавшись радянській пропаганді, пробувала пристосуватися до нових умов. Розвиток подій у світі створив у частини населення уявлення про початок потужного стратегічного наступу комунізму. Впродовж року було встановлено комуністичні режими в країнах Східної Європи. За підтримки СРСР китайські комуністи переламали хід громадянської війни на свою користь. Англія втратила низку своїх колоній. Винятково впевненими були дії радянського уряду під час Берлінської кризи. Складалося враження, що радянський режим остаточно подолав наслідки Другої світової війни та зміцнів настільки, що повністю ліквідував саму можливість воєнного зіткнення між двома наддержавами. З іншого боку, після голоду 1946–1947 рр., коли дещо покращився рівень життя значної частини населення і було відмінено карткову систему, виникла ілюзія початку лібералізації комуністичного режиму.

Втім, незважаючи на несприятливу політичну ситуацію, рух опору радянському режиму тривав. Вагомим джерелом поповнення рядів підпільників надалі залишалися студенти. Нові умови зумовили зміну методів протистояння. Вони стали більш помірковані, в основному зводилися до кулуарних розмов про радянську дійсність. Студентка Львівського університету Марія Гриців у розмовах з товаришами критикувала радянізацію, за що (через донос однокурсниці Галини Скасків) була притягнута до відповідальності органами МДБ⁵⁴. За подібну діяльність звинувачувалися студентки Галина Бенедюк (Львівський університет) та її шкільна подруга Алла Романюк (медичний інститут). Обидві були звільнені з-під арешту через відсутність доказів⁵⁵. Яскраво свідчить про тодіш-

ню атмосферу в університеті такий факт. Під час літніх канікул 1949 р. студенти історичного факультету Роман Гладкий, Зеновій Матисякевич і Михайло Стронціцький вирушили у мандрівку по Карпатах записувати народні пісні. Природно, що до їх колекції потрапили популярні у той час пісні УПА. В одному із сіл, за доносом, вони були затримані підрозділом НКВД й, як результат, виключені з університету⁵⁶.

Студент технологічного інституту Євстахій Марчук був насильно депортований із Польщі у м. Рівне. У 1947 р. він приїхав на навчання до Львова, де встановив контакти зі студентами торгово-економічного інституту – Людмилою Негребецькою, Раїсою Судак, Володимиром Кужелевичем і університету – Олександром Омельчуком, який очолював своєрідний осередок рівненських підпільників у Львові. На початку березня 1948 р. Є. Марчук отримав від О.Омельчука 35 листівок, які поширив у коридорах університету. Вони були надруковані на цигарковому папері невеликого формату й озаглавлені «Звернення до української молоді»⁵⁷. Позаяк листівки були розкидані по аудиторіях увечері, то дійшли тільки до окремих студентів та прибиральниць. Наприкінці травня 1948 р. Є.Марчук розповсюдив в університеті другу партію листівок (60 штук) уже безпосередньо під час занять. У результаті 20 червня 1948 р. він разом із В.Кужелевичем були заарештовані органами МДБ⁵⁸. Чимало клопотів радянській владі в Львові завдали студенти Львівського політехнічного інституту Євстахій Медвідь і Мирослав Строцький. Співпрацюючи у минулому з українським підпіллям Золочівського району, вони отримали звідти значну кількість листівок та літератури. Переважно це були журнал «Ідея і чин» та листівки «Школярам» і «До селян». На початку 1948 р. Є.Медвідь та М.Строцький розповсюдили ці останні в парку біля собору Св. Юра. У червні 1948 р. вони поширили ще 25 листівок по вул. Шевченка. Така значна перерва в діяльності названих осіб була зумовлена правдоподібно загрозою арешту. Так чи інакше, але брак друкованої продукції не міг бути цьому причиною, оскільки її запаси були у достатній кількості й вона регулярно двічі на тиждень надходила із с. Печенії на Золочівщині⁵⁹.

Впродовж 1948 р. регулярно з'являлися листівки в гуртожитках торгово-економічного інституту⁶⁰. Ідеологічний тиск викликав спротив навіть студентів-росіян. Так, студент юридичного факультету Львівського університету Геннадій Ушаков відверто висловлював незадоволення методами радянської, зокрема колективізації, на західноукраїнських землях. На його думку, вони тільки невинувато загострювали ситуацію у регіоні та підживлювали антирадянські настрої. Судовий процес над Г.Ушаковим не змусив його відмовитися від своїх переконань. Він продовжував звинувачувати радянський режим у відсутності свободи слова⁶¹. Підтверджує даний факт інтерв'ю Євгена Сверстюка, де йдеться про дисидентів-росіян, з якими він товаришував і повністю довіряв їм під час навчання в Львівському університеті⁶².

Прагнучи якнайшвидше зламати опір, що його чинили студенти радянському режиму, й домогтися лояльності серед їх середовища у Львові, органи МДБ вдавалися до провокацій. Восени 1948 р. в Львівському політехнічному інституті було проведено арешти студентів за сфабрикованим звинуваченням у вбивстві 30 лояльно налаштованих до радянської влади селян. Трупів нібито були знайдені в підвалах зруйнованої німецькою авіабомбою церкви св. Духа (вул. Коперника). Злочин інкримінували 24 студентам, нібито членам Центрального проводу ОУН. Було визначено і керівництво ними. Очолював групу колишній адвокат Михайло Петрашек, його заступником був студент 4-го курсу політехнічного інституту Лев Бойко. На суді студенти відмовилися визнавати свою провину. Вони були засуджені на 25 років виправних робіт⁶³.

Одним із проявів опозиційних настроїв був опір студентів впровадженню в навчальний процес курсу марксизму-ленінізму. Особливо характерним це було

для студентів технічних спеціальностей. У Львівському університеті широкого розголосу набув конфлікт між студентом-фізиком Яровим та викладачем основ марксизму-ленінізму П.Головком. Останній звинувачував його не тільки в ігноруванні даної дисципліни, а й у підбурюванні до цього інших. На захист Ярового стали декан фізико-математичного факультету О.С.Кованько і комсомольська організація. Вони охарактеризували Ярового, котрий був старостою групи, як здібного та сумлінного студента. Однак Головка, спираючись на партійну організацію факультету, таки домігся відрахування Ярового з університету⁶⁴. Критичні репліки студентів на семінарських заняттях з основ марксизму-ленінізму мали місце й у торгово-економічному інституті⁶⁵.

Хоча переважна більшість студентів у той час критично ставилася до ідеологічних нововведень, усе ж процеси радянізації поглиблювалися. Як видно зі звіту кафедри марксизму Львівського медичного інституту за 1947/1948 навчальний рік, місцеві студенти почали сумлінніше відвідувати заняття, а навички самостійної роботи зумовлювали їх кращу успішність порівняно з успішністю вихідців зі Східної України⁶⁶. Українське підпілля поступово втрачало вплив на студентську молодь. Вона дедалі рідше пов'язувала своє майбутнє з безкомпромісною боротьбою проти радянського режиму.

Намагаючись відновити втрачені позиції, українське підпілля в 1949 р. посилювало пропагандистську діяльність. У Львові з'явилися листівки «Шовіністичне заморочування і русифікаційна гарячка большевицьких імперіалістів», «Чи ведуть большевики до комунізму» й ін. В грудні 1948 р. – січні 1949 р. такі листівки розповсюджували по вул. Замковій та Кривоноса студенти Львівського політехнічного інституту Мирослав Пакош і Василь Гамула. Останній отримувал листівки нібито поштою з м. Горденки Станіславської (тепер Івано-Франківської) області, де проживав до навчання в інституті. Втім, зважаючи на ретельний контроль влади за листуванням, це твердження виглядає сумнівним, якщо не вважати такий шлях пересилки листівок спланованою операцією органів МДБ із метою виявлення підпільників. Маючи у минулому зв'язок із бандерівським підпіллям, М.Пакош та В.Гамула планували створити окрему добре законспіровану організацію серед студентів Львова. В основу її системи планувалося покласти двійкову систему, яка практикувалася у партизанському підпіллі Бессарабії. Інформацію про неї М.Пакош і В.Гамула прочитали в журналі «Радянський Львів». Вони також планували ширше залучити до антирадянської діяльності студентів зі Східної України. 9 березня 1949 р. В.Гамула разом з однокурсником Остапом Задорожним розповсюдив 15 листівок у консерваторії під час Шевченківського вечора. 17 березня він приблизно таку ж кількість листівок залишив на підвіконнях другого поверху політехнічного інституту⁶⁷.

Вбивство Ярослава Галана 24 жовтня 1949 р. дало привід радянським каральним органам розпочати широкомасштабні репресії проти українського підпілля, в тому числі й проти опозиційно орієнтованого студентства. За причетність до цього вбивства були заарештовані студенти, учасники оунівського підпілля сільськогосподарського інституту брати Іларій та Мирон і медичного інституту Олександр Лукашевичі⁶⁸. Наприкінці 1949 р. із сільськогосподарського інституту було виключено 14 осіб. Серед них були: товариш й однокурсник першого Юрій Божейко, якому за провини поставлено зберігання Шевченкового «Кобзаря» 1930 року видання⁶⁹; староста III курсу лісогосподарського факультету Волинець, який приховував пропуски занять І. Лукашевичем; товариш і одногрупник його Петелько⁷⁰. Ю.Божейко у спогадах зазначав, що під час слідства приховав частину правди. Його співпраця з І.Лукашевичем, насправді, була тіснішою, ніж зберігання забороненої літератури. Він не тільки зберігав, а й активно розповсюджував листівки. Їх підкидали головно студентам зі східних

регіонів України, аби змінити їх негативне ставлення до українського національно-визвольного руху. Листівки поширювали по місту, а також наклеювали на будинки радянських діячів. Організовував усі акції з їх розповсюдження І.Лукашевич. Він же підтримував зв'язок із підпіллям, звідки надходили інструкції та література⁷¹.

Активізація студентського антирадянського руху спричинила зібрання в Львові 2 грудня 1949 р. партійного активу вищих навчальних закладів міста. На зборах були присутні перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов і заступник голови Ради міністрів УРСР Л.Корнієць. У виступах вони піддали нищівній критиці керівництво львівських ВНЗ за слабку ідейну спрямованість навчання, що спричинило до появи «чужої» ідеології в середовищі міського студентства⁷². За нібито приховування планів фізичного знищення Я. Галана був заарештований студент політехнічного інституту Андрій Литвин⁷³. У 1948/1949 навчальному році органами МДБ заарештовано 19 студентів Львівського медичного інституту⁷⁴. В політехнічному інституті у 1949/1950 навчальному році було відчислено здебільшого за політичними мотивами 344 особи, що становило 8 % від загального числа студентів⁷⁵. Місцеве радянське керівництво використало вбивство Я.Галана для широкомасштабного наступу на «ідеологічному фронті». Якщо в перші повоєнні роки прошарок безпартійних студентів у ВНЗ перебував у відносному спокої, то після вбивства ситуація значно загострилася. В усіх навчальних закладах Львова проводилися відкриті комсомольські збори, на яких студенти опинялися перед дилемою: вступ до комсомолу або виключення з ВНЗ. Рішення потрібно було приймати відразу на зборах⁷⁶. Аби уникнути репресій та все ж здобути вищу освіту, студенти вдавалися до хитрощів – часто переводилися з одного навчального закладу в інший. Наприклад, В. Заведнюк, щоб не потрапити у поле зору репресивних органів, у 1949 р. перевівся з другого курсу поліграфічного інституту в лісотехнічний інститут, а коли й там розпочалася масова перевірка студентів, подався у Ленінградський всесоюзний заочний лісотехнічний інститут, який і закінчив⁷⁷.

Мотиви відчислень студентів із навчальних закладів були різноманітними – симпатії до національного, релігійні переконання, підтримування дружніх стосунків з арештованими тощо. Наприклад, під сумнів була поставлена оцінка «відмінно» студента політехнічного інституту О.Чабака тільки за те, що «этот студент верит в Бога и, конечно, по начётнически отнёся к освоению политэкономии»⁷⁸. У жовтні 1950 р. був виключений із Львівського університету А.Медведев за приховування свого знайомства з націоналістами. Студент В.Степанюк був позбавлений права навчатися тільки за те, що його родичі перебували на окупованій території й нібито співпрацювали з німцями⁷⁹. Дребетюк та Щур були відраховані з політехнічного інституту за відмову вступити в комсомол і підбурювання до цього інших. Студент цього ж навчального закладу Пастушенко був підданий переслідуванню за висловлювання про важкий матеріальний стан радянських студентів, які, за його словами, жили гірше від американських двірників⁸⁰. Із вищих навчальних закладів Львова було виключено сотні студентів. М. Хрущов навіть запропонував ввести для жителів Західної України спеціальні паспорти⁸¹.

Такі масштабні чистки значно ослабили рух опору. Нові студентські опозиційні групи виникали спорадично й здебільшого не мали контактів з оунівським підпіллям. На початку 1950 р. органами МДБ було розкрито антирадянський молодіжний осередок «С-5» («Союз п'яти») на чолі зі студентом політехнічного інституту Миколою Касьяном. До нього належали студенти лісотехнічного інституту Григорій Чеховський та Євген Горук, а також робітники Степан Базюк і Степан Філіковський. Антирадянська діяльність групи полягала в читанні літератури, котра трактувалася радянською владою як націоналістична, обгово-

ренні політичної ситуації у країні, після чого прочитане й почуте поширювалося серед студентів⁸².

Початок 1950-х рр. характерний тенденцією до згортання українського студентського підпілля в Львові. На початку 1949/1950 навчального року з ВНЗ міста було виключено 120 студентів – учасників антирадянського підпілля⁸³. 2 лютого 1950 р. у Львові відбулися міські збори працівників вищих навчальних закладів, де розглядалося питання «Про хід виконання вказівок Політбюро ЦК КП(б)У». А після відвідин міста М.Хрущовим із ВНЗ було відраховано ще 50 студентів, багатьох із них під приводом пропусків занять⁸⁴. У націоналізмі звинувачувалися студенти відділення української філології Львівського університету Фалендиш і Гріцгота, відділення іспанської філології – Хасанова, історичного факультету – Гріншпун та ін.⁸⁵ Радянський карально-репресивний апарат широко використовував у той період систему доносительства, за найменшою підозрою притягував до відповідальності й непричетних до підпілля студентів. Великих масштабів сягнули так звані «чистки» у вищих навчальних закладах. Особливо ефективними були організовані органами МДБ провокаційні акції, коли створювалися фіктивні підпільні гуртки, через які виявлялися студенти, котрі симпатизували національному рухові. Українське підпілля, маючи на меті розкрити задуми органів, розповсюдило серед студентів міста листівки. Вони мали чітко визначений адресат, про що було зазначено у верху листівки – «Студентам міста Львова!». Одна з них, що з'явилася 1950 р. з гаслом «Пересторога», інформувала, що останнім часом агенти МДБ, вдаючи українських повстанців, намовляють студентів переходити на нелегальне становище, незгідних із цим залякують розстрілом. У листівці наголошувалося, що ОУН–УПА не ведуть такого вербування. Далі в ній ішлося про дії студента у такій ситуації. Закінчення листівки було типовим для тогочасної підпільної літератури: «Смерть емгебістським провокаторам! Смерть Сталіну! Хай живе українська патріотична молодь! Хай живе Українська самостійна соборна держава!» і підпис: «Українські повстанці»⁸⁶. Посилився в той час також ідеологічний тиск на молодь із боку комсомольських організацій, провідниками якого були здебільшого етнічні росіяни або ж вихідці зі східних областей України. Зважаючи на такі обставини, основним методом опозиційної боротьби студентів у той період стали пасивне ігнорування (обструкція) органів влади, різного роду ідеологічних заходів, відмова від вступу в комсомол тощо.

Прикметною рисою антирадянського руху опору серед студентів вищих навчальних закладів Львова були протести проти зростаючої заідеологізованості навчання, а також відстоювання свободи віросповідання. Як злочин трактувалася навіть відмова студентів брати участь у громадсько-політичній діяльності (в її радянському розумінні). Так, за аполітичність було виключено з лісотехнічного інституту студента Фідика⁸⁷. Студентка філології університету Євгенія Ланюк була звинувачена в ідейній пасивності, оскільки під час канікул вона не прочитала жодної лекції колгоспникам про переваги радянського ладу⁸⁸. З метою обмеження інтересу львівських студентів до української тематики наприкінці 1951 р. у всіх ВНЗ міста було переглянуто репертуар художньої самодіяльності⁸⁹.

Однак опозиційний студентський рух на початку 1950-х рр. був ще далекий від вичерпання. У 1951/1952 навчальному році в університеті тричі знаходили листівки антирадянського змісту. Час від часу з'являлися і відповідні написи на стінах. Листівки розповсюджувалися також у гуртожитках лісотехнічного, їх знаходили біля педагогічного та поліграфічного інститутів⁹⁰. Стінгазета торговоекономічного інституту «Товаровед» доволі часто ставала предметом нападу антирадянськи орієнтованих студентів. Найчастіше вони замальовували або домальовували зайві літери в газеті, змінюючи зміст написаного⁹¹. 20 грудня

1951 р. цю ж газету було прикрашено зображенням українського національного прапора і тризуба. Антирадянського змісту листівки з'являлися й у медичному інституті⁹². На початку 1952 р. вони вкотре з'явилися в стінах Львівського університету, а також лісотехнічного інституту⁹³.

Довідки про стан масово-політичної роботи у ВНЗ Львова за 1951 р. дають підстави стверджувати, що переслідування студентів міста за їх релігійні переконання були непоодиноким явищем. Станом на 27 березня 1951 р. з педагогічного інституту було виключено 7 студентів тільки за те, що ті готували кутю на Різдвяні свята⁹⁴. У тому ж році з Львівської консерваторії виключено Михайла Гринишина та Антоніну Нечай, які співали в церковному хорі⁹⁵. Протестуючи проти обмеження свободи совісті, студентка педагогічного інституту Сивенька на семінарі з основ марксизму-ленінізму відверто заявила про справедливу боротьбу українських націоналістів за релігійні права населення й самостійну Українську державу. Після березневих 1951 р. репресій біля цього інституту було виявлено кілька листівок.

У цілому за період із вересня 1950 р. до лютого 1952 р. з вищих навчальних закладів Львова, здебільшого за політичними мотивами, було відраховано 1 020 осіб⁹⁶. Доходило до курйозів. В одній із доповідних записок, яка надійшла від парторганізації педагогічного інституту до Львівського міського комітету КП(б)У, було віднесено до проявів «українського буржуазного націоналізму» весілля студента IV курсу історичного факультету Белінського зі студенткою III курсу відділення української філології того ж ВНЗ Богданюк. Весілля відбувалося 1 листопада 1952 р. в інститутському гуртожитку на вул. Лемківській, 5. Звинувачення базувалося на доносі кількох колег наречених, які на весіллі не були присутні, але чули звідти спів «Многая літа» – пісні, як стверджувалося, написаної на честь Адольфа Гітлера. У відповідь адміністрація педагогічного інституту рекомендувала відрахувати учасників весілля з навчального закладу⁹⁷.

Через загрозу провокацій опозиційні студентські кола в той час практично не поповнювалися новими членами. Так, попри намагання, студент I курсу юридичного факультету Львівського університету Теодозій Ярошевич так і не зумів встановити контакти зі своїми антирадянськи орієнтованими однокурсниками. Разом зі студенткою торгово-економічного інституту Богданою Гавриш він написав лист до підпілля Щирецького (тепер Пустомитівського) району з проханням допомогти їм розгорнути антирадянську діяльність, зокрема надати для поширення листівки й відповідну літературу. Для встановлення довіри Т.Ярошевич вирішив передати оунівському підпіллю написаний власноручно збірник антирадянських віршів «Наші ідеї». Б. Гавриш виїхала у с. Гаї Щирецького району, де через свою знайому Марію Шабатуру передала лист та збірник віршів місцевому підпіллю. 24 червня 1952 р. Т.Ярошевич і Б.Гавриш були заарештовані. Підставою для арешту стали їхні лист та збірник віршів, знайдені військово-чекістською групою 25 січня 1952 р. під час ліквідації бункера крайового проводу в с. Лани Щирецького району⁹⁸.

Дедалі більшу роль у студентському житті відігравали комсомольські організації, які намагалися ретельно контролювати всі сфери діяльності студентів. Наприклад, на V загальноуніверситетській комсомольській конференції, яка відбулася 9 жовтня 1951 р., було виключено з комсомолу і водночас відраховано з університету 32 особи, з них 22 звинувачено в участі у підпільному русі, веденні антирадянської пропаганди, розповсюдженні забороненої літератури⁹⁹. Комсомол став своєрідним чистилищем із відповідними атрибутами, ритуалами й так званими радянськими традиціями, через яке мали обов'язково проходити всі студенти¹⁰⁰.

З метою остаточної ліквідації українського національного руху Політбюро ЦК КП(б)У закріпило 17 січня 1953 р. всіх своїх членів за західними областя-

ми України¹⁰¹. Однак і це не посприяло розв'язанню органами радянської влади всіх проблем, пов'язаних зі студентським опозиційним рухом у Львові. Згідно зі звітом обкому КП(б)У від 20 лютого 1953 р., «прояви націоналізму» й надалі спостерігалися на юридичному, біологічному, філологічному та історичному факультетах Львівського університету¹⁰². Листівки антирадянського змісту з'являлися там на кафедрі марксизму-ленінізму¹⁰³. Як впливає зі звіту комітету комсомолу Львівського університету за 1953 р., антидержавну активність, крім названих вище, виявляли студенти фізичного і геологічного факультетів¹⁰⁴. Розповсюдження літератури антирадянського спрямування продовжувалося в 1953 р. й у сільськогосподарському інституті, про що свідчить звіт про роботу цього навчального закладу від 20 серпня 1953 р.¹⁰⁵

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. кинула кремлівське керівництво у вир боротьби за особисту владу, що зумовило ослаблення контролю за радянізацією Західної України. З іншого боку, саме західноукраїнське суспільство було втомлене багатолітнім виснажливим протистоянням, певною мірою було готове визнати радянську владу доконаним фактом та шукати у визначених нею рамках можливості для праці на національній ниві. Хрущовська «відлига» додавала для цього оптимізму.

Таким чином, львівське студентство, як найбільш радикальна й енергійна верства населення, активно включилося в рух опору насильницькій радянізації західноукраїнських земель. Основною причиною активізації антирадянських виступів стали неефективна господарська політика комуністичного режиму, що привела до голоду 1946–1947 рр., насильна русифікація і ліквідація греко-католицької церкви. За національністю студенти, які брали участь у підпільному русі, були переважно українцями, хоча траплялися серед них й етнічні росіяни, а за соціальним походженням вони представляли всі верстви та суспільні групи населення. Серед останніх було чимало осіб, які ще перед вступом до навчальних закладів брали участь у повстанському русі. Найпоширенішими формами індивідуального студентського опору були виготовлення і розповсюдження листівок, антирадянська агітація, невступ до комсомолу, критика заідеологізованих лекційних курсів. Як свідчать архіви, половина засуджених Львівським обласним судом відбувала покарання за антидержавну пропаганду¹⁰⁶. Антирадянська агітація була основним методом протидії існуючому режиму серед львівських студентів. Аналіз судових справ щодо них дає змогу визначити орієнтовно частку осіб, засуджених за антидержавну діяльність. У Львові ця цифра становила в середньому 10 відсотків. У 1948–1950 рр. розпочався поступовий спад цієї діяльності, що було пов'язано з усвідомленням більшістю підпільників марності сподівань на початок нової війни й зміну ситуації в Україні. Зневірившись у доцільності подальшої боротьби та піддавшись радянській пропаганді, багато колишніх підпільників пробували пристосуватися до нових умов мирного життя. Розвиток політичних подій у світі давав підстави робити висновок про зростання популярності комуністичної ідеології. З іншого боку, після голоду 1946–1947 рр., коли дещо покращився рівень життя значної частини населення і було відмінено карткову систему, виникла ілюзія початку лібералізації комуністичного режиму. Ті осередки опору, які спорадично продовжували виникати в навчальних закладах Львова, діяли розрізнено й мали самодіяльний характер.

¹ *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–53 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998; *Сворак С.* Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). – К., 1998; *Його ж.* Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К.,

1999; *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Л., 2003; *Кубів В.* Опозиція чи позиція. – Л., 2003.

² *Масловский В.И.* Борьба трудящихся западных областей УССР против классово враждебных элементов в период социалистических преобразований в деревне (1944–1950 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1974; *Пучко О.А.* Развитие вышшей технической освіти в Украинской РСР у роки четвертої п'ятирічки // Український історичний журнал. – 1975. – №3. – С.73–79; *Беляев В.* Я обвиняю! – Москва, 1984.

³ *Марусик Т.* Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945–1950-ті роки) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – [Вип.] 1/2 (10/11). – С.457–468.

⁴ *Ярош Б.О.* Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст). – Луцьк, 1999. – С.152–153.

⁵ Підраховано за: Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П–3. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 17.

⁶ Там само. – Спр. 322. – Арк. 21.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Спр. 66. – Арк. 2.

⁹ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–20 566. – Арк. 20, 37.

¹⁰ Там само. – Спр. П–20 304. – Арк. 33.

¹¹ Там само. – Спр. П–25 943. – Арк. 200.

¹² Там само. – Спр. П–6219. – Арк. 53.

¹³ Там само. – Спр. П–11 644. – Арк. 70.

¹⁴ ДАЛО. – Спр. 441. – Арк. 100.

¹⁵ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–21668. – Арк. 247.

¹⁶ ДАЛО. – Арк. 89–90.

¹⁷ Там само. – Спр. 445. – Арк. 4.

¹⁸ Там само. – Спр. 439. – Арк. 21.

¹⁹ Інтерв'ю з Ігорем Терпиляком, 1928 р. н., зап. у Львові 27 квітня 2002 р.

²⁰ ДАЛО. – Спр. 420. – Арк. 2–3, 41.

²¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–21 076. – Арк. 81.

²² Там само. – Спр. П–24 350. – Арк. 18.

²³ Там само. – Спр. П–30 821. – Арк. 61.

²⁴ ДАЛО. – Спр. 424. – Арк. 31, 34.

²⁵ Там само. – Спр. 441. – Арк. 99.

²⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–29 796. – Арк. 72.

²⁷ ДАЛО. – Спр. 456. – Арк. 193.

²⁸ Там само. – Спр. 441. – Арк. 99.

²⁹ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–23 798. – Арк. 26.

³⁰ ДАЛО. – Спр. 577. – Арк. 152 зв.

³¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 267. – Арк. 40.

³² Там само. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 239.

³³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 147.

³⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 132.

³⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 79. – Арк. 20.

³⁶ Там само. – Арк. 10.

³⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 194; Спр. 577. – Арк. 63.

³⁸ Там само. – Оп. 2. – Спр. 266. – Арк. 44.

³⁹ Львовская правда (Львов). – 1949. – 23 февраля.

⁴⁰ Там само. – 1950. – 13 января.

⁴¹ ДАЛО. – Оп. 2. – Спр. 126. – Арк. 36.

⁴² Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–24 150. – Арк. 7.

⁴³ Там само. – Спр. П–28 244. – Арк. 79.

⁴⁴ Там само. – Спр. П–8099. – Арк. 32.

⁴⁵ ДАЛО. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 14.

⁴⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–22 281. – Арк. 88, 101, 104, 121.

⁴⁷ Там само. – Спр. П–28 860. – Арк. 15–16, 26, 49, 102.

⁴⁸ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Л., 1993. – Кн.1. – С.561–563.

⁴⁹ ДАЛО. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 56.

⁵⁰ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–23 877. – Т. 1. – Арк. 112, 117–118, 153, 180.

⁵¹ Там само. – Спр. П–24 271. – Арк. 40.

⁵² ДАЛО. – Спр. 96. – Арк. 29.

⁵³ Там само. – Арк. 12.

⁵⁴ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–14 525. – Арк. 34, 39.

⁵⁵ Там само. – Спр. П–4524. – Арк. 144, 146.

⁵⁶ Чорній В. Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. – Л., 2002. – С. 267.

⁵⁷ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–11 704. – Арк. 72, 74, 76.

⁵⁸ Там само. – Арк. 71, 75.

⁵⁹ Там само. – Спр. П–25 019. – Арк. 183.

⁶⁰ ДАЛО. – Спр. 617. – Арк. 61.

⁶¹ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–32 206. – Арк. 26–27.

⁶² Грицак Я. «В університеті імені Франка духу Франка по суті не було...»: інтерв'ю з Євгеном Сверстюком // Україна модерна (Львів). – 2001. – Ч. 6. – С. 99–110.

⁶³ Кубів В. Вказ. праця. – С. 10–11.

⁶⁴ ДАЛО. – Спр. 622. – Арк. 39–41.

⁶⁵ Там само. – Арк. 55.

⁶⁶ Там само. – Арк. 108.

⁶⁷ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–22 180. – Арк. 11, 18, 49, 53.

⁶⁸ Безпосереднім виконавцем убивства Я.Галана був Михайло Стахур – бійовик ОУН.

Але достеменно стверджувати про пряму причетність українського підпілля до знищення публіциста немає підстав. У той час український рух опору був настільки просякнутий на всіх рівнях ворожою агентурою, що наказ про знищення Я.Галана могли віддати агенти МДБ із метою виправдати наступні репресії проти національно-визвольного руху. Підстав для цього не бракувало. Попри симпатії до радянської влади, письменник її гостро критикував. Так, на нараді львівської інтелігенції 27 жовтня 1947 р. він заявив, що більшість перетворень у місті проводиться без врахування місцевих умов, а боротьба з націоналізмом інколи переходить усякі межі. Науково необґрунтованим і політично невиправданим назвав Я.Галан скасування історичних назв районів міста. Природний процес зближення російської та української мов, на його думку, не потребував адміністративного втручання (ДАЛО. – Спр. 79. – Арк. 15, 21). Якщо на початку утвердження радянської влади в Західній Україні, у період ліквідації греко-католицької церкви різкі публіцистичні виступи Я.Галана відігравали чималу пропагандистську й мобілізуючу роль, то згодом вони переросли в протилежність – почали підривати радянський режим у регіоні. Почалася заборона на постановки його п'єс. 8 березня 1948 р. він у листі до ЦК ВКП(б) висловлював незгоду з позицією Комітету у справах мистецтв УРСР, котрий заборонив п'єсу «Недоспівана пісня», як таку, що може посіяти в суспільстві «шкідливі ілюзії» (Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали. 1939–1953. К., 1995. – Т. 1. – С. 532). Довший час була заборонена п'єса Я.Галана «Під золотим орлом». У ній автор змальовував життя переміщених осіб в американській зоні окупації Німеччини. Написана у 1946–1947 рр., ця п'єса дочекалася постановки лише після смерті Я.Галана наприкінці 1951 р. (Вільна Україна (Львів). – 1951. – 22 грудня). Незадовго до вбивства на нього був вчинений замах під час прогулянки в парку ім. Б.Хмельницького. На думку письменника, стріляли, очевидно, з військового тиру на Цитаделі (Беляєв В. Формула отрути. – Львів, 1971. – С. 249). У жовтні 1949 р. Я.Галан повідомив заступника начальника Червоноармійського РВ МДБ м. Львова капітана А.В.Дмитрієва про те, що він отримав листа з погрозами. Про цей факт уже після вбивства письменника повідомила друкарка названого відділу Куренкова. Як виявилось, А.Дмитрієв проігнорував звернення Я. Галана, заявивши, що «такий великий письменник нікому не потрібний». І хоча покази друкарки підтвердили старший оперуповноважений Червоноармійського РВ МДБ Г.М.Горбань та начальник відділу 2-Н управління МДБ м. Львова Лузинов, Куренкову було звільнено з посади, а справу закрито без пояснень (ДАЛО. – Оп. 4. – Спр. 815. – Арк. 1, 13, 20, 71). Доволі дивно відбувся й суд 16–17 жовтня 1951 р. над М. Стахуром – вбивцею Я. Галана. За свідченнями очевидців, слідство було проведено формально, а голова суду виглядав невпевненим та навіть розгубленим (Там само. – Спр. 170. – Арк. 14).

- ⁶⁹ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–19 665. – Арк. 105; ДАЛО. – Ф. П–3. – Оп. 4. – Спр. 172. – Арк. 43.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Інтерв'ю з Юрієм Божейком, 1930 р. н., зап. у Львові 27 квітня 2002 р.
- ⁷² *Ситар І.* До питання про політичні репресії у Львівському університеті в добу сталінізму: причини, етапи, наслідки // Українські варіанти (Львів). – 1999. – № 1–2. – С.106.
- ⁷³ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–11 856. – Арк. 7.
- ⁷⁴ ДАЛО. – Оп. 3. – Спр. 260. – Арк. 82.
- ⁷⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 314. – Арк. 38.
- ⁷⁶ *Чорній В.* Вказ. праця. – С. 268.
- ⁷⁷ *Заведнюк В.* На Півночі, на Волині створилась армія УПА: Спогади. – Тернопіль, 1996. – С. 170–171.
- ⁷⁸ ДАЛО. – Спр. 314. – Арк. 44.
- ⁷⁹ Там само. – Спр. 172. – Арк. 38.
- ⁸⁰ Там само. – Спр. 309. – Арк. 140.
- ⁸¹ *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Л., 2000. – С. 244.
- ⁸² Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–4891. – Арк. 63.
- ⁸³ ДАЛО. – Оп. 3. – Спр. 261. – Арк. 154.
- ⁸⁴ Там само. – Спр. 434. – Арк. 14, 54.
- ⁸⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 310. – Арк. 81.
- ⁸⁶ Львівський історичний музей, фондова група «Пам'ятки визвольних змагань». Листівка: «Студентам міста Львова!»(1950 р.).
- ⁸⁷ ДАЛО. – Спр. 309. – Арк. 15, 45.
- ⁸⁸ Там само. – Спр. 172. – Арк. 48.
- ⁸⁹ Там само. – Спр. 159. – Арк. 40.
- ⁹⁰ Там само. – Спр. 306. – Арк. 35.
- ⁹¹ Там само. – Оп.3. – Спр. 260. – Арк. 263.
- ⁹² Там само. – Оп. 4. – Спр. 632. – Арк. 2, 55.
- ⁹³ Там само. – Арк. 76.
- ⁹⁴ Там само. – Спр. 309. – Арк. 45.
- ⁹⁵ Там само. – Спр. 172. – Арк. 21.
- ⁹⁶ Там само. – Спр. 632. – Арк. 70–71.
- ⁹⁷ Там само. – Спр. 800. – Арк. 247–248.
- ⁹⁸ Архів Управління СБУ у Львівській області. – Спр. П–23 366. – Т. 3. – Арк. 129, 209.
- ⁹⁹ ДАЛО. – Спр. 633. – Арк. 6–7.
- ¹⁰⁰ *Сворак С.Д.* Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття. – С. 28.
- ¹⁰¹ *Сергійчук В.* Вказ. праця. – С. 857.
- ¹⁰² ДАЛО. – Спр. 917. – Арк. 9.
- ¹⁰³ Там само. – Спр. 916. – Арк. 39.
- ¹⁰⁴ Там само. – Арк. 150.
- ¹⁰⁵ Там само. – Арк. 144.
- ¹⁰⁶ Там само. – Оп. 3. – Спр. 470. – Арк. 140.

The article is concerned with the participation of the students of Lviv in the national movement during the first decade after WW II. Acting individually, a part of the Ukrainian students community of Lviv set themselves the task of struggling with the Soviet rule for the sake of an independent Ukrainian state. The main causes for resistance to Soviet rule in post-war Lviv were massive deportations and other reprisals against the local population, curtailment of national and religious freedoms, imposition of norms of morality and behavior based on an alien ideology.

Н.М.Юсова*

**«У СВІТЛІ СТАЛІНСЬКИХ ТВОРІВ ІЗ ПИТАНЬ МОВОЗНАВСТВА»:
АКТУАЛІЗАЦІЯ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СРСР
НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.****

У статті йдеться про черговий етап актуалізації етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр., який започаткували твори Й.Сталіна з питань мовознавства, написані у зв'язку з лінгвістичною дискусією з приводу теорії академіка М.Марра. Ці праці, зокрема, легітимізували в радянській етногенетиці положення стосовно виникнення народностей у рабовласницьку й феодальну епохи.

В умовах одержавлення гуманітарної науки за тоталітарного ладу будь-які її теорії й концепції обов'язково були пов'язані з пануючою ідеологією, а іноді навіть впливали на розвиток та впровадження важливих концептів останньої. При формуванні деяких наукових конструкцій вирішальне слово для гуманітаристики мали постулати Й.Сталіна, що було пов'язано зі значенням і місцем вождя у тоталітарній системі радянського взірця. Культ його особистості склався в СРСР упродовж тривалого часу й підносився на новий щабель з кожною новою «перемогою» радянських людей на різних «фронтах». Різноманітні звершення і досягнення народів радянської імперії з кожним разом все більш і більш видавалися як результат «мудрого» керівництва «кормача радянського народу». Культ Й.Сталіна досяг апогею, як відомо, у повоєнний період, оскільки всі вирішальні звитяги над вермахтом були приписані генералісімусу і у свідомості радянських людей вікторія у цій страшній війні пов'язувалася передусім з особистістю вождя. Один із провідних чиновників відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) Д.Шепілов декларував у великій пропагандистській статті, що була опублікована у газеті «Правда» (11 серпня 1947 р.) і відповідала інструкціям, складеним в агітпропі, таке: «ім'я великого Сталіна» є символом «богатырської могутності народу, його перемог, його слави, його нових творчих планів»¹.

Виходячи з міркувань подальшого закріплення свого іміджу – реноме нібито всезнаючої і всюди присутньої «надлюдини» Й.Сталін намагався максимально охопити різні ділянки життєдіяльності, зокрема, висловити «останнє слово» теоретика марксизму в різних галузях науки. Будь-які міркування «живого бога» (як усні, так і письмові) набували сакрального статусу, а нові його теоретичні праці поповнювали «золотий фонд» марксизму (нехай і звільгаризованого), який, своєю чергою, був «священною короною» більшовиків. Праці Й.Сталіна, відтак, набували доктринального значення, а їх головні положення директивно впроваджувалися, як методологічні вказівки, до гуманітарних галузей науки.

Ще в довоєнні часи почав закріплюватися статус вождя як головного марксистського авторитета в царині теорії «нації», а в кінці 1940-х рр. цей статус набув остаточного закріплення. Із національними питаннями були пов'язані й нові міркування Й.Сталіна, висловлені ним під час так званої лінгвістичної дискусії літа 1950 р. з приводу теорії М.Марра. Дані міркування стосувалися водночас і питань утворення народів і народностей, тобто – питань етногенезу, а не націогенезу². Відтак, постулати вождя надали поштовх новій актуалізації етно-

* Юсова Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** Збір частини матеріалу здійснено як реалізація гранту Американської ради наукових товариств (ACLS).

генетичних³ досліджень і визначили шляхи теоретичної перебудови етногенетики, що проводилася у зв'язку з викоріненням із цієї дисципліни марристських конструкцій. Варто зауважити: на нашу думку, сталінська націологічна теорія була на межі «територій» науки та ідеології, оскільки дану теорію слід розглядати і як наукові фундовані тези, і як ідеологічні постулати (такими вони неблаганно ставали в ситуації культу особи Й.Сталіна).

У сталінський період етногенічна⁴ проблематика кілька разів набувала посиленої актуальності (власне, етногенетичні дослідження не сходили з порядку денного роботи науковців-гуманітаріїв упродовж 15 років, тобто від кінця 1930-х до першої половини 1950-х рр.), але при цьому щоразу те чи інше вирішення методологічних і загальнотеоретичних питань не мало повного й логічного завершення, а також офіційної санкції на отримання науково й політично визнаного легітимного статусу марксистської теорії етногенезу. Попередні дослідження з цього питання показують необхідність більш поглиблено вивчення й з'ясування впливу Й.Сталіна на розвиток радянської етногенетики на початку 1950-х рр. і, зокрема, на процес легітимації концепції давньоруської народності. Предметом нашого дослідження є висвітлення значення постулатів Й.Сталіна в галузі націознавства для останньої спроби радянських науковців сталінської доби створити загальноприйнятну офіційну теорію етногенезу. Втім, це значення і всі основні проблеми перебудови етногенетики достатньо репрезентативно проявилися на першому етапі цієї ідеологічної кампанії (хронологічно – це літо 1950 р. – зима 1950–1951 рр.). Вказаними хронологічними рамками й обмежується дана стаття. Остання хронологічна межа пов'язана з проведенням ряду наукових конференцій і нарад, які підвели перші підсумки теоретичної перебудови етногенетики у зв'язку з упровадженням сталінських постулатів та разом накреслили подальші перспективи розвитку названої галузі.

Отже, перше завдання даної статті – це розгляд передумов, що призвели до фактичного відродження міждисциплінарного «пошуку етногенезу», подібного тому, який відбувався в кінці 1930-х – у першій половині 1940-х рр. Розгляд перших наслідків перебудови на етногенетичному «фронті» у «світлі сталінських творів із питань мовознавства», які виявилися, зокрема, у постановці питання стосовно поновлення комплексної співпраці радянських вчених – представників різних гуманітарних дисциплін, становить друге завдання нашої статті. Третє завдання полягає у з'ясуванні впливу постулатів Й.Сталіна на легітимацію так званої теорії «народності», зокрема – давньоруської.

Тема студії ще не була предметом спеціального вивчення, однак є кілька дотичних праць, які стосуються деяких нюансів упровадження сталінських постулатів із мовознавства до гуманітаристики, або де розкриваються окремі аспекти легітимації концепції давньоруської народності⁵. Для вирішення завдань нашої статті задіяні як опубліковані, так і не опубліковані джерела. Перші з них являють собою здебільшого матеріали різних академічних засідань, нарад, сесій, що проходили в 1950 р. – на початку 1951 р., і які надруковані на шпальтах фахових періодичних видань АН СРСР, а також опубліковані дослідження науковців. Архівні джерела – це матеріали, що відображають відповідні аспекти роботи академічних інститутів. У зв'язку з тим, що тема даної статті зовсім не розроблена в науковій літературі, автор намагалася якомога докладніше передавати зміст джерел, оскільки вони не є достатньою мірою відомі науковому загалу, задля чого довелось звернутися до методу репрезентативного цитування джерел або їх щільного переказу. Автор вважає, що узагальнення і висновки зроблені нею, є лише першою спробою інтерпретації фактографії цієї теми, а тому не претендують на вичерпність.

I

Перед тим, як безпосередньо приступити до висвітлення предмета нашого дослідження, коротко розглянемо попередні етапи історії радянської етнології. Фактичне започаткування етнологічних досліджень у СРСР дослідники відносять до періоду кінця 1930-х рр., насамперед, як реакцію на зовнішньополітичні виклики – пропаганду расових доктрин пангерманізму в нацистській інтерпретації. Водночас стимулом для студій у галузі походження народів стала робота над першими томами багатотомної колективної академічної праці «Історія СРСР» (каталізатором створення якої також були політичні причини)⁶. Головною методологічною основою (принаймні задекларованою) етнологічних досліджень слугувала т. зв. глотогонічна⁷ теорія академіка М.Марра, що видавалася за новітнє досягнення марксизму⁸. Власне, як зазначав на першій нараді з питань етнології (вересень 1938 р.) головуючий, історик-медієвіст О.Удальцов, «нове вчення про мову» М.Марра якраз і є «незамінним знаряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям»⁹. Практично всі провідні етнологіки у своїх дослідженнях цього періоду тією чи іншою мірою застосовували в методологічному плані основні постулати теорії М.Марра. Так, наприклад, концепція східнослов'янської етнології¹⁰ М.Артамонова – П.Третьякова, котра була побудована на узагальненні й інтерпретації археологічного матеріалу, у теоретичному аспекті спиралася на вчення М.Марра¹¹.

Варто коротко розглянути основні положення глотогонічної теорії, суть якої зводилася до того, що одні й ті ж самі мови можуть виникати за одних і тих самих умов соціально-економічного характеру¹². Походження будь-якої етнічної культури пов'язане з певними соціально-економічними стадіями розвитку культури в цілому¹³. Індоевропейські, тюркські, фінно-угорські та інші мови зринували з яфетичних мов при переході на нову глотогонічну стадію як наслідок створення нових господарсько-суспільних умов. Нові етноси з якісно новими культурами й мовами стрибкоподібно поставали також як продукт схрещень різних етносів та їхніх мов¹⁴. Національність М.Марр проголошував «перехідним ступенем розвитку людства», тим самим заперечуючи етнос як вічну категорію¹⁵. Водночас він вважав, що людству з ранньої історії властива класова структура саме в силу постійного групового змішання. Академік-лінгвіст категорично стверджував, що будь-яка мова є передусім класовою, тож яфетидологія (створена ним нова наука) «заперечує існування некласових мов»¹⁶. Однак, як слушно відзначає сучасний український мовознавець Ю.Мосенкіс, М.Марр називав класами будь-які соціальні групи¹⁷. Із цим пов'язувалася ідея вченого-мовознавця про певну тотожність понять «етнічний» і «соціальний», зокрема, він вважав, що «в багатьох давніх суспільствах різні верстви репрезентували різні етноси»¹⁸.

Оскільки радянські етнологіки не були (і не могли бути!) комплексними спеціалістами, будучи фахівцями в якійсь певній галузі гуманітаристики (мовознавство, історія, археологія, етнологія тощо), то поставало питання щодо організації міждисциплінарних досліджень як необхідної умови подальшого розвитку етнології. Вже тоді, наприкінці 1930-х рр., розпочався «колективний пошук етнології» (як іронічно висловлювався, щоправда, з приводу подій початку 1950-х рр. американо-російський дослідник Ю.Сльозкін). Керуючись міркуваннями комплексного вирішення етнологічних питань та з метою координації зусиль науковців у 1938 р. була організована міждисциплінарна комісія з проблем етнології при Відділенні історії й філософії АН СРСР (далі – ВІФ)¹⁹. Як до війни (1941 р.), так і під час неї декілька разів відбувалися окремі сесії цієї комісії, утім етнологічна проблематика, як правило, обговорювалася також і на сесіях ВІФ²⁰. На одній із сесій комісії з проблем етнології (серпень 1942 р.) її голова О.Удальцов у методологічній доповіді запропонував теоретичні основи

нової галузі науки²¹. Спроби виробити загальну теорію етногенетики вживали й інші науковці (для прикладу, С.Юшков²²). Уже тоді в деяких працях акцент у методології етногенетичних досліджень робився на положеннях «класиків» марксизму, почесне місце серед яких посідав Й.Сталін²³. Проте й на кінець 1940-х рр. фахівці констатували, що етногенетична теорія в радянській науці має значні прогалини й не є, власне кажучи, розробленою²⁴.

Вивчення етногенічної проблематики (особливо в галузі походження східних слов'ян і російського народу) тривало протягом 1940-х рр.²⁵, а результати поточних досліджень обговорювалися під час різних засідань і сесій наукових установ²⁶. Варто зауважити, що таке теоретичне питання, як уживання етнокатегорії «народність» стосовно більш ранніх періодів етногенезу практично не стало предметом широкої дискусії. Хоча в такому сенсі використовували цей термін М.Артамонов, О.Удальцов і С.Юшков²⁷, але критика знайшла лише В.Мавродіна, який вдався до цього при означенні етноспільноти східних слов'ян у давньоруську добу у своїй відомій монографії «Утворення давньоруської держави»²⁸. У критичному відгуку провідного московського історика М.Рубінштейна йшлося про невідповідність застосування етнокатегорії «народність» до реалій давньоруської доби. Історіограф відзначав, що народність (у рецензії помилково вжито слово «народ») «більш складне й більш пізнє явище, яке виникає, коли вже існує усвідомлення себе «народом»»²⁹. Очевидно, що М.Рубінштейн дотримувався букви сталінського вчення, де термін «народність» застосовувався лише для означення етноспільнот у період утворення централізованих держав у Східній Європі. Для атрибутування етноспільноти східних слов'ян давньоруського періоду, на думку вченого, правильніше вдаватися до терміну «народ» (для означення цього народу він вживав на російській мові прикметник «русский», але у сенсі – східнослов'янський, а не російський)³⁰.

Зауважимо, що офіційний авторитет для радянських істориків – академік Б.Греков – у повоєнний час (як і раніше) послідовно застосовував словосполучення «русский народ»³¹ (прикметник «русский» у тому ж значенні, що і М.Рубінштейн), тим самим подаючи приклад решті науковців. Нагадаємо, що окрім Б.Грекова й інший представник радянської академічної еліти – академік М.Державін (до того ж ще й один із не багатьох офіційних фахівців із проблем східнослов'янського етногенезу), також вдавався до застосування терміна «народ» («русский народ») стосовно східних слов'ян у давнину³².

Відтак і В.Мавродін відмовився (до часу) від використання етнокатегорії «народність» в означеному вище сенсі³³. Проте у 1947 р. було опубліковано кілька праць, підготовлених (деякі навіть тоді й видано) в першій половині 1940-х рр., де було подано цей термін таки з приводу реалій етногенезу рабовласницького й феодального суспільств³⁴. Напевно дані публікації спричинили деяку нестабільність ситуації на етнокатегоріальному «фронті» в кінці 1940-х рр. Так, наприклад, провідний етнолог П.Кушнер не міг чітко визначитися із вжитком цього поняття³⁵. Усе ж таки він схилився до того, що народності утворюються, починаючи з феодальної доби³⁶. Інший етнолог, М.Каммарі, визначав терміни «народ» і «народність» як етнографічні категорії, що передують нації³⁷. На відміну від П.Кушнера, М.Каммарі вважав, що народності можуть бути утворені «шляхом об'єднання й злиття окремих племен на базі розкладу первісного ладу й утворення класового, рабовласницького та феодального суспільств»³⁸. Тоді ж терміном «народність» щодо східнослов'янської спільноти давньоруської доби скористався історик К.Базилевич³⁹.

Посилена актуалізація досліджень у галузі етногенезу почалася в 1949 р. – рік 70-річчя Й.Сталіна, коли вперше була опублікована його стаття «Національне питання й ленінізм» (написана ще в 1929 р.)⁴⁰. Етногенічна проблематика була піднята на вищій щабель актуалізації, передусім, у зв'язку з публікацією

статті, адже чергові твори «корифея марксистсько-ленінської теорії» викликали благоговійний пієтет⁴¹. Як це вже стало традицією, по всьому СРСР відбулися різноманітні заходи з метою обговорення та популяризування названої сталінської праці (а наразі – і всієї його теорії «нації»). Ілюстрацією може слугувати проведення в стінах Інституту історії України АН УРСР теоретичної конференції під назвою «Сталін про формування народності й нації на Сході Європи»⁴².

Отже, не дивно, що теоретичні питання етногенезу «у світлі праць Сталіна» були порушені в 1949 р. й на початку 1950 р. низкою науковців, зокрема, П.Кушнером⁴³, М.Каммарі⁴⁴, О.Удальцовим⁴⁵ та ін. Щоправда, О.Удальцов, як і раніше, особливо виділяв працю Й.Сталіна «Марксизм і національне питання», зокрема зазначаючи: «Радянська наука в основу вивчення питань походження племен, народів і націй покладає єдино наукову теорію марксизму-ленінізму й, насамперед, ті положення, котрі були висловлені нашим великим вождем і учителем товаришем Й.В.Сталіним у його славнозвісній праці «Марксизм і національне питання»»⁴⁶. На основі розвитку сталінських положень О.Удальцов подає таке визначення поняття «етногенез» – це «походження народів, складний процес злиття різних племен в одну народність (виділено – *Н.Ю.*)»⁴⁷. Очевидно, що таке трактування етногенезу допускало складання народності в період переходу від родового до класового суспільства й, у будь-якому випадку, у період, не обов'язково пов'язаний із переходом державності з форми феодалної роздробленості до централізації. Таким чином, етнічна спільність східнослов'янських племен у давньоруську добу цілком підпадає під найменування «народність». Власне, О.Удальцов так далі й зазначає. При цьому, він називає цю народність – **давньоруською**⁴⁸, з якої в подальшому процесі складання постали білоруський, російський і український народи⁴⁹.

Ще до початку дискусії з приводу «марксизму в мовознавстві» в історичній періодиці виступив із програмною статтею⁵⁰, присвяченою питанням походження й етнічного розвитку російського народу, один із фундаторів концепції давньоруської народності історик В.Мавродін⁵¹ (який, власне, уже мав публікації на цю тему в попередні роки⁵²). Ленінградський професор у цій статті, зокрема, знову повернувся до використання найменування «народність» стосовно означення етнічної спільності східних слов'ян давньоруської доби.

Попередня «компанійщина» в галузі етногенетики, пов'язана з ювілеєм Й.Сталіна й опублікуванням зазначеної вище статті вождя, «плавно» переросла (1950 р.) у новий виток актуалізації й активізації етногенетичних досліджень, викликані інспірованою «згори»⁵³ дискусією з приводу теорії радянського лінгвіста академіка М.Марра. Дискусія, яка відбувалася на шпальтах «Правди» в травні – липні 1950 р., остаточно лягла в задане річище після виходу у світ першої статті Й.Сталіна («Щодо марксизму в мовознавстві») в газеті «Правда» від 20 червня. Майже відразу після закінчення «вільної» дискусії вийшла брошура Й.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», де були зібрані статті вождя і його відповіді на листи, надруковані на шпальтах названої газети в червні – серпні 1950 р.⁵⁴ Мета цієї та інших «вільних» і «творчих» дискусій сталінської доби полягала, як слушно відзначає сучасний російський дослідник Б.Ілізаров, «у публічному й урочистому увіковіченні чергової офіційної догми»⁵⁵. Безпрецедентність проведення «наукової» дискусії на сторінках головного пропагандистського рупора режиму – газети «Правда» – піднімало на вищий щабель її суспільно-політичне значення, а, відтак, і проблем, що стали предметом «вільної» полеміки⁵⁶. Безпосереднім результатом дискусії стала ліквідація провідного статусу «нового вчення про мову» М.Марра як у мовознавстві, так і в деяких суміжних науках, передусім – у сфері історіописання (особливо в галузі походження народів).

У СРСР інтенсивно розгорнулися «вільні» й «творчі» диспути з питань побудови наукової роботи у «світлі сталінських творів із питань мовознавства»,

до яких залучалися багато наукових колективів⁵⁷. Зрозуміло, що міркування «живого бога» не ставилися під сумнів (як у середньовічній схоластиці поза критикою були біблійські істини). Предметом диспуту могло бути лише трактування певних «істин» відповідно до конкретної ситуації.

Ураховуючи таке значення постулатів Й.Сталіна для радянської гуманітаристики, слід зупинитися на розгляді тих його положень, що безпосередньо стосуються етногенетики. Подальший хід ідеологічної кампанії й реагування на неї науковців показав, що радянська етногенетика розвивалася не тільки «у світлі сталінських творів із питань мовознавства», а ширше – «у світлі сталінського вчення про мову й націю». Дійсно, окрім праць вождя, що ввійшли до книги «Марксизм і питання мовознавства», доктринальна значущість зберігалася за попередніми працями «класика» з національного питання – статтями «Марксизм і національне питання» (1913 р.)⁵⁸ і «Національне питання й ленінізм» (написана в 1929 р., а опублікована в 1949 р.).

Надзвичайне значення для радянської етногенетики мали передусім міркування Й.Сталіна з приводу нації зі статті «Марксизм і національне питання». Тут, зокрема, було дано класичне визначення нації: *«Нація є історично усталена стійка спільність людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психологічного складу, що проявляється в спільності культури. При цьому само собою зрозуміло, що нація, як і всяке історичне явище, підлягає законові зміни, має свою історію, початок і кінець»*⁵⁹. Згідно зі Й.Сталіним, нації виникають під час переходу від феодалізму до капіталізму; «чистих» націй не буває, вони «складаються з різних рас і племен»⁶⁰. Він трактував «націю» – як історичне поняття, а «плем'я» – як етнографічне. Що ж стосується термінів «народність» та «національність», то Й.Сталін уживав їх синонімічно, в основному згідно з тогочасними радянськими енциклопедіями й словниками⁶¹. Термін «народність» Й.Сталін застосовував на означення етнічних спільностей, які утворюються при переході зі стану феодальної роздробленості до централізованої держави.

Із праці «Національне питання й ленінізм» радянські націологи та етногенетики також могли дещо взяти на «озброєння». Це, скажімо, міркування Й.Сталіна про буржуазні й соціалістичні нації, умови їх виникнення тощо. Проте і в цій статті було одне висловлювання вождя, котре полюбляли радянські теоретики «народності». Так, у Й.Сталіна йшлося про те, що *«елементи нації – мова, територія, культурна спільність тощо – упали не з неба, а створювалися поступово ще в докапіталістичну добу. Однак ці елементи знаходилися в зародковому стані й у кращому випадку представляли з себе лише потенцію в сенсі можливого утворення нації в майбутньому за певних сприятливих умов»*⁶². Із цього сталінського «меседжу» науковці виводили ознаки народності як не до кінця виробленої нації, а оскільки вираз «докапіталістична доба» дозволяв (згідно з принципом – «що не заборонено, то дозволено») хронологічно відносити до цієї доби всі інші суспільні формації, то дехто з радянських вчених мав законне право створювати етногенетичні конструкції, в яких етнокатегорія «народність» застосовувалася й при описі етногенічних процесів у робласницьку й феодальну добу. Зародження народності, таким чином, визначалося як період переходу від родового до класового суспільства. Утім, це ж саме можна було вивести ще зі статті «Марксизм і національне питання», що, власне, і було зроблене О.Удальцовим у 1942 р. у загальнотеоретичній доповіді⁶³, а В.Мавродіним у 1945 р. у конкретному дослідженні, присвяченому утворенню давньоруської держави й, зокрема, етногенезу слов'ян (у тому числі східних)⁶⁴.

Так звана сталінська «теорія народності» отримала свій розвиток у циклі його праць «Марксизм і питання мовознавства». Якщо в попередніх статтях Й.Сталіна вживання етнокатегорії «народність» до більш ранніх періодів етно-

генезу було відсутнє й натяки на це можна було роздивитися подібно тому, як щось розглядається у «тьмяному дзеркалі» (відоме порівняння апостола Павла), то у творах із названого циклу таке вживання було вже цілком самоочевидним і прийнятним. Це означало – Й.Сталін мовчазно погодився з тими радянськими вченими, які на свій страх і ризик розвивали етногенічну теорію «класика» й застосовували у своїх працях термін «народність» (в означеному вище розумінні) ще до виходу творів вождя з питань мовознавства. Нижче наведемо основні «меседжі» Й.Сталіна з цієї тематики з названого циклу.

У першій статті циклу – «Щодо марксизму в мовознавстві», що вийшла 20 червня 1950 р. в газеті «Правда», і де йшлося передусім про хибність віднесення мови до надбудовних явищ стосовно економічного базису, а також про загальнонародний (а не класовий, як у М.Марра) характер мови – Й.Сталін, згадуючи рабовласницькі й феодальні імперії, визнає існування в них **народностей** (виділено – Н.Ю.), які мали свої загальнонародні мови⁶⁵. Причому Й.Сталін підкреслює наступне: такі мови були притаманні не всьому населенню певної імперії, адже останні *«не могли мати єдиної для імперії й зрозумілої для всіх членів імперії мови. Вони становили конгломерат племен і народностей, котрі жили своїм життям і мали свої мови»*⁶⁶. Він має на увазі ті окремі народності певної імперії, які *«мали свою економічну базу й мали свої мови, що давно склалися»*⁶⁷. Цікаво, що Й.Сталін до того ж обмовляється, подібно до В.Мавродіна⁶⁸, визнаючи наявність місцевих діалектів і говірок у складі єдиної спільної мови народності, а це, однак, не заперечує існування єдиної мови⁶⁹. Уже наведеної зауваги «корифея» було достатньо для легітимації етнокатегорії «народність» при описі етногенічних процесів у давні періоди історії людства, а також і для легітимації поняття «давньоруська народність» зокрема. Не суперечила цьому й інша теза Й.Сталіна (з відповіді на лист монголознавця Г.Санжеева, який працював в Інституті сходознавства АН СРСР) про те, що бувають процеси, *«коли єдина мова народності, що ще не стала нацією через відсутність необхідних економічних умов розвитку, зазнає краху внаслідок державного розпаду цієї народності, а місцеві діалекти, які не встигли перемолотися в єдиній мові, – оживають і дають початок утворенню окремих самостійних мов»*⁷⁰. Цей сталінський пасаж цілком відповідає, наприклад, міркуванням В.Мавродіна стосовно основних причин розпаду давньоруської народності й мови, зокрема, висновкам лєнінградського історика з приводу незавершеності процесів формування названої народності, що їх він виклав у статті, котра вийшла напередодні лінгвістичної дискусії⁷¹.

Винятково цікаві спостереження й висновки можна отримати зі зробленого Б.Ілізаровим огляду різних редакцій та чернеткових варіантів статті вождя «Щодо марксизму в мовознавстві», які зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії. Так, стає відомим, що з деяких причин Й.Сталін відмовився включити до остаточного варіанту названої статі свою схему періодизації розвитку російської мови. Між тим, у контексті цієї періодизації, він торкнувся питання про утворення руської⁷² (=давньоруської) народності. Й.Сталін, починаючи свою схему, висловив наступну тезу стосовно розвитку «русского языка»: *«а) від родоплемінної мови, що склалася ще задовго до епохи рабства, коли руська мова ще мало відрізнялася від інших слов'янських мов – до мови «Слова» ... (кінець 12 століття). Це вже не родоплемінна мова, а мова різних племен, котрі стали руською народністю»* (виділено – Н.Ю.), *що відділилися від інших слов'янських мов і стали самостійними»*⁷³. Отже, згідно з тогочасним сталінським розумінням деяких питань етногенезу «русского народа», на момент появи «Слова о полку Ігоревім», тобто на період феодальної роздробленості Київської Русі, існувала давньоруська (руська) народність (з контексту зрозуміло, що йдеться не про великоруську народність). Очевидно й таке:

якби ці сталінські міркування були опубліковані, вони зробили би непотрібною, наприклад, майбутню полеміку (першої половини 1950-х рр.) радянських науковців стосовно того, чи розпалася давньоруська народність із державним (централізованим) розпадом Київської Русі у XII ст. і, в будь-якому випадку, однозначно легітимізували поняття «народність» з приводу означення етнічної спільності східних слов'ян давньоруської доби.

Хоча процитована вище сталінська теза не була опублікована, однак важливим є те, що архівні джерела свідчать про сприйняття Й.Сталіним на момент підготовки названої статті до друку (початок 1950 р.) поняття «руська народність» в означеному контексті. Це, імовірно, єдиний випадок, що його можна навести, спираючись на джерела, про негласне позитивне ставлення Й.Сталіна до однієї з центральних ідей концепції давньоруської народності. Однак розробники концепції про це, скоріше за все, нічого не знали й виходили у своїх теоретичних побудовах, усе ж таки, з опублікованих праць вождя. Утім, не слід виключати й того, що науковцям, у зв'язку з імовірною циркуляцією серед партійного й академічного керівництва інформації з приводу позитивного ставлення «корифея радянської науки» до названої концепції, хоча б не перешкождали.

Отже, ці та інші (опубліковані) «меседжі» Й.Сталіна в умовах «культу особи» набували доктринального значення та надавали, таким чином, ключові постулати для створення оновленого теоретичного фундаменту етногенетики, зокрема, в частині теорії «народності». Сталінські постулати спричинили специфічну революцію в етногенетиці й активізували дослідження відповідних питань академічними інститутами гуманітарного профілю⁷⁴. Один із тогочасних радянських дослідників «народності», український історик і етнолог К.Гуслистий, підкреслював, що праці вождя з циклу «Марксизм і питання мовознавства» разом із його попередніми творами «Марксизм і національне питання» та «Національне питання й ленінізм» дають «міцну теоретичну базу для справжнього історичного розв'язання проблем етногенезу, зокрема етногенезу слов'янських націй»⁷⁵.

II

У липні 1951 р., відразу після завершення лінгвістичної дискусії на шпальтах газети «Правда», майже у всіх гуманітарних інститутах АН СРСР відбулися засідання розширених партійних зборів або вчених рад⁷⁶. Одним із перших було розширене партійне засідання Інституту історії АН СРСР, початкове засідання якого пройшло 4 липня (останній день, в який у газеті «Правда» друкувалися дискусійні статті, у т.ч. стаття Й.Сталіна «До деяких питань мовознавства»), а друге – 6 липня⁷⁷. Найбільше значення стосовно накреслення напрямків і перспектив перебудови історичної науки «у світлі творів Й.Сталіна з питань мовознавства» мала доповідь під час цього зібрання одного з офіційних речників радянського історіописання члена-кореспондента АН СРСР Г.Панкратової. За формою наукова промова (її назва – «Статті товариша Сталіна «Щодо марксизму в мовознавстві» й «До деяких питань мовознавства» та завдання радянських істориків») була досить яскравою й полемічною, де детально розглядалися «помилки» М.Марра у відповідності до їх критики (звісно – «непомилкової») Й.Сталіним. У центрі уваги доповіді Г.Панкратової стояли якраз питання етногенезу, що його вона називає не інакше, ніж «так званий». Ті радянські вчені, хто займався питаннями «так званого етногенезу», найбільш «базували свої наукові дослідження на висновках або на використанні методу Марра», – діагностує дотеперішнє становище етногенетики Г.Панкратова⁷⁸. Вже з цих пасажів вченої зрозуміло таке: вона скептично ставилася як до самого поняття «етногенез»⁷⁹, так і до дисципліни, що його вивчає, тобто – етногенетики.

Якраз твердження М.Марра про класовість мови, на думку Г.Панкратової, створили основну плутанину в питаннях походження народності й нації. Це ж стало й головною причиною «безплідності» з цих питань самого М.Марра з його установкою щодо класового генезису етнічних культур, класової генези етносу взагалі⁸⁰. Власне, як стверджує Г.Панкратова, саме М.Марр висунув проблему етногенезу як таку і, в його дусі, у подальшому її вирішували деякі радянські історики (вчена має на увазі істориків у широкому сенсі, інакше кажучи – істориків, археологів, етнографів та ін.)⁸¹. У першу чергу серед останніх Г.Панкратова виділяє О.Удальцова – головного радянського теоретика етногенетики, що очолював комісію АН СРСР із питань етногенезу і який поклав в основу своїх досліджень у цій галузі саме глотогонічну концепцію М.Марра⁸². Вчена вказує наступне: О.Удальцов у своїх етногенетичних працях зробив «спробу об'єднати висловлювання класиків марксизму-ленінізму з питань мови й нації з висновками теорії Марра про мову», про що, власне, той і сам зазначає у своїй доповіді «Теоретичні основи етногенетичних досліджень» (серпень 1942 р.)⁸³. Розробляючи нову дисципліну – етногенетику – О.Удальцов аргументував необхідність комплексних підходів стосовно вирішення питань походження народів, тобто сукупність висновків археологічної, лінгвістичної, антропологічної, етнографічної та історичної наук і їх взаємний контроль. Утім, попри залучення для конструювання теорії етногенетики положень праці Й.Сталіна «Марксизм і національне питання», марристські побудови з приводу класовості, схрещення й стадіального розвитку мов, що їх використав О.Удальцов, не дали йому можливості, на думку Г.Панкратової, вирішити питання «правильно»⁸⁴. Урешті-решт, вчена закликає О.Удальцова «достатньо чітко пояснити свою позицію в цьому принциповому питанні»⁸⁵.

Окрім О.Удальцова, персональної критики (у зв'язку з використанням у своїх етногенетичних працях теорії М.Марра) в доповіді Г.Панкратової зазнав академік-славист М.Державін⁸⁶. Надалі вчена зупинилася на критиці відповідних розділів (про походження національних мов і народностей) колективних творів (опублікованих або підготовлених до друку) – підручників з історії ряду республік СРСР. Вона відзначила, що в деяких з них, усе ж таки, помітні спроби відходу від постулатів «нового вчення про мову». Так, у підручнику з історії Грузинської СРР зазначається, що в процесі схрещення різноманітних грузинських племен уже в глибокій давнині склалося національно-культурне ядро (картлі), мова якого стала в подальшому єдиною національною мовою усього народу. А в курсі історії Молдавії (що на той момент ще не був надрукований) указується таке: «існує можливість простежити виникнення в межах великих територій етнокультурних утворень, що мають деякі спільні риси, які відрізняють їх від сусідів, але в той же час складаються з цілої низки окремих груп»⁸⁷. Подібні немарристські підходи спостерігаються й у новому виданні «Історії Казахської РСР». Водночас, зазначає Г.Панкратова, усі ці підходи обґрунтовані далеко недостатньо, а питання про походження народностей і утворення мови тієї чи іншої народності розроблено досить погано.

Підбиваючи підсумки своєї доповіді, Г.Панкратова поставила перед радянськими істориками завдання розгортання широких вільних дискусій із названих у доповіді питань, оскільки «лише в розгортанні вільних наукових дискусій, лише на основі критики й самокритики ми дійсно зможемо досягнути творчих успіхів у науковій площині»⁸⁸. Зазначені слова вченої, власне, є парадоксом анонімних висловлювань «від редакції», що передували першій статті з циклу лінгвістичної дискусії. Ці вирази пізніше повсякчас повторювалися радянськими науковцями в різних працях і під час різних наукових сесій.

Під час обговорення доповіді Г.Панкратової ряд науковців також торкнулися питання етногенезу. Так, член-кореспондент АН СРСР, директор Інституту іс-

торії матеріальної культури (далі – ПМК) О.Удальцов (за сумісництвом також і науковий співробітник Інституту історії) не зовсім погодився з оцінкою колеги стосовно того, що він намагався у своїх працях поєднати марксизм із марризмом, оскільки він не займався мовознавством, а спирався лише на археологічний матеріал. Вчений указав на велику провину лінгвістів, які не допомогли історикам, підкресливши необхідність «внутрішньої й зовнішньої перебудови на основі вказівок товариша Сталіна»⁸⁹. Виступ етногенетика прокоментував професор М.Машкін, який, зокрема, не зрозумів у чому конкретно полягає теза О.Удальцова з приводу того, що вивчення проблем походження народів зайшло в «глухий кут», тобто, тим самим історик закликав свого колегу ширше розкрити власні (та інших етногенетиків) помилки в зазначеній галузі⁹⁰. У цьому М.Машкіна підтримав віце-президент АН СРСР академік В.Волгін, який указав на незадовільний характер самокритики О.Удальцова, оскільки той «не знайшов у собі сміливості прямо й чесно визнати свої помилки»⁹¹. Академік також згадав і статтю директора Інституту етнографії АН СРСР С.Толстова, надруковану в газеті «Правда» від 4 липня 1950 р., де той недостатньо розкрив свої помилки.

Приблизно одночасно з партійними зборами в Інституті історії відбулися засідання секторів ПМК і відкриті партійні збори⁹². Виступаючи вказували на процвітання культури М.Марра в інституті, численні помилки співробітників, що їх вони допустили у своїх працях (у тому числі з питань етногенезу) під впливом концепцій цього лінгвіста-сходознавця і його учнів. Директор ПМК О.Удальцов, стисло зупинившись на власних помилках, пообіцяв у недалекому майбутньому піддати їх більш докладній критиці. Один із провідних археологів слов'яно-русиств і етногенетиків П.Третьяков зазначив, що деякі вчені плутали питання етногенезу й глотогенезу; до того ж невільно уявлення М.Марра щодо розвитку мови переносили на процеси етногенезу. Вони вважали, що мова й культура це одне й те саме, а процес глотогенезу – частина загального поступального розвитку культури (це випливало з маррівського положення про надбудовний характер мови). П.Третьяков відзначав таке: дані маррівські положення пов'язані з буржуазним мовознавством, зокрема, назвавши при цьому О.Шахматова, який нібито також ототожнював розвиток слов'янських племен і мов. Наприкінці археолог риторично наголосив на тому, що праці Й.Сталіна створюють міцне підґрунтя для справжнього наукового контакту істориків і мовознавців, котрого досі не було⁹³.

Інший виступаючий на партійному зібранні в ПМК професор С.Кисельов (російський дослідник історії археології О.Формозов стверджує, що С.Кисельов «визначав політику в археології 1945–1955 роках»⁹⁴) зосередив увагу присутніх на питанні про складання народностей, яке, на його думку, є надзвичайно важливим і яке порушене у творах Й.Сталіна. В останніх, як зауважує професор, «ясно показане місце народностей в історичному процесі», а справа археологів, істориків, етнографів і мовознавців проілюструвати конкретні шляхи складання народностей і особливості їх розвитку⁹⁵. У виступі С.Кисельова передусім ідеться про народності часів рабовласництва й феодалізму (цьому формаційному й хронологічному етапу відповідає утворення та розвиток давньоруської народності, згідно з поглядами фундаторів цієї концепції).

Наприкінці липня того ж року відбулася розширена вчена рада Інституту етнографії АН СРСР, де були піддані обговоренню питання, порушені в доповіді «Значення праць Й.В.Сталіна з питань мовознавства для розвитку радянської етнографії», що її виголосив директор цього закладу С.Толстов⁹⁶. Серед питань, які потребують перегляду «у світлі сталінських творів», етнолог особливо виділив питання етногенезу. Він констатував залежність від методології М.Марра багатьох етногенетиків, серед яких – і свою. На його думку, марристські погляди на етногенетичні процеси залишалися до останнього часу домінуючими в цій

галузі науки, хоча усе ж таки радянські вчені виходили з історичних, етнографічних і археологічних даних і «намагалися спертися на методологію марксизму-ленінізму, на сталінську теорію націй»⁹⁷. Однак вплив поглядів М.Марра і його учнів проникав до етногенетичних праць через посередництво лінгвістичного матеріалу в тій формі, що її створювали представники «нового вчення про мову», оскільки інших мовознавчих праць, де б розглядалися питання етногенезу просто не існувало⁹⁸.

Хоча теорія М.Марра «глибоко порочна», але це не означає, зауважив С.Толстов, що слід повернутися до прамовної теорії. Етнолог запропонував у зв'язку з цим нову гіпотезу з приводу походження мовних сімей. Прикметно, що він використав як теоретичну настанову положення Й.Сталіна зі статті «Щодо марксизму в мовознавстві» про родові мови. Це перший приклад оперативного реагування науковців на зміну ситуації в царині етноглотогенетики внаслідок сталінської критики марризму. Суть гіпотези зводилася до наступних міркувань. Родові мови в процесі тривалого спілкування між родами зближуються і, як наслідок, утворюється характерна для раннього (доплемінного) родового ладу первісна лінгвістична безперервність, при якій відсутні чіткі лінгвістичні межі. Коли ж формуються племена й союзи племен, відбувається розрив цієї безперервності. Племінні мови формуються шляхом концентрації тих ознак, що превалюють – вони характерні для мов територій, де відбувається формування племені чи союзу племен. Під час цих процесів відбувається відмирання специфічно характерного для окремих родів, а спільне – для тих родів, що об'єднуються – отримує розвиток, збагачуючись новоутвореннями, притаманними всьому племені або союзу племен. Таким чином, мови племен і союзів племен виокремлюються із первісної лінгвістичної безперервності, а це призводить до того, що мови розходяться й виникають чіткі лінгвістичні межі. За висновком С.Толстова, основи спільності сучасних мовних груп (сімей) беруть свій початок у цій давнішій епосі й склалися впродовж кількох тисячоліть, починаючи з виникнення родових мов⁹⁹. Дана гіпотеза директора Інституту етнографії викликала зацікавлення серед присутніх, але ґрунтовна полеміка відбулася значно пізніше. Зауважимо, що зазначена гіпотеза однаковою мірою відповідає поглядам як прихильників відстоювання існування єдиної мови народності, так і противникам цього.

Можливо, саме під час цієї доповіді С.Толстов запропонував намітити нові шляхи розробки питань етногенезу у відповідності до положень Й.Сталіна¹⁰⁰. Одним із таких шляхів мала стати організація Інститутом етнографії міждисциплінарної дискусії з методології етногенетичних досліджень, яку планувалося провести вже на початку 1951 р.¹⁰¹ Під час обговорення доповіді С.Толстова виступив представник Інституту мовознавства Б.Горнунг, який, подібно до П.Третьякова, закликав присутніх до співпраці етнографів і лінгвістів. Якщо вжити вираз Ю.Сльозкіна – до співпраці в «колективному пошуку етногенезу»¹⁰². Враховуючи радянське визначення етногенезу – етногенез є «історичний процес складання тієї чи іншої етнічної спільності, тобто формування її антропологічних, лінгвістичних і етнографічних особливостей», то, очевидно, і «пошук» його повинен вестися загальними зусиллями антропологів, лінгвістів і етнографів¹⁰³.

Варто вказати, що практично відразу по закінченню лінгвістичної дискусії (травень – липень 1950 р.) Президія АН СРСР доручила академікам-секретарям Відділення літератури й мови та ВІФ В.Виноградову й Б.Грекову (відповідно), а також директорів Інституту етнографії С.Толстову розробити форми координації роботи інститутів названих відділень¹⁰⁴.

Диспути науковців із приводу переборення впливу теоретичних підходів школи М.Марра й накреслення шляхів перебудови в галузі етногенетики «у світлі творів Й.Сталіна з питань мовознавства» тривали восени 1950 р. Так,

названі проблеми були порушені в доповіді П.Третьякова «Праці Й.В.Сталіна про мову й мовознавство і питання етногенезу» та при її обговоренні під час чергового засідання сектору етногенезу ІМК, що відбулося 21 вересня 1950 р.¹⁰⁵ У диспуті з приводу названої доповіді завідуючого сектором брав участь, зокрема, і директор ІМК О.Удальцов, який, згідно з липневою заявою, зробив спробу розібрати власні «помилки», допущені ним у працях з етногенезу. У зв'язку з новим положенням вождя щодо мови як окремої категорії (не надбудовної, і не базисної), О.Удальцов запропонував зробити уточнення поняття «етногенез», але обмежився тим (можливо, лаконічність викликана записом стенографістки), що зазначив – це поняття є складним і включає в себе категорії теорії мови й теорії культури¹⁰⁶.

Припускаємо, що складові частини доповіді П.Третьякова ввійшли до його статті, опублікованої в жовтневому числі журналу «Вопросы истории». Ця стаття («Деякі питання походження народів у світлі творів Й.В.Сталіна про мову й мовознавство») відкривала номер¹⁰⁷. Автор ставив перед собою завдання розібрати деякі найважливіші теоретичні й фактичні помилки в галузі етногенезу, допущені радянськими істориками, археологами й етнографами внаслідок некритичного ставлення до поглядів академіка М.Марра¹⁰⁸. Відтак у статті було піддано критиці праці М.Артамонова, М.Державіна, В.Мавродіна, А.Окладникова, С.Толстова, О.Удальцова й самого автора. Археолог зосередився при розгляді помилок на таких питаннях, як некритичне сприйняття маррівської теорії стадіальності й невірне розуміння ролі та характеру схрещень в етногонічному процесі¹⁰⁹.

Виходячи з праць Й.Сталіна, П.Третьяков констатував, що всі принципові помилки вчення М.Марра беруть початок із постулату про мову як надбудову над економічним ладом суспільства. Це такі помилки, як положення про класовий характер мови; теорія стадіального розвитку мови від одного якісного стану до іншого (цей розвиток ніби-то відбувається шляхом революційних «вибухів» або «стрибків»); ігнорування вивчення мовних груп. Усе це, на думку П.Третьякова, створювало плутанину в дослідженнях про походження народів¹¹⁰. Усе ж таки основним джерелом цієї плутанини П.Третьяков називає теорію стадіальності, згідно з якою мова в ході історичного процесу зазнає якісних змін подібно до того, як стара надбудова змінюється на нову. Із цього положення випливало, що сучасним мовам і етнічним групам передували інші мови й етнічні групи. Перехід з одного стану в інший відбувався за рахунок стрибка або вибуху. Головною ж вадою у поглядах М.Марра П.Третьяков уважав те, що «вони перебували в кричущій суперечності з історичними фактами, не відображали дійсного історичного розвитку народів і мов, перебували в суперечності з істинною стадіальністю – зміною суспільно-економічних формацій»¹¹¹.

П.Третьяков відзначав, що задовго до виходу книги «Марксизм і питання мовознавства» його колега О.Удальцов керувався працями Й.Сталіна з національного питання. Так, саме з останніх О.Удальцов виводив свої теоретичні положення про появу нових «етнічних рис», котрі виникають під час переломних, критичних періодів в історії племен і народностей, «коли відбуваються корінні зміни в суспільному ладі та ідеології»¹¹². Як переломні періоди О.Удальцов указував період зародження класового суспільства, коли з племен склалися народності¹¹³. Отже, П.Третьяков ніби дає зрозуміти, що ще з попередніх праць Й.Сталіна можна було вивести положення про застосування етнокатегорії «народність» стосовно давніх періодів в етногенезі. Очевидно, також, наступне – П.Третьяков уміло захищав свого колегу-етногенетика.

Невірна оцінка ролі схрещень, згідно з П.Третьяковим (відповідно до міркувань Й.Сталіна), полягала в тому, що вони «розглядалися М.Марром як одна з основних причин появи нових слів, граматичних форм і, нарешті, нових мов,

що відбувалося нібито шляхом стрибка, вибуху»¹¹⁴. Проте, як указував Й.Сталін, схрещення мов «є довготривалий процес, що відбувається сотні років. Тому ні про які вибухи не може бути тут і мови»¹¹⁵. Схрещення мов, як переказує Й.Сталіна П.Третяков, зовсім не призводить до появи нової мови, що не схожа на жодну із мов, які схрестилися. До того ж у мовній історії мало місце не лише схрещення, але й подрібнення («племена й народності подрібнювалися й розходилися, змішувалися й схрещувалися»¹¹⁶). Маррівська теорія схрещення, як зазначає П.Третяков, «направляла увагу мовознавців переважно на вивчення окремих елементів у мовах, що належали до різних груп (сімей), а вивчення споріднених груп мов усіяко третирувалося, розглядалося як прояв теорії «прамови»¹¹⁷. Водночас мовна спорідненість деяких націй (наприклад, слов'янських) не викликає сумніву, – вказує Й.Сталін¹¹⁸.

Під час «творчих» і «вільних» дискусій у зв'язку з викоренням «залишків і рецидивів помилкових теорій і уявлень, пов'язаних з антимарксистськими поглядами М.Я.Марра»¹¹⁹, серйозній критиці були піддані попередні провідні фахівці в галузі етногенетики (М.Артамонов, М.Державін, В.Мавродін, С.Толстов, П.Третяков, О.Удальцов¹²⁰ та ін.). У дусі принципів «більшовицької непримиренності» до ідеологічних помилок, що поєднувала в собі критику й самокритику, на різних зібраннях вчені викривали один одного, а також вдавалися до «каяття» у власних помилках¹²¹. Так, наприклад, один із фундаторів радянської етногенетики директор ІМК О.Удальцов був звинувачений у помилках своїм заступником по Ленінградському відділенню академіком А.Окладниковим (готовим, за словами О.Формозова, «писати і говорити що завгодно і про що завгодно»¹²²) під час засідання вченої ради ІМК 22–23 листопада 1950 р. (де головував О.Удальцов! – Н.Ю.¹²³). У доповіді А.Окладникова «Праці товарища Сталіна з питань мовознавства й завдання радянських археологів» посилено акцентувалася думка про те, що О.Удальцов, очоливши у свій час (1939 р.) комісію з питань етногенезу при ВІФ АН СРСР, яка займалася проблемами походження народів загалом і народів СРСР зокрема, перейнявся положеннями вульгаризаторської теорії М.Марра. А.Окладников не заперечував, що О.Удальцов у своїх працях робить спроби узагальнити власні висновки й теоретичні установки. Утім, як зазначає академік, усі ці праці є спробою об'єднати висловлювання класиків марксизму-ленінізму з питань мови й нації з висновками теорії Марра¹²⁴.

Далі А.Окладников наводить досить розлогі цитати з праць свого колеги-етногенетика. Сам новоявлений опонент визнає, що О.Удальцов комплексно підходить до студіювання проблем етногенезу та аргументовано доводить доцільність утворення особливої дисципліни – етногенетики. О.Удальцов намагався, виходячи з висловлювань Й.Сталіна, у тому числі зроблених ним і в останній праці – «Марксизм і питання мовознавства»¹²⁵, а також, використовуючи постулати інших класиків марксизму, визначити основні поняття етногенетики, такі, як плем'я, народ, народність або національність і нація¹²⁶. Водночас ідеться й про те, що в напрацюваннях О.Удальцова це завдання не знайшло достатньої розробки, оскільки він слідом за М.Марром дотримувався помилкових поглядів, коли теорія походження та розвитку етносу трактувалася, базуючись на висхідній тезі – дані процеси потрібно осягати від множинності до єдності тощо.

А.Окладников закидає О.Удальцову й те, що той, намагаючись вирішити складне питання походження великоруського народу, а також інших слов'янських і неслов'янських народів, уже в готовому вигляді сприйняв маррівську категорію народу. Згідно з академіком, значення помилок О.Удальцова набуває ще глибшої гостроти, оскільки він мав статус визнаного керівника радянських вчених, задіяних у галузі етногенетики, він «направляв їх діяльність методологічно своїми загальними вказівками та впливаючи на них прикладом своїх власних побудов, що виходили з учення М.Я.Марра»¹²⁷.

Попри такі звинувачення (в умовах, наприклад, 1930-х рр. вони призвели б до тяжких наслідків...), О.Удальцов залишився директором ІМК і мав змогу брати участь у підготовці дискусійної сесії з питань етногенезу і етногенетики, а також виступити безпосередньо й під час сесії, хоча критика його праць тривала. Подібне можна сказати й про директора Інституту етнографії С.Толстова, а також директора Інституту слов'язознавства (і, за сумісництвом, завідуючого сектором етногенезу ІМК) П.Третьякова¹²⁸. Це свідчить про те, що сталінський режим більше дорожив кадрами науковців (тут доречно нагадати довоєнний вислів Й.Сталіна про те, що «в нас незамінних людей немає», який, таким чином, був підданий певній ревізії), розуміючи, що без них неможливо створити потрібні наукові теорії (у даному випадку в етногенетиці). Зрозуміло, що саме провідні вчені, фахівці у своїй галузі (а не дилетанти з владних структур) є продуцентами нових теорій та концепцій, наукової думки взагалі¹²⁹. Окрім того, слід мати на увазі, що партійне керівництво не сумнівалося в лояльності до режиму радянських істориків, які були або перевиховані (радше залякані) в комуністичному дусі (старше покоління), або сформувалися як науковці вже в радянський час, а тому (керівництво) мало надію на виправлення ними відповідних «помилочок» (маючи до того ж на кожного з них «компромат»)¹³⁰.

III

Важливою подією серед заходів, де обговорювалися шляхи перебудови в ділянці етногенетики, стала Всесоюзна етнографічна нарада, підготовлена й проведена Інститутом етнографії. Нарада відбулася 23 січня – 3 лютого 1951 р., а серед її робочих секцій діяла й секція з етногенезу. У першій доповіді, що її вголосив під час пленарного засідання С.Толстов, зазначалося наступне. Одним із найперших завдань етнографів «є викоринення порочних, ідеалістичних концепцій М.Я.Марра з питань мовознавства», що справили вплив на такі важливі розділи етнографії, як історія первісного суспільства й проблематика етногенезу. У цьому плані «інститут керується сталінською теорією нації й, зокрема, геніальними творами Й.В.Сталіна «Національне питання й ленінізм» і «Марксизм і питання мовознавства»»¹³¹ (це ж завдання було озвучене й у доповіді М.Чебоксарова).

Велике зацікавлення й жваве обговорення викликала доповідь М.Чебоксарова «Сучасний стан і чергові завдання вивчення проблем етногенезу у світлі праць Й.В.Сталіна з питань мовознавства». Вчений вказав, що в розумінні радянських дослідників проблеми етногенезу охоплюють етногенічні процеси впродовж всієї історії людства, тобто «від доби первісно-суспільного ладу до сучасного часу, коли формування окремих народів може відбуватися й в умовах капіталістичного, і в умовах соціалістичного суспільства»¹³². Вкотре (як це робили різні науковці, починаючи з кінця 1930-х рр.) доповідач наголосив, що проблеми етногенезу є комплексними за своєю суттю й можуть бути вирішені тільки в процесі колективної праці істориків (особливо етнографів і археологів), мовознавців, антропологів та ін.¹³³ На думку М.Чебоксарова, саме етнографії належить одне з найважливіших місць у розробці питань етногенезу, оскільки вона досліджує історію формування культурної специфіки народу, що тісно пов'язана з історією формування самого народу¹³⁴.

Зупинившись на критиці помилок радянських етногенетиків, пов'язаних із впливом глотогонічної теорії М.Марра, етнолог перерахував у зв'язку із цим основні «шкідливі» положення «марристів»: фантастичні «революційні вибухи» в розвитку мови; переоцінка історичної ролі племінних і мовних схрещень; відкидання положень міграційної теорії; ігнорування мовної спорідненості між близькими народами. Доповідач рекомендував присутнім звернути особливу увагу на розробку питання щодо історичної спільності формування всіх слов'ян¹³⁵ (про необхідність розробки цього питання прозоро натякав Й.Сталін¹³⁶).

Під час обговорення даної доповіді деякі виступаючі також піддали критиці прорахунки етнографів у галузі етногенетики (вказувалося, наприклад, що етнографи не використовували у своїх дослідженнях лінгвістичний матеріал), у тому числі помилки самого М.Чебоксарова. Із приводу невикористання лінгвістичного матеріалу взяв слово С.Толстов, який зазначив (подібно до липневого, 1950 р., виступу О.Удальцова), що це провина не стільки етнографів, скільки мовознавців – останні зовсім не займалися питаннями етногенезу, хоча на кожній сесії з питань етногенезу (маються на увазі сесії кінця 1930-х – першої половини 1940-х рр.) їх запрошували до участі як у роботі сесій, так і в етногенетичних дослідженнях. С.Толстов це пояснював двоюко – або лінгвісти розуміли «хибність маррівських настанов, але не наважувалися чи не бажали підняти голос критики проти цих помилкових положень, свідомо їх замовчуючи», або вони не мали змоги займатися етногенетичними питаннями на основі методології М.Марра¹³⁷.

Питання етногенезу порушувалися й у виступах інших учасників наради. Так, у доповіді провідного антрополога М.Левіна («Основні проблеми й чергові завдання радянської антропології») зазначалося, що наразі широко розгорнулося дослідження в галузі етнічної антропології у зв'язку з необхідністю вирішення питань етногенезу, а фольклорист В.Чичеров указав на важливість використання матеріалу народно-поетичної творчості для вирішення означених питань¹³⁸. За підсумками наради була ухвалена резолюція, в одному з параграфів якої (3-му) наголошувалося, що праця Й.В.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» є «теоретичною й методологічною основою для ліквідації впливу марризму в етнографії»¹³⁹, а в 6-му параграфі – що цей твір поставив «перед радянськими етнографами завдання рішення подолання впливу послідовників М.Марра у вивченні історії походження народів». Важливими тут називалися такі вказівки «великого корифея радянської науки»: «всі сучасні нації склалися з різних рас і племен»; у процесі свого історичного розвитку «племена й народності подрібнювалися й розходилися, змішувалися та схрещувалися»¹⁴⁰.

У резолюції також йшлося про необхідність комплексного вивчення історії походження народів із залученням, окрім етнографічних, лінгвістичних, археологічних, антропологічних і історичних матеріалів. До числа найважливіших завдань у галузі етногенезу належало продовження й поглиблення вивчення походження «великого русского народа», а також споріднених із ним інших слов'янських народів. Актуалізація цих питань у резолюції пов'язувалася «із завданням боротьби з антинауковими, расистськими й космополітичними «теоріями» етногенезу, що розповсюджені в буржуазних країнах (особливо в США та в Англії)»¹⁴¹. Нарешті, у передостанньому параграфі резолюції учасники наради схвалили рішення Інституту етнографії «щодо проведення творчих дискусій», зокрема з питань методології етногенетичних досліджень¹⁴². З ініціативи Інституту етнографії підготовка такої міждисциплінарної дискусії («наукової сесії») була включена до плану науково-дослідної роботи інших академічних інститутів гуманітарного профілю¹⁴³.

Одна з перших спроб «колективного пошуку етногенезу» в умовах нової актуалізації етногенетичних досліджень, а саме етногенезу «русского народа», відбулася під час теоретичної конференції «Основні етапи етнічної історії російського народу» (2 лютого 1951 р.), що її провів сектор історії народів СРСР Інституту історії АН СРСР¹⁴⁴. У дебатах із приводу доповіді В.Мавродіна (в основі якої лежала стаття лєнінградського історика початку 1950 р.¹⁴⁵, проте перероблена «у світлі сталінських творів із мовознавства») взяли участь історики, археологи, етнографи, мовознавці й історики мистецтва (всього 20 науковців¹⁴⁶). Для диспуту В.Мавродін представив сім тез, де акумулювалася характеристика кожного з семи етапів етнічного розвитку російської народності й нації.

Для нашої теми цікаві перші чотири тези. У першій із них, зокрема, йшлося про те, що період родового ладу «був часом найбільшої мовної, а, відповідно, і етнічної спільності слов'ян, оскільки мова є найважливішим інструментом людського спілкування, яка визначає етнічну належність»¹⁴⁷. Зазначимо, що більш категорично про мову як найголовнішу ознаку етносу В.Мавродін писав ще у монографії «Утворення давньоруської держави» (1945 р.), де він наголошував, що народність – поняття етнічне, тому-то при вивченні «давньоруської народності» потрібно досліджувати питання етнічного порядку, іншими словами, «у першу чергу – мовного». На його думку, «...зміни в бік єдності в етнокультурному вигляді руського (=східнослов'янського – Н.Ю.) населення Східної Європи йдуть передусім по лінії встановлення єдності в мові, оскільки мова – основа народності»¹⁴⁸. Варто зауважити, що перша теза не зовсім впливала зі сталінського вчення про народність, оскільки Й.Сталін, хоча й приділяв мові велике значення у своїх працях із мовознавства, однак це було викликано предметом обговорення. Ніде в працях Й.Сталіна не знайти подібних висловлювань про мову й народність, як у В.Мавродіна. Й.Сталін справді першою ознакою спільності етносу називав мову, але ж не вважав її основою народності й такою, що визначає етнічність. Отже, лєнінградський історик продовжував ототожнювати процеси етно- й глотогенезу, хоча такі погляди були розкритиковані під час різних диспутів ще в липні 1950 р.

У другій тезі В.Мавродіна йшлося про те, що під час розселення слов'ян на теренах Східної Європи відбувалося схрещення їхніх племінних мов із мовами неслов'янських племен. Із цього процесу переможцем виходили мови східних слов'ян, що й призвело до їх відокремлення від решти слов'янських мов і племен. По суті ця теза відповідала аналогічним сталінським положенням із праці «Щодо марксизму в мовознавстві»¹⁴⁹, але ж в останній йшлося про суто мовні, а не етногенічні, процеси, а тому й ця теза В.Мавродіна була, очевидно, обмеженою. Утім, зауважимо, що іноді сталінські міркування викладалися досить загально, а при застосуванні до конкретних випадків етногенезу їх можна було розуміти подібно до пророцтв давньогрецького дельфійського оракула, тобто інтерпретувати по-різному.

Хоча в третій тезі, де йшлося про утворення давньоруської народності, зазначалося, що вона утворилася внаслідок багатьох чинників (соціально-економічних і політичних), однак і тут передусім стверджувалося: «племена східних слов'ян склалися в єдину давньоруську народність зі спільною для всієї держави мовою»¹⁵⁰. Лише в четвертій тезі не згадувалися мовні процеси – тут зазначалося, що феодальна роздробленість детермінувала розпад єдиної давньоруської народності, а головну роль у цьому розпаді відіграли наслідки татаро-монгольської навали.

Найбільше увагу присутніх на конференції науковців у тезах В.Мавродіна привернула проблема народності взагалі й давньоруської зокрема. Це передусім було викликано тим, що у зв'язку з останніми сталінськими творами легітимізувалося застосування етнокатегорії «народність» стосовно давніших періодів етногенезу. Усі виступаючі вказали на обмеженість теоретичної бази концепції В.Мавродіна, що була представлена в доповіді (залишається незрозумілим, наскільки доповідь відповідала тезам, оскільки вони дійсно створюють уявлення про обмеженість теоретичної бази В.Мавродіна, чого не можна сказати про статтю 1950 р., що, власне, мала бути покладена в основу доповіді 1951 р.), адже остання побудована майже винятково на лінгвістичному матеріалі. Така односторонність, як відзначали опоненти, призвела до неповного й неточного теоретичного визначення народності. З їхніх слів, дефініція В.Мавродіна зводилася до того, що мовна спільність, яка є основою етнічної спільності, у різні періоди доповнюється спільністю території, культури й політичного життя, а під час

складання народності в націю – спільністю економічною. Опоненти, виходячи зі сталінського вчення про націю, уважали (подібно до О.Удальцова), що «народність навіть на ранніх етапах свого утворення обов'язково характеризується певними елементами спільності економічної, спільності мови, території й психічного складу, що виявляє себе в сфері культури»¹⁵¹, тобто тими самими ознаками спільності, як і нація. Зрозуміло, що при цьому потрібно враховувати різний ступінь спільності на різних етапах розвитку народності й нації.

У зв'язку з проблемою ступенів спільності народностей історик східних мов монголознавець Г.Санжеев (той самий, хто був одним із учасників лінгвістичної дискусії, а також писав листа Й.Сталіну й отримав відповідь від адресата на шпальтах газети «Правда» від 2 серпня 1950 р.) порушив питання щодо характеру спільної економічної бази, яка мала місце в давньоруській державі, на відміну від імперій Карла Великого й Цезаря. Що конкретно зазначив Г.Санжеев, з інформаційного звіту невідомо, але враховуючи те, що, згідно з поглядами В.Мавродіна, економічна спільність – це переважно ознака, яка характеризує народність під час перетворення її в націю, то, очевидно, Г.Санжеев із цим не погоджувався. Як указувалося, усі опоненти (тобто й монголознавець також), вважали, що народність характеризується всіма ознаками, які притаманні й нації, тільки менш стійкими. Це означає, що Г.Санжеев висловився стосовно існування певного ступеня економічної спільності народності в період Київської Русі (на відміну від згаданих імперій). Інакше для чого йому було взагалі порушувати це питання та ще й у порівняльному контексті? Згадаймо, що Й.Сталін у статті «Щодо марксизму в мовознавстві» зауважив – імперії Карла Великого й Цезаря не мали спільної економічної бази, необхідної для існування єдиної народності й мови¹⁵².

Критикуючи ту частину доповіді В.Мавродіна, яка стосувалася початків східного слов'янства, дослідник історії Росії XVII ст. О.Новосельський відзначив, що доповідач допустив методологічну помилку, яка призвела до відродження теорії прабатьківщини. О.Новосельський також не погодився з тим, що положення про розвиток етносу від подрібненого стану до єдності належить до числа «хибних» поглядів М.Марра. Адже з висловлювання Й.Сталіна про етапи розвитку мови («від мов родових до мов племінних, від мов племінних до мов народностей і від мов народностей до мов національних»¹⁵³) очевидно, що етнос розвивається до найбільшого стану єдності. До цього ж належало зауваження В.Пашута з приводу неаргументованості тези В.Мавродіна стосовно того, що прадавнина є періодом найбільшої мовної й культурної спільності слов'ян. Виходячи з того, що народність є категорією класового суспільства і її складання відбувається паралельно з розкладом первіснообщинних відносин, а він (у відповідності з дослідженнями Б.Рібакова) розпочався ще в IV ст., то, як зауважив В.Пашута, формування давньоруської народності слід поставити у зв'язок із формуванням східнослов'янської народності, адже поява першої з них буде історично не підготовленою. З іншого боку, на думку В.Пашута, не слід протиставляти великоруську народність давньоруській, оскільки розвиток російського народу тривав безперервно з часів Київської Русі, а великоруська народність являла собою певний етап розвитку давньоруської народності. Цей погляд розвивав і Г.Санжеев¹⁵⁴. Очевидно, що вони (зокрема В.Пашута) не могли відкидати «саму можливість існування давньоруської народності», як це помилково зазначає сучасний український дослідник Л.Залізник¹⁵⁵.

Виступаючи в обговоренні, зокрема, історики мови Г.Санжеев і В.Сидоров (зауважимо, що останній уже тоді готував за дорученням Інституту мовознавства доповідь із проблеми давньоруської народності для методологічної дискусії з питань етногенезу¹⁵⁶) піддали критиці уявлення В.Мавродіна про те, що давньоруська народність була вже сформованою й стійкою спільнотою. Однак вони

виходили не з того, що зовсім відкидали її існування (як їх висловлювання трактує Л.Залізник¹⁵⁷), а з того, що це не відповідало вченню Й.Сталіна. На їх думку, навіть нація не відразу складається як стійка спільнота, адже вона формується тривалий час¹⁵⁸. Саме цим пояснюється те, що обидва мовознавця обстоювали таку тезу: племінні особливості й діалекти не зникли за час існування Київської Русі. Науковці вказували, таким чином, на незавершеність формування єдиної народності й спільної мови, але з цього зовсім не випливає, що вони відкидали сам процес складання давньоруської народності.

У зв'язку з тим, що опоненти В.Мавродіна намагалися похитнути його уявлення про стійкість і завершеність формування давньоруської народності й народності взагалі, вони порушили й наступні питання, що їх вирішення видається критикам існування давньоруської народності таким, яке заперечує саме існування названої народності. Так, Г.Санжеев цілком слушно зауважує, що «якби в Київській Русі племінні відмінності й діалекти стерлися до певного нівелюючого рівня, то ніяка монгольська навала, ніяка феодална роздробленість не змогли би призвести до виділення з єдиної давньоруської народності трьох хоча й споріднених, але окремих народностей»¹⁵⁹. Вчений також вказував (із ним погоджувалися історики В.Пашуто й О.Зимін), що ще «в Київській Русі були в наявності ті три різновиди східнослов'янської єдності (виділено – Н.Ю.), котрі в подальшому дали початок трьом східнослов'янським народностям: російській, українській і білоруській»¹⁶⁰. Зрозуміло, що вживання ними виділеного нами словосполучення, є не запереченням існування давньоруської народності і її єдності, а лише запереченням вищого ступеню цієї єдності (і стійкості).

Не зовсім ясно, з яких причин В.Мавродін удався до такого заострення, адже від початку висунення своєї концепції (1945 р.) він цілком розумно вказував і аргументував незавершеність процесів складання давньоруської народності¹⁶¹. Це ж саме стосується відповідних положень його статті 1950 р., що лягла в основу доповіді¹⁶². Тому в заключному слові на конференції він легко погодився переглянути питання «про ступінь єдності й спільності народності Київської Русі»¹⁶³.

Ураховуючи ту обставину, що дослідна тема ленінградського історика була однією із найважливіших серед комплексу тогочасних тем етногенетики, логічно було розраховувати на те, що вчений буде задіяний у подальших етногенетичних сесіях і нарадах. Однак цього не відбулося, оскільки В.Мавродін у 1951–1953 рр. був підданий гонінням – спочатку його усунули з посади завідуючого кафедрою історії СРСР, а потім узагалі звільнили з Ленінградського університету й водночас виключили з лав КПРС¹⁶⁴. Отже, В.Мавродін, хоча й був одним із фундаторів концепції давньоруської народності, але саме в ті роки, коли вона активно впроваджувалася до наукового вжитку у зв'язку із суголосністю деяким положенням сталінських творів у галузі мовознавства, він не мав жодного впливу на її запровадження (інакше думає Л.Залізник) і, тим більше, не міг бути «на коні» в цій ситуації (як «творчо» розвиває помилкові твердження Л.Залізняка філолог Г.Півторак¹⁶⁵).

У звіті Інституту історії за 1951 р. було зазначено, що дана конференція «показала необхідність спільної роботи істориків, археологів та етнографів для вирішення у світлі вказівок товариша Сталіна основних проблем історії російської народності й нації, а також нації і народностей СРСР»¹⁶⁶. А колега В.Сидорова мовознавець Б.Горнунг, що був присутній на конференції, через кілька днів на першому засіданні в Інституті етнографії в рамках підготовки до міждисциплінарної методологічної дискусії з питань етногенезу свідчив про повну необізнаність науковців стосовно того, що відбувається в інших галузях гуманітарних наук¹⁶⁷. Це стало ще одним підтвердженням необхідності координації зусиль вчених в галузі етногенетики задля того, щоб вирішити, зрештою, теоретичні проблеми.

Варто зазначити, що у часі теоретична конференція в Інституті історії збіглася з передостаннім днем роботи Всесоюзної етнографічної наради й за тиждень передувала першому засіданню з циклу підготовчих зібрань до об'єднаної академічної сесії з методології етногенетичних досліджень.

Названа сесія-нарада стала однією з найважливіших акцій під час останнього «сплеску» актуалізації етногенетичних досліджень, що з 1951 р. вже проходили під методологічним гаслом «у світлі сталінського вчення про мову й націю»¹⁶⁸, і відбулася 29 жовтня – 3 листопада 1951 р., хоча спочатку її планували на початок року. Очевидно, подібне зволікання пов'язане з тим, що вивчення проблематики, яка стосується складних процесів виникнення етнічних спільнот, у тому числі загальнотеоретичних питань, було й залишається досить складним завданням для науковців; завданням, що не вирішується швидко й «з наскоку»¹⁶⁹, навіть на вимогу владних структур. Як цілком правомірно зауважував академік Б.Ґреков із приводу можливості вирішення питань етногенезу слов'ян, це такі «питання, над якими світова наука працює впродовж століть»¹⁷⁰.

Таким чином, до політичних і науково-теоретичних передумов, які створили необхідне підґрунтя для нової хвилі актуалізації й активізації етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр., слід віднести проведення «вільної» лінгвістичної дискусії з приводу вчення академіка М.Марра й сталінські статті з питань мовознавства, що з'явилися під час її проведення. У контексті розв'язаної ідеологічної кампанії, пов'язаної з викоренням залишків «хибної» теорії М.Марра, статті Й.Сталіна з невблаганністю визначили характер методологічної перебудови етногенетики. Деякі положення з творів Й.Сталіна, зокрема, легітимізували вживання етнокатегорії «народність» стосовно давніх періодів етногенезу (втім, це вживання спостерігається вже з 1949 р., але тоді воно ще не отримало офіційної санкції). У застосуванні до східнослов'янського етногенезу це призвело до легітимації поняття «давньоруська народність».

Сталінський варіант «оздоровлення» мовознавства відкрив перед лінгвістами перспективу занять етногенічною проблематикою й, відповідно, до співробітництва їх із представниками інших гуманітарних наук у галузі етногенетики. Як результат, знову, подібно до ситуації 1930-х рр., на перший план висувалося питання координації й спільної комплексної роботи науковців різних дисциплін.

Окремо слід зазначити, що хоча в умовах нової ідеологічної кампанії з приводу «марксизму в мовознавстві» майже всі провідні етногенетики зазнали жорсткої критики, але далеко не до всіх із них були застосовані серйозні репресивні заходи й вони мали можливість брати участь у подальшій роботі в зазначеній галузі. Викорінення ж марризму з етногенетики позбавляло її теоретичні конструкції опорних методичних елементів, що їх потрібно було замінити на нові відповідно до сталінського вчення про мову й націю. У зв'язку із цим академічне керівництво вирішило провести широку дискусію серед науковців – істориків, етнологів, мовознавців тощо, із метою вирішення теоретичних проблем походження народів. Хід і особливості її підготовки, проведення, аналіз конкретного застосування сталінського вчення в розробках етногенетиків, очевидно, є перспективним полем для вивчення в подальших наукових студіях.

¹ Див.: Шепілов Д. Советский патриотизм // Правда. – 1947. – 11 августа. – С.2–3. (Докладно про цю статтю дивись у монографії брянського дослідника історії історичної науки сталінської доби О.Дубровського: *Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.)*. – Брянск, 2005. – С.501–503).

² Утім, у радянській науці сталінської доби поняття «етногенез» вживали у вузькому і широкому значенні. У першому випадку мався на увазі історичний процес зародження та формування етносу, починаючи від роду й закінчуючи постанням народності, а в другому – етногенез включав у себе і процеси націогенезу.

³ Термін похідний від поняття «етногенетика», інакше кажучи – наукова дисципліна, що вивчає процеси етногенезу.

⁴ Термін, який виводиться від поняття «етногенез». Утім, у документах і наукових працях доби, що досліджується, терміни «етногенічний» і «етногенетичний» іноді не розрізнялися і вживалися синонімічно.

⁵ Алпатов В.М. История одного мифа. Марр и марризм. – Москва, 1991. – С.168–190; Слѣзкин Ю. Н.Я.Марр и национальные корни советской этногенетики. – С.48–82; Илизаров Б.С. Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №.4. – С.112–140; №5. – С.162–190; Его же. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 году // Там же. – 2004. – №.5. – С.179–213; Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. – К., 2004. – С.389–395; Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Укр. іст. журн (далі – УІЖ). – 2001. – №6. – С.72–77; Її ж. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // УІЖ. – 2006. – №4. – С.115–117; Её же. Легитимация понятия «древнерусская народность» // Проблемы славяноведения: Сб. статей и мат-лов. – Брянск, 2006. – Вып.8. – С.3–17.

⁶ Див.: Аксёнова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – №2. – С.86–104; Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – №3. – С.42–66; Юсова Н.М. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) // УІЖ. – 2005. – №4. – С.145–159; Її ж. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.195–238; Її ж. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006. – С.180–222.

⁷ Термін похідний від поняття «глотогонія», тобто – процеси виникнення і розвитку мов.

⁸ Див., напр.: Предисловие // Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании: Сб. ст. под ред. акад. В.В.Виноградова и Б.А.Серебренникова в 2-х ч. – Ч.1. – Москва, 1951. – С.3; Юсова Н.М. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М.Марра) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.15. – К., 2006. – С.168–189.

⁹ Совещание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн.6. – С.201.

¹⁰ Термін синонімічний терміну «етногенез», здебільшого вживався до середини 1940-х рр. по аналогії з терміном «глотогонія»

¹¹ Юсова Н.М. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М.Марра). – С.177–179. Оцінку методології П.Третьякова як маррівської див.: Илизаров Б.С. Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №4 – С.128.

¹² Див.: Быковский С.Н. Племя и нация в работах буржуазных историков и археологов и в освещении марксизма-ленинизма // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры (далі – Сообщения ГАИМК). – 1932. – №3-4. – С.4–18.

¹³ Див.: Монгайт А.Л. Возникновение и первые шаги советской археологии // История СССР. – 1963. – №4. – С.82.

¹⁴ Аксёнова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.90.

¹⁵ Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. – С.54.

¹⁶ Марр Н.Я. Язык и мышление. – Москва; Ленинград, 1931. – С.4, 18.

¹⁷ Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.405.

¹⁸ Там само. – С.376.

¹⁹ Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.204–205.

- ²⁰ Там само. – С.205.
- ²¹ Див.: Юсова Н. Теоретичні засади етногенетики та постановка питання про давньоруську народність у працях О.Удальцова першої половини 1940-х рр. // Український історичний збірник. – Вип.9. – К., 2006. – С.410–420.
- ²² *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.314–323; *Її ж.* Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 12, у 2-х ч. – Ч.І. – К., 2005. – С.105–140.
- ²³ Див., напр.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.304–323; *Її ж.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.257–275.
- ²⁴ Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза // Советская этнография (далі – СЭ). – 1949. – №3. – С.12.
- ²⁵ Див., напр.: Рабинович М.Г. Институт этнографии Академии наук в годы Великой Отечественной войны // Ин-т этнографии. Краткие сообщения (далі – КСИЭ). – 1946. – Вып.1. – С.113; Толстов С.П. Проблема происхождения индоевропейцев // Там же. – 1946. – Вып.1. – С.3–13; Удальцов А.Д. К вопросу о происхождении индоевропейцев // Там же. – 1946. – Вып.1. – С.14–18; *Его же.* Происхождение славян // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1947. – №7. – С.95–100; *Его же.* Основные вопросы этногенеза славян // СЭ. – 1947. – №VI–VII. – С.3–13; Мавродин В.В. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации // СЭ. – 1947. – №4. – С.84–103; Третьяков П.Н. Анты и Русь // СЭ. – 1947. – №4. – С.71–83; *Его же.* Восточнославянские племена. – Москва; Ленинград, 1948. – 184 с.; Артамонов М.И. К вопросу об этногенезе в современной археологии // Краткие сообщения ИИМК. – 1949. – Вып.29. – С.3–16; Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. – С.12–36 тощо. Див., також: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник-2003. – Вип.6. – К., 2004. – С.403–411.
- ²⁶ Наприклад, жвавому обговоренню була піддана книга П.Третьякова «Восточнославянские племена» під час засідання вченої ради ІМК у травні 1948 р. (див.: Монгайт А. Обсуждение книги П.Н.Третьякова «Восточнославянские племена» // ВИ. – 1948. – №9. – С.137–141; Артамонов М. К вопросу о происхождении восточных славян // Там же. – С.97–108; див. також автореферат доповіді П.Кушнера, заслуханої під час засідання групи загальної етнографії Інституту етнографії АН СРСР 14 грудня 1948 р. (Кушнер (Кнышев) П.И. Национальное самосознание как этнический определитель // КСИЭ. – 1949. – VIII. – С.3–9)).
- ²⁷ Див., напр.: Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.222, 259–263, 271–273.
- ²⁸ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.392–402.
- ²⁹ Рубинштейн Н.Л. Путанная книга по истории Киевской Руси // ВИ. – 1946. – №8-9. – С.112.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Див., напр.: Греков Б. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства. – Москва, 1946. – 60 с.; *Его же.* Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – Москва; Ленинград, 1946. – 960 с.; *Его же.* Киевская Русь. – Москва, 1949. – 510 с. тощо.
- ³² Див.: Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С.72.
- ³³ Там само. – С.72–73.
- ³⁴ Див.: Удальцов А.Д. Основные вопросы этногенеза славян. – С.3–13; *Его же.* Теоретические основы этногенетических исследований // СЭ. – 1947. – VI–VII. – С.301–303; Якубинский Л.П. Образование народностей и их языков // Вестник ЛГУ. – 1947. – №1. – С.139–153.
- ³⁵ Кушнер (Кнышев) П.И. Учение Сталина о нации и национальной культуре // СЭ. – 1949. – №4. – С.4–5; *Его же.* Национальное самосознание как этнический определитель. – С. 4, 9.

- ³⁶ Там же.
- ³⁷ *Каммари М.* Создание и развитие И.В.Сталиным марксистской теории нации // *ВИ.* – 1949. – №12. – С.68–69.
- ³⁸ Там же. – С.69.
- ³⁹ *Базилевич К.В.* История СССР от древнейших времён до конца XVII в.: Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП (б). – Москва, 1949. – С.102.
- ⁴⁰ *Сталин И.В.* Национальный вопрос и ленинизм // *Сталин И.В.* Сочинения: В 16 т. – Т.11: 1928 – март 1929. – Москва, 1949. – С.333–355.
- ⁴¹ Пор.: *Дубровский А.М.* Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). – С.367.
- ⁴² Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од.зб.165 (Тематичний план науково-дослідної роботи інституту за 1949 р.). – Арк.4.
- ⁴³ *Кушнер (Кнышев) П.И.* Учение Сталина о нации и национальной культуре // *СЭ.* – 1949. – №4. – С.3–19.
- ⁴⁴ Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф.457. – Оп.1. – Ед.хр.128. – Л.46–74; *Каммари М.* Создание и развитие И.В.Сталиным марксистской теории нации. – С.65–88.
- ⁴⁵ *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – Москва, 1950. – 22 с.
- ⁴⁶ Там же. – С.6.
- ⁴⁷ Там же. – С.17.
- ⁴⁸ Звісно це слово О. Удальцов вживав російською мовою з двома буквами «с», тобто – «древнерусская», що зовні складало уявлення про те начебто йдеться про давню російську народність, а не про давню спільну народність майбутніх східнослов'янських народів, що постали з неї.
- ⁴⁹ *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – С.18.
- ⁵⁰ Журнал, де публікувалася стаття В.Мавродіна, був підписаний до друку в травні 1950 р., коли дискусія на шпальтах газети «Правда» лише розпочалася. Див.: *Аллатов В.М.* История одного мифа. – С.161; *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.389.
- ⁵¹ *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа // *ВИ.* – 1950. – №4. – С.55–70.
- ⁵² *Мавродин В.В.* К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации. – С.84–103; *Его же.* Формирование русской нации: Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде. – Ленинград, 1947. – 40 с.; *Его же.* Начальный этап в истории русского народа и государства // *Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук.* [Сборник докладов]. – Ленинград, 1948. – С.80–104 та ін.
- ⁵³ Див., напр.: *Илизаров Б.С.* Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // *Новая и новейшая история.* – 2003. – №4 – С.112–140; №5. – С.162–190; *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.389–394.
- ⁵⁴ Існує безліч видань і перевидань багатьма мовами. Див., напр.: *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – Москва, 1950. – 48 с.
- ⁵⁵ *Илизаров Б.С.* Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // *Новая и новейшая история.* – 2003. – №5 – С.163.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С.77–78; *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.404.
- ⁵⁸ Існує багато видань Й.Сталіна, де вміщена дана стаття. Див., напр.: *Сталин И.В.* Марксизм и национальный вопрос // *Сталин И.В.* Марксизм и национально-колониальный вопрос. – Москва, 1937. – С.3–45.
- ⁵⁹ Там же. – С.11.
- ⁶⁰ Там же. – С.9.
- ⁶¹ Там же. – С.4–10. Див. з приводу розуміння терміну «народність» в енциклопедіях і словниках: *Юсова Н.М.* Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». – С.102–103.

⁶² *Сталин И.В.* Национальный вопрос и ленинизм. – С.336.

⁶³ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед.хр.1. – Л.1–11. Пор.: *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып.І: №6. – С.252–265.

⁶⁴ *Мавродин В.В.* Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – 432 с.

⁶⁵ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.10, 22.

⁶⁶ Там же. – С.10.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Пор.: *Мавродин В.В.* Образование древнерусского государства. – С.401.

⁶⁹ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.10.

⁷⁰ Там же. – С.37–38.

⁷¹ *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа. – С.62–63.

Аналіз положень В.Мавродіна щодо вказаних питань періоду 1945 р. див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в працях В.Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – Вип.І. – К., 2006. – С.259–260.

⁷² *Й. Сталін*, як і інші, вживав це слово російською мовою з двома буквами «с».

⁷³ *Илизаров Б.С.* Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №5 – С.187.

⁷⁴ *Юсова Н.М.* Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». – С.116–117.

⁷⁵ *Гуслистый К.Г.* Значення праць Й.В.Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки // Наукові записки ІУ. – Т.4. – К., 1952. – С.8.

⁷⁶ Див.: Статті товарища Сталіна по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – 1950. – Т.VII. – №4. – С.322–359.

⁷⁷ Там же. – С.322.

⁷⁸ Там же. – С.327–328.

⁷⁹ Слід зазначити, що поняття «етногенез» викликає скепсис у багатьох дослідників, оскільки точний зміст слова «генезис» (чи «генеза») не дуже ясний. Більше того, наприклад, відомий український діаспорний історик й історіограф, а в останній час дослідник еволюції сучасних уявлень про етнічні спільноти Л.Білас (див.: *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці // *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці. Білас Л. Криза нашого образу історії. – Львів, 2002. (Серія «Історики України». – С. 14)), зокрема, вважає, що слово «генеза» ідеально надається для ідеологізування, як про це докладно йдеться в одному з останніх його листів до академіка Я.Ісаєвича.

[**Н.В. Висловлюємо щиро вдячність Ярославу Дмитровичу за надану можливість ознайомитися з цим листом і використати дане міркування Л. Біласа.**]

⁸⁰ Статті товарища Сталіна по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук. – С.327, 329.

⁸¹ Там же. – С.329.

⁸² Там же. – С.330.

⁸³ Там же. – С.332.

⁸⁴ Там же. – С.332–334.

⁸⁵ Там же. – С.334.

⁸⁶ Там же. – С.334–335.

⁸⁷ Там же. – С.336–337.

⁸⁸ Там же. – С.340.

⁸⁹ Там же. – С.341.

⁹⁰ Там же. – С.342.

⁹¹ Там же. – С.343.

⁹² Там же. – С.349.

⁹³ Там же. – С.350.

⁹⁴ *Формозов А.А.* Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. 2-е изд., доп. – М., 2006. – С. 81-82.

⁹⁵ Статті товарища Сталіна по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук. – С.352.

- ⁹⁶ Там же. – С.354–356; *Жданко Т.А.* Работа Института этнографии Академии наук СССР в 1950 г. // СЭ. – 1951. – №2. – С.214. Перероблену стенограму доповіді С.Толстова у вигляді статті було опубліковано пізніше, однак у ній практично нічого не згадувалося про питання етногенезу (див.: *Толстов С.П.* Значение работ И.В.Сталина по вопросам языкознания для развития советской этнографии // СЭ. – 1950. – №4. – С.3–23).
- ⁹⁷ Статті товарища Сталина по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук. – С.354. Про ці деталі своєї промови 27 липня 1950 р. С.Толстов також згадує в іншій доповіді, що була виголошена в червні 1951 р. Див.: *Толстов С.П.* Итоги перестройки Института этнографии АН СССР // СЭ. – 1951. – №3. – С.7.
- ⁹⁸ Там же.
- ⁹⁹ Там же. – С.355.
- ¹⁰⁰ Подібне припущення можна зробити з огляду на контекст висловлювань С.Толстова під час доповіді 23 червня 1951 р. (див.: *Толстов С.П.* Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.9).
- ¹⁰¹ *Жданко Т.А.* Работа Института этнографии Академии наук СССР в 1950 г. – С.214.
- ¹⁰² *Слэзкин Ю. Н.Я.* Марр и национальные корни советской этногенетики. – С.70.
- ¹⁰³ Там же.
- ¹⁰⁴ Див.: О мероприятиях в связи с реализацией постановления Президиума о состоянии центральных органов языкознания Академии наук СССР // Вестник АН СССР. – 1950. – №8. – С.90.
- ¹⁰⁵ АРАН. – Ф.1909. – Оп.1. – Ед.хр.135. – Л.91–97.
- ¹⁰⁶ Там же. – Л.94.
- ¹⁰⁷ *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина // ВИ. – 1950. – №10. – С.3–18.
- ¹⁰⁸ Там же. – С.5.
- ¹⁰⁹ Там же. – С.18.
- ¹¹⁰ Там же. – С.6.
- ¹¹¹ Там же.
- ¹¹² *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып.1: №6. – С.258.
- ¹¹³ Там же. – С.259.
- ¹¹⁴ *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина. – С.11.
- ¹¹⁵ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.24–25.
- ¹¹⁶ Там же. – С.22.
- ¹¹⁷ *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина. – С.11.
- ¹¹⁸ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.28.
- ¹¹⁹ Такі формулювання пролунали, наприклад, під час звіту ВІФ АН СРСР за 1951 р. стосовно роботи ПМК (АРАН. – Ф.457. – Оп.1 (1945–1957 рр.). – Ед.хр.180. – Л.65).
- ¹²⁰ Див., напр.: *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина. – С.3–18; *Толстов С.П.* Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.8; *Греков Б.Д.* За осуществление задач, поставленных И.В.Сталиным в его работе «Марксизм и вопросы языкознания». – С.317.
- ¹²¹ Загальноприйнятим було вказувати як на ваду на «недостатню глибину критики й самокритики», як це було зроблено академіком Б.Грековим під час річного звіту за 1951 р. ВІФ АН СРСР (АРАН. – Ф.457. – Оп.1 (1945–1957 рр.). – Ед.хр.180. – Л.16).
- ¹²² *Формозов А.А.* Русские археологи в период тоталитаризма. – С. 82.
- ¹²³ Научный архив Института истории материальной культуры РАН (Санкт-Петербург). – Ф.312. – Оп.1 (1950 г.). – Ед.хр.318.
- ¹²⁴ Там же. – Л.45.
- ¹²⁵ Див.: *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – 22 с.
- ¹²⁶ НА ИИМК РАН (Санкт-Петербург). – Ф.312. – Оп.1 (1950 г.). – Ед.хр.318. – Л.46.
- ¹²⁷ Там же. – Л.47. Слід зазначити, що листопадова доповідь А.Окладникова згодом була визнана хибною. Це сталося вже наприкінці року під час відкритого засідання вче-

ної ради ПМК (28–30 грудня 1950 р.), яке було присвячене обговоренню завдань археологічної науки «у світлі творів товариша Сталіна» (див.: Греков Б.Д. За осуществление задач, поставленных И.В.Сталиным в его работе «Марксизм и вопросы языкознания» // Известия АН СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. VIII. – №4. – С.319).

¹²⁸ Цікаво, що П.Третяков написав власноруч в автобіографії для особової справи: «восени 1946 р. я був залучений на роботу в Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) як консультант з археології, етнографії й історії, у результаті чого відбувся мій переїзд з Ленінграду до Москви. Одночасно із цим я був звільнений від адміністративної роботи в ПМК, продовжуючи працювати там як старший науковий співробітник» (Научно-отраслевой архив Института археологии РАН. – Ф.Р-6. – Д.31. – Л.2).

¹²⁹ Ілюстрацією даного судження може послужити безпорадність компартійних функціонерів у вирішенні питання (декларованого ними як політично дуже важливого) про походження української народності. Так, наприклад, у цьому питанні «підставився» один із головних ідеологічних працівників УРСР того часу, секретар ЦК КП(б)У К.Литвин (див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат-лів: У 2 ч. – К., 1996. – Ч.І: 1936–1944 рр. – С.24). Названого секретаря на нараді академічних істориків і літераторів із представниками партапарату, яка відбулася в кінці квітня – на початку травня 1947 р. у ЦК КП(б)У, покритикував старший науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР К.Гуслистый, який якраз і займався проблемою походження української народності (див.: З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29–30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму. – Ч.ІІ: 1944–1956 рр. – С.58–59; для пор. див. також: Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 – 1950-е гг.). – С.108).

¹³⁰ Див.: Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 – 1950-е гг.). С.119–136.

¹³¹ Жданко Т.А. Этнографическое совещание 1951 г. // СЭ. – 1951. – №2. – С.222.

¹³² Там же. – С.226.

¹³³ Там же.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ Див.: Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – С.28.

¹³⁷ Жданко Т.А. Этнографическое совещание 1951 г. – С.227. Див. також: Толстов С.П. Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.7.

¹³⁸ Жданко Т.А. Этнографическое совещание 1951 г. – С.227–228; Толстов С.П. Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.9–10.

¹³⁹ Резолюция этнографического совещания при Институте этнографии АН СССР с участием представителей союзных и автономных республик, состоявшегося в Москве с 23 января по 3 февраля 1951 года // СЭ. – 1951. – №2. – С.231.

¹⁴⁰ Там же. – С.232.

¹⁴¹ Там же.

¹⁴² Там же. – С.234.

¹⁴³ Толстов С.П. Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.10.

¹⁴⁴ Л.В. В институте истории АН СССР // ВИ. – 1951. – №5. – С.137–139; НА ИРИ РАН. – Ф.1 «А». – Оп.1. – Ед.хр.592. – Л.2. Див. також: Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці – С.74–77.

¹⁴⁵ Мавродин В.В. Основные этапы этнического развития русского народа. – С.55–70.

¹⁴⁶ НА ИРИ РАН. – Ф.1 «А». – Оп.1. – Ед.хр.592. – Л.2.

¹⁴⁷ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.137.

¹⁴⁸ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – С.392.

¹⁴⁹ Див.: Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – С.25.

¹⁵⁰ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.137.

¹⁵¹ Там же.

¹⁵² Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – С.10.

¹⁵³ Там же. – С.9.

¹⁵⁴ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.138.

- ¹⁵⁵ Див., напр.: *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми) // *Пам'ять століть*. – 1998. – №6. – С.8.
- ¹⁵⁶ АРАН. – Ф.142. – Ед.хр.363. – Л.12.
- ¹⁵⁷ Див.: *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С.8.
- ¹⁵⁸ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.138.
- ¹⁵⁹ Там же.
- ¹⁶⁰ Там же.
- ¹⁶¹ Див, напр.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в працях В.Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми. – С.259–260.
- ¹⁶² Див.: *Ї ж.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці – С.74.
- ¹⁶³ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.139.
- ¹⁶⁴ *Дворниченко А.Ю.* Владимир Владимирович Мавродин. Страницы жизни и творчества. – Санкт-Петербург, 2001. – С.25–29; *Пугачёв В.В., Динес В.А.* Историки, избравшие путь Галилея: Статьи, очерки. – Саратов, 1995. – С.174–175.
- ¹⁶⁵ Див., напр.: *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С.6–7; *Півторак Г.П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колицки». – К., 2001. – С.58.
- ¹⁶⁶ НА ИРИ РАН. – Ф.1 «А». – Оп.1. – Ед.хр.592. – Л.2.
- ¹⁶⁷ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед.хр.363. – Л.6.
- ¹⁶⁸ Див., напр.: АРАН. – Ф.457. – Оп.1. – Ед.хр.180. – Л.19.
- ¹⁶⁹ Див. у зв'язку з цим відповідне місце з виступу археолога П.Третякова на одному із засідань об'єднаної наради академічних інститутів з методології етногенетичних досліджень 1951 р. (АРАН. – Ф.679. – Оп.1. – Ед.хр.145. – Л.70–71).
- ¹⁷⁰ Див.: *Аксёнова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.100.

The article describes Soviet research in ethnogenetics, at the beginning of the 1950s that was elaborated from Stalin's writings on linguistics. Stalin intervened in the discussion on the linguistic theory of academician N.Marr. Stalin's works legitimated in Soviet ethnogenetics the thesis on the appearance during the age of slave-holding and feudalism of an intermediary phase of national formation, referred to as narodnosti.

П.М.Бондарчук*

**РЕЛІГІЙНА ПОВЕДІНКА ПРАВОСЛАВНИХ ВІРУЮЧИХ В УКРАЇНІ:
ОСОБЛИВОСТІ Й ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН
(СЕРЕДИНА 1940-х – SEREDINA 1980-х рр.)**

У даній статті висвітлюється релігійна поведінка православних віруючих в Україні в період 1940–1980-х рр. У вітчизняній історичній науці ця проблема вперше є предметом спеціального дослідження. Автор розглядає питання відвідування храмів, обрядову активність і позакультову релігійну поведінку – боротьбу проти закриття церков і т. д.). Окрема увага приділяється відходу віруючих у своїй релігійній поведінці від православного віровчення.

В 1990-і рр. увагу науковців привернули проблеми соціальної та духовної історії, які раніше рідко були об'єктом вивчення. Одним із таких важливих питань минулого України є проблема релігійності населення. Вона має ряд складових, які виділяють різні дослідники. Їхні думки сходяться у тому, що найважливішими компонентами останньої є релігійна свідомість і поведінка. Їх

* *Бондарчук Петро Миколайович* – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

вивчення дозволяє висвітлити не лише стан релігійності в країні, але також роль та місце віри в суспільному житті.

У вітчизняній історичній науці проблема релігійної поведінки не була предметом спеціального дослідження. Це стосується зокрема й середини 1940-х – середини 1980-х рр. – періоду, коли церкви дозволяли функціонувати в істотно обмежених рамках. Праці науковців, присвячені духовному життю у той період, побіжно торкалися лише окремих моментів релігійної поведінки. Серед таких досліджень необхідно відзначити монографії «Православ'я в новітній історії України»¹ та «Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1990-х років» В.Паценка. Окремі аспекти позакультової релігійної поведінки висвітлили О.Бажан й Ю.Данилюк у своїй праці «Випробування вірою»². До того ж вона містить додатки – архівні документи, багато з яких стосуються релігійності. Більшість авторів історичних досліджень, присвячених історії церкви й релігії, залишали цю тематику поза своєю увагою. З числа монографій, присвячених релігійному життю розглядуваного періоду, слід відзначити такі: «Церковне життя в Україні. 1943–1946» О.Лисенка³, «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве» М.Шкаровського⁴, «Русская православная церковь в XX веке» Д.Поспеловського⁵ й ін. Існують праці, присвячені її діяльності в окремих регіонах, зокрема «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз» І.Андрухів⁶, «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.» І.Андрухів⁶ й П.Кам'янського⁷, «Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)» С.Яремчука⁸, колективна монографія «Держава і церква на Полтавщині за радянської доби» (розділ написаний В.Войналовичем) та ін.

Значно глибше проблема релігійності православних віруючих у період 1940-х – 1980-х рр. досліджувалася радянськими філософами. Питання релігійної поведінки розглядалися в працях «Религиозность: тенденции и особенности проявления (социально-психологический анализ)» О. Дем'янова⁹, «Современное русское православие» М. Гордієнка¹⁰, «Современное православие: тенденции эволюции» В. Бондаренка¹¹, «Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления» В. Москальця¹², колективній монографії «Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки»¹³ й ін. Однак пізніше, у 1990-і рр. філософи майже не торкалися проблем релігійної поведінки періоду 1940-х–1980-х рр.

В роки Вітчизняної війни державне керівництво СРСР на чолі з Й.Сталіним значною мірою переглянуло свої позиції у релігійній сфері. Становище церкви, на боротьбу з якою в передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно покращується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії й примиренському ставленню до існування легальних церковних інституцій і духовенства.

Однак окремі поступки церкві зовсім не означали, що влада відмовилася від боротьби з релігією. Намагання поставити державну ідеологію на її місце лежить у самій природі тоталітарної країни. Відомий швейцарський психолог К. Юнг писав: «Щоб ... дати повну владу маніпулюючим нею (державою – П.В.) вождям, усі соціально-психологічні течії, які притримуються цього напрямку, незмінно намагаються вибити ґрунт з-під ніг релігії. Адже для того, щоб перетворити індивіда в осередок держави, вимагається досягнути головного – змусити його розраховувати лише на державу та ні на що інше»¹⁴. Тому поступки у релігійній сфері можна трактувати як тимчасовий захід.

Воєнні лихоліття сприяли зростанню релігійності населення. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. В тих місцевостях, де таких споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Активне релігійне життя спостерігалось у багатьох регіонах і після війни. Значною була кількість осіб, які брали участь у богослуж-

жіннях. Так, в інформаційній доповіді за I квартал 1945 р. зазначалося, що у Сталінській області в звичайні, святкові й недільні дні в містах церкви відвідують 300–800 чол., у селищах – 200–600, у селах – 20–50. Серед них переважали люди середнього віку обох статей. Молодь та діти становили 8–10%¹⁵. Особливо багато відвідувачів храмів було в такі свята, як Пасха, Різдво, Трійця.

В інформації з питань відзначення віруючими свята Пасхи 2 травня 1948 р., поданій в управління агітації й пропаганди ЦК КП(б)У уповноваженим Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченком, зазначалося, що тоді всі церкви були переповнені людьми. Храми не могли вмістити у своїх стінах віруючих, що бажали туди потрапити¹⁶. В той рік, на відміну від попередніх років, серед відвідувачів церков був значний відсоток підлітків – дітей шкільного віку, а також військових. Так, згідно із свідченнями уповноваженого Ради у справах РПЦ по Дніпропетровській області Бабасова, у день Пасхи серед відвідувачів Троїцького собору в м. Дніпропетровську молодь і діти становили 20–25%, а загальна кількість їх сягала до 6 тис. осіб. У Миколаївській церкві діти не лише приходили до неї, а й приносили паски для освячення¹⁷. Про збільшення кількості осіб, які взяли участь у пасхальних службах у 1948 р., повідомляв і уповноважений Ради в справах РПЦ у Сталінській області. Він зазначав, що в церквах тоді побували понад 500 тис. осіб¹⁸. Число в 300–400 тис. відвідувачів пасхальних служб у тому році назвав й уповноважений у Чернігівській області¹⁹ Уповноважений у Житомирській області повідомляв, що в деяких міських храмах підлітків налічувалося до 30–40%²⁰.

Слід відзначити, що хоча активізація релігійності була притаманна загалом по Україні, однак мали місце і винятки. У деяких населених пунктах змін не відбувалось або, навпаки, спостерігалось зниження її рівня.

1950-і рр. позначилися деяким ослабленням релігійної активності мас. Лихоліття війни відсувалися в часі від людей. Відповідно той страх, який вони викликали, переставав впливати на активізацію віри. Одночасно антирелігійна агітація досягала своєї мети. Проте рівень відвідуваності храмів продовжував залишатися достатньо високим. Так, у 1954 р. напередодні Пасхи у Володимирському соборі (м. Київ) та біля нього одночасно знаходилося до 7 тис. чол., у Благовіщенському соборі (м. Харків) – понад 4 тис.²¹. Ще більша чисельність їх припадала на окремі храми на Пасху в південних областях, де було мало церков. Під час святкування останньої у 1957 р. побували в храмах м. Сталіно понад 150 тис. чол., м. Мажівки – понад 50 тис.²². Молодь серед відвідувачів церков становила 10–20%, в окремих випадках – до 30%, а у м. Сімферополі з 7 тис. чол., які побували у кафедральному соборі, її було до 40%²³. На Хрещення Господнє в тому ж році п'ять храмів м. Сталіно відвідали 28 тис. чол., кафедральний собор м. Сімферополя – 2500 чол.²⁴. Жінки становили 70–80% тих, хто побував на церковних службах, у багатьох випадках близько половини з них – середнього віку²⁵. Чоловіки, переважно похилого віку, в ряді церков Києва, Харкова, Сталіно становили 20–30%²⁶. Лише в західних областях у храмах було багато осіб різного віку.

Загалом, орієнтуючись на дані, що фігурують по окремих населених пунктах, можна вважати, що на Пасху в другій половині 1940-х – 1950-х рр. церкви щорічно відвідували до 7–8 млн віруючих. Деяко менше їх було в такі свята, як Різдво, Трійця. Однак їх чисельність сягала 6–7 млн чол.

Про значну кількість осіб, які побували в храмах у святкові дні, зазначалося й під час візитів представників зарубіжних духовних делегацій. У вітальній промові на честь перебування у Києві голови коптської церкви (серпень 1957 р.) патріарший екзарх усієї України, митрополит київський та галицький Іоанн, вітаючи гостей, відзначив: «Наш народ, як і в колишні часи, горить вірою і бажанням благочестя. Цим і пояснюється, що в святкові дні храми бувають переповнені народом. Наш народ дуже охоче жертвує на утримання в гарному стані

та в чистоті, на ремонт храмів, крім того, наші віруючі забезпечують духовенство і в матеріальному плані»²⁷. Митрополит підкреслював відмінність руського православ'я його довготривалістю й тим, що віруючі не сидять, а стоять упродовж усієї служби»²⁸.

Децю по-іншому оцінювали становище релігії окремі вітчизняні священнослужителі. В одному з номерів «Журнала Московской Патриархии» за 1959 р. констатувалося ослаблення інтересу до богослужіння, зазначалося, що нерідко особа, яка знаходиться у храмі, «хреститься і кланяється як-небудь, а не як належить, часто роблячи це без належної уваги, недбало стає на коліна, похитає головою, помахав рукою, зображуючи якусь фігуру, але тільки не знак хреста творить, встане з колін і знову хитання головою і махання рукою, причому думка її далеко знаходиться від здійснюваного богослужіння і його внутрішнього змісту»²⁹. Священнослужителям не подобалося формальне ставлення до останнього, яке порівняно з довоєнним періодом значно частіше простежувалося з боку віруючих. Загалом же можна стверджувати, що відвідування церков у другій половині 1940-х – 1950-х рр. було численним. Це одна з причин збереження релігійності, незважаючи на всі зусилля радянської влади, спрямовані на боротьбу з нею.

Для глибоко віруючих участь у проведенні релігійних свят, особливо Пасхи, часто була непересічною, довгожданою й навіть знаменною подією. У звіті уповноваженого Ради в справах релігій у Запорізькій області Б. Козакова зазначалося: «Мені доводилося спостерігати, як у ... темну ніч, під сильним дощем, на відстані майже 2 км до Велико-Хортицької церкви, в грязюці, буквально продиралися глибокі старики і старухи з кошолками та сумками в руках. І вони без найменших нарікань, навіть радісно, пленталися до храму. Коли їх запитували, чому вони в таку неgodу мордують себе, то можна було почути: «Це не муки, а радість іти в церкву на святу Пасху...»³⁰.

Кінець 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменувався активною антирелігійною політикою, що неминуче знайшло віддзеркалення у зниженні рівня відвідування храмів, особливо в містах. Остаточний кінець «ліберальному ставленню» влади до церкви поклала постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. Цей документ наголошував, що релігія є одним із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова в різкій формі критикувала діяльність державних органів стосовно релігії. Їм навіть закидалося потурання духовенству³¹. Влада вирішила перейти до активного наступу на церкву, щоб назавжди покінчити з «релігійними пережитками». Лише у 1960 – 1963 рр. в УРСР припинили свою діяльність 3410 православних громад³².

Значно слабший вплив мала тодішня антирелігійна політика у сільській місцевості, де традиційні православні елементи були глибше вкорінені в свідомість населення. Відповідно рівень відвідування храмів у селах знизився не так сильно, як у містах. У перших залишався особливо високий рівень святкування свят, зокрема Пасхи. Проте і в містах відвідуваність храмів була достатньо високою.

Згідно з документом, поданим уповноваженим Ради у справах РПЦ по УРСР Г.Пінчуком від 27 травня 1964 р., в дні релігійних свят у православних церквах, за неповними даними, побували понад 2 млн чол. Храми в таких містах, як Київ, Одеса, Львів, Харків, Донецьк, хоча й були переповнені, однак їх відвідувало значно менше людей, ніж у 1950 рр. (слід врахувати, що значно зменшилася також чисельність діючих церков). Так, в 11 храмах м. Києва в перші дні Пасхи 2–3 травня 1964 р. було до 35 тис. чол.³³, що як у кількісному, так і у відсотковому відношенні поступалося даним 1950-х рр. Значна кількість народу була присутня у церквах також в інші великі свята – Благовіщення, Верб-

ну суботу, Страсний четвер. Так, на Благовіщення у 1959 р. в однойменному соборі м.Харкова за два дні побували майже 3000 чол., у храмах м. Києва – до 6000³⁴. У Вербну суботу в кафедральному соборі м. Дніпропетровська було 2500 чол., а в Страсний четвер – 2000³⁵.

Співвідношення між відвідуванням храмів у святкові дні та будні було досить відмінним. Так, у Сталінській області міські церкви в неділю відвідували від 50 до 700 чол., у малі свята – від 200 до 1000, у великі свята – від 500 до 60 000; у селищних храмах відповідно – від 20 до 200, від 100 до 800, від 300 до 15 тис., у сільських церквах – від 5 до 50, від 50 до 400, від 200 до 4 тис. чол. У першій половині 60-х рр. тут помітно збільшилася серед відвідувачів чисельність чоловіків середнього й похилого віку³⁶. Уповноважений у справах РПЦ у Житомирській області В. Волков у 1963 р. повідомляв, що багатолюдні перебування віруючих у храмах як у містах, так і в селах мають місце лише у великі християнські свята: Різдво, Хрещення, Вербну неділю, Пасху, Трійцю та Покрову. В інші ж свята та у недільні дні церковні служби відвідувало значно менше людей. Основним контингентом їх були жінки-колгоспниці й міські домогосподарки, старші 40 років³⁷.

Рівень релігійності значною мірою відображає і кількість осіб, що сповідалися. Так, у 1962 р. напередодні Пасхи у Володимирському соборі (м. Київ) їх налічувалося 13 780 чол., а в 1963 р. – 20 500, у церкві Флорівського монастиря відповідно – 3642 та 6997. У Вознесенській, Дмитріївській, Пантелеймонівській, Ільїнській і Хрестовоздвиженській громадах осіб, що сповідалися у 1962 р., було до 7000, а в 1963 р. – до 10 000³⁸. За іншими даними, всього у храмах Києва в 1963 р. налічувалося до 40 тис. таких людей³⁹. Ці цифри значно нижчі, ніж ті, що стосувалися відвідувачів храмів у свята по місту загалом.

Наскільки парафії забезпечували релігійні потреби віруючих, свідчать такі дані. З 4565 зареєстрованих на 1964 р. громад РПЦ церковні служби щоденно проводилися в 39, 2–3 рази на тиждень – у 87, в неділю й у релігійні свята – в 1202. У 821 громаді вони взагалі не проводилися (відсутність пристосованого приміщення, священика)⁴⁰. Тобто, як ми бачимо з наведених цифр, відвідувати щоденні служби могли лише члени менше 60% парафій.

Слід відзначити, що частина людей приходила на свято в храми не з релігійних переконань, а з цікавості. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Кіровоградській області в довідці про святкування Різдва у 1956 р. писав: «Я не помітив як у Преображенській церкві, так і в соборі, щоб хтось із молоді чи дітей шкільного віку молився. Видно було, що вони прийшли подивитися релігійну обстановку і послухати хор...»⁴¹. Він зазначав, що серед дорослих молільників більшість становили жінки⁴².

Щодо святкування інших свят, то варто відзначити храмові чи престольні, які відзначалися в час спорудження й освячення церков у тій чи іншій парафії. Часто люди навіть не знали релігійної сутності даного свята. Проте для них це була гарна нагода повеселитися, прийняти родичів та знайомих тощо. В окремих нових селах, де ніколи не було храмів, вони, звиклі до цих свят, теж вводили їх. Так, у нових селах Шевченкове і Жовтневе Прилуцького району Чернігівської області останні відбувалися в день народження Т. Шевченка й річницю Жовтневої революції⁴³.

У розпалі боротьби з релігією на початку 1960-х рр. мали місце неодноразові випадки, коли місцеві уповноважені в справах РПЦ, рапортуючи, видавали за реалії явно перекручені факти. Так, в інформації про впровадження нових громадянських обрядів серед населення Чернівецької області від 8 січня 1963 р. за підписом місцевого уповноваженого Ради Проценка зазначалося, що у с. Подвірному Новоселицького району значущість храмового свята серед населення настільки підірвана, що в 1962 р. на загальному зібранні колгоспників було ви-

словлене побажання відмовитися від його проведення та вийти в цей день на роботу, що і було здійснено⁴⁴. Уповноважений забув лише додати, що «побажання» були явно інспіровані зверху й їх підтримали не всі учасники зборів.

Кінець 1960-х – початок 1980-х рр. характеризувався ослабленням втручання держави у суто церковні справи. Антирелігійні тенденції, що мали місце в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., продовжували зберігатися у м'якшій формі. Вже зразу ж після зміщення М.Хрущова в грудні 1964 р. Верховний Суд за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови Верховних Судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962 – 1964 рр. У січні 1965 р. Президією Верховної Ради СРСР було прийнято постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»⁴⁵. 13 серпня 1965 р. відповідну постанову ухвалила Президія Верховної Ради УРСР⁴⁶. Радянське релігійне законодавство в зазначений період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася всі дії проти церкви та релігії прикрити законом. Коли ж вони мали явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася на конкретних чиновників. Основний акцент у боротьбі проти церкви тепер робився на антирелігійну пропаганду. Однак, незважаючи на лібералізацію відповідної політики, релігійність населення зменшувалася.

Для 1970-х–1980-х рр. притаманний подальший спад у відвідуванні храмів. Значною мірою це було спричинено як атеїстичною пропагандою, так і більшою довірою населення до матеріалістичної науки й пов'язаної з нею освітою та НТР. Крім того, партійні й комсомольські комітети, а також спецслужби відстежували тих, хто відвідував церкви. Згідно з оцінками уповноважених Ради в справах релігій, у православних храмах на Пасхальному богослужінні в 1978 р. були присутні близько 1,2 млн чол., що на 25% менше, ніж у 1977 р., а чисельність молоді знизилася відповідно у 2–3 рази⁴⁷. Молитовні зібрання у сектах відвідували в середньому 70–80% від складу громад⁴⁸. Згідно з оцінками місцевих органів влади, побували в православних церквах у ніч з 25 на 26 квітня 1981 р. (Пасха) 1186 тис. чол., з них близько 100 тис. молодих людей, більша частина яких – із цікавості. Це трохи менше, ніж у попередньому році. Однак у деяких областях (Донецькій, Кримській, Черкаській, Івано-Франківській) відвідувачів храмів було більше⁴⁹. Загалом можна зазначити те, що відвідування церков віруючими зменшилося впродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр. у 5–7 разів, у той час як чисельність населення в республіці збільшилася.

Слід відзначити, що віруючі, котрі проживали в сільській місцевості, мали більше можливостей відзначити окремі релігійні свята, які припадали на робочий день. Вони часто (особливо у Західній Україні) не виходили тоді на роботу. В інформації уповноваженого в справах РПЦ у Тернопільській області У.Краглика від 22 січня 1960 р. зазначалося: «... Частина колгоспників у релігійні свята не виходить на роботу і не тому, що вони дуже релігійні люди, а тому, що так заведено здавна. На підприємствах, фабриках і заводах робітники на релігійні свята працюють»⁵⁰. Уповноважений, акцентуючи на традиції, випускав з уваги той факт, що на підприємствах була явно суворіша трудова дисципліна й проти робітника, який пропустив роботу, були б ужиті значно суворіші санкції, ніж проти колгоспника.

В післявоєнний період продовжувала спостерігатися тенденція часів війни – значна кількість виконаних релігійних обрядів над віруючими. До того ж вони здійснювались і над невіруючими, у тому числі комуністами. Тільки в Жмеринському районі Вінницької області у 1947 р. було проведено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо), з них близько 140 – над членами ВКП(б)⁵¹.

Частину духовенства, в основному із старих кадрів, турбували обставини, що віруючі здійснювали релігійні обряди без належного усвідомлення змістовного наповнення цих актів. Ряд прикладів наведено у звіті (за січень – травень) 1949 р. уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР П.Ходченка до голови Ради в справах РПЦ у СРСР Г.Карпова. Так, священник Пашков із Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі проводили релігійні обряди на підставі звичаю, традиції, він хотів, щоб вони виконували їх із почуттям віри. Священик Слесарев (с.Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, що принесли хрестити дитину, знання напам'ять «Символа віри». Як що ж вони його не знали, то останній відмовлявся здійснювати обряд⁵².

Впродовж 50-х–60-х років частка проведених обрядів дещо зменшилася. Детальну інформацію можна почерпнути з наведеної нижче таблиці⁵³.

Дані про кількість релігійних обрядів по УРСР на 1961 р. та 1962 р.						
Назва області	Хрещень у % до загального числа новонароджених		Вінчань у % до загального числа шлюбів		Поховань за релігійним обрядом до загального числа	
	1961	1962	1961	1962	1961	1962
Вінницька	27,6	32,0	3,0	2,1	27,5	20,4
Волинська	67,6	69,3	17,4	13,6	69,0	65,0
Дніпропетровська	18,5	28,0	0,9	0,4	13,5	26,0
Донецька	41,6	38,3	0,9	0,4	42,0	29,5
Житомирська	38,0	35,0	3,0	1,9	39,6	31,6
Закарпатська	59,0	67,7	30,1	36,0	62,3	65,5
Запорізька	31,6	42,6	0,4	0,3	15,1	12,06
Івано-Франківська	54,5	54,5	30,7	30,6	62,9	58,9
Київська	51,0	38,1	2,1	1,5	41,4	29,6
Кіровоградська	45,5	36,0	0,8	0,5	33,6	19,4
Кримська	29,7	36,6	0,3	0,2	12,6	19,4
Львівська	51,4	48,3	30,1	29,5	56,6	39,2
Луганська	23,2	20,1	0,5	0,5	22,2	20,0
Миколаївська	41,9	41,4	0,8	0,6	33,6	40,94
Одеська	49,6	43,6	8,0	5,6	42,5	50,6
Полтавська	39,6	33,5	0,4	0,2	27,6	20,0
Ровенська	62,5	65,5	28,5	23,6	64,5	64,3
Сумська	44,6	52,0	1,6	1,01	37,1	40,1
Тернопільська	58,4	58,0	38,4	35,01	35,7	68,0
Харківська	29,6	41,4	0,8	0,55	15,56	24,3
Херсонська	41,5	38,3	0,8	0,6	27,8	29,3
Хмельницька	35,4	34,9	2,1	0,5	29,0	19,1
Черкаська	31,8	38,2	0,6	0,4	27,7	25,2
Чернівецька	52,9	57,5	22,3	21,4	61,9	61,6
Чернігівська	41,0	41,1	4,2	2,2	46,2	28,8
Усього	41,0	41,2	6,4	5,4	35,7	33,9

Як видно з таблиці, найбільша частка осіб, що здійснювала в 1962 р. релігійні обряди хрещення, вінчання, поховання, припадає на західноукраїнські області – Волинську й Закарпатську, найменша – на центральні та східні – Луганську і Вінницьку. За обрядом вінчання домінували у 1962 р. Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська. Подібна ситуація стосувалася й поховань за релігій-

ним обрядом: найбільша їх частка характерна для західноукраїнських регіонів, найменша – для ряду центральних, східних і південних.

В 1970-і рр. порівняно з 1960-ми рр. спостерігалось подальше зниження чисельності проведених обрядів. Так, кількість хрещень у 1974 р. порівняно з 1970 р. в Україні скоротилася майже на 8% та становила 37% від усіх новонароджених. За той же період на 2,3% зменшилася кількість похоронів за релігійним обрядом. Скоротилася й кількість церковних вінчань. Однак в окремих областях вони продовжували бути поширеними. Так, від 10 до 28% вінчалось тих осіб, що одружувалися, в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Ровенській і Чернівецькій областях. Обряд хрещення здійснювали у Волинській області над 58,6% новонароджених, Одеській – 48%, Сумській – 47,6%, Івано-Франківській та Чернівецькій – 47%, Львівській – 46,9%. Одночасно спостерігалось й збільшення кількості хрещень дітей шкільного віку. Якщо в Україні у 1966 р. було охрещено 1777 школярів, то в 1974 р. – 2683. Слід відзначити, що ці цифри не включали кількість необлікованих, які виконувалися підпільно. Більша частина хрещень припадала на східні та південні області. Так, у 1974 р. в Одеській області було охрещено 419 школярів, Донецькій – 387, Ворошиловградській – 360, Харківській – 340, Херсонській – 164⁵⁴.

Найбільше розповсюдження на середину 1970-х рр. мав релігійний похоронний обряд. У 1974 р. він становив 50,7% від загальної кількості поховань в Україні. Слід відзначити, що в окремих регіонах спостерігалась тенденція до зростання проведення останнього. Так, у Сумській області в 1970 р. за релігійним обрядом було поховано 67,5% померлих, а в 1974 р. – 77,1%. Найбільш високим при похоронах він залишався у Ворошиловградській і Тернопільській областях – 73,2%, Львівській – 70,3%, Одеській – 69,8%, Івано-Франківській – 68,2%, Волинській – 66,4%, Ровенській – 65,8%, Закарпатській – 63,7% й Чернівецькій – 60,1%⁵⁵. Значна кількість хрещень та поховань за релігійним обрядом була зумовлена ставленням людей до нього. Для більшості населення хрещення було магічним актом захисту дитини від хвороб, нещастя, а похоронний релігійний обряд важливий для людей похилого віку, які усвідомлювали свої гріхи чи несправедні вчинки та відповідальність за них перед Богом. Вагоме число виконаних обрядів притаманне і 1980-м рр. Так, у православних храмах у 1982 р. було здійснено 182 тис. обрядів хрещень, 13 тис. вінчань, 245 тис. похоронних обрядів. На інші релігійні течії припадає лише 14 тис. їх (3,1%)⁵⁶. Слід відзначити, що такий малий відсоток лише свідчив, що серед віруючих протестантів та представників інших конфесій багато обрядів не виконувалися.

Значна кількість останніх була наслідком не глибокої релігійності, а деякого ослаблення їх регламентацій. Обряд хрещення став проводитися не обов'язково після народження дитини. Те ж стосувалося вінчання й похоронів. Так, перше могло здійснюватися значно пізніше від громадянської реєстрації шлюбу. Була знята суворість щодо віросповідної належності молодят. Що ж стосується похоронів, то так зване заочне відспівування становило більшість від загального числа їх виконання, згідно з церковним обрядом⁵⁷.

Часто обряд здійснювався не лише з релігійних причин. Так, громадянин Єрж (70 років) із с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпропетровської області в бесіді з уповноваженим Ради зазначив: «Хай у нас немає молитовного будинку. Ми його не можемо мати, оскільки немає відповідної будівлі. Але не можна ж допускати і до того, щоб померлих ховали, як собак. Забили в ящик, кинули в яму, і в тих, що залишилися живими, на серці залишилися і гіркота, і думи: так же й мене поховують, як собаку. До війни у нас не було церков, але людей ховали, як належить: проводжали з почеснями»⁵⁸. Цей громадянин не заявляв про свою релігійну приналежність, як і не піднімав питання про відкриття церкви, однак він був невдоволений тим, що людей ховають без будь-яких почесей.

Даючи оцінку ситуації щодо проведення релігійних обрядів, один із працівників Ради в справах РПЦ в УРСР, старший інспектор уповноваженого С. Голубань після перевірки в Кіровоградській області (1961 р.) відзначав: «Безумовно, що у багатьох випадках ці обряди здійснюються внаслідок традиції. Безсумнівно, значну роль при цьому відігравала та ситуація, що церква залучала людей до виконання обрядів своєю помпезністю та мальовничістю релігійних обрядів і ретельно розробленим ритуалом»⁵⁹. Радянський чиновник у даному разі лише підкреслив відомий як для влади, так і духовенства факт.

Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало священиків до їх спрощення, внесення нових елементів. Раніше загальні панахиди й заочне відспівування допускалися лише у виняткових випадках, а загальну сповідь проводив, як відзначали представники духовенства, лише Іоанн Кронштадтський. У 1950-х рр. заочне відспівування, загальні сповіді та панахиди стали широко практикуватися, а інколи виконувалися навіть заочні хрещення⁶⁰. В брошурі П. Свободного й А. Калінчука, виданій у 1988 р., зазначалося: «... Замість індивідуальної таємної сповіді багато священиків надають перевагу спільній, колективній сповіді, бо вона спрощує і прискорює процедуру покаяння, яка передує таїнству причащення. Хоча церковний канон передбачає, щоб чин похоронної відправи здійснювався духовенством над покійником у храмі, нині набула значного поширення заочна відправа похоронів. На Вінниччині, наприклад, на неї припадає третина всіх поховань, здійснених за релігійним ритуалом. Як вона проводиться? За порадою священика, віруючі приносять до церкви жменю землі з могили померлого родича, і над нею влаштовуються обрядові церемонії за всіма церковними правилами. Потім цю землю висипають на могилу, вона тепер вважається «опечатаною». Щоб залучити до церкви більше людей, передусім молоді, в деяких парафіях священики вдаються до такого тактичного прийому: пропонують запрошувати до участі в обряді хрещення не одного хрещеного батька чи одну хрещену мати, а двох–трьох. Для виправдання відхилення від канону (до речі, в ньому нині дуже рідко хто розуміється) вони звичайно заявляють, що внаслідок збільшення числа кумів дитина буде особливо щасливою в житті і ніколи не хворітиме»⁶¹.

Окремі священики спрощували й сам ритуал хрещення. Замість триразового занурення у воду, вони обливали голову дитини нею із склянки над мискою чи тарілкою⁶². Спостерігалось і спрощення у виконанні інших обрядів.

У 1940 – 1980-і рр. мав місце активний вияв позакультової релігійної поведінки, зокрема боротьби проти антицерковних дій місцевої влади, яка виявлялася у надсиланні в різні інстанції клопотань про відновлення парафій, захопленні пустуючих храмових приміщень тощо. У 1940-і рр. звільнялося багато громадських будівель, які перед цим віруючі використовували як церковні. Лише в 1949–1950 рр., коли було вилучено 229 приміщень, у Раду в справах РПЦ поступило 207 заяв по 71 з них. Віруючі, не погоджуючись із такими діями органів влади, зверталися у Раду в справах РПЦ із відповідними скаргами та проханнями. Найбільше їх надійшло з таких областей, як Київська (47), Вінницька (40), Чернігівська (29), Житомирська (21), Миколаївська (17). Під заявами часто стояли численні підписи⁶³. Подібні скарги надсилалися впродовж усього періоду 1940-х – 1980-х рр.

Прикладом активної колективної релігійної поведінки, спрямованої проти акцій на закриття храмів, можуть служити дії селян с. Благовіщенки Херсонської області, що мав місце в 1951 р. Коли компартійно-комсомольські активісти вдерлися у церкву й почали переносити предмети культу в інше місце, то з наругою не змирилися близько 50 чоловік похилого віку. Вони протестували проти закриття храму, лаялися, плакали, ображали, а деякі навіть намагалися побити тих осіб, які вилучали церковні цінності. Отримав прочухана від селян і священик, оскільки, як вони вважали, він спровокував інцидент⁶⁴.

У с. Мальнівська Воля Городоцького (тепер Мостиського) району Львівської області органами влади було вирішено переобладнати будівлю недіючого храму. Священника й старосту попросили забрати з нього церковне майно. Проте коли 23 липня 1963 р. вказані особи разом із головою сільської ради прибули до храму, там їх зустріли жінки, які заявили, що не допустять знищити церкву. Хтось покликав з поля інших людей, які працювали недалеко від храму. Зібралось близько 150 чол., головним чином, жіночої статі, які не дали можливості голові сільської ради відкрити церкву та забрати її майно. Впродовж 23 і 24 липня більшість працездатних колгоспниць не виходили на роботу. Хоча 25 липня 1963 р. заступник секретаря парткому Городоцького виробничого управління й провів бесіду з віруючими про необхідність переобладнання недіючого храму, що руйнується, проте воно було відкладено⁶⁵. Таким чином, активний протест віруючих зірвав чергову антирелігійну акцію радянських органів.

В с. Смільні Дрогобицького району Львівської області 2 червня 1972 р. після того, як із храму було вивезено його майно, а туди завезено мінеральні добрива, близько 150 чол. зібралися біля церкви, вимагаючи відкрити її та повернути культові предмети. Вони зламали замки і викинули з храму мінеральні добрива. Керівникам місцевого радгоспу й сільради було завдано легких тілесних пошкоджень. Група робітників останнього того ж дня відмовилася виходити на роботу. Лише через тиждень у селі вдалося нормалізувати ситуацію. Проте 3 чол. були притягнуті до кримінальної відповідальності, на 21 – накладено адміністративні стягнення⁶⁶. Подібні акції в Західній Україні були непоодиноким явищем.

У більшості сіл, особливо в центральній, східній та південній Україні, віруючі займали щодо закриття церков переважно пасивну позицію. Подібним прикладом може служити такий випадок. У с. Сергіївка Братського району Миколаївської області восени 1947 р., згідно з розпорядженням районних організацій, храм був переданий під склад «Заготзерна». Коли віруючі дізналися, що будівля буде передана під клуб, то знайшлися кілька чоловік, які почали активно писати у відповідні інстанції з проханням повернути їм будівлю під церкву. Інші віруючі поставились до цієї справи байдуже. Деякі з них заявляли: «Буде церква – добре, а не буде, то й так буде»⁶⁷. Активний опір проти закриття храмів на півдні, сході та в центрі України був рідкісним.

Слід відзначити, що після зняття окремих церков із реєстру діючих, богослужіння в них продовжувалися, проте без священника. Так, у с. Бишки Козівського району Тернопільської області жителі зберігали ключі від храму, а «...у неділі і свята старші люди йшли до церкви, молилися, звичайно без священника». Подібна ситуація тривала більш ніж 20 років – від 1961 до квітня 1982 р., коли храм було вирішено перетворити в музей⁶⁸.

Після ліквідації монастирів ряд ченців продовжували своє релігійне життя поза стінами обителі. Так, священник Г. Церерина із Свято-Покровської церкви с. Кожанка Фастівського району повідомляв, що останню стали часто відвідувати жителі віддалених сіл (8–12 км), де не було храмів. Він звернув увагу на їхню набожність. То були колишні монашки й, як вони зазначали, «сестри монастиря в миру»⁶⁹.

Виявом релігійності стало також бажання окремих віруючих пов'язати себе у професійному відношенні з церквою. Чисельність бажаючих стати священниками в досліджуваній період постійно перевищувала кількість студентів духовних закладів. Навіть у 1970-і–1980-і рр., коли релігійність порівняно з 1940-ми–1950-ми рр. значно зменшилася, чисельність їх була достатньо високою. В 1980 р. у Московську, Ленінградську і Одеську духовні семінарії було подано 265 заяв, у 1981 р. – 340, а в 1982 р. – 392. Найбільше останніх поступило з Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської й Закарпатської областей – за 3 роки їх мешканці подали 679 заяв (68% від їх загальної кількості)⁷⁰. Слід відзначити, що

навіть у цих областях існували місцевості, які лідирували за кількістю бажаючих стати священнослужителями. Так, 70% заяв, що були подані за той період зокрема із Закарпаття, припадають на Хустський, Тячівський та Іршавський райони. Із середини 60-х рр. до початку 80-х рр. 44 чоловіки стали священнослужителями із села Залісці Збараського району Тернопільської області⁷¹. Бажаючих було значно більше, але їх шантажували, здійснювали тиск парторгани.

Активну участь брали віруючі й у роботі різних релігійних структур. Так, на 1964 р. члени виконавчих органів православних громад становили 24 тис. чол., а всього в так званих «двадцятках» (парафіяльний актив) нараховувалося близько 120 тис. осіб⁷². Мали місце випадки, коли комуністи, державні посадові особи чи депутати місцевих рад були активними діячами релігійних громад і навіть виконували певні доручення. Так, на початку 1960-х рр. у кафедральному соборі м.Станіслава головою церковної ревізійної комісії працював член КПРС Кушнір – столяр промартілі «Червона зірка». В церкві с. Сірнички Торчинського (тепер Локачинського) району Волинської області головою ревізійної комісії був О.Никитюк, який одночасно був головою відповідної організації сільського споживчого товариства. В с. Кунин Здолбунівського району Ровенської області скарбником релігійної громади працював М.Карпенюк – депутат сільської ради⁷³.

Як ознаку зниження рівня релігійної активності в 1960–1970-і рр. можна розглядати зміни у виконанні молитов. Рівень останнього є, безумовно, одним із найбільш вагомих виявів справжньої релігійності. Відомі молитви («Живі в допомозі», «Богородице Діво, радуйся», «Символ віри») у селах пам'ятали нерідко лише жінки похилого віку⁷⁴. Систематичне читання їх не вважалося віруючими обов'язковим: вони пояснювали це зайнятістю в господарстві, нестачею часу, нездоров'ям, небажанням викликати незадоволення дітей тощо⁷⁵. Навіть у регіонах із найвищою релігійністю не всі віруючі регулярно молилися.

Згідно з даними соціологічних досліджень, на промислових підприємствах Львівщини понад 36% віруючих не сповідалися, а 16% – не молилися. У селах області, в яких було проведено опитування, не сповідалися 23%, не відвідували храми – 8%, не молилися – 5% осіб релігійної орієнтації⁷⁶. У центральних, східних та південних областях України кількість відповідних осіб була значно ще меншою.

Дослідження відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР встановили, що у 1983 р. на Івано-Франківщині 28,6% з числа осіб, які вагалися, й 4,5% з тих, котрі назвали себе віруючими, не молилися вдома, тобто вони не відчували потреби в особистому спілкуванні з Богом. Значення молитви не надавали відповідно 17,9% і 3,5%, інколи молилися, коли у них був час, 26,9% та 18,6%⁷⁷. 44,7% з числа осіб, які вагалися, й 10,6% віруючих заявляли, що вона не задовольняла їхніх потреб⁷⁸. Ходили на сповідь і причащалися не більше 20% останніх⁷⁹.

Подібним прикладом може служити й ставлення до посту: в 1920-і рр., коли у селах створювалися клуби і сільбуди, частина молоді, хоч і не поділяла церковні заборони, проте боялась їх порушити. Під час великого посту зупинялися гулянки, не було звичайних веселощів та шуму. Населення дотримувалося релігійних обрядів, принаймні зовнішньо. В післявоєнні роки відхилення від традиції відбувалися постійно. Не лише молодь, але навіть і частина людей похилого віку не вважала за потрібне дотримуватися церковних приписів щодо посту.

Проте слід відзначити, що деякі з останніх залишалися вірними традиції. Як зазначала Г.Носова, часткове зберігання постів полягало у тому, що в Страсну п'ятницю люди похилого віку намагалися не ходити до клубу, найбільш релігійні бабусі зберігали вдома принаймні видимість посту – не дозволяли дітям й онукам вмикати телевізор та радіо у той період. Найбільш розповсюдженим явищем під час його залишалася заборона розваг. Люди похилого віку зокрема

часто відмовляли членам фольклорних експедицій у записуванні пісень під час посту. Ті ж, хто співав, просили не розповідали про це їхнім односельцям⁸⁰.

Для 40-х – 80-х рр. ХХ ст. притаманне зниження релігійних дій, пов'язаних з аграрним календарем, природними умовами, зокрема такими, як здійснення колективних молитов із проханням послати дощ тощо. Однак вони продовжували існувати, хоча і втратили колишнє поширення. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми повинні одночасно переписувати всі кодекси нашого життя», – писав американський соціолог та футуролог Е.Тоффлер⁸¹. У даний період продовжувалася подібна зміна. Її справа полягала не лише в подальшій радянзації суспільства, будівництві «комуністичного майбутнього», а й у значному піднесенні освітньо-культурного рівня населення, впливу НТР та інших факторів, які спричиняли відповідний значний вплив і в інших країнах.

Прикладом зниження рівня релігійності може служити й ставлення до ікон. Більшість колгоспників тримали останні у своїх будинках, лише віддаючи данину традиції, причому вони зберігалися в багатьох невіруючих та навіть комуністів. Так, член КП(б)У агроном І.Куц, який навчався у вищій партійній школі в Харкові, на запитання, чому він не знімає ікони у своїй оселі, раніше відповідав, що вони належать його батькам і він не хоче їх ображати, а потім, коли вони померли, зазначав, що проти їх зняття протестує дружина, для якої вони є пам'яттю про старих⁸². Ікони для багатьох людей виступали в ролі оберега.

Багатьма віруючими не усвідомлювався й зміст релігійних свят церковного календаря. На запитання «З чим пов'язує православна церква те чи інше свято?», опитувачі часто отримували такі відповіді: «Я не знаю на честь чого це свято, що воно означає. Я не читала ні Євангеліє, ні Біблію»⁸³.

Ряд прикладів стосовно людей, що декларували себе православними, однак їхня релігійна свідомість та поведінка не відповідали цьому віровченню, навів у своїй книзі архієпископ РПЦ Михайло (Мудьюгін), що був деякий час ректором Санкт-Петербурзької духовної академії. Вони стосуються Росії, однак подібні випадки були широко розповсюдженими в Україні, й про них варто нагадати.

Серед подібних відхилень від православного віровчення були перебільшене, гіпертрофоване шанування окремих святих, що завдавало шкоди богошануванню (згідно з православним віровченням – П.Б.) і сприяло привнесенню у свідомість віруючих елементів язичницького політеїзму; звернення до деяких святих із переважним очікуванням від них допомоги при важких життєвих обставинах, хворобах, так звана чітка спеціалізація останніх; пряме обожнювання їх. Траплялися випадки, коли священики були свідками того, що віруючі називали окремих святих богами чи коли люди замовляли молебні, наприклад, лише Казанській Божій Матері (тобто це означало богослужіння іконі) та Миколаю Чудотворцю, при цьому заявляючи, що Спасителєві це не потрібно⁸⁴.

Мала місце підміна іконошанування іконопоклонінням. Окремі ікони називалися чудотворними, й їм приділялася надзвичайно велика увага. Архієпископ Михайло вказував, що «особливе шанування таких ікон, неминуче супроводжуване порівняно низькою оцінкою інших, звичайних ікон, інколи навіть зневагою до них, перебуває в явному протиріччі з ... каноном VII Вселенського Собору, який допускав шанування ікони лише з умовою, щоб честь, яку виявляли іконі, «сходила б на першообразне», тобто на зображену особу»⁸⁵.

У ряді випадків, як зазначала Г.Носова, вони зберігалися як обереги. В сінях, у дворі над входними дверима часто можна побачити образки, ікони, прикріплені ще під час спорудження будинків. Господарі пояснювали, що вони призначені для того, щоб до житла не підступало щось погане⁸⁶. Даний факт свідчить про зберігання під християнською оболонкою язичницького змісту – намагання захистити власний дім та сім'ю магічним шляхом. Як оберег для багатьох людей виступав і натільний хрестик.

Поширеним було й поклоніння мощам святих. Запалювання свічок для багатьох людей, які називали себе православними, часто було єдиним актом богослужіння. До того ж використання їх нерідко мало відбиток магізму.

Одним із різновидів виявлення релігійності була віра у різні чудеса, в чудодійні якості різних предметів та природних явищ, що виявлялося у відповідній поведінці. Так, у 1954 р. до одного з джерел балки Розсипної (с. Малоіванівка Ворошиловградського району Ворошиловградської області) почався рух хворих людей, які бажали зцілитися. Легенда про чудодійне джерело розповсюдилася далеко за межі регіону. Сюди приїжджали набрати воду люди з різних областей. Навіть виступ священика, в якому заперечувалися лікувальні якості води, не зміг розвіяти віру останніх у неї⁸⁷.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що кількість осіб, які відвідували церкви та здійснювали релігійні обряди, впродовж 1940 – 1980-х рр. поступово знижувалася. Цьому сприяло й зменшення чисельності діючих храмів, закритих за участю місцевих органів влади. Віруюче населення, незважаючи на репресії з боку держави, інколи чинило активний опір антирелігійним діям влади. Це виявилось зокрема в акціях, спрямованих проти закриття церков, що були особливо поширені у Західній Україні. Не вдалося владі повністю побороти і такі «релігійні пережитки», як хрещення, вінчання, поминальні обрядові дії. Особливо це стосується хрещень, котрі віруючі розглядали як акт захисту дітей від хвороб та інших бід. Це переконання було настільки сильним у колективній свідомості, що навіть частина людей, котрі декларували себе невірними, вважали за необхідне здійснити цей обряд над своїми дітьми.

Загалом слід відзначити, що притаманною рисою релігійності досліджуваного періоду було те, що в буденному житті відповідна поведінка значної частини православних віруючих часто відхилялася від концепту тієї конфесії, до якої вони належали. Відповідно їх релігійна поведінка оцінювалася дослідниками й окремими духовними особами як «неправославна», така, що відмінна від християнського віровчення, а то і суперечить йому.

¹ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч. 1. – 1997. – 354 с.; Ч. 2. – 2001. – 736 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с.

² Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К., 2000. – 329 с.

³ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946. – К., 1997. – 404 с.

⁴ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1963 годах). – Изд. 3-е, доп. – Москва, 2005. – 424 с.

⁵ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995. – 511 с.

⁶ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.

⁷ Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.

⁸ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці, 2004. – 352 с.

⁹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – 254 с.; Демьянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления (социально-психологический анализ). – Воронеж, 1984. – 184 с.

¹⁰ Гордиенко Н.С. Современное русское православие. – Ленинград, 1987. – 304 с.

¹¹ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. – Симферополь, 1989. – 176 с.

¹² Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К., 1987. – 120 с.

¹³ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. – К., 1988. – 272 с.

- ¹⁴ Юнг К.Г. Нераскрытая самость (современность и будущее) // Юнг К.Г. Психика: структура и динамика. – Пер. с нем. – Москва; Минск, 2005. – С.302.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк. 72.
- ¹⁶ Там само. – Спр.5317. – Арк.15.
- ¹⁷ Там само. – Арк.16.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – Арк.17.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – Оп.24. – Спр.3532. – Арк.37.
- ²² Там само. – Оп.30. – Спр.666. – Арк.94.
- ²³ Там само. – Арк.95.
- ²⁴ Там само. – Арк.96, 39; ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.1.
- ²⁵ Там само. – Арк.1–2.
- ²⁶ Там само. – Арк.2.
- ²⁷ Там само. – Спр.161. – Арк.41–42.
- ²⁸ Там само. – Арк.42.
- ²⁹ Цит. за: Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (социально-психологическое исследование). – Л., 1976. – С.120–121.
- ³⁰ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 2. – С. 168.
- ³¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – С.97.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.25.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.2554. – Арк.40.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.28.
- ³⁵ Там само. – Спр.193. – Арк.9.
- ³⁶ Там само. – Арк.101.
- ³⁷ Там само. – Спр.374. – Арк.198.
- ³⁸ Там само. – Спр.405. – Арк.52–53.
- ³⁹ Там само. – Спр.2527. – Арк.30–31.
- ⁴⁰ Бажан О. Наступ на православну церкву в Україні (друга половина 50-х – 80-і роки ХХ ст.) // Укр. іст. зб.: наук. праці аспірантів та молодих вчених. – К., 1997. – Вип. 1. – С.298.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.86.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Бондаренко В.Д. Указ. соч. – С.152.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. – Арк.25.
- ⁴⁵ Пащенко В. Назв. праця. – С.101.
- ⁴⁶ Там само. – С.111.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1688. – Арк.17.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. – Оп.22. – Спр.2225. – Арк.17.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.219. – Арк.85.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.1281. – Арк.1.
- ⁵² Там само. – Оп.23. – Спр.5928. – Арк.11.
- ⁵³ Там само. – Оп.24. – Спр.5663. – Арк.52.
- ⁵⁴ Там само. – Оп.25. – Спр.1201. – Арк.8.
- ⁵⁵ Там само. – Арк.9.
- ⁵⁶ Там само. – Спр.2403. – Арк.33.
- ⁵⁷ Бондаренко В.Д. Указ. соч. – С.153–154.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5928. – Арк.12.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.141.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.377. – Арк.14.
- ⁶¹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. – К., 1988. – С.26.
- ⁶² Там само. – С.27.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.76.
- ⁶⁴ Пащенко В. Назв. праця. – Ч. 1. – С. 243–244.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.2527. – Арк.76–77.
- ⁶⁶ Там само. – Оп.25. – Спр.663. – Арк.76.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.15–16.

- ⁶⁸ Шагай І. Село Бишки: Історія і Боротьба за Волю. – Лондон; Бишки; Чикаго, 2000. – С.105–106.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.147. – Арк.207.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2510. – Арк.2.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.25.
- ⁷³ Там само. – Спр.323. – Арк.88.
- ⁷⁴ Носова Г. Язычество в православии. – М., 1975. – С.121.
- ⁷⁵ Там же. – С. 122.
- ⁷⁶ Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР. – К., 1981. – С.77; Біскуп А.В. Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами. – Л., 1984. – С.135–136.
- ⁷⁷ Москалец В. Указ. соч. – С.73.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ Носова Г. Указ. соч. – С.123–124.
- ⁸¹ Тоффлер Э. Третья волна. – Пер. с англ. – Москва, 2004. – С.396.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.5.
- ⁸³ Носова Г. Указ. соч. – С.128.
- ⁸⁴ Михаил, архиепископ (Мудьюгин). Русская Православная Церковность: Вторая половина XX века. – Москва, 1995. – С.78–80.
- ⁸⁵ Там же. – С. 102.
- ⁸⁶ Носова Г. Указ. соч. – С. 126.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.157. – Арк.17.

The article analyzes the religious behavior of Orthodox believers in Ukraine during the period of 1940–1980. The present research on this subject is the first of its kind in Ukrainian historiography. The author examines such questions as church attendance, rituals, and extra church activity (struggle against church closing, etc.). Special attention is paid to the parishioner' deviation in their religious practices from Orthodox dogma.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.О.Ковалевська*

НОВІ ПІДХОДИ ДО ПОШУКУ ДОСТОВІРНИХ ЗОБРАЖЕНЬ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

(До 320-ї річниці обрання І.С.Мазепи на гетьманство)

Стаття представляє авторський підхід до вирішення проблеми відтворення образу гетьмана І.Мазепи. В основі дослідження лежать результати криміналістичної експертизи фотокопій автентичних та достовірних портретів гетьмана, а також результати історико-порівняльного аналізу описів зовнішності І.Мазепи з візуальними джерелами.

Пошуки українськими істориками та мистецтвознавцями автентичних зображень Івана Мазепи тривають уже понад два століття. Проведена такими відомими дослідниками, як О.Лазаревський¹, М.Грушевський², Ф.Уманець³,

* Ковалевська Ольга Олегівна – канд. іст. наук, доцент, наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

Б.Барвинський⁴, І.Борщак, Б.Крупницький⁵, В.Січинський⁶, Т.Мацьків⁷ та іншими значна пошукова робота дозволила сформувати перелік вірогідних портретів І.Мазепи, створених протягом кінця XVII – у першій половині XVIII ст. Серед них найбільш відомими були портрети з Успенського собору Києво-Печерської лаври, з літопису С.Величка, з колекції родини Бутовичів, портрет роботи І.Нікітіна з Петербурзької академії мистецтв («Портрет наполеоного гетьмана»), портрет із Державного історичного музею у Москві, гравірований портрет роботи Яна (Жана) Норбліна, портрет із картинної галереї замку Гріпсгольм (Gripsholm) у Швеції, зображення на гравюрах, виконаних українськими майстрами І.Мігурою та Д.Галяховським, гравірований портрет роботи М.Бернігера та пізніші копії, виконані гравером Д.Бейлем за малюнком С.Фальки, портрет із замку в Підгірцях.

На жаль, виявлений матеріал лише частково дозволив згаданим дослідникам наблизитися до вирішення проблеми наявності автентичних портретів гетьмана І.Мазепи й майже зовсім не давав можливості відтворити реальні риси його обличчя. Практично кожен дослідник, вивчаючи проблему іконографії І.Мазепи, пропонував власний зображувальний ряд, на підставі якого намагався вибудувати якусь більш-менш вірогідну гіпотезу.

Унаслідок наукового пошуку та дискусій, які велися навколо портретів І.Мазепи, частину зображень було відкинуто. Так, насамперед було вилучено низку так званих польських портретів, до яких відносили різноманітні варіації зображень літнього чоловіка з роздвоєною бородою на взірці гравірованого портрета, виконаного рукою відомого польського художника та гравера Я.Норбліна (див. рис. 1). На гравюрі цього майстра насправді було зображено «жида-орендаря» з маєтку Чарторийських, названого «Мазепа»⁸, риси обличчя якого абсолютно не відповідали описам зовнішності українського гетьмана. На користь цього твердження свідчить факт перебування Я.Норбліна у маєтку Чарторийських, де він займався навчанням дітей князя малюванню. Цей факт зафіксований у праці З.Батовського⁹. Крім того, згадане зображення атрибутоване саме як портрет «жида-орендаря в маєтках Чарторийських» («Żyd pachciarz w dobrach Czartoryskich») у графічному фонді Національної бібліотеки у Варшаві та в колекції графіки у бібліотеці Осолінеума у Вроцлаві.

Жодної критики не витримував і портрет І.Мазепи із замку у Підгірцях (див. рис. 3а). Як доводить дослідник Б.Барвинський, це зображення виявилось портретом Ревери Потоцького¹⁰. Переконалися у цьому можна, порівнявши зображення, відоме нам із літератури, як підгорецький портрет гетьмана І.Мазепи невідомого автора, з достовірними портретами Ревери Потоцького, що зберігаються у польських збірках. Хоча не можна оминати того факту, що в опублікованому інвентарі Підгорецького замку за 1887 р., під №302 дійсно був записаний портрет «Яна Мазепи»: «Jan Mazepa/. Polska, koniec w.XVII (?). Ol.pl.»¹¹. Крім того, там також зазначалося і місце його розташування в одному із залів замку. Однак, цілком очевидно, що йшлося про інше зображення. До того ж, будь-яких інших згадок про наявність портрета українського гетьмана серед галереї родин Конецьпольських та Жевуських, яким належав палац у Підгірцях, не існує (див. рис. 3 (а, b, c)).

Крім згаданих вище польських портретів та їхніх пізніших інтерпретацій і копій, із переліку достовірних зображень І.Мазепи був вилучений і портрет «наполеоного гетьмана» роботи відомого російського художника І.Нікітіна (бл. 1688–1741 рр.)¹² (див. рис. 2). Твердження про те, що І.Мазепа не міг бути зображений на цьому портреті, ґрунтовно довів В.Кравцевич¹³. Дослідження манери виконання портрета показали, що він був написаний із натури за один сеанс. Біографії І.Мазепи та І.Нікітіна свідчать, що життєві шляхи гетьмана й художника ніколи не перетиналися. Отже, написати портрет І.Мазепи з натури

митець не міг. Крім того, час написання портрета, за каталогами Російського музею (Санкт-Петербург), визначається як 1720-ті рр. (точніше, підпис під портретом вказує «1720-е, 1726/27 (?)», а за підрахунками В.Кравцевича, він не міг бути написаним раніше 1723–1724 рр.). Дослідник твердить, що на полотні зображено Павла Полуботка, який у 1723 р. перебував у казематах Петропавлівської фортеці, а І.Нікітін за дозволом Петра I відвідував П.Полуботка. Під час цих відвідин художник, очевидно, і написав його портрет. Відтак, зображення, виконане рукою І.Нікітіна, не є портретом І.Мазепи.

До останнього часу найбільш достовірними портретами гетьмана, написаними олією на полотні, уважалися портрети із картинної галереї в замку Гріпсгольм (Швеція)¹⁴ (див. рис. 4а) та з Державного історичного музею (Москва, Російська Федерація)¹⁵ (див. рис. 6). Ці портрети були відомі науковій спільноті досить давно¹⁶, але історія їх атрибуції виявилася занадто довгою й заплутаною. Як свідчать дослідження останнього часу, на обох портретах зображено не Івана Мазепу, а Казимира Павла Яна Сапегу – великого гетьмана литовського¹⁷.

Проблема полягала у тому, що багато хто з українських дослідників XIX–XX ст., які цікавилися цими портретами, задовольнялися записами в інвентарних книгах про те, що на цих портретах нібито зображено українського гетьмана І.Мазепу. Майже жоден із них не звертав уваги на кілька важливих деталей. По-перше, на обох портретах зображено особу, яка мала великі вуха, тоді, як жоден із відомих описів зовнішності гетьмана не вказував на цю особливість І.Мазепи. По-друге, очевидною була розбіжність у часі написання портретів, у віці зображуваної особи та реального віку гетьмана на той час. Портрет із Гріпсгольмського замку був написаний близько 1700 р., коли гетьману мало б бути 60–61 рік, а особа, зображена на полотні, має приблизно 45–50 років. Цей факт мав би поставити під сумнів час написання портрета і спонукати дослідників до додаткових пошуків, чого не сталося. По-третє, з невідомих причин поза увагою українських дослідників залишився той факт, що мистецтвознавці неодноразово характеризували цей портрет, як типовий польський палацовий або парадний портрет. Це визначення вказувало не лише на певні мистецькі традиції подібних зображень, але й на те, що на портреті міг бути зображений видатний діяч Речі Посполитої, а також, що розміри портретів передбачали наявність відповідних приміщень для їхнього «експонування», тобто великих палаців і сталої традиції формування картинних галерей*. Нарешті, завдяки виявленню М.Каламайською-Саєд кількох ідентичних портретів, які мали чіткі підписи щодо того, хто був на них зображений, а також проведенню О.Ковалевською візуально-порівняльного аналізу рис обличчя осіб на згаданих вище портретах із низкою інших портретів представників родини Сапег, створених у різний час, вдалося остаточно переконатися в тому, що на цих полотнах зображено не І.Мазепу (див. рис. 4 (b, c, d) та рис. 5 і 6).

Таким чином, у переліку вірогідних портретів гетьмана залишилося дві нечисленні групи зображень. З одного боку, це гравюри алегоричного чи суто релігійного змісту, присвячені І.Мазепі, а, з іншого, – це п'ять портретів, серед яких одне настінне зображення, малюнок у тексті літопису, гравюра на міді та два олійних портрети гетьмана.

Стосовно першої групи зображень (гравюра «Хрещення Христа» або «Christus u Jordanie» (імовірно, кінець XVII ст.)¹⁸ (див. рис. 7), гравірована теза «Princeps ecclesiaru triumphans sancta sophia augusto militas nomine Mazeriano...» (1706 р.) І.Мігури¹⁹ (див. рис. 8) та гравюра «Апофеоз Мазепи» (1708 р.) Д.Галяховського) (див. рис. 9) варто зауважити, що їх автентичність не підлягає сумніву. Усі вони були виконані за життя гетьмана, і, крім того, були йому

* Подібна традиція лише почала формуватися за часів гетьманування І.Мазепи.

присвячені. Це означало, що кожне зображення повинно було хоча б частково передавати характерні риси обличчя гетьмана, як-то: форма очей та носа, наявність вус чи бороди, лінія росту волосся, хоча це не було обов'язковим з огляду на інше призначення цих творів.

Порівнюючи описи зовнішності І.Мазепи, залишені його сучасниками, із зображеннями на ґравюрах, можна перекоонатися у тому, що в загальних рисах вони збігаються. Зокрема, усі сучасники гетьмана стверджують, що він був середнього зросту та худорлявої статури, хоча водночас «тіло його було міцніше, ніж тіло німецького рейтара»²⁰, що підтверджується зображеннями. Говорити про вродливе обличчя гетьмана як у житті, так і на ґравюрах досить важко, через суб'єктивність понять «вродливий», «гарний», «привабливий», але щодо «суророго обличчям, зложеного на козацький звичай»²¹, то усі три зображення наочно це доводять. Те ж саме стосується відповідності згадок про наявність у гетьмана вусів, достатньої кількості волосся, гордої постави голови та блискучих очей²² із тими зображеннями, які присутні на ґравюрах.

Дискусійним питанням, яке тривалий час не давало спокою дослідникам і заважало їм визнати деякі зображення портретами І.Мазепи, було питання про наявність у гетьмана бороди. Проблема полягала у тому, що, згідно з описами зовнішності українського гетьмана, які в основному залишили особи з оточення шведського короля Карла XII, І.Мазепа не мав бороди. Зображення з літопису С.Величка та ґравюри «Хрещення Христа», де гетьман зображений із невеличкою борідкою, уважалися непереконовливими свідченнями того, що цей факт міг мати місце. Нарешті, М.Богословському вдалося розшукати документальне свідчення того, що І.Мазепа носив бороду. Йдеться про інформацію російського резидента у Польщі, який повідомляв у Москву, що І.Мазепа, повернувшись із російської столиці, «був у французькому одязі і нібито за царським указом велів поголити собі бороду»²³. В.Станіславському пощастило розшукати цей документ і перевірити запис, зроблений у квітні 1700 р.: «Изо Львова апреля 15-го числа по календарю польскому, будто из-за Днепра пришла ведомость к пану краковскому такая, что гетман Иван Степанович Мазепа и полковники приехали назад из столицы московской... И то сказывают, что он, Мазепа, был во французском уборе; и будто по указу царского величества велел бороду себе оголеть, чтоб лутче бояр до сего обычаю и убору мог привести...»²⁴. Отже, виходить, що І.Мазепа, цілком імовірно, міг носити бороду до 1700 р. Таким чином, розглянуті нами ґравюри, які містили зображення І.Мазепи, збігаються з описами його зовнішності і можуть вважатися достовірними зображення гетьмана, хоча техніка їх виконання не дозволяє відтворити обличчя І.Мазепи у звичному для нас розумінні портрета.

Цю мету переслідував відбір, аналіз та спеціальна експертиза наступних зображень гетьмана, до яких відносяться зображення з Успенського собору Києво-Печерської лаври (див. рис. 13), портрети з літопису С.Величка (див. рис. 14), з колекції Дніпропетровського художнього музею (ДХМ) (див. рис. 12) та з колекції Національного історичного музею України (див. рис. 11), а також ґравюра М.Бернігерота (див. рис. 10), опублікована в часопису «Europaische Fauna» (1706 р.).

Кожен із цих портретів, крім портрета з ДХМ, періодично потрапляв до списків достовірних зображень І.Мазепи, над якими працювали попередні дослідники. Так само, як кожен із них викликав деякі сумніви щодо вірогідності зображення на них саме гетьмана. Зокрема, так званий «лаврський» портрет. Уперше він був опублікований редактором журналу «Киевская старина» Ф.Лебединцевим у 1887 р.²⁵ Усі згадки про нього та місце його розташування ґрунтувалися на джерелах, достовірність яких не можна було перевірити. До того ж, через загибель більшої частини зображень під час пожежі 1718 р., а також са-

мого Успенського собору в роки Другої світової війни питання наявності чи відсутності такого зображення взагалі залишилося без відповіді. Перевірка рукопису «Память, что внутр великой святой Печерской церкви изображено...» з архіву Лукашевича, на яке іноді посилалися дослідники, стверджуючи, що у тексті цієї книги містилися усі описи настінних зображень Успенського храму, показала відсутність записів про світські зображення цієї споруди²⁶. При розгляді опублікованого в «Киевской старине» зображення, багатьох дослідників, зокрема О.Лазаревського, Ф.Уманця, А.Єнсена, І.Борщака, не задовольняв занадто молодий вік зображеної особи, одяг, головний убір та деякі інші деталі. Однак дискусія навколо цього зображення не перешкоджає звернути увагу на обличчя зображеної особи та піддати його експертизі.

Зображення гетьмана І.Мазепи, розміщене в літописі С.Величка, теж викликало чимало запитань. Його радше слід розглядати як ілюстрацію до тексту літопису, в якому воно мало відображати морально-психологічну характеристику «підступного гетьмана», ніж виконувати самостійну функцію та достовірно відтворювати усі риси обличчя. Автор цього зображення невідомий. Припущення щодо авторства самого С.Величка не витримує критики через об'єктивні обставини життя автора літопису²⁷. Як свідчать результати дослідження А.Бовгирі, наприкінці свого життя С.Величко майже втратив зір, відтак твір писався різними особами, про що свідчать різні почерки. Саме тому припустити, що напівсліпа людина могла власноруч малювати портрети та сцени битв, що розміщені в тексті рукопису, не видається слушним.

Портрет із гравюри М.Бернігерота теж мав кілька застережень. З одного боку, досить тривалий час існувала плутанина щодо авторства цього зображення. Встановити істину в цьому питанні вдалося Т.Мацьківу, який довів, що справжнім виконавцем цієї гравюри був М.Бернігерот. Пізніше польським майстром С.Фалькою з цієї гравюри була виконана копія, уперше надрукована у 1796 р., а згодом із того малюнка Д.Бейлем була виконана інша гравюра²⁸. Крім того, було встановлено, що перше зображення було створено у 1706 р., тобто ще за життя гетьмана. Додамо також, що це зображення публікувалося в журналі «Euro-päische Fauna» тричі: у 1706, 1708 та 1712 рр. Отже, якби воно подавало невірне зображення, то на той час було достатньо живих свідків, які бачили гетьмана на власні очі і могли спростувати цю публікацію. Але цього не сталося, з чого можна зробити висновок про достовірність цього портрета гетьмана. До того ж, Т.Мацьків зазначив, що це зображення мало спільні риси з деякими іншими портретами гетьмана та відповідало описові зовнішності І.Мазепи, який залишив сучасник гетьмана Й.Барділі. З іншого боку, деякі дослідники занадто переймалися тим, що на цьому портреті не бачимо відповідної величі, з якою варто було зображувати гетьмана. Їм дуже не хотілося бачити в особі «літнього старця» з гравюри колись міцного та рішучого І.Мазепу. Але варто пам'ятати, що портрет був зроблений за три роки до його смерті, тобто, коли реальний вік гетьмана (67 років) відповідав віку зображеної особи.

Тривалі дискусії точилися й навколо четвертого портрета. Він походив із збірки В.Бутовича, нащадка колишнього генерального осавула Г.Бутовича, який був однодумцем гетьмана І.Мазепи. Наприкінці ХІХ ст. власник передав портрет до Київського міського музею, з 1924 р. він перебував у Всеукраїнському історичному музеї імені Т.Шевченка, а зараз – у Національному музеї історії України.

Проблема із залученням цього зображення до переліку достовірних портретів полягала у тому, що обличчя зображеної особи було занадто «гладким». Це суперечило свідченням джерел щодо зовнішнього вигляду гетьмана І.Мазепи. На користь достовірності портрета, який міг зазнати серйозних ушкоджень під час пізніших «поновлень» або «реставрацій», свідчила лише наявність у право-

му верхньому куті герба «Курч» та ініціалів навколо нього. Літери «І.М.Г.В.Є.Ц.П.В.З.» були абrevіатурою титулу гетьмана І.Мазепи: «Іван Мазепа гетьман війська єго царського пресвітлого величества запорозького». Ця титулатура гетьмана була досить відомою з документальних джерел та гравюр на честь І.Мазепи, виконаних, зокрема, у Чернігові²⁹.

Зі слів В.Бутовича стало відомо, що ще у першій половині XIX ст. була проведена дуже невдала «реставрація» портрета, здійснена невідомим доморослим кріпосним «малюром», що суттєво зіпсувало оригінал портрета. Крім «підмальовування» обличчя та зміни кольорів, цей горе-майстер ще й домальював гетьманові стрічку та зірку ордена святого Андрія Первозванного, чого, за твердженнями мистецтвознавців, на початковому варіанті портрета не було. Очевидно, розуміючи, що подібне «поновлення» було не на користь портрета та його історико-мистецької вартості, В.Бутович висловлював бажання зняти пізніші нашарування з метою відтворення першопочаткового зображення, але з невідомих причин це бажання залишилося нереалізованим³⁰. Ситуацію значно погіршила наступна реставрація портрета, здійснена в середині 1950-х рр. Сучасні обстеження поверхні полотна засвідчили суттєве спотворення і без того ушкодженого зображення. Фотографії портрета, зроблені при спеціальному освітленні, показали, що з усіх рис обличчя зображуваного справжніми залишилися лише очі, брови, вуса, верхня губа та ніс. Решта рис грубо домальовані, що й створило ілюзію «погладшання» худорлявого за всіма описами гетьмана.

Найбільш загадковим виявився портрет, що зберігався у Дніпропетровському художньому музеї. Будучи вперше представленим під час виставки, яка готувалася в рамках XIII Всеросійського археологічного з'їзду (Катеринослав, 1905 р.), цей портрет на довгий час ніби зник із поля зору дослідників.

На виставці, присвяченій І.Мазепі та його добі, що відбулась у 2003 р. у Львівській галереї мистецтв, цього портрета не було, адже місцева влада м. Дніпропетровська заборонила його вивіз. Оскільки планувалося видання каталогу виставки, то зображення цього портрета було відправлене організаторам виставки заздалегідь. Відсутність самого портрета на виставці обумовила й відсутність його фотографії в каталозі³¹. Однак згодом це зображення було опубліковане в книзі «Україна – козацька держава»³², і відтоді стало надбанням наукової спільноти, яка вже втретє відкрила для себе цей портрет.

Як зазначається в одному з каталогів Дніпропетровського художнього музею, «портрет Івана Мазепи в латах з Андріївською стрічкою» був свого часу подарований Д.Яворницькому А.Квоненштадтом. Близько 1905 р. Д.Яворницький передав його Катеринославському обласному музею імені О.Поля. До 1957 р. портрет зберігався у Дніпропетровському історичному музеї імені Д.Яворницького, потім він був переданий Дніпропетровському художньому музею³³. Де було першопочаткове місцезнаходження портрета, як і доля цього зображення, досі залишається невідомим.

Справа в тому, що оригінал портрета був більшим за нинішні розміри. Обстеження кромки полотна показало, що та частина портрета, яка на сьогодні збереглася, свого часу була дуже необережно вирізана з полотна, яке явно було більшим за розмірами. Але коли це було зроблено, з якої причини, і якими, відповідно, були розміри та композиція оригіналу – невідомо. Достойнством цього портрета є його гарна збереженість, однак є й певні вади. Як показало дослідження, історичною невідповідністю на портреті з Дніпропетровського художнього музею є вік зображеної особи та зображення стрічки ордена святого Андрія Первозванного. Якщо оригінал портрета було написано у 1700 р., то на той момент гетьману вже виповнився 61 рік, що не відповідає віку особи, зображеної на портреті. Якщо ж оригінал твору був написаний раніше, то на ньому не могло бути орденської стрічки, адже І.Мазепа став кавалером ордена святого

Андрія Первозванного у 1700 р. Більше того, уявляється маловірогідним, щоб парадний портрет І.Мазепи був написаний або скопійований наприкінці XVIII ст., як зазначено в музейному каталозі. Цілком можливо, що свого часу існував прижиттєвий портрет І.Мазепи, який відтворював його найкращі зовнішні риси, як це було притаманно парадним портретам XVII ст.

У 1700 р., у зв'язку з нагородженням І.Мазепи орденом святого Андрія Первозванного, виникла потреба написати новий портрет, але вже з орденською стрічкою. Художник міг скористатися вже існуючим портретом і лише додати на ньому стрічку. Таким чином, виник портрет, на якому гетьман був зображений у молодшому віці, ніж це було насправді, але із зображенням історичного елементу більш пізнього часу, що внесло певну плутанину при визначенні часу написання портрета.

Зображення І.Мазепи на цьому портреті відповідає описам зовнішності гетьмана, а також має багато спільних рис з іншими його автентичними портретами, що дає підстави вважати це достовірним зображенням.

Маючи на меті реконструювати справжню зовнішність гетьмана І.Мазепи на підставі існуючих достовірних зображень, а також враховуючи позитивний досвід подібної реконструкції, здійснений українським художником М.Підгорним під час роботи над образом гетьмана для експозиції музею історії Полтавської битви (Полтава), нами була запропонована власна ідея реконструкції образу І.Мазепи, реалізована завдяки співпраці з фахівцями із судово-криміналістичної експертизи Національної академії Служби безпеки України І.Горою та В.Колесником³⁴.

Реконструкція образу І.Мазепи стала результатом поєднання тривалих досліджень іконографії гетьмана, до якої долучилися історики та мистецтвознавці минулого і сучасності, а також сучасних методів судово-криміналістичної експертизи. Сутність ідеї реконструкції полягала у виборі кількох зображень, відомих як «портрети І.Мазепи», візуально-порівняльний аналіз яких підтверджував би наявність у них спільних рис. Крім того, усі зображення мали хоча б частково збігатися з описами зовнішності гетьмана. Нарешті, перед експертами було поставлено завдання визначити: чи на представлених портретах зображено одну й ту ж саму особу, чи різних людей?

Для експертизи були відібрані фотографічні копії згаданих вище п'яти зображень, тобто стінне зображення з Успенського собору Києво-Печерської лаври, зображення з літопису С.Величка, портрет І.Мазепи XVII ст., що зберігається у Дніпропетровському художньому музеї («Портрет Івана Мазепи в латах з Андріївською стрічкою»), портрет зі збірки Бутовичів, що перебуває в Національному музеї історії України (Київ) та зображення з гравюри М.Бернігерота. Для «чистоти експерименту» додатково було надано зображення «напольного гетьмана» пензля І.Нікітіна та «портрет Мазепи» чернігівського художника С.Землюкова.

Першим етапом роботи стало приведення усіх зображень до єдиного формату, що мало зробити результати обстеження більш наочними. Другий етап – зведення відформатованих зображень у три таблиці. Наступний етап – безпосереднє порівняльне дослідження анатомії голови та обличчя на портретах, яке здійснювалося методом візуального зіставлення.

Унаслідок проведеного аналізу спочатку було встановлено збіжність окремих елементів зовнішності, позначену в таблицях стрілками з маркуванням «а». Потім були визначені ті елементи зовнішності, які не збігалися (стрілки з маркуванням «b»). Таблиця №1 (див. рис.) містить зображення осіб із портретів НМІУ (портрет №1), ДХМ (портрет №5) та з гравюри М.Бернігерота (портрет №4). Зіставлення елементів зовнішності відбувалося за такими ознаками: форма, розмір та конфігурація брів, розмір і форма перенісся, ширина й форма кінчика носа, контур облямівки нижньої губи, висота та форма підборіддя, форма

й товщина мочки вуха, розмір, контур вушної раковини тощо. Як свідчить висновок експертної групи Національної академії СБУ*, на цих портретах збіглися 10 ознак із 11 можливих. Наявна відмінність у виразності поперечної борідки на підборідді осіб, які зображені на портретах із НМІУ та ДХМ, вважається неістотною і може мати суб'єктивний характер. Ця відмінність зовнішності зображених осіб могла бути зумовлена особистим баченням художника образу зображеної ним особи, великою різницею в часі зображення певної особи на різних портретах, відмінностями у вгодваності людини та віковими змінами її зовнішності. На портреті з ґравюри М.Берніґерота підборіддя особи приховане під волосяним покривом бороди, тому встановити збіжності або відмінності даної ознаки виявилось неможливим. Отже, на підставі проведеного порівняльного аналізу можемо впевнено стверджувати, що на всіх трьох портретах із таблиці №1 зображено одну й ту ж саму особу. Ураховуючи відомості, які маємо стосовно атрибуції цих зображень, можна твердити, що це є портретні зображення гетьмана України Івана Мазепи, виконані у різний час.

Не менш цікавим виявився висновок спеціалістів і щодо порівняння портретів із ДХМ (№5), взятого за основу через найбільшу виразність необхідних для якісної експертизи ознак, а також зображення з Успенського собору Києво-Печерської лаври (портрет №3) та зображення з літопису С.Величка (портрет №2). У даному разі з 8 ознак, за якими відбувалося порівняння, збіглося 6. Зазначені відмінності (стрілки з маркуванням «b» в таблиці №2) (див. рис.) можуть бути зумовлені суб'єктивним сприйняттям художника і певною мірою тим, що зображення на портреті з лаври є дещо схематичним. Більше того, враховуючи, що це зображення взагалі загинуло, то спробувати запропонувати для експертизи більш якісне і виразне зображення не виявляється можливим. Встановлені збіжності ознак є сталими, утворюють індивідуальну сукупність, але не є достатніми для категоричного висновку про те, що на даних портретах зображено одну й ту ж саму особу. Однак можемо припустити, що це, імовірно, гетьман І.Мазепа.

Дещо складніша ситуація виявилася із зображенням І.Мазепи у літописі С.Величка. Справа у тому, що з 8 ознак наявними на портреті є лише 4. Але тут до висновку експертів-криміналістів щодо ідентичності осіб, зображених на портретах із ДХМ та літопису С.Величка, в якому стверджується, що встановити ідентичність зображених осіб неможливо через брак відповідних ознак, можна додати ще одне зауваження. Очевидно, що людина, яка була автором малюнків до літопису, не була професійним художником, хоча й володіла навичками малювання. Відтак зображення І.Мазепи є нечітким. Крім того, як уже зазначалося, ці малюнки були ілюстраціями тих психологічних характеристик та політичної діяльності гетьманів, які описував автор літопису. Із цієї причини обличчя гетьмана з літопису С.Величка не дає достатньої кількості необхідних рис для того, щоб говорити про індивідуальні особливості зовнішності зображуваного.

Особливу увагу привертає таблиця №3 (див. рис.), яка містить результати порівняння елементів зовнішності осіб із «портрета І.Мазепи з андріївською стрічкою» роботи невідомого майстра, із зображення «напольного гетьмана» роботи І.Нікітіна (портрет №6) та зображення Мазепи пензля С.Землюкова (портрет №7). Як видно з таблиці, з 11 можливих ознак зовнішності, на цих зображеннях не збіглися 8. Серед тих ознак, що збіглися на портретах №5 і 6 – форма мочки вуха, облямівка нижньої губи та форма підборіддя; на портретах №5 і 7 – це лише форма мочки вуха та лінія облямівки нижньої губи. Отримані ре-

* До складу групи входили кандидати юридичних наук, професори Національної академії СБУ І.Гора та В.Колесник.

зультати, таким чином, свідчать, що особи, зображені на портретах №6 і 7 неідентичні особі з портрету №5, а, отже, є різними.

Таким чином, можемо стверджувати, що із семи портретів, поданих на експертизу, І.Мазепа зображений на «Портреті Івана Мазепи в латах з андріївською стрічкою» (ДХМ), портреті гетьмана І.Мазепи з колекції В.Бутовича (щоправда, із урахуванням пізніших нашарувань, які значною мірою зіпсували зображення) і портреті гетьмана у виконанні М.Бернігерота. На портреті з Успенського собору Києво-Печерської лаври також, вірогідно, зображено І.Мазепу, але у молодому віці (орієнтовно 35–40 років). Портрет же з літопису С.Величка, імовірно, теж може вважатися за достовірний, але з численними застереженнями, про які вже йшлося. Натомість на полотнах І.Нікітіна (Російський музей, Санкт-Петербург) та С.Землюкова (Чернігівський обласний художній музей) відтворено різних осіб, які не відповідають зображенню І.Мазепи на згаданих вище портретах.

Підбиваючи загальний підсумок нашого дослідження, присвяченого новим підходам до пошуку достовірних зображень та реконструкції зовнішності гетьмана І.Мазепи, слід зазначити, що:

1. Час накопичення ілюстративного матеріалу, що зображував І.Мазепу, та відбір найбільш достовірних зображень гетьмана виявився найбільш тривалою складовою періоду іконографічних досліджень, присвячених І.Мазепі.

2. Ґрунтовні історичні та мистецтвознавчі дослідження дозволили вилучити зі списку автентичних і достовірних портретів гетьмана найбільш вразливі позиції, що своєю чергою вплинуло на звуження кола тих зображень, на підставі яких можна було б проводити реконструкцію образу.

3. Порівняльний аналіз зображень гетьмана, що містилися на ґравюрах алегоричного та релігійного змісту кінця XVII – початку XVIII ст., із текстами описів зовнішності І.Мазепи, залишеними сучасниками, дозволив говорити не лише про їх автентичність, але й про те, що в загальних рисах вони збігаються.

4. На сьогодні існує 5 основних зображень, з яких 3 є достовірними, а 2 – імовірними портретами І.Мазепи (див. таблиці №1 і 2).

5. Решта зображень (загальна кількість яких сягає кількох десятків), як показали результати порівняльного аналізу, зафіксовані в таблиці №3 (див. портрет №6 та №7), не можуть вважатися зображеннями гетьмана І.Мазепи.

6. Спираючись на отримані результати експертизи та власні припущення, можемо твердити, що всі з достовірних портретів І.Мазепи (№№1–5) (див. рис. 10–14) дозволяють відтворити його образ (зовнішність) у ретроспективному плані (тобто сформулювати уявлення про те, як він виглядав у різні періоди свого життя).

7. Результати нашого дослідження можуть бути використані для формування правильного візуального ряду щодо гетьмана І.Мазепи, що має особливе значення в навчальному процесі, а також може бути корисним при створенні пам'ятників цій видатній історичній особі.

Рис. 1. Ян Пьотр Норблін (справж. ім'я Жан П'єр Норблен де ла Гурден; Norblin de la Gourdain) МАЗЕПА (1775 р.)

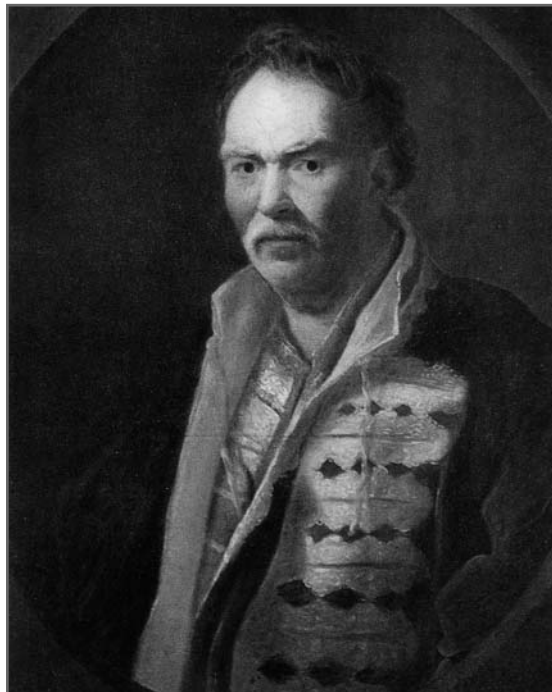

Рис. 2. І.Нікітін ПОРТРЕТ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ (1720 р.)

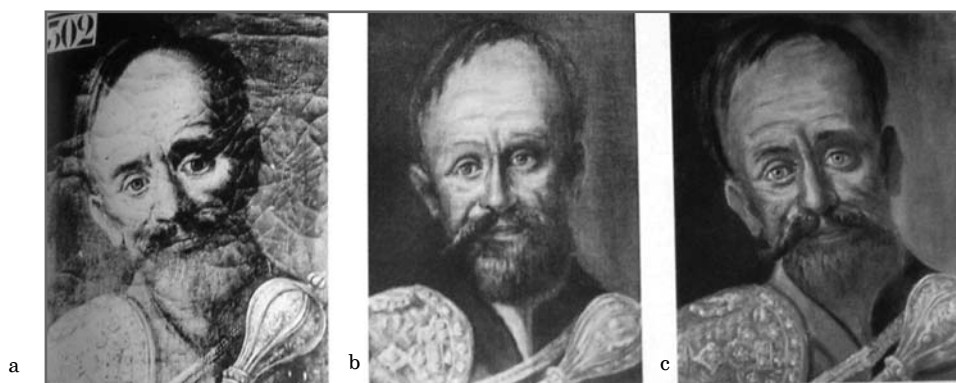

Рис. 3. «ПІДГОРЕЦЬКИЙ ТИП» ПОРТРЕТІВ
– основою цієї серії зображень став портрет, виконаний невідомим художником наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. (а)
– цей портрет зберігався у Підгорецькому замку
– існує низка пізніших копій (варіанти «b» та «c»)

а

b

с

d

Рис. 4. ПОРТРЕТИ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА ЛИТОВСЬКОГО КАЗИМИРА ПАВЛА ЯНА САПЕГИ:
а) Бл. 1700 р., Гріпсгольм (Швеція); б) 1700 р., Тельше (Литва); с) 1709 р., Кодень (Польща);
d) 1730–1735 рр. (Польща)

Рис. 5. ПОРТРЕТ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА ЛИТОВСЬКОГО КАЗИМИРА ПАВЛА ЯНА САПЕГИ, початок XVIII ст. (музей-палац у Вилянові (Варшава, Польща))

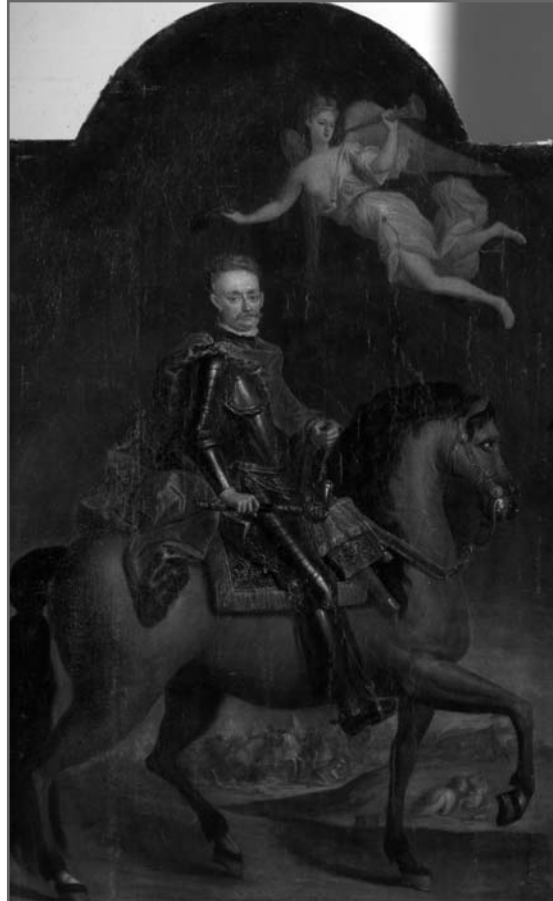

Рис. 6. ПОРТРЕТ МАЗЕПИ / САПЕГИ (?), перша чверть XVIII ст. (Державний історичний музей (Москва, Російська Федерація))

Рис. 7. Невідомий художник. ГРАВЮРА «ХРЕЩЕННЯ ХРИСТА» АБО «CHRUSTUS IN JORDANIE» (кін. XVII ст., фрагмент)

Рис. 8. І. Мігура. ГРАВИРОВАНА ТЕЗА «PRINCEPS ECCLESIAE TRIUMPHANS SANCTA SOPHIA AUGUSTO MILITIAS NOMINI MAZEPIANO...» (1706 р., фрагмент)

Рис. 9. Д. Галяковський. ГРАВЮРА «АПОФЕОЗ МАЗЕПИ» (1708 р., фрагмент)

Рис. 10.
М.Бернігерот (M.Bernigeroth). ПОРТРЕТ ЯНА МАЗЕПИ (1706 р.)

Рис. 13.
ФРАГМЕНТ ЗОБРАЖЕННЯ З УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (кін. XVII ст. (?))

Рис. 12.
Невідомий художник.
ПОРТРЕТ ІВАНА МАЗЕПИ В ЛАТАХ З АНДРІЇВСЬКОЮ СТРІЧКОЮ (кін. XVIII ст.)

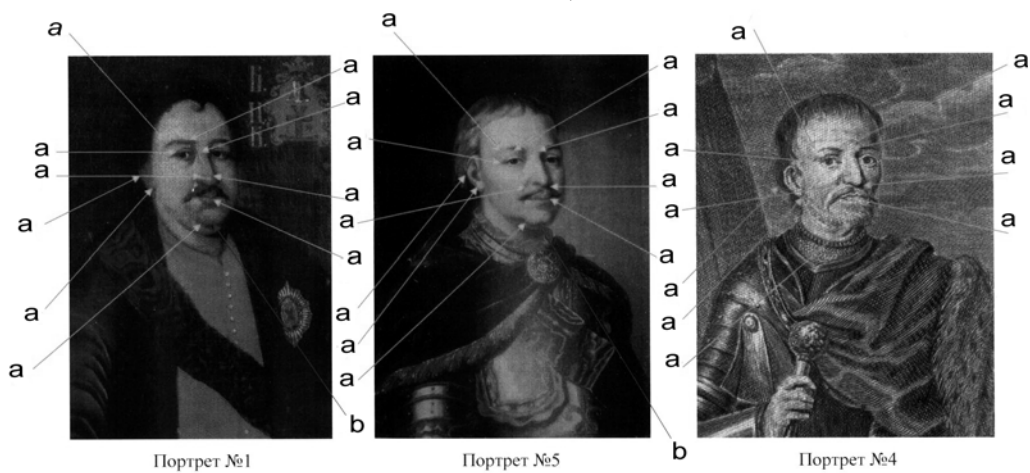

Рис. 11.
Невідомий художник.
ПОРТРЕТ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ (XIX ст.)

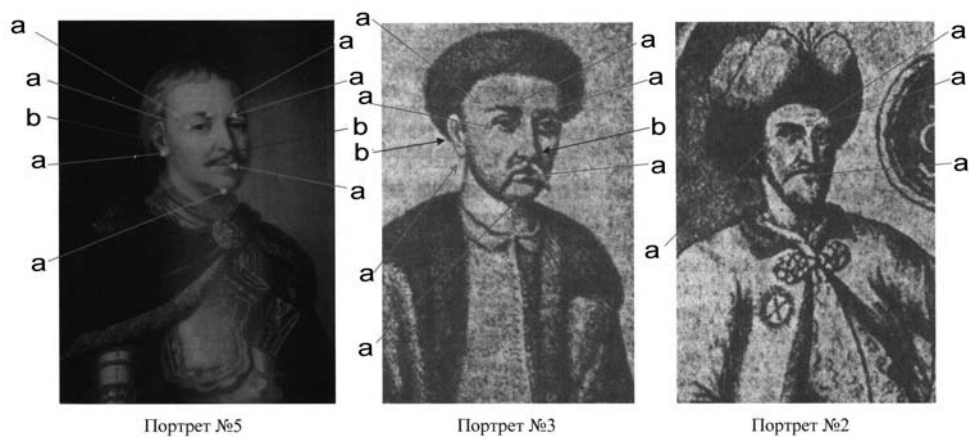

Рис. 14.
ПОРТРЕТ ІВАНА МАЗЕПИ З ЛІТОПISУ С.ВЕЛИЧКА (1720 р. (?))

Таблиця № 1

Таблиця № 2

Таблиця № 3

Матеріали порівняльного дослідження анатомії голови та обличчя портретів Мазепи

- ¹ Лазаревский А. Заметки о портретах Мазепы (к рисунку) // Киевская старина. – Т.64. – 1899. – №3. – С.433–462.
- ² Грушевський М. До портрета Мазепи // Записки НТШ. – 1909. – Т.92. – С.246–248; Ще до портрета Мазепи // Там само. – 1910. – Т.94. – С.162.
- ³ Уманець Ф. Гетман Мазепа. – Санкт-Петербург, 1897. – 459 с.
- ⁴ Барвинський Б. Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях // Історичні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т.І. – Жовква, 1908. – С.96–108; Портрет Мазепи кисти артиста-маляра Осипа Куриласа // Там само. – Т.ІІ. – Л., 1909. – С.22–28; Гетьман Іван Мазепа у всесвітній літературі і штуці // Там само. – С.29–37; Причинок до питання про т.зв «Бекетівський» портрет Мазепи // Там само. – С.38–51; Доповнення до статей про Мазепу // Там само. – С.77–94.
- ⁵ Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу // Записки чина св. Василя Великого. – Т.ІV. – Ч.1–2. – Жовква, 1932. – С.292–316.
- ⁶ Січинський В. Гравюри Мазепи. Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа: Зб.ст. – Варшава, 1938. – С.134–161.
- ⁷ Мацьків Т. Гравюра І.Мазепи з 1706 р. // Український історик. – 1966. – Т.ХІІ. – Ч.1–2. – С.69–72.
- ⁸ Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французьким мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії // Визвольний шлях. – 1987. – №12. – С.1379.
- ⁹ Batowski Z. Norblin. – Lwów, 1904. – 220 s.
- ¹⁰ Барвинський Б. Портрет Мазепи кисти артиста-маляра Осипа Куриласа // Історичні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т.ІІ. – Л., 1909. – С.25.
- ¹¹ Ostrowski J.K., Petrus J.T. Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów. – Kraków, 2001. – S.124.
- ¹² Із цим поглядом не погоджуються деякі музеєзнавці та мистецтвознавці, зокрема, директор Львівської галереї мистецтв Б.Возницький.
- ¹³ Кравцевич В. Шукання портрета гетьмана Пилипа Орлика. – Накладом автора, 1998.
- ¹⁴ Невідомий художник. Мазепа (?). Бл. 1700 р.; олія, полотно 88x74 см., інв. №047 / Національний музей Швеції (замок Гріпсгольм).
- ¹⁵ Невідомий художник. Мазепа (?). Поч. XVIII ст.; олія, полотно 171x102 см., інв. №ДІМ 65873; И І. 2249 / Державний історичний музей (Москва).
- ¹⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1912. – С.406; W związku z rocznicą Mazepę // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1932 (33). – №2. – S.16–19 + tytuł; Скалацький К. Що знав граф Седергельм? // Криниця. – 1995. – Ч.7–9. – С.76; Белецький П. Українська портретна живопись XVII–XVIII вв. – Л., 1981. – С.38; Matuśakaitė M. Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje. – Vilnius, 1984. – П. 105.; Тананасева Л. Польские портреты в Смоленском музее. – Москва, 1972. – С.63.
- ¹⁷ Kałamajaska M. Genealogię Sapiechów. Epilog sztuki sarmatyzmu. – Warszawa, 2006 (w druku); Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І.Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. – №1. – С.102–108.
- ¹⁸ На цій гравюрі зображення І.Мазепи не є домінуючим – воно присутнє у правій частині композиції, серед групи козацької старшини. Постать, яка, імовірно, є зображенням гетьмана, розташована за постатями російських царів Івана та Петра Олексійовичів. Докладніше див: Ковалевська О. До питання про непомічене // Сіверянський літопис. – 2005. – №4–5. – С.67–70.
- ¹⁹ Гравюра більш відома в літературі під назвою «Мазепа серед своїх добрих справ».
- ²⁰ Із повідомлення Жана Балюза, приятеля І.Мазепи // Іван Мазепа. – К., 1992. – С.76.
- ²¹ Із мемуарів Даніеля Крмана // Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
- ²² Із повідомлення Максиміліана Емануїла, принца вюртемберзького, учасника походу Карла XII // Січинський В. Чужинці про Україну. – С.151.
- ²³ Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С.21–22.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ К портрету И.С.Мазепы // Киевская старина. – 1887. – №1. – С.188.
- ²⁶ Пам'ять, что внутр великой святой Печерской церкви изображено. – Ф.152. – №25 // Отдел рукописей Российской государственной библиотеки.
- ²⁷ Шендрик Л., Янович О. Гетьман у портретах // Криниця. – 1995. – №1–3. – С.98–102.

²⁸ Мацьків Т. Гравюра І.Мазепи з 1706 р. // Український історик. – 1966. – Т.ХІІ. – Ч.1–2. – С.69–72.

²⁹ Подібні ініціали зустрічаються на гравюрах та на титульних сторінках книг Д.Туптала «Руно орошене» (1696 р.), С.Мокрієвича «Виноград...» (1697 р.), на закладній дошці з дзвіниці Чернігівського колегіуму тощо.

³⁰ Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. – Т.94. – 1910. – С.162.

³¹ Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки (21.06. – 24.08.2003, Львів). – К., 2003.

³² Україна – козацька держава. – К., 2005.

³³ Невідомі та маловідомі портрети ХVІІІ – початку ХХ ст.: Каталог. – Дніпропетровськ, 1992. – С.9.

³⁴ Хочу висловити щире подяку кандидатам юридичних наук, професорам кафедри криміналістики Національної академії Служби безпеки України І.Горі та В.Колеснику за фахову допомогу в проведенні криміналістичного дослідження портретів І.Мазепи.

The article proposes a novel approach to the solution of problems related to the iconography of hetman I. Mazepa. The author draws on the results of forensic examinations of photocopies of authentic portraits of the hetman and on comparative analysis of descriptions of I. Mazepa's appearance with visual sources.

Т.Г.Гончарук*

МІЖНАРОДНИЙ ТРАНЗИТ ЧЕРЕЗ ЗЕМЛІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ

У статті розглядається історіографія історії міжнародної транзитної торгівлі через землі Наддніпрянської України в першій половині ХІХ ст. Визначаються різні оцінки та підходи до вивчення цієї галузі товарообміну в літературі ХІХ – початку ХХ ст. Велику увагу приділено історії вивчення транзитного маршруту Броди – Одеса (1804–1857 рр.). Розглядаються нові методологічні підходи до вивчення історії вітчизняної транзитної торгівлі українських істориків 1920-х рр. та здобутки в дослідженні зазначеної проблематики вчених другої половини ХХ ст.

Проекти розвитку міжнародного транзиту через землі Незалежної України посилюють інтерес до вивчення історичних традицій цієї галузі товарообміну. Тому важливим є дослідження транзиту першої половини ХІХ ст. – періоду, коли землі Наддніпрянщини на нетривалий час стали перехрестям транзитних шляхів, що, між іншим, спричинило появу успішного транзитного маршруту Броди – Одеса (він виник і функціонував за часів «континентальної блокади» у 1804 – 1811 рр., пізніше був відроджений у 1818 р. і з певними обмеженнями проіснував до скасування одеського порто-франко у 1857 р.)¹.

Статистики та історики ХІХ ст., не досліджуючи транзитну торгівлю Наддніпрянщини в цілому, зосереджувалися на розгляді окремих її маршрутів, передусім тих, що проходили через Одесу. Автори з табору «фритредерів» (прибічників політики «вільної торгівлі») надавали розвиткові транзиту особливого значення. Одним із перших звернув увагу на «одеський транзит» негодіант Ш.Сікар. Він уважав транзит найвигіднішою формою товарообміну. У написаних ним у 1811 р. «Листах про Одесу» (російський переклад 1818 р.) зазначалося: «...Усім відомо, що транзитна торгівля, по суті, є найвигіднішою для держави, яка її здійснює, оскільки вона потребує найменшого капіталу для функ-

* Гончарук Тарас Григорович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

ціонування, а надає роботу для багатьох рук, не завдає збитків, створює новий предмет для праці, й нарешті, збільшуючи збут виробів того краю, сприяє розвиткові промисловості»). У своїй праці Ш.Сікар розглянув історичні традиції одеського транзиту від «епохи стародавніх та середніх віків», його юридичні підстави (укази 5 травня 1804 р. та 2 жовтня 1808 р., що «знищили усі перешкоди» на шляху транзиту), маршрути транзиту й асортимент товарів, як тих, що йшли з Азії до Європи та у зворотному напрямку, визначив загальний чистий прибуток купців від транзиту. За його підрахунками, привіз азійських товарів із Леванта мав принести «баришу» понад 981 тис. руб., а вивіз у зворотному напрямку європейських товарів – 245 тис. руб. Говорячи про загальний прибуток неогоціантів Одеси, Ш.Сікар відзначав: «Близько двох третин цієї суми, або 818 тис. руб., залишилися на місці; решта розійшлася в околицях та шляху по дорозах до Бродів і Молдавії». Він зазначав, що транзит сприяв розвиткові експорту та місцевого виробництва, оскільки 399 суден, які привезли до Одеси транзитних товарів на 10 млн руб., натомість завантажилися значною кількістю місцевих виробів, причому не тільки традиційних статей експорту, але й таких, «котрі раніше з Одеси ще не відвантажувалися»².

Ш.Сікар добре розумів, що лише наполеонівські війни та «континентальна блокада» могли спричинити успіхи одеського транзиту в «незабутній 1808 р.» Однак він уважав доцільним функціонування цього транзиту і в подальшому. Тому його вельми засмутило скасування пільг транзиту в 1811 р. У «Додатках» до своїх «Листів про Одесу» Ш.Сікар, зокрема, писав: «Указом 24 березня [1810 р.] несподівано було скасовано транзит через Одесу усіх товарів, заборонених до ввезення до імперії, внаслідок чого велика кількість цих товарів, що були надіслані з різних місць Європи до Бродів, або там уже находилися для відправлення до Туреччини через Одесу, і навпаки, потрібно було відправити назад із надзвичайними витратами й шукати для їх збуту нових шляхів». Ш.Сікар вказував на нерозумність заборони транзиту, бо край втратив значні кошти, віддавши їх іншим країнам, зокрема, іллірійській провінції Наполеона. «Ця постанова, – зазначав він, – задовольнила бажання Франції, яка вживала усіх заходів, щоб відвернути від Одеси транзит і спрямувати його на Боснію через Іллірію. Ця заборона завдала великих збитків Європі, а Одесі, зокрема, – до двох мільйонів щорічно»). Він також вказував на те, що цю заборону було здійснено вельми некоректно щодо інтересів купецтва, яке не було попереджено про неї заздалегідь³.

Схожим було ставлення до значення транзитної торгівлі визначного одеського історика та статистика А.Скальковського. На прикладі багатьох європейських міст він показував важливість транзитної торгівлі, вважаючи, що Одеса цілком могла б до неї долучитися. Доказом цього історик уважав вищезгаданий транзит навігації 1808 – 1809 рр., «коли куплені у Смірні та інших місцях Туреччини товари завантажувались у Артаці або Радосто (на Мармуровому морі) на нейтральні кораблі і Чорним морем доходили до Одеси. Звідти через західні губернії досягали Франції, Австрії і навіть Бельгії». Однак, на думку А.Скальковського, цей транзит, попри сподівання, не виконав одного зі своїх завдань: поліпшення шляхів сполучення між Одесою та Центральною Європою.

Особливу увагу А.Скальковський приділив транзиту за часів одеського порто-франко. Він на цифрах продемонстрував його поступове зростання від 1821 р. та занепад після скасування пільг Закавказького краю у 1831 р. «Взаємна торгівля двох ринків не могла занепасти так відразу, – зазначав А.Скальковський, – адже потреби та вигоди були обоюдоцінними. Що ж знищило її так різко і назавжди? Указ 3 червня 1831 р., який скасував усі права транзиту». Він називав і інші причини, що у другій половині 1840-х рр. зовсім «добили» одеський транзит: влаштування прямих сполучень між кавказькими й іноземними

портами; суттєве обмеження прав одеського порто-франко та розвиток судноплавства по Дунаю («Галац перетворився на такий же пункт постачання до Одеси, яким тривалий час були Броди...»).

А.Скальковський вказував на абсолютну безглуздість скасування митних пільг Закавказького краю, яке не надало великих прибутків російській промисловості («фабриканти, а разом із ними й уряд забули, що Нижній Новгород не мав тоді доріг на Кавказ»), проте спричинило «втечу» транзитного шляху з Правобережної України та Грузії до турецьких володінь («завдяки нашим помилкам англійці негайно започаткували свою торгівлю у Трабзонді та Ерзерумі й звідти вигнали назавжди російські мануфактурні та промислові вироби»)⁴.

У порівнянні з транзитом Броди – Одеса сучасники приділяли незначну увагу іншим маршрутам транзиту. Про шляхи Одеса – Варшава, Одеса – Новоселиця та ін. лише згадувалося у зведених таблицях одеського товарообміну. Певного значення дослідники першої половини ХІХ ст. надавали перевезенню через Наддніпрянщину товарів із Центральної Росії, Білорусі, Бессарабії та інших теренів імперії, а також руху імпортованих товарів у зворотному напрямку. Відокремлюючи зазначене перевезення (яке, звичайно, не могло офіційно вважатися транзитом) із загальних обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі, навіть автори фритредерських поглядів вважали його перспективною й вигідною для місцевого господарства галуззю (на відміну від примусового поширення російських промислових виробів на місцевому ринку). Тому, наприклад, дописувачі «Одесского вестника» сподівалися, що у майбутньому до Одеси прямуватимуть головні маршрути експорту російського воску, ікри, юхти та ін., й імпорту до російських губерній і Північного Кавказу та Поволжя головних імпортованих товарів, у тому числі і тих, що йшли переважно через Радзивилів⁵.

Висловлювали своє ставлення до «одеського транзиту» також і прихильники політики митного протекціонізму. Серед них насамперед слід згадати Г.Неболсіна – багаторічного, беззмінного редактора офіційного органу Міністерства фінансів «Коммерческой газеты», яка від 1828 р. розгорнула кампанію супроти транзиту Броди – Одеса – Тифліс⁶ і, вітаючи скасування прав транзиту та митних пільг Закавказзя у 1831 р., подала перелік своїх публікацій, що відстоювали доцільність зазначеного заходу⁷. Констатуючи у середині 1930-х рр., що «транзит ...помітно занепадає через митні обмеження», Г.Неболсін уважав ці втрати припустимими. Наводячи огляд розвитку «одесько-кавказького транзиту» у 1821–1831 рр., він вказував на багато незручностей транзитного маршруту Лейпциг – Броди – Радзивилів – Одеса – Редут-Кале – Персія: 1) майже цілковита відсутність кредиту для покупців із Кавказу у Лейпцигу («європейські товари, котрі привозилися транзитом, зазвичай, купувалися тифлісцями та вірменами на Лейпцизькому ярмарку здебільшого за готівку й лише останнім часом, за допомогою бродських євреїв, частково в кредит»); 2) необхідність сплачувати мито та застави у Німеччині; 3) дорожнеча перевезень із Лейпцига через Броди до Одеси («для перевезення товарів з Лейпцига до Одеси, вони зазвичай, наймали величезні фури у 8 або 12 конів, що належали бродським євреям. ...За доставку від Лейпцига до Одеси, із заставами, євреї брали від до 15 і навіть до 20 руб. з центнера»); 4) незручність і небезпека рейду Редут-Кале, що змушували збільшувати вартість морських перевезень («неспокій моря поблизу Редут-Кале, під час вантаження товарів був приводом для дорогої платні за перевезення морем з Одеси до Редут-Кале; зазвичай платили від 1 1/2 до 2 1/2 руб. із пуда»); 5) складність шляхів від Редут-Кале до Тебриза (Персія). Неболсін уважав, що прибутки неогоціантів від одесько-кавказького транзиту не були надзвичайними («багато хто стверджує, що тифліські купці отримували з деяких лейпцизьких товарів як у Тифлісі, так і в Таврисі, по 100% ; але взагалі середній чистий баринш їх можна припустити в 35% »)⁸.

Підаючи гострій критиці одеське порто-франко, Г.Неболсін, як і деякі інші непримиренні супротивники цього режиму, вважав, що Одеса не могла бути важливим транзитним пунктом. Після скасування митних пільг Закавказзя, транзит Броди – Одеса, на його думку, перетворився частково на додатковий засіб постачання імпортованих товарів до Одеси, а головним чином, на засіб підживлення контрабанди за кордони одеського порто-франко. Він, зокрема, зазначив: «Привіз мануфактурних виробів в одеське порто-франко є значним лише тому, що вони ввозяться звідти вглиб імперії контрабандою і в цьому полягає уся вигода, що її отримує від цієї галузі торгівлі не Одеський порт, оскільки він у транзиті участі не бере, а порто-франко, через яке здійснюється контрабанда у різних її видах і різними шляхами, на збитки вітчизняної та задля збагачення іноземної промисловості».

Загалом Г.Неболсін не полюбляв не тільки торгівлі одеської, а й бродівської, вважаючи контрабандну торгівлю «головним промислом бродських євреїв»⁹. Він і в подальшому не змінив своїх поглядів на указ 3 червня 1831 р., вважаючи, що протекціоністська митна система імперії до його підписання не спричиняла стрімкого розвитку російського сукняного виробництва («охоронна тарифна система не мала цілковитого розвитку. Надання Закавказькому краю у 1821 р. пільгової торгівлі ...відкрило там вільний збут іноземних сукон»), і лише скасування митних пільг Закавказького краю значно поліпшило стан російської промисловості на внутрішньому та зовнішньому ринках¹⁰.

Традицію негативного ставлення до транзиту Броди – Одеса на початку ХХ ст. продовжували інші російські автори, які стояли на протекціоністських позиціях або захищали фіскальні інтереси. Так, критик одеського порто-франко К.Медзиховський уважав, що Одеса і південь України знаходилися поза межами магістральних транзитних шляхів і могли до них підключитися винятково за надзвичайних політичних умов і лише на короткий термін¹¹.

З інших позицій оцінював одеський транзит дореформеної доби дослідник історії цієї галузі торгівлі початку ХХ ст. П.Міллер. Хоча він не знаходив на теренах Росії значних традицій транзиту у попередні періоди (окрім часів Київської Русі), проте вважав, що у ХІХ ст. імперія втратила унікальну можливість розвинути цю досить вигідну гілку товарообміну. Використавши матеріали російських архівів, П.Міллер детально розглянув полеміку між урядовцями – «захисниками місцевого інтересу», що були прихильниками транзиту (новоросійські генерал-губернатори А.Рішельє та М.Воронцов, кавказькі намісники О.Єрмолов і М.Сипягін тощо), та його супротивниками з табору протекціоністів (кавказький намісник І.Паскевич та, особливо, міністр фінансів Є.Канкрін). П.Міллер вказував, що після обмеження пільг транзиту в 1831 р. Закавказзя втратило не тільки транзитний маршрут, а й значні капітали, оскільки впливові вірменські купці переселилися з Грузії до турецьких володінь («через це з Кавказу і, без того бідного, на капітали пішли значні суми й разом з тим край був позбавлений торговців, котрі були головними продавцями російських товарів у Персії та Закавказзі»)¹².

Отже, у працях дослідників ХІХ – початку ХХ ст. висловлювалися досить відмінні оцінки щодо функціонування міжнародного транзиту через землі Наддніпрянщини дореформеної доби. Дослідники, які розглядали цю галузь із позицій економічних інтересів «окраїн» імперії – Правобережної України, Одеси та Закавказзя – вважали її надзвичайно вигідною і гостро критикували заборони й обмеження урядом транзиту в 1811 р. і 1831 р. Автори, для яких пріоритетними були інтереси промисловості Центральної Росії та імперської скарбниці, розглядали транзит як другорядну галузь торгівлі, що нею можна було поступитися задля застереження загальної митної протекціоністської системи. На жаль, вплив перших на російські урядові кола дореформеного періоду був вельми незначним.

Новий період вивчення історії транзитної торгівлі розпочався у 1920-х рр. Тоді поштовхом для дослідження історії цієї галузі товарообміну стали плани розвитку транзитної торгівлі через терени УСРР, а також можливість, за словами відомого економіста й історика К.Воблого, «вивчення українського господарства як єдиного цілого»¹³. Соціально-економічна історія Наддніпрянщини ХІХ ст. була пріоритетним напрямком дослідження для М.Слабченка й О.Оглоблина та представників їхніх наукових шкіл, яких Д.Багалій відносив до так званого «марксистського напрямку» в українській історіографії. Важливим було те, що О.Оглоблин та М.Слабченко розглядали Наддніпрянщину дореформеної доби як «господарську автономію» у складі Російської імперії. Ця «автономія», на їхню думку, була передовсім орієнтована до чорноморсько-азовських портів і західних кордонів, маючи давні та природні економічні зв'язки з європейськими країнами, тоді як зв'язки з Росією були здебільшого нав'язаними внаслідок політичної підлеглості і слугували додатковим засобом економічного визиску. Як відомо, висновки О.Оглоблина та М.Слабченка стали основою для концепції М.Волобуєва про Україну як господарську колонію «європейського типу» у складі Російської імперії.

В українській історіографії 1920-х рр. були присутні й інші підходи до вивчення української економіки ХІХ ст.: погляд на Наддніпрянщину як на звичайну колонію – «однобокий додаток російської економіки»; рівноправний із Росією економічний терен із «гармонійними» і природними відносинами, що мали пріоритетне значення для України тощо.

Серед радянських істориків 1920-х рр., які так чи інакше торкалися проблем розвитку транзитної торгівлі України першої половини ХІХ ст. (О.Пресняков, О.Варнеке, М.Слабченко, І.Бровер та ін.), найбільші здобутки у вивченні зазначеної проблематики мав О.Оглоблин, який присвятив проблемам розвитку міжнародного транзиту низку ґрунтовних статей, що мали широкий науковий і громадський резонанс¹⁴ та згодом увійшли до монографії «Нариси з історії капіталізму на Україні». Проблемами розвитку транзитної торгівлі займалися й деякі з представників наукової школи О.Оглоблина¹⁵.

Виходячи з нових методологічних засад, О.Оглоблин змінив термінологію щодо вивчення транзиту. У дореволюційній літературі переважно вживався термін «одеський транзит», рідше – «російський транзит», «закавказький транзит», «одесько-кавказький транзит» тощо. П.Міллер, наприклад, називав «закавказьким транзитом» весь транзитний шлях 1821–1831 рр. на теренах Російської імперії¹⁶, А.Скальковський слушно називав той же шлях «одесько-кавказьким»¹⁷. О.Оглоблин застосовував здебільшого термін «український транзит», пояснюючи це, головним чином, двома тезами: по-перше, «так званий одеський транзит» ХІХ ст. був фактичним спадкоємцем найзначніших транзитних шляхів, які зі стародавніх часів прямували через Україну, по-друге, «транзит цей проходив по території України і приносив користь саме Україні»¹⁸. Вживання цього терміна дозволило О.Оглоблину розглянути питання про транзит саме з боку економічних інтересів України. Слідом за О.Оглоблиним термін «український транзит» вживали інші історики 1920-х рр. (З.Орлова, І.Бровер та ін.).

На відміну від багатьох дослідників, які вважали, що «російський транзит» ХІХ ст. не мав глибоких історичних традицій і був, по суті, явищем випадковим, О.Оглоблин уважав Україну споконвічно важливою транзитною територією, простежуючи традиції українського транзиту від стародавніх часів до ХІХ ст. З.Орлова вбачала в «одеському транзиті» продовження традицій транзитних шляхів, що проходили через Качібей та Хаджибей у ХV–ХVІІ ст.¹⁹. Визначаючи головні маршрути транзиту через українські землі, дореволюційні дослідники розглядали здебільшого лише декілька найголовніших із них, а про менш важливі нерідко навіть не згадували. О.Оглоблин розглянув декілька де-

сятків діючих та потенційних маршрутів українського транзиту першої половини XIX ст. При тому історик об'єднав більшість із них у три головні магістральні напрямки, підкреслюючи, що всі вони мали свої витoki у далекому минулому України. Це «західноєвропейський» транзит, що зв'язував Західну Європу через Галичину із Чорним морем (Одеса – Лейпциг та ін.), «російський транзит», що зв'язував з Європою, Близьким Сходом міста Центральної Росії (Москва – Одеса, Москва–Таганрог, Москва–Феодосія та ін.), та «польський транзит» (Варшава–Одеса та ін.)²⁰.

Важливим було визначення О.Оглоблиним як окремого напрямку «російського транзиту». Адже, розглядаючи українське господарство як певну «автономію» у складі економіки імперії, О.Оглоблин відокремлював експорт та імпорту російських регіонів імперії через чорноморські порти і митниці на терені України від, власне, українського експорту й імпорту. Це дозволяло поставити питання про прибутки української економіки від пересування по її території російських виробів, про вплив «російського транзиту» на нагромадження капіталів і торгівлю в Україні. Застосування О.Оглоблиним терміна «російський транзит» щодо шляху транспортування російських виробів через українські землі здається цілком виправданим, якщо врахувати, що статистики та упорядники XIX ст. нерідко називали «транзитом» проходження через окремі терени імперії (губернії й навіть міста) товарів, не пов'язане з перетинанням державних кордонів²¹.

Дослідники XIX ст. торкалися питань впливу зовнішньої політики європейських держав та Росії на транзитну торгівлю через українські землі. О.Оглоблин пішов далі. Використавши широкий обсяг джерел: статистику, дипломатичні документи, спогади іноземців, закордонну та російську історіографію, він докладно розглянув не тільки вплив подій зовнішньої політики на транзит, а й вплив прагнення оволодіти транзитними шляхами на зовнішню політику Росії, Австрії, Франції та ін. При цьому автор серед інтересів різних держав не забував визначити й економічні інтереси України у справах транзиту. У контексті боротьби за транзитні шляхи О.Оглоблин розглядав російсько-турецьку боротьбу за гирло Дунаю і війну 1808–1812 рр. («інтереси одеського торгу, зокрема транзиту, не припускали, щоб вплив Росії на територію Буджака і дунайський торговельний шлях міг бути не забезпечений»), загарбання Іллірії Францією, конфронтацію між Францією та Росією й інші важливі події міжнародного життя початку XIX ст.²² Інші тогочасні дослідники періоду наполеонівських війн, наприклад, С.Тарле, не вважали, що вплив транзиту на міжнародні події зазначеного періоду був таким важливим²³.

О.Оглоблин, як і О.Пресняков²⁴, уважав вельми позитивним вплив на розвиток українського транзиту утворення безмитної транзитної території в межах колишньої Речі Посполитої, що існувала в 1819–1821 рр. Окрім того, О.Оглоблин значну увагу приділяв впливу на транзит інших митних заходів російського уряду: «Тариф 1822 р., безперечно, поставив російський транзит через Україну в надзвичайно сприятливі умови. Недарма ж деякі одеські купці, що брали участь у транзитному торзі між Одесою й Бродами, починають торгувати російськими виробами». За Оглоблиним, європейський транзит через Україну у другій чверті XIX ст. зменшується прямо пропорційно посиленню «наступу російського капіталу»²⁵. Отже, історик висунув концепцію своєрідної конкуренції між російським та західноєвропейським транзитом на теренах Наддніпрянщини.

О.Оглоблин вкрай негативно оцінював і скасування пільг закавказького транзиту²⁶. Така оцінка, як згадувалося вище, не була оригінальною для дореволюційної літератури, а тим більше для історіографії 1920-х рр. Визначний радянський історик М.Покровський розглядав закон 1831 р. про заборону транзиту як наслідок боротьби між російськими промисловцями та «торговельним ка-

піталом» імперії²⁷, а О.Варнеке, у цілому погоджуючись із цим твердженням, зауважив, що за права транзиту боровся не «весь торговельний капітал, а тільки місцевий», тобто український, якому протистояли не лише московські промисловці, а й російські купці²⁸.

Що стосується впливу транзитної торгівлі на розвиток українського господарства, то О.Оглоблин уважав його вельми позитивним. Він відзначав особливі прибутки від транзиту Одеси та містечка Броди, яке «не менш скористувалося з транзитного торгу», ніж Одеса. «Звичайно, не можливо перебільшувати вплив одеського транзиту на українське господарство. Він бо розвивався за незвичайних умов і до того ще чинний був дуже короткого часу, – зазначав О.Оглоблин стосовно українського транзиту доби «континентальної блокади», – проте факт піднесення господарського життя є досить помітний». Автор також, спираючись на твердження сучасників (А.Рішельє та Ш.Сікара), зазначав позитивний вплив транзиту на розвиток місцевої експортної торгівлі. О.Оглоблин уважав, що транзит мав і деяке політичне значення, бо створював економічні передумови для прагнення деяких прошарків українського населення до автономії²⁹. Проте учениця Оглоблина З.Орлова вважала, що місцеве господарство України отримувало доходи лише від переховування та транспортування транзитного краму й продажу місцевих виробів проїжджим купцям, а головні прибутки від транзитної торгівлі йшли за кордон, оскільки «корінне купецтво» в цьому товарообміні участі не брало³⁰.

Загалом завдяки працям О.Оглоблина було здійснено прорив у вивченні транзитної торгівлі України. Здобутки визначного історика могли стати початком подальших досліджень із залученням ширшого кола джерел (О.Оглоблин практично не використовував для вивчення транзитної торгівлі архівні документи й місцеву пресу). Однак у повоєнний час праці О.Оглоблина в СРСР були фактично заборонені. Сам же Олександр Петрович, опинившись на еміграції, хоч і торкався в деяких своїх розвідках українського транзиту першої половини XIX ст.³¹, проте здійснювати ґрунтовні історико-економічні дослідження можливості не мав.

Представники української радянської історіографії 1950–1980-х рр. переважно не приділяли транзитній торгівлі першої половини XIX ст. значної уваги. Транзитна торгівля розглядалась у ґрунтовних працях з історії українського товарообміну І.Гуржія, О.Дружиніної, В.Золотова та ін., проте значних успіхів у висвітленні цього питання досягнуто не було³². Далось взнаки і замовчування здобутків на цій ниві дослідників попереднього періоду, внаслідок чого тема стала «практично не вивченою». Наприклад, С.Боровий у рецензії на працю О.Дружиніної зазначав, що питання про чорноморську торгівлю за часів «континентальної блокади» «не знайшло належного висвітлення у науці», і радив у майбутньому «знайти більше конкретних відомостей про транзитну торгівлю через Броди – австрійський кордон», не згадуючи про дослідження щодо цих питань О.Оглоблина та інших істориків 1920-х рр.³³

У сучасній українській історіографії детально розглядалися окремі аспекти міжнародного транзиту товарів через терени Наддніпрянщини першої половини XIX ст. Особливо слід згадати дисертаційне дослідження Т.Ігнатєвої щодо торгівлі Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., де застосовуються підходи щодо вивчення західноєвропейського транзиту та перевезення російських товарів через українські терени схожі на ті, що їх запроваджував О.Оглоблин³⁴.

Таким чином, підсумовуючи доробок дослідників у вивченні транзитної торгівлі Наддніпрянщини першої половини XIX ст., можна констатувати, що історики та статистики XIX – початку XX ст. розглядали лише окремі транзитні маршрути, передусім «одеський транзит». Їхні підходи й оцінки надто залежали від різних галузевих чи територіальних інтересів. Уперше спробу розгляну-

ти міжнародний транзит через землі Наддніпрянської України в цілому було здійснено в українській історіографії 1920-х рр. Найбільші здобутки у вивченні зазначеної проблематики належать О.Оглоблину, який не тільки застосував для вивчення транзитної торгівлі нові методологічні підходи, але й зробив низку цікавих висновків щодо функціонування транзиту та його впливу на різні сфери економічного життя України. На жаль, традиції такого не були продовжені в українській радянській історіографії й на сьогодні жодного комплексного дослідження історії транзитної торгівлі Наддніпрянщини першої половини XIX ст. ще не здійснено.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.30 – №23292. – С.595–598; Т.31. – №24 565. – С.592; Т.35. – №27479. – С.449–454; Собр.2. – Санкт-Петербург, 1832. – Т.6. – Отд.1. – №4622. – С.345–440.

² *Сикар Ш.* Письма об Одессе. – Санкт-Петербург, 1818. – С.38, 64–73.

³ Там же. – С.128, 129.

⁴ *Скальковский А.А.* Записки о промышленных и торговых силах Одессы. – Санкт-Петербург, 1865. – С.49, 89–93, 119.

⁵ Одесса 1-е января. Одесская заграничная торговля в 1834 году // *Одесский вестник.* – 1835. – 2 января.

⁶ Тифлис // *Коммерческая газета.* – 1828. – 4 августа.

⁷ Несколько слов о закавказской торговле // *Коммерческая газета.* – 1831. – 19 сентября.

⁸ *Неболсин Г.* Статистические записки о внешней торговле России. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч.1. – С.141–144.

⁹ Там же. – Ч.2. – С.141–144.

¹⁰ *Неболсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. – Санкт-Петербург, 1850. – С.375.

¹¹ *Медзьховский К.Ю.* О свободных гаванях. – Санкт-Петербург, 1910. – С.74.

¹² *Миллер П.* Русская транзитная торговля в XIX столетии // *Русское экономическое обозрение.* – 1900. – №5. – С.79, 85–99; №6. – С.96–110.

¹³ *Воблый К.Г.* Производительные силы Украины // *Наукові записки Київського інституту народного господарства.* – 1924. – №4–5. – С.130.

¹⁴ *Верба І.В.* Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920–1940-х років: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2000. – С.138, 139.

¹⁵ *Антипович К., Оглоблин О.* Транзитний торг України за першої половини XIX ст. // *Червоний шлях.* – 1928. – №4. – С.226–228.

¹⁶ *Миллер П.* Русская транзитная торговля... – №5. – С.79.

¹⁷ *Скальковский А.* Записки о промышленных... – С.91.

¹⁸ *Оглоблин О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. – Х.; К., 1931. – С.31, 40.

¹⁹ *Орлова З.* Транзит України в минулому та сьогочасна проблема // *Наукові записки Київського інституту народного господарства.* – 1927. – Т.8. – С.18.

²⁰ *Оглоблин О.* Нариси ... – С.45–50, 67, 68.

²¹ *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. – Санкт-Петербург, 1862. – Ч.1. – С.93; *Павлович В.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. – Санкт-Петербург, 1862. – С.37, 38; *А.Б.* Историко-статистическое описание Херсона // *Новороссийский календарь на 1845 г.* – Одесса, 1844. – С.342.

²² *Оглоблин О.* Нариси ... – С.49.

²³ *Тарле Е.В.* Континентальная блокада. – Москва, 1913. – С.485, 489, 490.

²⁴ *Пресняков А.* Экономика и политика в польском вопросе начала XIX в. // *Борьба классов.* – 1924. – №1–2. – С.29, 45, 49.

²⁵ *Оглоблин О.* Нариси... – С.40, 38.

²⁶ *Оглоблин О.* Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX ст. // *Праці комісії для вивчення соціально-економічної історії України при ВУАН.* – К., 1931. – Вип.1. – С.280, 281.

- ²⁷ Покровский М. Избранные произведения. – Москва, 1965. – Т.2. – С.300.
- ²⁸ Варнеке О. Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – Ч.1. – С.7, 8.
- ²⁹ Оглоблин О. Нариси.... – С.39–40.
- ³⁰ Орлова З. Вказ. праця. – С.182, 183.
- ³¹ Оглоблин О. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник ОЧСУ. – 1955. – С.17–20.
- ³² Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С.47; Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов-на-Дону, 1963. – С.38; Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825. – Москва, 1970. – С.76, Её же. Южная Украина в период кризиса капитализма. – Москва, 1981. – С.54.
- ³³ Боровой С.Я. Е.И. Дружинина. Южная Украина 1800–1825 гг. М., 1970 // История СССР. – 1971. – №5. – С.162.
- ³⁴ Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – С.178, 176.

This article deals with the historiography of the international transit trade across Dnipro Ukraine in the early 19th century. The author examines various assessments and approaches to the study of the circular flow of goods in the literature of the 19th–20th centuries. Most of the attention is paid to the history of the study of the Brody – Odesa route (1804–1857). The author analyzes the new methodological approaches applied by Ukrainian historians in the 1920s in their study of the history of Ukrainian transit trade, and notes the achievements in this field during the second half of the 20th century.

В.В.Тельвак*

НІМЕЦЬКОМОВНА «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ

Стаття присвячена обставинам видання першого тому німецькомовної «Історії українського народу» Михайла Грушевського та дослідженню тих дискусій, що розгорілись у європейській історіографії після її виходу. Показано особливості сприйняття концептуальних засад праці в українській, польській, чеській, румунській та німецькій історичній науці. Здійснено спробу виявити мотивацію висловлених оцінок.

В останні роки грушевськознавство як міждисциплінарна галузь демонструє стрімке кількісне та якісне зростання. Численні публікації, що з'являються, урізноманітнюють і поглиблюють наші знання про життя та діяльність Великого Українця. Втім, незважаючи на понад столітню грушевськознавчу рефлексію, досі залишається багато невідомих як широкому колу читачів, так і дослідникам сюжетів, пов'язаних з ім'ям Михайла Грушевського. Так, практично невідомими до сьогодні є обставини видання й особливості сприйняття сучасниками його наукових праць, котрі виходили іноземними мовами¹. Дослідження цієї багатопалітної оціночної інтерпретації наукових ідей М.Грушевського важливо з кількох причин. Передусім, воно значно розширює межі грушевськознавчої рефлексії, залучаючи до аналізу новий, до цього часу невідомий матеріал. Переклади іноземними мовами наукових творів М.Грушевського також популяризували його концепції для обговорення в колах західноєвропейських фахівців, що уможливило формування національних традицій вивчення спадщини вчено-

* Тельвак Віталій Васильович – канд. іст. наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка.

го. Врешті, обраний ракурс дослідження дозволяє оцінки, висловлені в дискусіях довкола історичних поглядів М.Грушевського в інших національних історичних школах, зі значною долею вірогідності перенести на весь загал української наукової літератури, оскільки до початку Першої світової війни автор «Історії України-Руси» був безперечним лідером вітчизняної гуманітарної науки. Нижче спробуємо висвітлити перипетії видання й особливості обговорення в українській та європейській науці німецького перекладу першого тому великої «Історії» М.Грушевського. Зауважимо, що в його творчій біографії це був перший досвід видання праці книжкового формату іноземною мовою.

На початку коротко окреслимо історіографічний контекст появи німецькомовного першого тому фундаментальної праці М.Грушевського. Після переїзду до Львова учень В.Антоновича багато уваги приділяв популяризації української історії та культури в європейському середовищі. Проте з часом стало зрозуміло, що подолати усталені століттями стереотипи про Східну Європу як простір безроздільного панування російської чи польської культури можливо лише шляхом ґрунтовної популяризаторської діяльності. Цілком справедливо було вирішено дати європейському читачеві до рук написану мовою тодішньої науки книгу, котра б висвітлювала генезу українського народу та його державницьких потуг. Пошуки відповідного видавництва завершилися підписанням у 1903 р. контракту на видання німецькомовного першого тому «Історії України-Руси» у видавництві Тайбнера у Лейпцигу на кошти М.Грушевського, отримуваним ним як гонорари за публікації у виданнях Наукового товариства імені Шевченка.

Спеціально для цього видання протягом 1903 р. автор доопрацював попередній варіант першого тому, врахувавши свіжі здобутки низки, як зазначав М.Грушевський, «молодих» наук (археології, антропології, лінгвістичної палеонтології, етнології) та новий історіографічний матеріал («звичай півтораєста розвідок і всляких публікацій»)². Усе це, як зазначалося у тогочасній критичній літературі, не лише значно збільшило обсяг нового видання, а й поглибило доказовість обстоюваних автором концепцій³. В українських інтелектуальних колах великі сподівання покладалися на переклад праці М.Грушевського мовою тогочасної науки, висловлювалося загальне переконання у важливості реалізації цього проекту для популяризації українського питання в Європі. «Вона [німецьке видання першого тому праці – *В.Т.*] зробить честь не тільки авторови, але й нації, – наголошував С.Томашівський, – аж тоді почнеться правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного совіта нашою минувшиною і теперішнім становищем. Поява такої солідної наукової праці зробить в «Європі» для нашого народа більше, ніж цілі сотки політичних (легкої марки) часописних статей»⁴.

Українською мовою оновлене видання першого тому вийшло наступного, 1904 р. Незважаючи на налагодження фінансової та видавничої сторони справи, німецького видання довелося чекати кілька років. Головною причиною такої затримки був брак відповідних спеціалістів, які б не лише вільно володіли німецькою та українською мовами, але й орієнтувалися в історичній проблематиці і термінології для адекватного її донесення іноземному читачеві. Люди, які могли б задовільно впоратись із таким відповідальним завданням, були або перевантажені роботою, або, як свідчить тогочасне листування українських гуманітаріїв, не захотіли брати на себе дійсно складного завдання. Наприклад, із листа співробітника редакції журналу «*Ruthenische Revue*» В.Кушніра до В.Гнатюка дізнаємося, що від пропозиції перекласти німецькою перший том відмовився З.Кузеля, і цією справою, попри надмір власних обов'язків у НТШ і редакції «Літературно-наукового вісника», змушений був займатися І.Франко⁵. Згаданий В.Кушнір пропонував власні послуги як перекладача, проте, як свідчить подальше листування між ним і В.Гнатюком, справу не вдалося вирішити

позитивно. Знайдена для такої роботи Феліція Носсіґ, хоча й мала досвід перекладу німецькою українських літературних творів, зокрема, праць І.Франка та В.Стефаніка, була слабо обізнана з фаховою стороною справи. Все це змусило кілька разів вичитувати та правити перекладений текст. Цією роботою займався І.Франко. Попри докладені зусилля, якість перекладу виявилася невисокою, про що писали більшість оглядачів книги.

Втім, незважаючи на такі прикрі обставини, німецьке видання першого тому під оригінальною назвою «Історія українського (русинського) народу» побачило світ у 1906 р. У розлогій передмові до книги М.Грушевський, передусім, наголосив на важливості її появи для ознайомлення європейського читача з минулим, як він підкреслив, одного з найбільших слов'янських народів, котрий неодноразово ставав на сторожі європейської цивілізації перед руйнівними впливами степових орд. Саме українці, – зазначав далі М.Грушевський, – безпосереднім чином спричинилися до переформатування східноєвропейського політичного простору в XVII ст. – їх повстання під проводом Хмельницького призвело до занепаду могутньої перед тим Речі Посполитої та перетворення Московського князівства на потужну імперію⁶. Незважаючи на ці факти, відзначив автор, історія українців залишається практично незнаною навіть в освічених колах, причиною чому було тривале панування в історичній науці державної парадигми, яка відмовляла в історичних правах так званим «недержавним націям». Свою книгу, наголосив автор, він побудував на інших концептуальних засадах – визнання пріоритету дослідження історичної еволюції різних форм життя народу на всій території його проживання. Для збільшення доказовості своїх гіпотез, наголосив історик, він, крім традиційних писемних джерел, велику увагу приділив свідченням археології та етнології, порівняльній лінгвістики і фольклору. З огляду на малознаність східнослов'янської наукової літератури в Європі, М.Грушевський розмістив наприкінці книги кілька історіографічних нарисів про найбільш важливі та дискусійні наукові проблеми ранньої історії слов'ян. Окреме місце у передмові М.Грушевський присвятив словам вдячності для перекладачів і упорядників видання, особливо відзначивши редакторську працю, зроблену, як він зазначив, «моїм поважним товаришем доктором Іваном Франком»⁷. Незважаючи на їх уважну роботу, вчений вибачився за численні помилки перекладу та друку.

Структура книги відображала авторське розуміння ґенези українського народу і була спрямована на послідовне розгортання перед читачем історичної картини минулого східноєвропейського регіону. У першому розділі пояснювалися термінологія та теоретико-методологічні принципи праці, а також бачення М.Грушевським географічного ареалу, котрий заселяли предки українців. Наступні частини праці містили описи східнослов'янської міграції та колонізації, характеристику релігійного, економічного і культурного життя слов'янських племен, що заселяли українські терени. Особлива увага приділялася початкам державної організації на середньому Подніпров'ї, еволюції політичних форм Київської Русі, розквіту давньоруської держави за часів Володимира Великого. Завершували книгу екскурси у найбільш важливі історіографічні проблеми, кілька покажчиків і карта.

Важливість появи німецького перекладу книги М.Грушевського було важко переоцінити, оскільки це був перший подібний компендіум мовою науки того часу, написаний із позицій української національної історіографії, що настільки докладно висвітлював ранню історію українців. Цілком слушно, анонсуючи нове видання на сторінках «Діла», І.Копач зазначив: «Се – без сумніву – для долі нашого народу епохальне видання. У нім перший раз запрезентувався культурному світові наш нарід устами свого найбільшого історика в світовій «бесіді учених» – і то запрезентувався так, що ми можемо бути зовсім спокійні про осуд

Європи»⁸. Подібно про значення нового видання на сторінках «Літературно-наукового вісника» писав І.Франко: «Отсе виданне, се перший рішучий крок нашої наукової праці на широкий світ, перша спроба познайомити як найширші круги західноєвропейських спеціалістів із здобутками нової російської і спеціально української історіографії. Перший том «Історії України» проф. Грушевського своїм широкозачеркненим планом, солідністю свого виконання і величезним багатством визисканого та критично проробленого матеріалу як найбільше надається до зацікавлення спеціалістів першопочинами нашої історії. При тім усі добрі прикмети руського оригіналу лишаються й при перекладі, так що і для неспеціаліста головний текст являється цікавою лектурою, коли численні ноти та екскурси вводять нас у робітню фахового історика»⁹.

Із захопленням перша німецькомовна історія України була сприйнята й українськими інтелектуалами Наддніпряниці. На сторінках «Київської старини» зазначалося: «В цьому виданні Європа вперше познайомиться так як треба з історією українського народу. Досі ж так у Європі люде собі думали, що ми не маємо ніякої своєї окремої історії, ніякої окремої мови та літератури»¹⁰. У більшості оглядів висловлювалося побажання автору та видавцям продовжити розпочату справу та перекласти наступні томи «Історії».

На важливості появи німецького перекладу праці М.Грушевського для популяризації українського питання в західному світі наголошував С.Томашівський, подавши на сторінках віденського часопису «Ukrainische Rundschau» докладний аналіз змісту праці¹¹. У своєму огляді він, передусім, акцентував увагу на руйнуючому впливові ідей львівського професора щодо укорінених в європейській свідомості історичних стереотипів, насамперед, стосовно пануючого переконання про етнічну та культурну однорідність Східної Європи як простору безроздільного російського та польського впливу. Такий погляд, зауважив рецензент, мав наслідком цілковите ігнорування дослідниками історії та культури українців як самостійної європейської нації. А це, своєю чергою, призводило до заперечення справедливості політичних прагнень тогочасного українського руху. І якщо українські публіцистами своїми виступами у західній пресі змогли дещо підважити ці усталені стереотипи, то справжній переворот у європейському сприйнятті України повинна, на переконання С.Томашівського, зробити книга М.Грушевського, адже в ній обґрунтовано продемонстровано витоки українського народу та його державності. Оглядач підносить фаховий рівень «Історії українського народу»: «...Дві речі повинні бути наголошені: точність робить її [книгу – В.Т.] відмінним довідником для вивчення історії Південно-Східної Європи; також їй притаманні надійність та правдоподібність. Виняткова сумлінність автора дозволяє читачам завжди його контролювати, адже до тексту книги додається бібліографічний і критично-науковий матеріал; доказом великої начитаності автора є засвоєння й опрацювання ним документального матеріалу та великої кількості літератури»¹². Далі рецензент наводить характеристику змісту книги, наголошуючи на тих концептуальних новаціях, що їх пропонує М.Грушевський, опонуючи традиційному російському та польському баченню українського минулого. Наприкінці огляду С.Томашівський висловив переконання, що книга М.Грушевського знайде зацікавлений відгук у середовищі європейських фахівців та визнання читацької аудиторії. Як свідчать наведені вище оцінки, його передбачення цілком виправдалося.

Одразу після виходу німецького перекладу першого тому розпочалося його широке обговорення в європейській історичній науці. Одними з перших відгукнулися польські історики. Для часопису «Kwartalnik Historyczny» критичний відзив підготував Олександр Брікнер. У ґрунтовній розвідці «Норманська догма» він запропонував власне бачення акцентованих М.Грушевським проблем. Як свідчить назва статті, автор виступив із позиції норманської теорії у розу-

мінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М.Грушевського, яку О.Брікнер назвав «новітною історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює своє загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є славним свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмета – археологічну, історичну, філологічну, передусім, російську, перед цим для Європи сімома печатками закрити; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих праць російських і німецьких. Із тією казковою начитаністю йде в парі швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – все це мірою цілком незвичайною...»¹³.

Основний закид М.Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися, за його словами, на хибні та застарілі ідеї українських і російських дослідників. Завершивши критику антинорманізму М.Грушевського, рецензент не погодився також із баченням в антах безпосередніх предків українців, пояснюючи становище львівського вченого в цьому питанні винятково ідеологічними мотивами – бажанням «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені. Оперуючи філологічними аргументами, О.Брікнер піддав також критиці теорію М.Грушевського про етнічні процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII ст. Він вважає безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст та і загалом заперечує теорію вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Надзвичайно високо польський дослідник оцінив останні розділи праці, присвячені слов'янській колонізації та матеріальній культурі східнослов'янських племен тих часів, реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими і змістовними, на його думку, є розлогі примітки й екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці рецензійного огляду О.Брікнер ще раз підкреслив високі прикмети праці, котра «імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» і висловив побажання польським науковцям створити подібну працю про початки власного народу та держави¹⁴.

Полемічні зауваження О.Брікнера викликали дискусію між польськими й українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відгукнувся і сам М.Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди О.Брікнера щодо слабкості філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, висунутих у книзі, український учений відзначає застарілість і безпорадність суто історичних доводів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М.Грушевський, – занудившись в товаристві філологів, любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів у непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»¹⁵.

Значно ґрунтовніше на полемічних зауваженнях О.Брікнера в своєму огляді зупинився С.Томашівський. Підтримуючи наукову аргументацію свого вчителя, дослідник вказав на численні слабкі місця історичних концепцій польського колеги, наголосивши на хибності однобічної філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектра історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні¹⁶. На критику українських

колег О.Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, натомість, погодився із закидом щодо категоричності деяких висновків¹⁷. Зауважимо, що до спірних питань ранньої історії та культури українського народу О.Брікнер і надалі неодноразово звертався у численних рецензіях на праці, присвячені давньоруській тематиці, продовжуючи та розгортаючи розпочату з М.Грушевським полеміку¹⁸.

Для чеського часопису «Sborník Věd Právnických a Státních» розлогу рецензію на німецьке видання першого тому «Історії українського народу» написав Карел Кадлец¹⁹. Більшість його огляду – це ґрунтовний аналіз змісту праці, виконаний зі справжнім знанням предмета. Особливо докладно чеський дослідник зупиняється на вступі до книги, в якому було викладено її концептуальні засади. К.Кадлец солідаризується з основними ідеями теоретичної моделі українського вченого, порівнюючи його внесок в українську науку зі значенням праць Ф.Палацького для чеської історіографії. Досить сміливими, на його думку, є твердження М.Грушевського про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та наголошення ваги давньоруської культурної спадщини у становленні московської, литовської та і цілої східноєвропейської ідентичності. Поряд із цими словами високого визнання наукового рівня праці К.Кадлец не оминає також її спірних моментів. Він зауважує недостатню доказовість висунутих М.Грушевським гіпотез, надмірну категоричність у їх відстоюванні, що дисонує із загальною бідністю відомих і доступних історичних джерел. У висновках рецензент ще раз підносить значення першого тому «Історії українського народу» як важливого історіографічного явища: «Праця М.Грушевського написана з такою надзвичайною ерудицією та спирається на таку багату літературу і такі численні джерела, що відноситься до найвидатніших досягнень слов'янської літератури за останні десять років»²⁰.

Найбільша кількість відгуків на «Історію українського народу» з'явилась у німецькій науковій періодиці. Так, для мюнхенського часопису «Beilage zur Allgemeinen Zeitung» рецензію написав професор місцевого університету Рудольф Штібе²¹. На початку свого відгуку він звернув увагу читача на своєрідність рецензованої книги як ідеологічного маніфесту молодого українського руху: «З національних стремлень русинів, передусім, повстала велика «Історія України-Руси» львівського професора Мих. Грушевського, який є натхненним сподвижником руського національного руху». Критик пише про свої враження від масштабу праці та обсягу залученого для її написання джерел і літератури. У книзі, на його думку, «з найбільшою обережністю і старанністю» узагальнено цілий спектр різноманітних джерел, що дозволило критично розглянути існуючі гіпотези й обґрунтувати правомірність власних моделей.

Найкраще обробленими сторінками першого тому як під оглядом зібраних джерел, так і слухності сформульованих гіпотез, рецензент вважає дослідження М.Грушевським родинної і племінної організації у слов'ян, а також найдавнішої культури та міфології. Схвально оцінює Р.Штібе й зображення М.Грушевським часів Володимира Великого, особливо зовнішньополітичної діяльності князя – це, на думку критика, «зразок великої історичної характеристики». «Вже перше враження, яке робить книжка проф. Грушевського, – зазначає Р.Штібе, – вказує на гідну подиву ученість і невтомну працьовитість, у поєднанні з проникаючою швидкістю думки та натхненням для справи. Автор відзначається широким знанням навіть часто недоступної літератури, як це рідко в кого буває, а предмет опановує він сміливою критичною оцінкою. Так, отже, повстало славне діло, якому можна довіряти щодо передання всіх фактів у найширшому значінні. Тим радісніше підношу вартість праці, позаяк у деяких пунктах не можу погодитися із поглядом автора».

Далі дослідник, розглядаючи структуру, методологію та методіку написання книги, її концептуальні засади, формулює низку зауважень. Бажання автора докладно, з усіма можливими подробицями розкрити предмет свого дослідження, подекуди має й негативну сторону, вважає критик, оскільки іноді за масою таких подробиць поховано провідну ідею пошуку, внаслідок чого «лектура книжки стає стомлюючою і ми остаточно виходимо невдоволені». Також у книзі неправдоподібно окреслений географічний ареал розселення українців у добу раннього середньовіччя та задалеко в історичну ретроспективу посунуто початки їх історії. «З тим експансіоністським стремлінням автора я не можу погодитись», – резюмує критик. Утім, ця проблема, зауважив Р.Штібе, властива історіописанню всіх молодих народів, особливо слов'янських, які намагаються існування власного етносу посунути в сиву давнину та визначити йому можливо найбільший ареал розселення. У контексті попереднього зауваження критик закидає М.Грушевському деяку штучність в інтерпретації відомих подій, наприклад, відзначає слабку доказовість гіпотези про автохтонність українців і тези щодо цілковитої самобутності давньоруської культури. Найбільше критичних зауважень спіткало авторську реконструкцію шляхів зародження та напрямків еволюції державних форм у східних слов'ян. Р.Штібе не шкодує полемічних стріл для антинорманської теорії українського вченого, вважаючи відповідні сторінки найбільш спірними і слабкими у книзі. «Праця просякнута тенденцією, яка сама собою гідна уваги, але їй зашкодила, – завершує він свій огляд. – Грушевський хоче прислужитися національним стремлінням свого рухливого, обдарованого та діяльного народу, намагаючись довести, що русини є народом із власною, своєрідною культурою, що вони створили і власний державний устрій. Через це він деколи перекручує цілком знані факти: це призводить інколи до викривлень та перебільшення. Ця тенденція впливає також некорисно на представлення предмета; оповідання підміняється часто виясненням поодиноких питань»²².

Із подібних ідеологічних позицій до оцінки праці М.Грушевського підійшов і класик румунської історіографії Ніколае Йорга в огляді, опублікованому на сторінках лейпцизької «*Literarisches Zentralblatt für Deutschland*». Він, як і Р.Штібе, пов'язав появу праці львівського професора із загальною активізацією українського національного руху та бажанням його провідників пропагувати українські національні постулати в європейському інтелектуальному і політичному середовищі: «У цілому, ми маємо справу з твором, який служить національним устремлінням русинів, які хочуть представити себе як народ із 34 мільйонами населення, власною культурою та державними утвореннями»²³. Оглядач відзначив, що рецензована книга є лише перекладеним першим томом багатотомного видання, яке М.Грушевський продовжує протягом тривалого часу. Тому цілком своєчасним для Н.Йорги є поява великої праці українського вченого, що знайомить європейського читача з ранньою історією українців. Рецензент подає загальний огляд «Історії українського народу», відзначаючи її сильні та слабкі сторони. До перших він традиційно відносить велику ерудицію М.Грушевського, ґрунтовність праці, широту використаного джерельного та історіографічного матеріалу. Особливу наукову вартість, на думку Н.Йорги, має останній розділ книги, присвячений початкам давньоруської державності та князюванню Володимира Великого. «Грушевський, – підкреслює рецензент, – це освічений, критичний і винахідливий розум; своїм матеріалом він володіє досконало»²⁴. До других Н.Йорга, не менш традиційно як для західноєвропейської історіографії, відносить неправдоподібність ареалу розселення предків українців у доісторичну добу, антську теорію й антинорманізм М.Грушевського, гіперболізацію ним українського внеску у давньоруську культурну та політичну спадщину, загальну ідеалізацію психології та звичаїв свого народу.

Достатньо скептично рецензент налаштований і до термінології «Історії українського народу». Тут чи не найбільш спірним йому видається вживання етноніма «Україна». Для оглядача надто громіздкою видається також структура книги, переобтяженість її змісту численними екскурсами, що відволікають читача від головного сюжету. Та ця вада, зауважив Н.Йорга, взагалі притаманна представникам російської історіографії. Опонуючи поглядам М.Грушевського, спеціальну критичну увагу рецензент звертає на сторінки праці, відведені характеристичі слов'янської колонізації карпатського регіону. Тут для Н.Йорги незрозумілим є те, чому український учений всіляко уникає вживання етноніма «румун», надаючи перевагу застарілому «волохи». Попри достатньо критичний тон рецензії, критик наприкінці огляду зазначає: «Розумна і об'ємна, а навіть колосальна книжка багатьом буде корисною, але жодного не задовольнить, хоча вона свідчить про високу вченість, іноді й проникливість автора»²⁵.

Для берлінської «Deutsche Literaturzeitung» невеликий, але змістовний огляд написав Леопольд Карл Гетц. Він також відзначив надто низький рівень поінформованості європейського читача про минуле Східної Європи. Тим більшу вагу та цінність, наголошено в огляді, мають синтетичні роботи, котрі зосереджені на вивченні початків історичного життя на великому просторі – від Карпат до Кавказу. Характеризуючи рецензовану працю, Л.Гетц зауважив: «...Ще, напевно, довго не буде твору, який би так ґрунтовно і солідно вивчав цю галузь науки [історію Східної Європи], як представлена історія українського народу»²⁶. Далі оглядач зосереджується на провідних ідеях «Історії українського народу», наголошує на великому обсязі залученого українським дослідником джерел і літератури. Остання обставина є особливо цінною для європейських фахівців, оскільки значною мірою російська та українська література є малодоступною для них.

Самостійну наукову цінність, відзначено в огляді, мають додатки до книги, з яких особливо вартісними, на думку оглядача, є екскурси про давньоруське літописання та норманську теорію. Погляди М.Грушевського, наголошує Л.Гетц, повністю перевертають поширене у середовищі європейських дослідників бачення минулого Східної Європи як монокультурного та моноетнічного простору. Рецензент зізнається, що неодноразово у своїй роботі користувався наступними томами головної праці М.Грушевського, тому наголошує на необхідності перекласти подальші її томи: «Це мало б заслугою привернення у нас, у Німеччині, більшої уваги до цієї неналежно висвітленої, майже повністю занедбаної галузі науки про європейську історію та культуру»²⁷. Прикметно, що в цій рецензії відсутня звична для європейських дослідників критика антинорманізму М.Грушевського та полеміка з його історичною схемою. Сам огляд написаний, як це видно зі змісту, з метою ознайомити читача з провідними ідеями українського дослідника.

Як це не дивно може видатися на перший погляд, найбільш неприхильну зі всіх оглядачів рецензію на німецькомовний перший том «Історії українського народу» написав українець – дослідник історії Східної Європи професор Чернівецького університету Володимир Мількович. Вона з'явилася друком на сторінках авторитетного часопису «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung»²⁸. Зауважимо, що В.Мільковича доля зводила з М.Грушевським ще у середині 90-х років XIX ст., коли вони обидва конкурували за львівську кафедру. Цією обставиною деякі сучасники й схильні були пояснювати різкість висловів і негативізм чернівецького професора. Також слід зауважити той факт, що В.Мількович належав до прихильників москвофільського політичного табору і був принциповим ідейним опонентом М.Грушевського²⁹. На відміну від решти європейських оглядачів праці львівського професора, що з об'єктивних причин не змогли ознайомитися з українським оригіналом його книги, В.Мількович, як це зазначено на початку його рецензії, не робив цього зумис-

не, оскільки, читаючи уривками «Історію України-Руси», зрозумів, що «не погоджується ані зі способом написання, ані з методом і результатами праці...», тож «відклав її в сторону та далі не звертав на неї уваги»³⁰. Позаяк ареал розповсюдження книги, через українську мову тексту, був порівняно незначним, зазначає критик, він вирішив її ігнорувати. Але німецьке видання зробило книгу загальноприступною та популярною в Європі, тож слід було відмежуватись і від хибної концепції М.Грушевського, і від його історичної реконструкції, що й спричинило написання огляду для австрійського часопису. Ще не висловивши жодних застережень щодо рецензованої праці, В.Мількович заявляє, що вона – «пустеля» та «Потьомкінські образи». Насамперед, він емоційно критикує німецьку мову перекладу, зауваживши, що й мова українських текстів М.Грушевського далека від досконалості.

Далі В.Мількович піддає сумніву «критику, суд і методу автора», закидає його історичній реконструкції надмір гіпотетичності та непевності, і навіть виявляє банальне незнання М.Грушевським подій і фактів всесвітньої історії. Найбільш гострої критики зазнала історична схема львівського професора, а особливо дісталася в огляді його антинорманській теорії. Висновок рецензента звучить достатньо категорично – історія українського народу надалі залишається ненаписаною, а книга М.Грушевського так і не наблизила розв'язання цієї проблеми³¹. Загалом, при читанні тексту В.Мільковича у вічі впадає недоречна в академічній рецензії різкість виразів, відчувається значне роздратування автора, що заважає читачу сприйняти його наукову аргументацію.

Гострокритичний виступ В.Мільковича був підхоплений ідейними опонентами М.Грушевського у Галичині. Низка львівських видань опублікували уривки з рецензії чернівецького професора, додаючи нерідко власні дошкульні коментарі. Цікаво, що оцінки В.Мільковича були помічені також правомонархічною пресою Російської імперії³². Найбільше у справі їх «популяризації» зробили часописи «Галичанин» та «Руслан». Редакція останнього запропонувала обговорити на своїх шпальтах працю М.Грушевського, запрошуючи й самого автора виступити у справі критичних зауважень щодо першого тому «Історії». Як перший крок до такого обговорення, у часописі було опубліковано переклади рецензій О.Брікнера³³, Р.Штібе³⁴ та самого В.Мільковича³⁵. До тексту останнього редакція додала кілька власних заміток, у котрих солідаризувалася зі своїм автором. Ця публікація поклала початок дискусії між прихильниками М.Грушевського, що висловлювали свою позицію на сторінках газети «Діло», та самим В.Мільковичем, який опонував їм зі шпальт «Руслана».

Першим на захист свого вчителя виступив С.Томашівський у різкій та емоційній статті під характерною назвою «Злість і Зависть («Руслан» і проф. Мількович)», опублікованій у кількох числах «Діла»³⁶. Передусім, С.Томашівський змальовує загальну палітру надзвичайно позитивного сприйняття німецькомовної праці М.Грушевського у фаховому середовищі: «Треба признати, що всі голоси критики, з виїмком одного-однісінького, для автора дуже прихильні; всі підносять величезну читаність, основне знане предмету, ґрунтовне опановане величезного матеріалу з дуже широкого поля, тонкий критичний змісл й аналітичні здібності та незвичайно поважне і сумлінне трактованне предмету та не скривають того враження, що в історіографії північного сточища Чорного моря взагалі, а в українській спеціально, признано всі прикмети, які можуть прикрашувати тільки визначного, дуже поважного історика». Виявляючи мотиви надзвичайно неприхильного відзиву В.Мільковича, автор пише про москвофільство останнього, що викликало ідейне неприйняття ним всієї діяльності львівського професора. У діях В.Мільковича С.Томашівський схильний підозрювати також звичайну помсту за невдале змагання за львівську кафедру, а також нечесну конкуренцію, оскільки сам чернівецький історик був автором розділу про істо-

рію українських земель у німецькомовній історії Східної Європи³⁷, при цьому «повними пригорщами користаючи з «Історії України-Руси». Також учень М.Грушевського наводить приклади фальшування В.Мільковичем цитат, виривання їх із контексту оповідання, упередженого ставлення до тексту, перекручування думок, інші численні інсинуації. «Руслан» же, як вважає С.Томашівський, інспірований політичними опонентами М.Грушевського, просто використав рецензію чернівецького історика у своїй перманентній боротьбі з львівським професором і його однодумцями. Цікаво, що в цій статті С.Томашівський чи не вперше чітко сформулював власні, відмінні від учителя, наукові позиції. Передусім він заявив про своє неприйняття всієї наукової аргументації М.Грушевського на користь антинорманської теорії, підкресливши свої норманістські симпатії. Сама стаття була написана у відверто різкому тоні, що не сприяло продовженню дискусії в академічному річизці.

Різкість висловів С.Томашівського викликала відповідну реакцію В.Мільковича, який виступив у «Руслані» зі статтею «Відповідь моїм напасникам». У гострій різкій формі полемізуючи із С.Томашівським, він називає брудними інсинуації з приводу підозр у помсті М.Грушевському за конкуренцію щодо львівської кафедри та закид у плагіаті. Далі у загостреній формі автор переповідає основні тези своєї німецької рецензії, підсумовуючи, що «в ділі проф. Грушевського іде о цілком що іншого, а іменно, що автор пише, не обдумавши, пише без критики». Відповідаючи на інший закид свого опонента щодо численних позитивних відзивів на книгу М.Грушевського у західноєвропейській науковій періодиці, В.Мількович підкреслив політичну мотивацію цих оцінок. «Коли твір проф. Грушевського хвалили німці, – стверджує він, – то зробили то з політичної тактики, котрої, видно, панове «Діла» не розуміють»³⁸.

До виступу С.Томашівського на захист праці М.Грушевського приєднався й її редактор І.Франко. Пояснивши відсутністю фахового перекладача затримку з виходом книги та наявні помилки перекладу, він демонструє гіперболізацію В.Мільковичем деяких недоліків праці, його намагання применшити її вартість будь-якою ціною, надуманість більшості зауважень щодо невірності передачі німецькою тих чи інших термінів. Франко вкотре підніс важливе національне значення, яке, на його переконання, має переклад твору М.Грушевського для популяризації української справи у світі³⁹. До критичного виступу В.Мільковича І.Франко повернувся дещо пізніше у своїх «Причинках до історії України-Русі», зауваживши, що рецензія чернівецького професора «була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкокомисно, не то злобно та сторонничо»⁴⁰.

Останнє слово у газетній суперечці за собою залишив В.Мількович. Продовжуючи полеміку у статті «Ще одна відповідь моїм напасникам», він знову звернувся до помилок перекладу, наголошуючи на системному, а не випадковому, характері останніх: «Ціла книга єсть так скандально переложена, що я, читаючи, встидався, що Русини щось такого могли в світ пустити». Очевидно, вичерпавши наукові доводи для полеміки із С.Томашівським докола праці М.Грушевського, він зійшов на особистісний рівень з'ясування стосунків. Як останній аргумент на захист свого бачення помилковості історичної реконструкції М.Грушевського, В.Мількович пустився шляхом моральної дискредитації опонента. У цьому дусі він зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»⁴¹. Підбиваючи підсумок дискусії, автор застерігає опонентів від її продовження, обіцяючи в іншому випадку перенести полеміку на сторінки західноєвропейських фахових видань.

Найпізніше за часом на емоційні закиди В.Мільковича відреагував М.Грушевський. Його розлога відповідь німецькою мовою під назвою «Чи вже написана історія русинського народу чи ще ні?» з'явилася в 1908 р. у черговому томі часопису «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung»⁴². Щоденникові записи вченого дозволяють нам простежити процес написання цієї відповіді та показують, що дослідник надавав великого значення обґрунтуванню власних концепцій, котрі виносилися для обговорення на форум знаного європейського часопису. «На вечір запросив Франка, Томашівського і Гнатюка – прослухати відповідь Мільковичу, – читаємо запис у щоденнику від 26 жовтня 1907 р. – історична частина скінчена. Перейшовши всі закиди, набрав я великого поважання до свого І тому. Тільки що антагоніст дрантивий»⁴³.

Свою відповідь М.Грушевський починає з доведення того факту, що український національний рух, а також українська історіографія зовсім не є такими новими для зламу XIX–XX ст. явищами, якими їх подав у своїй рецензії В.Мількович. Він наводить короткий історіографічний огляд розробки українського минулого, починаючи з праць Й.Енгеля кінця XVIII ст. та закінчуючи власними науковими пошуками. Тому кафедра української історії у Львівському університеті, стверджує М.Грушевський, постала як закономірний наслідок кількісного та якісного зростання українознавчих студій, а зовсім не як політичний проект, що мав на меті реалізацію плану створення цілісного синтезу українського минулого на противагу існуючим російським чи польським моделям. Реконструювання узагальнюючої картини минулого українського народу, пише М.Грушевський, ще у студентські часи було для нього заповітною метою. І як перший крок на шляху до цієї мети постала його монографія про історію київської землі. Для львівського професора незрозуміло є антипатія В.Мільковича до «Історії України-Руси». Ігнорування цієї праці, на чому особливо наголошував у своїй рецензії чернівецький дослідник, не може прикрашати жодного серйозного дослідника, який повинен узагальнити всю можливу повноту джерел і літератури. Через таку упередженість, зауважив М.Грушевський, критика В.Мільковича не є для нього неприємною, тим більше, що її тон виразно дисонує із загальним визнанням німецького видання у колі західноєвропейських дослідників.

Далі М.Грушевський відзначає, що вони зі своїм опонентом займають не лише відмінні історіографічні, але й світоглядно-історіософські позиції. «Я шукаю в історії Східної Європи, в її культурі, в її соціальному та історичному житті органічний розвиток української національності і уявляю собі історію українського народу як нероздільне органічне ціле, – писав М.Грушевський. – Для професора Мільковича не існує ні українського народу, ні української історії, він знає лише «Росію» від Рюрика до Миколи II, складовими частинами якої є Київська Русь 11–12 ст., Галицько-Волинське князівство 13–14 ст., а також Володимир на Клязьмі 13–14 ст. і Московія 15–16 ст. Він слідує старій панросійській схемі, цьому втіленню московсько-петербурзького централізованого духу, який знає лише російську і польську імперію, а історію українського народу вплітає епізодично то в історію Росії, то в історію Польщі»⁴⁴. Автор справедливо зауважив, що В.Мількович замість того, щоб полемізувати з принципових концептуальних моментів конструювання східноєвропейського минулого, вдався до огульної бездоказової профанації та заперечення представлених в «Історії українського народу» положень. Далі він наводить численні факти упередженого та некоректного ставлення В.Мільковича до висловлених у книзі ідей і концепцій, показує нелогічність і беззмістовність закидів рецензента. Наприклад, на зауваження В.Мільковича про відсутність нових джерел у книзі, М.Грушевський звертає увагу на солідний масив археологічного, лінгвістичного, етнологічного й історичного матеріалу, вперше використаного у книзі. «Все це нове, – підсумовує М.Грушевський. – Інше питання, чи воно зроблено добре, чи ні; але не

треба знати історичної літератури Східної Європи для того, щоб зовсім не знати, що було зроблено до цього і що нового несе моя праця, та жалітися на брак самостійних думок»⁴⁵.

Зауважимо, що відповіді на всі закиди В.Мільковича у статті М.Грушевського є надзвичайно докладними й аргументованими, спрямованими, очевидно, на краще ознайомлення європейських учених із предметом дискусії. Багато місця у статті відведено для демонстрації некоректності рецензента, довільного тлумачення рецензованого тексту, виривання цитат із контексту, перекручення багатьох виразів тощо. Завершивши перший блок пояснень, львівський професор зазначає: «Читачі, гадаю, одержали з цього достатнє уявлення про рецензента. Із спокійною совістю я міг би віднести до цього і всі інші закиди, але, щоб не думали, що я справився лише з неміцними горішками, а міцніші відклав, я хочу розглянути зміст усіх його закидів»⁴⁶. Друга частина відповіді присвячена полеміці із В.Мільковичем стосовно ключових моментів «Історії українського народу» – особливостям слов'янської колонізації та міграції, антській проблемі, культурі та побуту полян, генезі державно-політичних форм Київської Русі тощо. І знову М.Грушевський продемонстрував неабияку ґрунтовність у поясненнях, нерідко апелюючи при цьому до думки визнаних у Європі наукових авторитетів, що, очевидно, покликано було посилити його власну аргументацію. Пояснюючи читачеві докладність своїх коментарів, М.Грушевський зауважив: «Я повинен попросити вибачення у читачів цього періодичного видання, що мучу їх такими елементарними доказами. Але ж що робити? Рец[ензенту], який працює такими методами, треба дещо нагадати»⁴⁷.

Завершують статтю львівського професора пояснення причин наявності друкарських помилок і деяких хиб стилу та мови книги. Знімаючи вину за ці прорахунки з перекладача Ф.Носсіг та редактора І.Франка, автор вкотре демонструє неприкрите бажання критика знайти будь-які огріхи в книзі, не спиняючись при цьому перед відвертими інсинуаціями. Таким чином, узагальнює М.Грушевський, рецензія В.Мільковича жодною мірою не підважила науковості концептуальних ідей «Історії українського народу». Навпаки, чернівецький професор виступив у ролі *advocatus diaboli* – скандальним характером своєї критики зробив своєрідну рекламу книзі та привернув до неї увагу багатьох європейських дослідників. Підбиваючи підсумки своїм розважанням, автор стверджує: «Чи це комусь подобається чи ні, але українська історія, я в це твердо вірю, є і залишається написаною»⁴⁸. Даючи загальну характеристику відповіді М.Грушевського, зауважимо, що вона має не лише суто історіографічний інтерес – розширює наше уявлення про дискусію в тогочасній українській науці, а й дозволяє краще зрозуміти аргументацію вченого на користь власних наукових гіпотез.

Ґрунтовна відповідь М.Грушевського не залишилася без відповіді його опонента, який подав свою репліку, надруковану одразу після тексту львівського професора. На початку репліки В.Мількович зауважив: «Якщо я дозволяю собі ще раз звернутися до цієї проблеми, то не з причини, що я бачу загрозу моїй позиції з боку критики автора, а для того, щоб правильно висвітлити його тактику захисту. Адже досить лише послухати, як автор захищається!»⁴⁹. Далі чернівецький професор намагається довести, що його опонент дав відповіді не по суті висунутих зауважень, а лише зайвий раз переповів провідні ідеї «Історії українського народу». В.Мількович вкотре закинув М.Грушевському хибне конструювання початків давньоруської державності та генези етнічних процесів у східноєвропейському регіоні, звинуватив у марнославстві та методологічній безграмотності, фактично, переповівши попередні зауваження. На деяких моментах «Історії українського народу», як-то антинорманізм чи реконструкція генези українського етносу, він зупинився докладніше, наголосивши, що принципово не сприймає головні історіографічні тези М.Грушевського. Зміст і тон реплі-

ки роблять легко передбачуваним і висновок В.Мільковича: «Коли ж він [М.Грушевський] завершує словами: «Історія українців є і залишається написаною, подобається це комусь чи ні», – то мушу заперечити йому: «Так, вона написана, але як!»»⁵⁰. Загалом, на нашу думку, репліка В.Мільковича справляє враження, що чернівецький професор не почув свого львівського колегу, не зміг чи не захотів проникнути у його дослідницьку логіку. Тому тексти обох учених виглядають до певної міри герметично, адже дискусії, як такої, не відбулося – жодна зі сторін не визнала найменшої рації опоненту.

Незважаючи на безкомпромисний і, подекуди, скандальний характер полеміки, розгорнутої на сторінках наукової періодики та галицької преси між В.Мільковичем та його опонентами, вона продемонструвала своєрідний розклад сил у тогочасному українському інтелектуальному середовищі. Наслідком цієї полеміки стало, передусім, чітке окреслення традиційного русофільсько-московфільського (в дусі теоретичних настанов прихильників «звичайної схеми») та дедалі більш модернізованого національного погляду на конструювання моделі українського минулого. В основі цих конкурентних історіографічних позицій лежало глибше світоглядне протистояння між носіями загальноросійської та української національних ідентичностей. Поряд із цим, ми можемо відзначити ледь помітні у той час відмінності серед прихильників україноцентричної історіософської моделі. Так, чи не вперше у цій полеміці про власне, відмінне від поглядів учителя, бачення вихідних для реконструкції історії України моментів заявив С.Томашівський, солідаризувавшись із прихильниками норманізму.

Як свідчить проаналізована вище різноманітна та різнопланова критична література, німецькомовна «Історія українського народу» М.Грушевського стала значним явищем не тільки української, але й європейської історіографії. У ході полеміки, розгорнутої довкола запропонованих у книзі наукових концепцій, виявилось ставлення до ключових моментів його творчості не лише з боку різних напрямків в українській історичній думці, але й було окреслено особливості бачення ідей ученого в польській, чеській, румунській та німецькій історіографії. У кожній із них розпочалися дискусії довкола тих ліній, за якими М.Грушевський розпочав відокремлення української історії від «звичайних схем» сусідів, творячи національний гранд-наратив. Наприклад, польські дослідники найбільш завзято опонували М.Грушевському у баченні ним етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі та відсунення західного етнічного кордону українського розселення за червенські міста. Західноєвропейські історики практично одногослосно не погоджувалися з ревізією М.Грушевським норманської теорії, оскільки це підважувало усталену для них візію минулого Східної Європи та суттєво зміщувало традиційні дослідницькі акценти. Загальні пункти критики рецензентів торкалися зображення М.Грушевським історії первісної української колонізації та його бачення початків київської держави. Недоречною вони вважали категоричність ученого у відстоюванні власних гіпотез без відповідного розширення джерельної бази. До сильних сторін наукових студій М.Грушевського практично всіма рецензентами відносилася ґрунтовність в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури. Підносилася також оригінальність погляду вченого на, здавалося б, усталені наукові проблеми, що дозволило поновити їх обговорення з позицій альтернативної моделі. Таким чином, можемо говорити про становлення національних традицій у вивченні спадщини автора «Історії України-Руси», а через його особу – й ключових постулатів всієї української національної науки.

Висловлені на адресу М.Грушевського критичні зауваження як з боку його опонентів, так і прихильників, не тільки виявили певні спірні моменти його праць, але й привернули увагу європейських істориків до важливих проблем, котрі ще належало висвітлити дослідникам українського минулого. Безперечно,

численні корективи й уточнення, що торкалися різних окремих питань, сприяли вивченню цих проблем як самим М.Грушевським, так і іншими дослідниками східноєвропейського минулого.

Як бачимо, дослідження видавничих проектів М.Грушевського іноземними мовами, що мали наслідком широке обговорення його наукових концепцій у європейській науці, значно розширює наші уявлення не лише про особливості сприйняття сучасниками вченого його ідей, але й робить змістовнішим осмислення світового виміру української історичної науки. У цьому контексті надзвичайно перспективними є також студії над сприйняттям історіографією першої третини ХХ ст. інших праць М.Грушевського, що були опубліковані багатьма європейськими мовами, особливо, в період Першої світової війни та визвольних змагань.

¹ Див., напр.: *Будорович Б.* Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // *Визвольний шлях.* – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171–181; *Маврін О.* Видання «Історії України» Михайла Грушевського англійською мовою // *Пам'ять століть.* – 2002. – № 1. – С. 91–94.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. 2-е вид. – Львів, 1904. – Т.1. – Передмова.

³ *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси. Т.І. Видання друге, розширене. У Львові, 1904 // *Літературно-науковий вістник* (далі – ЛНВ). – 1904. – Т. 27. – С. 60. Огляд був поданий без авторства. *В. [Гнатюк В.]*: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т.ІІ. Видання друге, розширене // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – С. 184.

⁴ *Томашівський С.* Нова книжка – нові часи (Проф. М.Грушевський – Очерк истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С.46.

⁵ Лист співробітника редакції журналу «*Ruthenische Revue*» В.Кушніра до В.Гнатюка з проханням доручити йому переклад «Історії України-Руси» М.Грушевського на німецьку мову // *ЦДІАЛ.* – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2275. – Арк.191–193.

⁶ *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – Leipzig, 1906. – Bd I. – S.III–IV.

⁷ *Ibid.* – S. VII–VIII.

⁸ *Конач І.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I. Leipzig, 1906 // *Діло.* – 1906. – Ч.34.

⁹ *І.Ф. (Франко І.)*. [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I. Leipzig, 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. 33. – С.595.

¹⁰ Історія України проф. Грушевського // *Киевская старина.* – 1906. – Т. 92. – С.31.

¹¹ *Tomaschivskij S.* Dr. Eine Geschichte der Ukraine in deutscher Sprache (*Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906) // *Ukrainische Rundschau.* – 1906. – № 12. – S.457–462.

¹² *Ibid.* – S. 460.

¹³ *Brückner A.* Dogmat normański // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1906. – S.665.

¹⁴ *Ibid.* – S.679.

¹⁵ *Грушевський М.* [рец. на]. *Bruckner A.* Próbkі najnowszej krytyki historycznej // *Записки НТШ.* – Т. LXXVII. – 1907. – С.206.

¹⁶ *Наукова хроніка* // *Записки НТШ.* – Т. LXXX. – 1907. – С.181–186.

¹⁷ *Brückner A.* O Rusi normańskiej jeszcze słow kilka // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1909. – S.362–371.

¹⁸ *Kociowski P.* Aleksandr Brückner jako recenzent // *Wokół zagadnień publicystyki literackiej.* – Warszawa; Poznań, 1974. – S.3-23.

¹⁹ *Kadlec K.* Hruševskij Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907), Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // *Sborník Věd Právních a Státních.* – 1909. – Ročník IX. – S.298–305.

²⁰ *Ibid.* – S.301–302.

²¹ *Stübe R.* Dr. Eine Geschichte der Ruthenen (*Hruševskij Michael*, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I. Leipzig, 1906) // *Beilage zur Allgemeinen Zeitung.* – München, 1907. – Bd III. – S.617–623.

²² *Ibid.* – S.623.

²³ *Jorga N.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I Leipzig, 1906 // *Literarisches Zentralblatt für Deutschland.* – Leipzig, 1907. – № 17. – S.534.

- ²⁴ Ibid. – S.533.
- ²⁵ Ibid. – S.534.
- ²⁶ *Goetz Leopold Karl* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I Leipzig, 1906 // Deutsche Literaturzeitung. – Berlin, 1908. – № 8. – XXXIX. – S.495.
- ²⁷ Ibid. – S.496.
- ²⁸ *Milkowicz W.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I Leipzig, 1906 // Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1907. – Bd XXVIII. – S.527–535.
- ²⁹ Див. докл. про В.Мільковича: *Нукурса М.* Мількович Володимир // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – К., 1999. – С.225–226; *Зайцева З.І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – К., 2006. – С.284–288.
- ³⁰ Ibid. – S.527–528.
- ³¹ Ibid. – S.535.
- ³² *А.Б.* Украинomanия у нас и за рубежом // Окраины России. – Санкт-Петербург, 1907. – № 45–46.
- ³³ *Брікнер А.* Норманська догма // Руслан. – 1907. – Ч.188–195.
- ³⁴ Eine Geschichte der Ruthenen. Von Dr. R. Stübe. (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Ausgabe in Wochenheften. Verantwortlicher Herausgeber in. V.: Alfred Frhr. V. Mensia. München 1907. Heft 44, Nr. 151–154. Ausgegeben 24 August) // Руслан. – 1907. – Ч.201–203.
- ³⁵ *Мількович В.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I, Leipzig, 1906 // Руслан. – 1907. – Ч.196–201.
- ³⁶ *Томашиівський С.* Злість і Зависть («Руслан» і проф. Мількович) // Діло. – 1907. – Ч.205, 206, 208.
- ³⁷ Див. [рец. на] *Milkowicz W.* Prof. Dr. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F. Helmolt. – Leipzig und Wien, 1905. – 596 s.
- ³⁸ *Мількович В.* Відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1907. – Ч.214. – С.1–3.
- ³⁹ *Франко Ів.* Ще в справі одної рецензії та рецензентів // Діло. – 1907. – Ч.253. – С.1.
- ⁴⁰ *Франко І.* Причинки до історії України-Русі. – Ч.1 // *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 47. – К., 1986. – С.419.
- ⁴¹ *Мількович В.* Ще одна відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1908. – Ч.1. – С.4–5.
- ⁴² *Hruschewskij M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1908. – Bd. XXIX. – S.201–215. Коментований переклад цієї відповіді, а також репліку на неї В.Мільковича автор готує до друку у X Випуску «Дрогобицького краєзнавчого збірника».
- ⁴³ Щоденники М.С.Грушевського (1904–1910 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С.21.
- ⁴⁴ *Hruschewskij M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? – S. 203.
- ⁴⁵ Ibid. – S. 204.
- ⁴⁶ Ibid. – S. 208.
- ⁴⁷ Ibid. – S. 212.
- ⁴⁸ Ibid. – S. 215.
- ⁴⁹ *Milkowicz W.* Replik // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1908. – Bd. XXIX. – S.215.
- ⁵⁰ Ibid. – S. 219.

The article examines the circumstances under which Mykhailo Hrushevs'kyi published the first volume of his «History of the Ukrainian people» in German and the discussion that erupted in European historical literature after its publication. The author shows how Hrushevs'ky's concepts were received by Ukrainian, Polish, Czech, Rumanian and German historians, and attempts of to establish the motivation behind these interpretations.

ОГЛЯДИ

М.Ф.Котляр (Київ)

Рукописи не горять... Роздуми над книгою (Зимин А.А. Слово о полку Игоре́ве. – Санкт-Петербург, 2006. – 515 с.)

Відкриваючи цю чудову книгу, я думав над тим, якої форми надати заміткам про неї. Гадаю, що лише люди, у котрих не буває внутрішніх сумнівів, здатні писати рецензії на праці, що були створені так багато років тому, та ще й тоді, коли автора більше чверті століття немає серед живих... Тому вирішив просто передати мої враження від недавно опублікованої фундаментальної праці Олександра Олександровича Зиміна, тим більше, що мав щастя протягом багатьох років бути близько знайомим із ученим і мені довелося невільно доторкнутися до тієї негарної історії, яка розгорнулася навколо його доповіді в Пушкінському Домі 1963 р. і на «обговоренні» написаної ним книжки про «Слово о полку Игоре́вим» у травні 1964 р.

У вступі «До читача» В.Г.Зиміна відзначила, що поштовхом до написання книжки став вихід у світ 1962 р. збірника статей співробітників Пушкінського Дому «Слово о полку Игоре́ве – памятник XII века», що містив записнілу (за виразом О.О.Зиміна) полеміку з А.Мазоном, котрий стверджував у працях 1938–1944 рр., що «Слово» написано у XVIII ст. Зауважу, що ця колективна праця сьогодні неприємно вражає прямотою й безапеляційністю суджень, небажанням по суті розглядати контраргументи відомого французького славіста і викривальним характером усіх без винятку статей. О.О.Зимін надіслав Д.С.Лихачову листа із пропозицією вислухати його доповідь на засіданні сектора давньоруської літератури, який той очолював. Засідання відбулося 27 лютого 1963 р. у відсутність Лихачова (котрий перебував у лікарні) і викликало величезний і жагучий інтерес присутніх (понад 150 осіб, серед яких було багато молоді). Про доповідь незабаром дізнались фахівці Ленінграда, Москви й багатьох інших міст, у тому числі й Києва.

Доповідь О.О.Зиміна викликала неоднозначну реакцію. Як мені уявляється й нині, багато співробітників Пушкінського Дому, що продовжували розглядати «Слово» як своєрідний Коран, кожний рядок і кожна літера якого не можуть бути піддані сумніву – і повністю відповідають історичним та іншим реаліям 80-х рр. XII ст., – природно, не могли зрозуміти й тим більше сприйняти новаторську концепцію Зиміна. Адже «Слово о полку Игоре́вим» тоді звичайно залучалось більшістю істориків і філологів як історичне джерело нарівні з літописами й іншими автентичними пам'ятками давньоруської літератури кінця XII ст. Але багато вчених вузів і закладів Академії наук, не зв'язаних корпоративністю інтересів і показною відданістю начальству, сприйняли доповідь О.О.Зиміна з розумінням і оптимізмом, бо на той час наукові дослідження «Слова о полку Игоре́вим» давно вже зайшли у глухий кут. Інакше просто не могло й бути – домінування єдиного погляду на час і обставини створення «Слова», жорстка (а часом і жорстока) заборона інших думок, які одразу починали розглядатись як небезпечне інакомислення, позбавляли сенсу й надії продовження якої б там не було дослідницької праці в цьому напрямку.

Ці сенс і надію повернув науковому співтовариству Олександр Олександрович Зимін своєю блискучою й відважною книгою. Поза сумнівом, учений, котрому в той час було трохи більше сорока років, добре розумів, що цим вчинком він ставить хрест на своїй науковій кар'єрі. Адже на найближчих виборах до АН СРСР він був першим кандидатом серед істориків. Про це тоді згадували всі, у тому числі і його кривдники на сумно відомому засіданні у травні 1964 р., про що я чув від одного з них.

Академічне начальство (за спиною якого стояли партійні органи на чолі із секретарем ЦК КПРС Ільїчовим) вирішило під коріння підрубати кращу крамолу. Після повернення до Москви вченому довелося давати пояснення керівництву Інституту історії, з яким він не узгодив свою доповідь. Йому запропонували подати тези доповіді для публікації у «Вопросах истории», де їх би супроводжувала осуджувальна стаття академіка М.М.Тихомирова. Та О.О.Зимін від цього відмовився, бо видання тез перекрило б йому шлях подальших наукових студій, створення і публікації книжки. І все ж таки під тиском Ідеологічного відділу ЦК КПРС і дирекції Інституту йому довелося спішно написати працю про «Слово», яку видали на ротапринті Інституту історії накладом 101 прим. Це були три невеличких книжечки загальним обсягом 660 с.¹ У травні 1964 р. на закритому засіданні Відділення історії АН СРСР відбулося обговорення, якщо це можна так назвати, концепції О.О.Зиміна². Вона була офіційно розцінена як зазіхання на національні святині – ні більше ні менше!

На завершення свого вступу до книжки В.Г.Зиміна наводить слова її чоловіка і сратника з книги «Слово і діло», що досі, на жаль, залишається неопублікованою: «Виступ із переглядом традиційних поглядів на час створення «Слова о полку Ігоревім» був боротьбою за право вченого на свободу слова. Ішлося не про те, правий я чи ні, а про те, чи варто видавати «еретичну» книгу чи ні». О.О.Зимін наполягав на тому, що «свобода наукової думки є неодмінною умовою розвитку науки». Із цих авторських позицій, як я вважаю, слід розглядати твір Олександра Олександровича, написаний у першому варіанті більше сорока років тому.

Справді, ішлося не про ступінь правоти О.О.Зиміна, а про те, що його «еретична» книжка надала могутній поштовх новому вивченню «Слова о полку Ігоревім» і досі залишається стимулом до продовження досліджень все новими поколіннями вчених. Без цієї праці не було б багатьох творів Д.С.Лихачова і його співробітників, не будь її, наряд чи з'явилася б «Енциклопедія «Слова о полку Ігоревім»». Воістину, скептики просувають уперед науку!

Учасником засідання Відділення історії АН СРСР у травні 1964 р. був мій учитель Іван Георгійович Спаський, видатний історик, нумізмат і знавець давньоруської матеріальної культури. Він піддав сумніву нумізматичні реалії «Слова», зокрема, загадкове «руское злато», яким начебто дзвеніли готські діви, – адже добре відомо, що давньоруські золоті монети – златники – були карбовані близько 990 р. у поодиноких примірниках і до обігу взагалі не потрапили, тим паче не могли дожити до кінця XII ст.! Він і дав мені, своєму аспірантові, прочитати ці три книжечки праці О.О.Зиміна. Вони справили на мене величезне враження, незрівнянне ні з чим іншим. Читав день і ніч, робив виписки, а потім повернув учителеві. Він, згідно з наказом згори, віддав їх, куди належить, і, здавалось, творіння Олександра Олександровича кануло в Лету. Адже всі примірники «крамольної» книжки були спалені. Але сталося зовсім інше.

Під впливом праці О.О.Зиміна я, так само, як багато істориків і філологів, заходився вивчати історичні реалії й імена, згадані в «Слові о полку Ігоревім». І з'ясував, що далеко не всі вони відповідають тому, що можна прочитати про них у літописах. Протягом 1965–1968 рр. вийшли друком кілька моїх статей на цю тему, першу з яких я із трепетом надіслав Олександровичу. І одержав від нього мило й заохочувальну відповідь³. Він схвалив мою аргументацію думки, згідно з якою волинський князь Роман Мстиславич у 1187 чи 1188 рр. аж ніяк не міг здійснювати масштабні й переможні походи на половців, бо був скромним і малосильним волинським князем, а сталося це 1197 (1198), 1202 і 1204 рр., напередодні вступу Романа до Галича, а далі й сидіння на престолі створеного ним могутнього Галицько-Волинського князівства. Отже, слова про перемоги Романа над половцями потрапили до Слова пізніше 1187 чи 1188 р., коли воно, згідно із запевненнями «древників»⁴, було написане. Ці статті викликали зрозуміле незадоволення і навіть гнів деяких співробітників Відділу давньоруської літератури Пушкінського Дому. І все ж таки я зважився продовжити мої заняття «Словом о полку Ігоревім»...

Але повернімося до недавно опублікованої книжки О.О.Зиміна. Якнайкраще до долі цієї видатної праці підходить популярний у наш час афоризм М.О.Булгакова «Рукописи не горять!» Дійсно, подібно до Олени Сергіївни Булгакової, дружина і сподвижниця Олександра Олександровича Валентина Григорівна протягом більше чверті століття докладала зусиль до видання творіння свого передчасно померлого чоловіка, долаючи численні перешкоди на цьому шляху. Її турботи і труди увінчались успіхом: книжка, що вийшла у петербурзькому видавництві «Дмитрий Буланин», відзначається високим рівнем наукової і редакційної підготовки та поліграфії.

Не залишився у стороні від видання праці О.О.Зиміна О.В.Творогов, один із головних дослідників «Слова», котрий завжди і по цей день стояв і стоїть на позиції визнання його пам'яткою кінця XII ст. Із його боку було науковою мужністю підтримати видання «еретичної» книжки, що й понині, майже через півстоліття, викликає інтерес учених-славистів усього світу. У замітках «Про книжку О.О.Зиміна», уміщених у виданні, О.В.Творогов пише, що О.О.Зимін «за обґрунтованістю аргументації, обширністю використаного матеріалу і за майстерністю ведення наукової полеміки набагато переважає своїх однодумців... Продовжувати дослідження спірних питань походження Слова і тлумачення його тексту без врахування спостережень О.О.Зиміна – це значить затуляти очі на існування альтернативного погляду, залишати без обговорення ті слабкі місця в аргументації прихильників древності Слова, на які вказував О.О.Зимін» (с.5). О.В.Творогов справедливо вважає, що публікація цієї книжки є моральним обов'язком наукового співтовариства.

Передує текстові нещодавно виданої книги невеликий вступ автора, в якому він коротко виклав історію відкриття «Слова», що донині залишається неясною, його публікації й загадкового зникнення пам'ятки 1812 р. (за чутками, рукопис загинув у пожежі Москви того року). Усі ці обставини великою мірою сприяли скептикам, котрі почали сумніватися в автентичності «Слова» ще до його публікації 1800 р. У розпорядженні дослідників залишилися саме видання 1800 р. і копія рукописного тексту, виконана 1795 або 1796 р. для Катерини II. Обидва ці тексти хибують на великі погрішності, що їх звичайно пояснюють недосконалістю науки межі XVIII–XIX ст. і низькою кваліфікацією видавців. Але ж О.І.Мусіну-Пушкіну допомагав М.М.Бантиш-Каменський, відомий архівіст і археограф свого часу. Серед перших скептиків були найвидатніші вчені О.М.Бодянський, М.Т.Каченовський, О.І.Сенковський та ін., а також молодий дослідник К.Ф.Калайдович, котрий багато спілкувався з О.І.Мусінім-Пушкіним і даремно намагався з'ясувати обставини придбання ним рукопису «Слова».

Після короткого огляду думок істориків і філологів щодо часу й умов народження «Слова о полку Ігоревім» О.О.Зимін відзначив, що при дослідженні цього питання необхідно вирішити три головних завдання: 1. Чи був автор «Слова» сучасником походу Ігоря 1185 р. або чи брав відомості про нього із писемних джерел. Адже «древники» переконані в тому, що укладач «Слова» не залежав від літописних свідчень, але чи так це? 2. Слід також встановити, з якими джерелами «Слово» схоже текстологічно й жанрово, і по можливості визначити їх взаємний вплив. 3. Найважливішою датою ознакою цієї пам'ятки уявляється її мова. Уже першим читачам, а тим більше скептикам, вона здавалась дивною, вони знаходили у ній слова і вирази із сучасних їм української та польської мов. У відповідності із цими трьома завданнями й будується виклад у книжці про «Слово о полку Ігоревім» (с.11).

Як твердить О.В.Творогов, «особливо обґрунтованим є перший розділ книги «Коротка і Поширена редакції Задонщини», в якій автор урахував спостереження своїх однодумців, ... головне ж, розгорнув докладну полеміку із основними опонентами» (с.6). Оскільки «Слово о полку Ігоревім» перехрещується з кількома пам'ятками, час написання яких відомий (Радзивіллівський та Іпатіївський літописи, Задонщина та ін.), то у перших чотирьох розділах визначаються текстологічні взаємовідносини між «Словом» і пов'язаними із ним творами давньоруської літератури і фольклору, встановлюється, впливали вони на текст «Слова» чи ні. У третьому розділі розглянута можливість приналежності сучаснику подій 1185 р. розповіді про похід у «Слові».

У п'ятому розділі зроблена спроба вивчення мовного складу і «темних місць» «Слова о полку Ігоревім», яка надала авторові важливі на його погляд докази написання Ігоревої пісні набагато пізніше кінця XII ст. У шостому й сьомому розділах реконструюються біографія і творчий шлях першого власника «Слова» Івана (Іоіля) Биковського, а також розглянуто неясні обставини видання пам'ятки графом О.І.Мусінім-Пушкіним. В останньому, восьмому розділі, О.О.Зимін повістує про долі «Слова о полку Ігоревім» у науковій літературі XIX–XX ст. Учений додав до своєї праці власні реконструкції архетипів Короткої та Поширеної редакції «Задонщини» і «Слова о полку Ігоревім».

Далі докладно викладено докази О.О.Зиміна на користь його концепції пізнього (XVIII ст.) походження «Слова». Це робиться, по-перше, щоб предметно розкрити його погляди, і, по-друге, щоб відкинути накопичені за чотири з лишнім десятиліття легенди, викривлення й навіть інсинуації з приводу його праці. Головне ж, книжка ставить перед дослідниками «Слова» силу-силенну питань, на які «древники», на мій погляд, досі не дали задовільних відповідей. Далі міркування вченого розглядаються послідовно, за розділами його книги «Слово о полку Ігоревім».

Мені не хотілося б, щоб у читача створилося враження, ніби я повністю поділяю погляди О.О.Зиміна і, тим більше, намагаюсь нав'язати їх. Значення видатної книги Олександра Олександровича далеко виходить за межі простого питання: хто правий у багатолітній суперечці: «древники» чи скептики. Та це б і суттєво знизило рівень суперечки. Книжка пробуджує думку, спонукає тих і інших знову і знову звертатися до вивчення чудової пам'ятки руської літератури, отже, дає могутній імпульс творчій думці учених.

Олександр Олександрович надавав великого значення дослідженню «Задонщини», яку бачив у підвалинах «Слова о полку Ігоревім». Текстологічну близькість цих пам'яток відзначали до нього багато дослідників, однак майже всі вони пояснювали її тим, що «Слово» рішучим чином уплинуло на «Задонщину». Щоб розв'язати цю загадку, Олександр Олександрович спочатку скрупульозно дослідив саму «Задонщину», присвятивши перший розділ книжки Короткій і Поширеній редакції пам'ятки.

Аби з'ясувати стосунки «Слова» і «Задонщини», учений попередньо розглянув три основних питання: 1. Текстологічні відносини «Задонщини» з іншим твором про Куликовську битву – Казанням про Мамаєве бойовисько, із яким мають схожість обидві редакції «Задонщини». 2. Історію тексту самої «Задонщини», визначивши, яка із двох редакцій може вважатися первинною, а яка – вторинною. 3. Текстологічний зв'язок «Слова» із редакціями і списками «Задонщини», щоб з'ясувати збіг окремих читань «Слова» з різними текстами «Задонщини». О.О.Зимін встановив, що первинною була Коротка редакція, а Поширена виникла на її основі. Ця Коротка редакція з'явилася наприкінці XIV ст. як усна пам'ятка. Її автором був, очевидно, Софоній Рязанець, боярин рязанського князя Олега. Усну «Задонщину» записав Єфросин близько 70-х років XV ст. (с.91–94). Олександр Олександрович дійшов висновку, що джерелом «Слова о полку Ігоревім» була Поширена редакція «Задонщини» (с.103).

У другому розділі дослідник послідовно і предметно обґрунтовує власну думку щодо залежності «Слова о полку Ігоревім» від обох редакцій «Задонщини». Але цей висновок зможе вважатися остаточно доведеним, пише він, лише тоді, коли буде встановлено, що «ні одне із загальних місць «Слова» із «Задонщиною» за своїм контекстом не може бути визнане первинним для Ігоревої пісні й вторинним для твору про Куликовську битву» (с.104). Завдяки виконаному Олександром Олександровичем текстологічному дослідженню обох пам'яток (розглядалась насамперед Поширена редакція «Задонщини»), він встановив, що «Слово» використало «Задонщину», але не «Задонщина» – «Слово». Зрозуміла річ, цей висновок ученого може бути заперечений, та й заперечується «древниками», уже багато років. Хоча, як на мене, однозначного і конкретно-доказового розв'язання цієї проблеми в науковій літературі поки що не спостерігається.

Основну частину другого розділу складають текстологічні порівняння окремих фрагментів «Задонщини» і «Слова». О.О.Зимін віддає перевагу тим контекстам, що, на його думку, доводять вторинність «Слова о полку Ігоревім» щодо «Задонщини». Так, уже в зачині Ігоревої пісні її творець обіцяє писати «старыми словесы». Це викликало здивування Олександра Олександровича: адже, якщо погодитися із думкою, що «Слово» написано XII ст., то жодних таких «словес» тоді не могло бути, бо мова XI ст. суттєво не відрізнялася від мови XII ст. А от, якщо автор пам'ятки жив у набагато пізніші часи, то природно «одягав свій твір в архаїчні форми» (с.105). Старий Володимир, від часів якого починається розповідь у «Слові», всупереч обіцянці співця довести пісню до «нишнього Ігоря», лише згадується у тексті пам'ятки, але не діє в ній реально, тоді як у «Задонщині» Володимира двічі названо родоначальником усіх руських князів, тобто він виступає у своєму конкретному обличчі.

Л.В.Черепнін звернув увагу на те, що метою походу 1185 р., якщо вірити «Слову», було вигнання половців за Дон. У творі тринадцять разів говориться про бажання князя «испити шеломам Дон» і навіть про те, що битва сталася на річці Каялі, «у Дону великого». Але ж на Дону відбувалася Куликовська битва 1380 р. (відбита в Задонщині), а сутичка на Каялі розігралася в районі Дінця, далеко від течії Дона. «Перед нами, таким чином, – пише Олександр Олександрович, – ще одна неточність, яка сталася від перенесення географічних даних [із Задонщини] до Слова» (с.111).

О.О.Зимін вважав, що образ тура, котрий став у Задонщині «на боронь» і ототожнювався із князем Володимиром Серпуховським, просто сприйнятий автором «Слова» і прикладений до Всеволода. Учений думав, що так само мотив «чръленых щитов» навіяний співцеві «Слова» «Задонщиною» (с.120). Із цієї пам'ятки до «Слова», на його погляд, узято й віщий сон князя Святослава, хоча, за словами дослідника, «невеликі шматки «Задонщини» у ньому трансформовані до невпізнанності». І при тому «Слово» досягає більшої поетичної виразності (с.127). Далі він висловлює подив із приводу того, що Ярославна плаче лише по мужеві, хоча після невдалого для руських бойовища із половцями вона втратила й сина⁵. Пояснення цієї обставини прихильниками древності «Слова» не виглядають задовільними. Зате, як відзначає О.О.Зимін, у Задонщині дружини плачуть за загиблими мужами, жодних синів там немає. У цьому випадку автор «Слова», вважає вчений, буквально слідував за «Задонщиною» (с.132–133).

Підбиваючи підсумки студій у другому розділі, О.О.Зимін твердить, що Коротка редакція «Задонщини» відбилася у Поширеній, а та, у свою чергу, вплинула на «Слово». Учений відзначає, що автор «Слова» був «великим письменником». Він не механічно записував окремі фрагменти «Задонщини», а створював власну героїчну поему, в якій були творчо використані мотиви цієї воїнської повісті про Куликовську битву (с.180). Перед дослідниками «Слова о полку Ігоревім» тим самим ставиться завдання перевірити ці побудови О.О.Зиміна, не відкидаючи їх із порогу, як це робилося до недавнього часу.

У третьому розділі свого дослідження «Руські літописи і Слово о полку Ігоревім» О.О.Зимін прагне відповісти на важливе питання: чи у Слові відбилися живі враження сучасника, чи його фактична основа запозичена із писемних і усних джерел. Що ж до схожості Ігоревої пісні з літописом (на що неодноразово звертали увагу історики й філологи), то існують три можливості її пояснити: 1. або «Слово» було відоме упорядникам літописів; 2. або літопис вплинув на «Слово»; 3. або «Слово» й літопис написані незалежно одне від одного.

Про вплив Іпатіївського літопису (Київського ізвода XII ст.) на «Слово о полку Ігоревім» писали І.М.Жданов, О.О.Шахматов, М.Д.Присьолков, Л.В.Черепнін та багато інших авторитетних учених. Ця думка залишається поширеною в науковій літературі. Олександр Олександрович конкретно порівнює контексти цього літопису і «Слова» й доходить висновку, що «у Слові о полку Ігоревім збігається з Іпатіївським літописом не лише вся фактична основа оповіді про похід Ігоря 1185 р., а й його композиція (із несподіваними переходами від Ігоря до Святослава Київського, далі в Переяславль і, нарешті, знов до Ігоря)» (с.188). Учений виявив також текстологічну близькість розповідей у «Слові» й літописі. Це, на його погляд, просто виключає їх незалежне одне від одного походження. Це твердження О.О.Зиміна вимагає від дослідників «Слова» серйозної й тривалої джерелознавчої праці, щоб установити істину. Так само, як і його думка про вплив Кенігсберзького (Радзивіллівського) літопису на «Слово о полку Ігоревім» (с.223).

У третьому розділі Олександр Олександрович звертається і до теми історичної достовірності персонажів «Слова». Він вважає, що характеристики князів у «Слові» відрізняються від літописних, насамперед – Святослава Київського, Мстислава та ін. Не знаходять підтвердження в джерелах вирази «суды рядя до Дуная», «стреляешь султанов за землями» (обидва належать Ярославу Галицькому). Багато предметів озброєння, названих у «Слові» (мечі харалужні, ляцькі сулиці, латинські й литовські шоломи, «серебряное оружје» та ін.) взагалі не відомі джерелам XII–XIII ст., так само, як і співаючі (у польоті!) списи і поскепані (розбиті на друзки) шоломи. На погляд О.О.Зиміна, автор «Слова» не виявив докладного знання предметів озброєння (с.210–214).

Загальний висновок третього розділу: там, де «Слово» йде за літописом, воно загалом відтворює історичну картину X–XII ст. Але там, де відступає від літопису, автор допускає фактичні помилки й неточності (с.224).

Згідно з концепцією О.О.Зиміна, «Слово о полку Ігоревім» було написане у XVIII ст. й неминує мало увібрати в себе досягнення літератури попередніх часів. Про це йдеться у четвертому розділі «Слово о полку Ігоревім і літературна спадщина XI–XVII ст.» Учений спірався на праці попередників, котрі знаходили у «Слові» відгомони візантійської пам'ятки «Девгеново деяние», давньоруської – «Повісті про Акира Премудрого» та ін. Він убачав залежність приспівки Бояна у «Слові» («ни хитру ни горазду, ни птицю горазду суда Божия не минути») від одного з афоризмів пізнього (XVII ст.) списку Даниїла Заточника (с.225–228). Дослідник вважає, що Історія Іудейської війни Іосифа Флавія вплинула на «Слово» через Іпатіївський літопис. Напроти, він заперечує текстологічну близькість «Слова о полку Ігоревім» і «Слова про погибель Руської землі» (XIII ст.), оскільки паралелі між ними мають занадто загальний характер. Олександр Олександрович дивується повній відсутності ремінісценцій «Слова» в давньоруській писемності XII–XVII ст. тоді, як у самому «Слові» дослідники знаходять явні відгуки руських і перекладних творів Давньої Русі, починаючи з XII ст.

До кращих сторінок цього розділу належать ті, на яких учений розглядає і високо оцінює засоби художнього зображення у «Слові» (епітети, образи, ритміку), вважаючи їх глибоко народними і такими, що беруть коріння в російському, українському та білоруському фольклорі. Багато епітетів «Слова» є суто фольклорними. Відзначається оригінальність багатьох словосполучень у пам'ятці (бебрян рукав, босый волк, вещь персты, железные папорзи та ін.), які марно шукати в інших пам'ятках давньоруської літератури. Глибоко народними у своїй основі є й віщий сон Святослава і плач Ярославни (с.240–246). «Автор Слова використав усю сукупність своїх знань народної творчості, і лише в одному–двох випадках можна говорити про вплив конкретної пам'ятки народної творчості. Йдеться насамперед про билину про Волха Всеславича» (с.247).

О.О.Зимін вважає також, що ритмічний склад «Слова» (речитатив) може свідчити про його пізнє походження, бо, на його думку, перехід до речитативу в билинній творчості відбувається за середини XVIII ст. Мабуть, фольклористи зможуть обговорити і оцінити цю думку.

Великий читацький інтерес повинен викликати п'ятий розділ книжки «Особливості мови і «темні місця» «Слова о полку Ігоревім». У ній Олександр Олександрович ґрунтовно врахував праці філологів, котрі вивчали мову Ігоревої пісні, і відзначив, що, «на жаль, вивчення лексичного і граматичного складу «Слова» в цілому ще не завершено»

(с.256). Він докладно дослідив орієнталізм «Слова» (с.257–266) і зробив висновок, що самі по собі вони не можуть свідчити про древність пам'ятки, а деякі з них (наприклад, харалужний) дають підстави для її пізнього датування. Лексика «Слова о полку Ігоревім», як переконаний О.О.Зимін, допускає можливість використання автором словарного матеріалу «Задонщини» (с.269). Він піддає сумніву автентичність для XII ст. слів кожух, толковини та ін., словосполучень «суды рядя», «старые словеса» тощо. Усе це також не дає йому підстав відносити «Слово» до XII ст.

Звертаючись до розгляду «темних місць» «Слова», учений відзначає, що вони припадають на тексти, які не мають зв'язку із «Задонщиною». Його пояснення тих місць зводяться до такого: 1. помилки при переписуванні зі скорописного примірника пам'ятки (це пояснення мені уявляється найімовірнішим); 2. дефекти того списку «Задонщини», що лежав у основі «Слова»; 3. помилки самого автора «Слова» при використанні текстів літописів і Задонщини. Олександр Олександрович був упевнений, що всі ті «темні місця» (за винятком одного, явно зіпсованого, про «когана») піддаються поясненню й тлумаченню, і наводить власне їх розуміння (с.292–299).

Загальний висновок п'ятого розділу: «Вивчення мовних особливостей і «темних місць» «Слова о полку Ігоревім» не дає жодних твердих підстав на користь древності походження цієї пам'ятки» (с.301). Одним цей висновок видається надто категоричним, а то й неправильним, а інших спонукає знову повернутися до вивчення проблеми і відповіді на питання, поставлені О.О.Зимініним.

Шостий («В пошуках автора Слова о полку Ігоревім») і сьомий («О.І.Мусін-Пушкін і «Слово о полку Ігоревім») розділи Олександр Олександрович присвятив викладу власної концепції часу і обставин написання «Слова». У шостому розділі він обґрунтовує свою основну тезу: пам'ятка створена у другій половині XVIII ст. Оскільки, як переконаний учений, «Слово» написано з використанням літописів, то це могло статися не раніше 1767 р., коли були опубліковані Никонівський і Кенігсберзький (Радзивілівський) літописи. Звертаючись до самої особи автора «Слова», дослідник вважає, що ним могла бути людина, начитана в давньоруській літературі й наділена неабияким поетичним талантом. Його вибір упав на постать Іоіля (Івана) Биковського, котрий одержав добру освіту в Києво-Могилянській академії і був потім у ній викладачем латинської мови. У стінах Академії він провів час із 1741 по 1758 р. Там і прийняв постриг. Далі І.Биковський жив і викладав у Петербурзі. 1765 р. його призначили архімандритом Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, де він провів наступних десять років. Потім указом Катерини II і розпорядженням Синоду І.Биковський був призначений архімандритом Спасо-Ярославського монастиря, там і спливли останні роки його життя. У 1786 р. його за старістю і хворобою звільнили на пенсію (с.307–326).

О.О.Зимін вважав, що «Слово о полку Ігоревім» було написано І.Биковським між 1770 і 1791 рр. Дослідник зовсім не думав, що воно було підробкою під старовину, він вважав його стилізацією, яких було чимало створено у світі якраз у другій половині XVIII ст. Учений згадує «Ілью Муромця» М.М.Карамзіна, «Россиаду» М.М.Хераскова, написану в ті ж роки, коли, на думку Олександра Олександровича, І.Биковський створив «Слово». Давньоруська тематика міцно увійшла до російської літератури XVIII ст. «Книжно-архаїчні тенденції Слова о полку Ігоревім повні вкладаються в річище розвитку російської літературної мови кінця XVIII ст.», пише О.О.Зимін, завершуючи сюжет про автора «Слова» (с.334).

Сьомий розділ «О.І.Мусін-Пушкін і «Слово о полку Ігоревім» відзначається детективним сюжетом і здатний оживити суперечки навколо знахідки і подальшої долі єдиного відомого науці рукопису «Слова о полку Ігоревім». Він починається енергійним та інтригуючим реченням: «Тепер нам залишається з'ясувати, яким чином «Слово» потрапило до О.І.Мусіна-Пушкіна і чому він видав його за пам'ятку XII ст.» (с.33). Адже, на думку О.О.Зиміна, саме О.І.Мусін-Пушкін представив поетичну стилізацію І.Биковського древнім твором невідомого автора. Олександр Олександрович справедливо відзначає, що досі і час і самі обставини знахідки рукопису «Слова» залишаються повністю нез'ясованими. Сам О.І.Мусін-Пушкін напускав туману і повідомляв відомості, що часом суперечили одні одним. Мабуть, він привласнив цей рукопис із монастирських книжок, які одержав, будучи обер-прокурором святішого Синоду. Можна однак довіряти О.І.Мусіну-Пушкіну в тому, що він одержав «Слово» від І.Биковського. Кілька сторінок розділу присвячено сумнівам О.О.Зиміна з приводу залежності від «Слова» знаменитої в науковій літературі приписки до псковського Апостола 1305 р. (яку «древники» вважають за доказ написання «Слова» перед тією датою).

Як відзначали попередники О.О.Зиміна (наприклад, О.О.Потебня), О.І.Мусін-Пушкін робив не завжди вдалі вставки до «Слова», редагував, і майже всюди невдало, цей

рукопис. Важливими є й міркування автора щодо Катерининської копії. Він думає, що думка видати твір І.Биковського за древній рукопис народилась у О.І.Мусіна-Пушкіна під впливом творів Оссіана, добре відомих у тогочасній Росії. Нарешті, залишились неясними обставини самого зникнення єдиного рукопису «Слова о полку Ігоревім». Поширена розповідь про те, ніби він загинув у пожежі Москви 1812 р., нічим не підтверджується. Не говорив цього і сам О.Мусін-Пушкін. Існує версія, що цей рукопис він віддав на час М.М.Карамзіну, у того він залишався якийсь час, а далі загубився. Але й така версія не має документального підтвердження.

Восьмий і останній розділ праці О.О.Зиміна «Доля Слова о полку Ігоревім у науковій літературі XIX–XX ст.» містить дослідження праць історичної та літературознавчої науки про цей твір, виконане з належними у таких випадках повнотою і об'єктивністю. При читанні цього розділу переконуються в тому, що смілива і, на перший погляд, парадоксальна гіпотеза вченого щодо написання «Слова о полку Ігоревім» у XVIII ст. виявляється зовсім не виключною і навіть не першою в науковій літературі. Так, у 20-і рр. XX ст. цю думку висловив М.І.Успенський, котрий вважав автором «Слова» О.І.Мусіна-Пушкіна. Той, на його думку, скористався як джерелом літописами, «Задонщиною», «Казанням про Мамаєве побоїще», а також «Історією» В.М.Татищева. Французький славіст А.Мазон у кінці 1930-х рр. також визнав «Слово о полку Ігоревім» за твір XVIII ст. і бачив його автора в тому ж О.І.Мусіні-Пушкіні, а далі – у М.М.Бантши-Камєнському. Думку Мазона загалом поділили кілька зарубіжних лінгвістів й істориків літератури (про авторів, що жили тоді в СРСР, зі зрозумілих причин не доводиться й говорити). І якщо праці Успенського не справили помітного впливу на перебіг досліджень «Слова о полку Ігоревім», то труди Мазона, серйозні недоліки яких визнає О.О.Зимін, відіграли, на його погляд, помітну роль у пробудженні інтересу до різних аспектів вивчення Ігоревої пісні (с.423). Це саме можна сказати і про саму книгу Олександра Олександровича.

Думаю, що на завершення моїх роздумів про дослідження О.О.Зимінін «Слова о полку Ігоревім» варто коротко викласти власний погляд на проблему. Може, «Слово» дійсно виникло як давньоруський авторський твір і, можливо, не пізніше кінця XIII ст. Однак у цьому випадку воно повинно являти собою багаточасний текст із численними пізнішими додатками, виправленнями і викривленнями⁶, чим можна пояснити надто велику для рукопису такого скромного розміру кількість «темних місць» і помилок. Деякі дослідники (напр., А.М.Робінсон) пояснювали це тим, що «Слово», будучи відразу записаним, далі тривалий час жило життям усного твору, його виконували на князівських з'їздах, бенкетах та інших публічних церемоніях.

Водночас, не можна без достатніх аргументів заперечувати і версію Олександра Олександровича щодо пізнього походження самої пам'ятки й особи її автора. На її користь свідчать відзначені дослідником численні невідповідності історичної основи «Слова» літописам, помилки в термінах, зокрема військових, «темні місця» твору, не спростована (на мою думку) залежність «Слова» від «Задонщини» і багато іншого.

Ще раз звернусь до слів О.В.Творогова про цю книжку: «О.О.Зиміну не можна закинути те, що будь-яка з проблем «словознавства», суттєва для вирішення питання про час і атрибуцію пам'ятки, обійдена його увагою. Його книга – найповніше зведення заперечень захисникам древності «Слова», і без відповіді на всі докази і сумніви О.О.Зиміна не можна, на мій погляд, далі безтрепетно роздумувати щодо часу створення пам'ятки» (с.7). А раз так, то написаний Олександром Олександровичем книжці про «Слово о полку Ігоревім» судилося довге життя. Дискусії ж, викликані її появою, особливо якщо вони вестимуться зовсім інакше, ніж це було в далекі 60-і–70-і рр., ще більше продовжать життя видатної праці видатного вченого, яка й сьогодні, через десятиліття після її створення, залишається притягальною і на подив сучасною.

¹ Зимин А.А. Слово о полку Игореве (Источники. Время создания. Автор). – Москва, 1963.

² Як пізніше коректно зауважить О.О.Зимін, «не підписана хроніка цього обговорення (Обсуждение одной концепции о времени создания «Слова о полку Игореве»), опублікована в журналі «Вопросы истории» (1064, №9, С.121–140), автори В.А.Кучкін і О.В.Творогов) не дає достатньо точного уявлення ні про характер обговорення, ні про аргументацію, що розвивалась окремими учасниками. Зокрема, використання цієї хроніки для уявлення про аргументацію автора, що розвивалась у його праці, і його заключне слово зовсім неприпустиме» (Зимин А.А. Слово о полку Игореве. – Санкт-Петербург, 2006. – С.12).

³ У цьому листі О.О.Зимін запропонував мені прочитати доопрацьований текст книжки, що обговорювалась у травні 1964 р. Я одержав поштою рукопис, в якому було близько тисячі сторінок, і був захоплений ним. Досі у мене зберігаються виписки з цієї праці.

⁴ Називаю так прихильників думки щодо написання «Слова» в кінці XII ст.

⁵ На цю химерність звертало увагу багато істориків і філологів, починаючи з Є.Є.Голубінського.

⁶ А.А.Залізняк завважив з цього приводу: «Версія справжності СПІ (Слова о полку Игоревім. – М.К.), певна річ, не означає припущення того, що до моменту друкованої публікації (1800 р.) дійшов ні в чому не викривлений і ніким не підправлений первинний текст СПІ. Навпаки, це було б справжнім чудом» (Залізняк А.А. Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – Москва, 2004. – С.6).

Г.Єфіменко (Київ)

Дедуктивний метод у дослідженні історії України (Марчук А.В. Украинское национальное движение: СССР. 1920–1930 годы: цели, методы, результаты / Российская акад. наук, Ин-т российской истории. – Москва: Наука, 2006. – 598 с.)

Незаперечною перевагою рецензованої книги є сам факт аналізу російським істориком проблем історії України 1920–1930-х рр. За невеликими винятками цей напрямок залишається поза увагою російської історіографії. Чимало фактів, які давно вже знайшли місце у підручниках з історії України, є справжньою новиною для російських дослідників міжвоєнного періоду. Тому насичена фактами праця А.Марчукова є важливим явищем російської історіографії. Автор добре опрацював джерельну базу, у книзі є чимало посилань на українські архіви. У цьому плані серед російських дослідників історії України 1920–1930-х рр. конкуренцію А.Марчукову може скласти лише О.Борисюнок, монографія якої теж побачила світ у 2006 р.¹

Утім, наукова цінність будь-якої праці визначається не лише джерельною базою. Багато залежить від методології дослідження, вміння історика віднайти і виділити основне, робити висновки, адекватні наведеним фактам. Загальний аналіз монографії спонукає до висновку, що основним у цьому дослідженні став дедуктивний метод. Це така форма умовиводу, за якої з одних тверджень, визнаних істинними, логічним шляхом виробується нове знання. Відтак для визнання здобутих висновків беззаперечними потрібні дві важливі умови: істинність загальних положень і логічне мислення. В аналізованій монографії судження і висновки прив'язані до певних тез, які вважаються аксіомами.

Істинними для автора монографії стали два твердження. Першим слід назвати тезу про тисячолітнє існування незмінного у своїй суті «русского мира»*, до якого належать «не только русские в современном понимании этого слова (или, по-старому, великороссы), но также белорусы и восточные украинцы»** (с.5). Проте в інших місцях книги «русскими» етнічними землями названо не лише «східну Україну», а й «населённую русинами австро-венгерскую Галицию»(с.73).

Другою незаперечною аксіомою для А.Марчукова стала великодержавність. Цей термін, як вважає автор, «наиболее точно отражает содержание всей русской истории именно как мировой сверхдержавы» (с.4).

Ідеї «общерусскости» та «історично зумовленого» великодержавництва для автора є не лише аксіомами, але й способом мислення, світобачення, навіть своєрідними методологічними засадами дослідження. Таке однолінійне мислення не спонукає до наукової дискусії.

На основі цих двох тез не можна вивести нові беззаперечні твердження. Відтак, здавалося б, немає сенсу аналізувати монографію російського історика. Однак А.Марчук не лише прив'язує свої судження до названих аксіом, а й проголошує свою прихильність до певних загальноприйнятих в історичній науці методологічних засад. Саме цей – історичний, а не ідеолого-пропагандистський аспект підштовхує до ретельного розгляду його монографії. Іншими словами, у цій статті увага звертатиметься на відповідність застосованих методів дослідження заявленим, а висновків – наведеним фактам. Формуючи наше завдання в категоріях дедуктивного методу, його можна назвати аналізом внутрішньої логіки викладу авторського тексту.

Автор послідовно перераховує популярні підходи до аналізу утворення націй – примордіалістський, модернізаційний та синергетичний (с.14–17). Він наголошує на критичному ставленні до першого з названих підходів і підкреслює свою прихильність до двох

* У даному випадку і надалі автор допису, посилаючись на думки російського історика, буде вживати ту термінологію, яку застосовує А.Марчук, без перекладу і в лапках.

** Тут і далі в дужках подаються сторінки з монографії А.Марчукова.

останніх. Водночас, як для дослідника національної проблематики, та ще й під кутом зору модернізаційного підходу, виглядає дуже дивною відсутність присвяченої саме цим проблемам ґрунтовної праці Т.Красовицької «Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов»². Не знати цієї праці А.Марчуков не міг, вона теж надрукована в Інституті російської історії РАН. Її ігнорування можна пояснити суто ідеологічними розбіжностями, оскільки в монографії Т.Красовицької на високому фаховому рівні обґрунтовано положення про те, що сприяння культурно-освітньому розвитку неросійських народів стало свого часу однією з головних передумов успішності модернізаційних процесів. Із тієї ж причини у праці відсутні й будь-які інші роботи, де питання модернізації поєднуються з національною проблематикою.

Модернізаційну риторичку автор застосовує виключно при аналізі українського національного руху. Всі наявні в монографії згадки, які стосуються «русского мира» і «общерусскости», підпадають під визначення засудженого ним же примордіалістського підходу. Червоною стрічкою через увесь текст проходить думка про те, що українська нація є продуктом новітньої епохи, а от «русский мир» існує вже тисячу років і є історичною передумовою для створення «общерусской нации». Тобто, критичні слова А.Марчукова стосовно прихильних до примордіалізму українських дослідників («ни о какой вариативности и нелинейности говорить не приходится») (с.44) можна повною мірою віднести до нього самого. Адже головним аргументом автора є той факт, що до другої пол. XIX ст. самоназва «українці» не була поширеною. Невже історик не розуміє, що назви і самоназви етносу можуть змінюватися, але це не свідчить про факт появи чи зникнення певної етнічної спільноти? Хіба приклад із «болгарами» ні про що не говорить? Це до того, що коли українці в минулому називали себе «руськими» чи «русинами», то це зовсім не означає, що вони ототожнювали себе з росіянами.

Звернімось до основного змісту монографії. Праця має традиційну структуру, розділи розташовані у хронологічній послідовності. Там, де А.Марчуков не торкається ідеології, його книга має ознаки професійного підходу до справи. Так, на с.9–13 логічно обґрунтовуються територіальні межі (УСРР) та хронологічні рамки дослідження (1920–1930 рр.). Щоправда, два перших розділи³ виходять за ці рамки, але не випадають із загального тла монографії.

У першому розділі стрижневою є думка про появу українського руху внаслідок того, що «Малороссия стала полем идейной борьбы поляков против России и русскости» (с.57). Відтак памфлети «времён казачьих фронд» беззастережно оголошуються «лукавыми» (с.61), «История Русов» написана на «основе поддельных казачьих летописей, легенд и сознательно искажённых фактов» (с.76). Всі приклади, що ілюструють подібні твердження, взяті з творів відвертих українофобів. Тобто, висловлюючись словами О.Міллера щодо М.Ульянова, можна сказати, що розвиток українського національного руху для А.Марчукова а ргіогі виглядає як «цепь трагических, противоестественных случайностей и плод интриги разнобразных антирусских сил»⁴.

Після подібної постановки питання вже не дивує такий пасаж: після Валуєвського та Емського указів «деятельность украинофилов на культурной и языковой почве также существенно не пострадала» (с.72). А.Марчукова не бентежить та обставина, що такі висновки суперечать його ж твердженню про вимушене перенесення центру українського культурного життя на територію Австро-Угорщини (с.73). Мабуть, від гарного життя вони б не переїжджали. Констатація того факту, що, незважаючи на всі репресивні заходи щодо української культури (недостатні – на думку автора), «украинофильство начинает активной проникать в образованное общество» (с.71), не спонукає російського історика замислитись над можливістю існування реальних відмінностей між двома етносами.

Перший розділ є засадничим у монографії, оскільки саме на проголошених в ньому ідеологічних підвалинах будується вся книга. Автор намагається показати непривабливий характер українського національного руху: «Ненависть к России – и как к политико-государственному организму, и как историческому пути и духовному опыту – стала альфой и омегой идеологии и практики украинского движения» (с.110). Якщо не зраджу пам'ять, у XVIII ст. не запорожці зруйнували Петербург, а Катерина II – Запорізьку Січ. І в XIX ст. адміністративними заходами заборонявся український культурно-освітній розвиток, а не російський. А рівень освіти? Ще у XVIII ст. він був в Україні вищим від російського, однак, як зауважує цитований і А.Марчуковим А.Каппелер, у XIX ст. був загальмований «репресивною мовною політикою і асиміляційними тенденціями»⁵. Тобто, антиросійські заклики були не першоосновою, а тільки відповіддю на виклик.

Російський історик приписує власне бачення ідеологем українським політикам початку XX ст. За його словами, у передреволюційний час, коли вже почали створювати-

ся українські партії, прихильники «українського проекту» були такі собі пристосованці, готові поступитися власними принципами, тільки б сподобатися селянству. Він пише: «Социал-демократ Н.Порш, ради завоювання симпатий крестьянства, прямо предлагал своим единомышленникам связать автономию Украины с демократическим разрешением земельного вопроса» (с.99). У цьому він вбачає нещирість, не розуміючи того, що добре усвідомлював досить часто цитований у монографії Й.Сталін. Той у 1925 р. підкреслював: «Основу національного питання, його внутрішню суть, становить питання селянське»⁶. Зі слів же цього історика випливає, що подібні соціально-економічні вимоги прийняті виключно з метою завоювання довіри населення, а відтак не могли бути органічною складовою соціально-економічної програми українських соціал-демократів, есерів та інших українських партій.

Основним стрижнем першого розділу є спроба пояснити передусім суб'єктивними причинами той факт, що царизму не вдалося асимілювати українців. Яких тут лише причин не називає автор! Пошук ворогів «русскости» охоплює як представників українства, так і росіян. Приміром, при аналізі розвитку українського мовознавства виявляється, що П.Куліш створював українську мову (нічого не скажеш – титан, якщо не Бог!), а не правопис для кращого відображення її особливостей (с.64). Виключно як «антирусскость» сприймається той факт, що за основу українського письма П.Куліш пропонував фонетичний, а не усталений в російській мові етимологічний принцип. Серед тих чинників із російського боку, що завадили асиміляції українців, примітним є визначення діяльності російської інтелігенції демократичного спрямування як «либерального мракобесия» (с.105).

Характеризуючи дореволюційну ситуацію, А.Марчуков визнає, що «сословный, династический, социально-экономический, даже классовый принципы самоидентификации для дореволюционных правящих кругов России оставались преимущественными» (с.104). Однак він і близько не підходить до визнання наднаціонального характеру традиційної Російської імперії. Це перебуває в повній відповідності зі світоглядними засадами автора, оскільки в даному разі довелося б констатувати неспроможність російського націоналізму виступити чинником модернізації для території всієї імперії.

Нагадаємо, що саме погляд на тему під кутом зору модернізації задекларований автором на початку книги. Час від часу він повертається до модернізаційної риторики. Дивним із цього боку є ігнорування економічно-господарських чинників модернізації, що значною мірою й спричинили революцію в Російській імперії (яка, нагадаємо, розпочалася саме на території розселення російського етносу). Взяти хоча б столипінську аграрну реформу, – вона мала значний успіх серед українських селян і водночас стала важливим чинником поширення невдоволення владою серед селян російських. Однак це питання ігнорується, бо воно свідчить про суттєву різницю в господарському укладі життя між українцями та росіянами і є підтвердженням неспроможності тогочасної російської еліти знайти оптимальні шляхи подолання відставання Росії від країн Заходу.

Другий розділ мав би охарактеризувати український національний рух у 1917–1920 рр. Тут знову увага зосереджена на пошуку суб'єктивних та випадкових чинників, що призвели до посилення українського національного руху. На те, що об'єктивно війна не могла не сприяти усвідомленню представниками різних етносів, у тому числі українського, своєї національної окремішності, у праці увага не звертається. Натомість аж рябить від дихотомії «наші» – «не наші», причому дії «наших» завжди схвалюються. Зокрема, на с.119 А.Марчуков пише: «Националистами был сформирован корпус Украинских сечевых стрелцов, воевавший на Восточном фронте против своих единокровных братьев – солдат русской армии». Для характеристики ступеню об'єктивності таких слів слід просто нагадати, що на російсько-австрійському фронті бойові дії велися переважно на території Австро-Угорщини. Тобто, вояки УСС захищали власні оселі від російських окупантів.

Не може не викликати здивування спосіб вживання назв і термінів у цьому розділі, утім, як і по всій книзі. Лише віддзеркаленням ставлення автора до уявних опонентів можна пояснити висновок про те, що «для украинской интеллигенции виной России было само её существование» (с.145). А чим можна мотивувати вживання терміну «банди» стосовно антибільшовицького, передусім національного руху, причому навіть у тих випадках, коли повстанці, за власним зізнанням А.Марчукова, «пользовались у крестьян поддержкой и получали всестороннюю помощь» (с.158)?

Утім, другий розділ вигідно вирізняється від першого, оскільки тут значно більше уваги приділено висвітленню фактів, а не деклараціям про «общерусскость». Цьому певним чином сприяло й залучення широкого кола досліджень українських істориків, які, у порівнянні з російськими, набагато глибше пізнали цю проблему. Автор наприкінці

розділу був змушений зробити висновок про те, що важливим чинником припинення «петлюрівського підпілля», тобто антирадянського повстанства під національними прапорами, «стало изменение национальной политики после XII съезда РКП(б)» (с.167).

На початку третього розділу («Население Украины и национальный вопрос в 1920-е годы») автор приділив увагу антисемітизму, що справді був на той час значною проблемою. Однак при цьому у тексті не йдеться ані про вплив українського національного руху на проблему антисемітизму, ані про ставлення єврейства до українського національного руху. Тобто, текст відповідного підрозділу не має реального стосунку до виголошеної А.Марчуковим теми дослідження. Ненабагато більше уваги приділяється задекларованій темі і в другому підрозділі, що має назву «Рабочий класс и национальный вопрос» (с.196).

Прикметним для визначення об'єктивності висновків автора є його оцінка всеосяжного перепису 1926 р. Виявляється, що національний склад населення у цьому переписі визначено необ'єктивно, бо кількість українців була ... завищена! Серед чинників цього автор прямо називає неможливість для опитуваного записати себе «как «хохол», не говоря уже о «малороссах»» (с.199).

Звернімо увагу на застосовану аргументацію. Автор робить єдиним цілим різнопланові речі – сутність питання прив'язує до характеру відповіді. Із його слів виходить, що при визначенні національності (народності) не враховувалася думка опитуваних. Він стверджує, що ця примусовість була прямим і логічним наслідком питання про етнічне походження. Для того, щоб переконати читача, він удається до прямої фальсифікації – мовляв, у людини, на відміну від подальших переписів, не запитувалося, ким вона себе вважає. А.Марчук, мабуть, не читав ані переписних анкет, ані, тим більше, інструкцій до перепису. А в них наголошувалося: «Питання про національність має на меті визначити етнографічний склад населення. За кого (з національності) він себе вважає – це вирішує той, кого запитують. На випадок, коли хто вагається дати відповідь, перевага надається матері. Що перепис має на меті в'яснити етнографічний склад населення, то, відповідаючи на питання, не можна плутати національність з релігією, підданством, громадянством або перебуванням на території якоїсь республіки»⁷. Такі рядки з інструкції до проведення перепису 1926 р., який колега А.Марчукова по Інституту російської історії цілком слушно називає «найменш заангажованим замовником-владою»⁸, не відповідають концепції автора монографії, тому він їх ігнорує. І, звичайно, вже зовсім не вписується в авторську концепцію думка про те, що, як зауважувалося ще в 1936 р. в офіційному підбитті підсумків вирішення національного питання, перепис 1926 р. «давав можливість децю штучного перебільшення кількості росіян»⁹.

При аналізі ставлення селянства до національного питання автор вирішив нічого нового не вигадувати й написати свої коментарі в дусі радянської пропаганди. Тому стрижневою є думка, що основною проблемою на селі було протистояння бідноти та куркульства, яке за різними критеріями становило від 1,4 до 4% (с.216). Більшовицька влада на селі залишилася «поза кадром». Симпатії автора належать, якщо висловитись його ж термінологією, «комуністичному ідеалу», що раніше ним нещадно критикувався за знищення духовності в суспільстві. Така зміна симпатій цілком відповідає духу книги – основним «ворогом» для автора завжди виступає та зі сторін, яка більш прихильна до українськості, а модернізаційна риторика вживається лише з метою демонстрації нетривалості «українського проекту» в часі.

Недослідженою залишилася послідовна протидія більшовицької влади утворенню не-партиїних українських організацій, які б допомагали селянству краще організувати свою професійну діяльність, приміром, – національних кооперативів. Як свідчить приклад Західної України, де такі кооперативи були створені, вони у своїй діяльності найбільше враховували спосіб життя місцевого населення. І саме вони стали чи не основною ланкою в закріпленні національної самосвідомості.

Прийнявши нав'язане ще Й.Сталіним розуміння національної політики, яке звужувало національне питання до мовно-освітньої та кадрової складової, автор не усвідомлює обмеженості такого погляду. Це стосується тих випадків, коли сам текст підказує досліднику (повторимо ще раз – формальному прихильнику модернізаційного підходу), що коріння проблеми – в економічних питаннях. Так, наприклад, цитуючи запис зі щоденника С.Єфремова про розуміння селянством виступів більшовицьких пропагандистів українською мовою передусім як свідчення намірів збільшити податки, А.Марчук розцінює таке ставлення лише як курйоз (с.230), тоді як у такій оцінці дій влади полягала суть більшовицької українізації.

З особливою антипатією А.Марчук ставиться до української національної інтелігенції. Читачу наполегливо пропонується вважати українську інтелігенцію відірваною

від народу: «Как показывает опыт, российскую и украинскую интеллигенцию собственно народные интересы и чаяния волновали мало. Интеллигенция жила своей особой жизнью, в мире привнесённых извне или созданных ею самою модных идей и теорий, мало соответствующих реальным нуждам общества. Это, впрочем, не мешало ей относиться к народу как к подопытной массе и навязывать ему свои взгляды и ценности» (с.238).

Із контексту випливає, що нелюбов до української інтелігенції викликана передусім тим, що у полі зору її представників, як просто більш освічених людей, «оказывались вопросы о месте УССР в союзном государстве, о перспективах экономического и политического развития республики» (с.250). Як несподівану підступність характеризує автор і той факт, що «чаще всего национальный момент всплывал на волне недовольства экономической политикой. А вот увязывали экономику и национальный вопрос, помимо «национально мыслящих» крестьян, которых было относительно немного, в основном представители интеллигенции – учителя, агрономы и др.» (с.251). Сам він послідовно ігнорує такий зв'язок економіки з національним питанням. Однак нелогічно робити з таких спостережень висновок, що українська інтелігенція не відбивала прагнень українського народу.

Зовсім іншим є ставлення автора до російської православної церкви. Однак в оцінці діяльності цієї інституції А.Марчук не помічає, що він її характеризує не як структуру, покликану вирішувати духовні потреби суспільства, а як вагомий чинник політичного впливу. Він пише: «В Русской православной церкви крепче, чем в «миру» сохранялся и укреплялся дух общерусскости. В ней сильнее ощущалось сознание единства корней, судьбы и будущего всего русского племени, его государства и веры. Церковь продолжала оставаться мощной структурой, через которую могла реализовываться и складываться идея общерусской нации» (с.281). При цьому автор підмінює акценти. Він намагається показати стан справ таким, начебто церква була автономною до революції і діяла незалежно від урядових кіл. Однак, про яку самостійність можна було говорити, коли навіть патріархату до революції не існувало, а церковними справами керував Священний синод?

Не може не здивувати визначення А.Марчуковим джерел «хвильовизму» та «волобуєвщини». Появу таких настроїв він охарактеризував як «новый этап украинского движения». Однак цей напрям, за його словами, мав «совершенно иной источник происхождения. Им был город, его буржуазные слои, мещанство» (с.314)! Справді – нетрадиційний підхід у дослідника. Традиційним (для даної монографії) є хіба той факт, що жодного прикладу впливу цих верств на тих, кого він трохи пізніше охрестив «красными» націоналістами, він не наводить. Складається враження, що, слідом за сталінським керівництвом, для нього терміни «буржуазний» та «український» є синонімами¹¹. Підтвердженням такої оцінки авторського бачення проблеми є наступні рядки: «... перехватить инициативу из рук украинской интеллигенции ... можно было только наполнив строящуюся национальную по форме культуру социалистическим содержанием, т.е. повести украинизацию ради совершенно других целей – не ради её самой, а ради укрепления пролетарской составляющей украинской культуры» (с.400). Що означає цей термін (пролетарська складова культури), автор не вказує. Однак у праці постійно наголошується на протистоянні «штучного» українського та «закономірного» російського національних проєктів. Індустріалізація, а відтак і урбанізація, згідно з авторським баченням, є закономірним і необхідним явищем. Звідси можна зробити висновок, що «пролетарська» складова культури ототожнюється з усім російським.

А.Марчук змальовує із середини 1920-х рр. два типи однаково ненависних йому «українських націоналістів»: з одного боку, це прихильники «галушечно-шароварной работы» («пролетариат, коммунизм, индустриализация, т.е. всё, что противоречило политике «временной уступки» были для них чуждыми»), а, з іншого, – представники «красного, модернизационного направления» (с.336–337). «Волобуєвщину» та «хвильовизм», незважаючи на задеклароване буржуазно-міщанське коріння, він несподівано відносить до другого типу супротивників «русскости».

Першою серед течій такого «красного» націоналізму А.Марчук аналізує «волобуєвщину». Однак її аналіз занадто поверховий. Він не намагається пояснити, з якою метою на початку 1928 р. статтю М.Волобуєва надрукували в «Більшовику України». Залишає поза увагою він і головний зміст критики цієї статті в українських журналах. Це вже не кажучи про те, що твердження М.Волобуєва про визиск Кремлем України А.Марчук хоча й критикує, але не спростовує конкретними даними.

Лише необхідністю А.Марчукова можна пояснити його трактування як чогось виняткового слів М.Хвильового про те, «что Украина – «в действительности независимое государство, входящее своим республиканским организмом в Советский Союз» (виділено А.Марчуковым – Г.С.) (с.331). Подібні вислови не були нонсенсом в 1920-х рр. Більше

того, вони не вийшли остаточно із вжитку і в 1930-х рр. Наведемо лише один приклад, який спростовує твердження А.Марчукова. У 1937 р., в умовах, коли про якусь реальну автономію України говорити вже не доводилося, голова РНК УРСР П.Любченко наголошував: «Ми з вдячністю звертаємося до великого російського народу і заявляємо, що український народ ніколи не забуде, що воля, незалежність радянської України куплена ціною густо пролитої крові і кращих синів російського народу»¹¹. А далі наголошував, що «біля колиски боротьби радянської України за суверенітет і незалежність, за перемогу соціалістичного будівництва, стояв великий Ленін»¹².

Чимало уваги в монографії автор приділив національному руху в лавах КП(б)У, під яким він розумів сприяння розвитку української ідентичності. На жаль, при оцінці ставлення Кремля до «українських течій» в КП(б)У в 1918–1920 рр. (с.372–383) автор не обмовився про фактичний розпуск КП(б)У восени 1919 р., про призначення нового керівництва КП(б)У у грудні 1919 р., нарешті, про березневу (1920 р.) IV конференцію КП(б)У, де депутати виявили спротив волі центру (а такого більше в історії цієї партії не траплялося) і обрали зовсім інше, ніж пропонував Кремль, керівництво КП(б)У. Знання цих фактів допомогло б як йому, так і читачам, краще зрозуміти дії Кремля в національному питанні.

Не можна відмовити А.Марчукову і в завищеній самооцінці. Виявляється, він один правильно зрозумів «теорію двох культур» Д.Лебеда: «Если охарактеризовать «теорию» в целом, то можно сказать, что она имела все черты модернизационного проекта в национальной сфере» (с.388). Тобто А.Марчуков, який до цього принципово ігнорував взаємозв'язок між модернізаційними процесами і розвитком національного руху, досить несподівано заявляє, що такий зв'язок є, і, як можна припустити, вважає, що лише він його зміг зрозуміти. Адже, як твердить автор монографії, «социалистическая модернизация экономики и общества оказалась связана с русской культурой» (с.389). Сам того не помічаючи, автор поєднує із впливом російської культури примусову колективізацію, терор голодом, фізичне і інтелектуальне знищення діячів культури. Урешті, саме впливу російської культури він приписує ту недосконалу модель модернізації, що не заклала у своїх основах можливості для саморозвитку суспільства. Далеко не всі критиковані А.Марчуковим «українські націоналісти» йшли так далеко у визнанні органічного взаємозв'язку російської культури з більшовицькою моделлю модернізації та пов'язаного з нею тоталітаризму.

Чи не єдиною похибкою більшовицької влади у запровадженні заснованої на російській культурі моделі модернізації автор називає її запізніле застосування (з 1930-х, а не 1920-х рр.). Він забуває, що зовсім не будівництво «общерусской» нації було для Кремля головним пріоритетом. Більш нагальними стали завдання індустріалізації, і саме це зумовило певне сприяння проявам українськості. Модернізація могла стати вдалою лише при підтримці реформ влади основною масою населення, що підлягало соціальній мобілізації (а в УСРР це, безумовно, було українське селянство). Не менш важливою причиною підтримки Кремлем в Україні української форми культурно-освітніх процесів став і той факт, що для індустріалізації терміново були потрібні нові освічені люди, а освіту краще і більш якісно можна засвоїти саме рідною мовою. Застосування «теорії двох культур» на практиці могло не лише «загальмувати українське націєбудівництво», але й зменшити темпи економічного розвитку. У свою чергу, відверте проголошення цих принципів невідворотно спровокувало б більш активний антирадянський рух.

Чи не тим, що від теорії двох культур спочатку відмовилися, був зумовлений успіх першої хвилі соціалістичної модернізації? Коли ж в 1930-х рр. в основу було покладено націонал-більшовицький проект розвитку країни, що вирішував завдання збереження імперії, то вона (модернізація) стала пробуксовувати. Ігнорування національних особливостей, яке, за А.Марчуковим, було характерною рисою соціалістичної модернізації, призвело до неможливості саморозвитку модернізаційних процесів, уповільнення у повоєнний час економічного розвитку, відставання від Заходу та застою. Якщо автор не звертав на це уваги, то нехай спробує порівняти ті темпи розвитку (з огляду на інерційність процесів), що були у роки перших двох п'ятирічок, із наступними, а також із темпами розвитку країн «капіталістичної» модернізації.

А.Марчуков чимало уваги приділяє мовознавчим питанням. Не може бути предметом наукової критики його твердження про українську мову як «неправильну» (спольщену) російську. Однак він ознайомлює російських читачів із мовознавчою теорією та практикою України кінця 1920-х – початку 1930-х рр. І в цих рядках тексту російський історик або викривляє, або замовчує суть «теорії мішаної говірки» М.Скрипника. Щоб надати їй в очах читача виключно антиросійської спрямованості, він озвучує наміри уряду навчати українською мовою (скрипниківське слово «переважно» усувається)

тих етнічних українців в УСРР, які назвали рідною мовою російську (1 300 000 осіб) і зовсім «забуває» згадати про наміри навчати російською тих етнічних росіян, які вважали рідну мову українською – а таких було 200 тис. осіб. Потім у своєму намаганні показати гріхи М.Скрипника, він забуває, що про відмову від вивчення російської мови взагалі не йшлося («найменший відступ від цього веде в лабеті українського великодержавного шовінізму», – говорив нарком). Ось суть теорії М.Скрипника: «Дітей населення, що говорить мішаною українсько-російською говіркою (1 300 000 люду, що визнали за переписом 1926 р. своєю національністю українську, а за рідну мову визнали російську) здебільшого треба починати вчити на українській мові, але остільки, оскільки мовною основою їх говірки є мова українська». Діти ж росіян за національністю, які визнали рідною мовою українську (таких було 200 тис.), відповідно повинні були починати навчатися здебільшого російською мовою¹³. Тобто, нарком залишав досить широке поле для вільного волевиявлення у виборі мови, а його пропозиції мали характер рекомендацій.

Останній розділ монографії стосується подій 1930-х рр. Чималою мірою він є підсумковим, оскільки дані про предмет дослідження у ці роки порівнюються з попереднім періодом. Так, А.Марчуков наголошує, що до індустріального стрибка для більшовицького Кремля пріоритетним був саме економічний і політичний розвиток республік, на противагу певною нехтуванню загальносоюзними (які він ототожнює з російськими) інтересами (с.438). Оскільки об'єктом дослідження у монографії є Україна, то, мабуть, для царини економіки слід було б навести хоча б декілька прикладів того, що, приміром, УСРР отримувала більший відсоток коштів, ніж вона віддавала до союзної скарбниці. Економічні ж показники – і це досить дивно, виходячи з обраної теми та проголошеної методології дослідження, залишилися поза увагою дослідника. Наголошуючи на немовби наданих значних перевагах для політичного розвитку УСРР, слід до цього було б додати хоч якісь приклади. Однак свої тези А.Марчуков не підтверджує аргументами. Так само, як і у прикладі з аналізом волобуєвщини» (с.319–324), де не наводиться ніяких цифр, що заперечували б твердження «націонал-ухильника».

Певні переваги України мала лише в ідеолого-пропагандистській сфері. Так, справді, в УСРР стверджувалося постійно, що будеться нова – радянська і соціалістична, – Україна. Так, справді, далеко не в кожному згадуванні про цю нову соціалістичну чи радянську державність було посилання на Кремль, Москву, більше дякували комуністичній партії, а вона в Україні формально звалася – «КП(б)У». Про це йдеться у тексті А.Марчукова неодноразово. Однак чи можна на основі цього робити висновок про якісь політичні чи економічні поступки?

Важливі політичні питання вирішувалися всупереч бажанням українського компартійного керівництва. Наведемо два найбільш вагомих приклади. По-перше – утворення Молдавської АСРР, проти якої політбюро ЦК КП(б)У на одному з перших засідань з цього приводу висловилося майже одностайно¹⁴. Другий приклад, про який, замовчуючи результати, побіжно згадує А.Марчуков – це питання про кордони (с.231, 412). У монографії не сказано, що внаслідок зміни кордонів між республіками у 1925 р. від України до РСФРР відійшли території, на яких проживало майже вдвічі більше населення, ніж на тих, що були передані до складу України¹⁵. Етнографічними чи економічними факторами ці зміни пояснити неможливо. У даному випадку більшовицький Кремль пішов не лише проти бажань українського керівництва, а й проти задекларованих раніше принципів.

Не піддається сумніву висновок автора про те, що соціально-економічний розвиток республік мав на увазі їх економічне вирівнювання. Але саме тут і криється «але». На думку А.Марчукова, це стосувалося усіх союзних республік, окрім РСФРР, в тому числі, хоча й меншою мірою, і України. Це випливає зі слів автора про те, що «УСРР знаходилась в лучшем по сравнению с РСФСР положении, пользуясь своими выгодами как «национальной республики» (с.505). Цифр він ніяких не наводить, але на цій же сторінці робить примітку, в якій критикує «українських націоналістів» за їх слова про колоніальне становище України, – мовляв, насправді в СРСР «об'єктом експлуатації ... оказувалась «метрополія», а не її «колонії».

Подібні твердження, які на 1920–1930-ті роки мають певний сенс при аналізі стосунків центру з іншими республіками, зовсім не стосуються взаємовідносин Москви з Харковом. Дві союзні республіки – Україна і Росія – були донорами всесоюзного бюджету, а центр розподілу усіх коштів був у Москві¹⁶. Отже, по відношенню до центру Україна у той час справді набагато більше віддавала коштів, аніж отримувала. Таким чином, якщо перефразувати слова А.Марчукова, то у випадку з Україною «об'єктом експлуатації оказувалась «колонія» (цебто Україна), а не її «метрополія».

Не менш вагомими будуть і інші заперечення щодо поступок в економічній царині. У своєму аналізі «волобуєвщини» А.Марчуков не згадав однієї з найбільш важливих тез, що повторювала стурбованість українського керівництва – в УСРР майже зовсім не будувалося і не планувалося будувати переробних підприємств. Тоді як дешевше, економічно більш вигідно було будувати значну частину переробних підприємств саме на Правобережжі України – тут і сировинна база ближча, і надлишок робочої сили суттєвий. То де ж тут поступки Україні? Навіть, якщо взяти розподіл капіталовкладень у промисловість, дані про які публікувалися ще радянськими дослідниками, то можна зробити абсолютно протилежний, ніж у А.Марчукова, висновок. Так, якщо до 1928 р. в Україну вклали 18,6% від загальносоюзних капіталовкладень, то в роки першої п'ятирічки – 20,6%, другої – 18,5%, за три з половиною роки третьої – 14,9%¹⁷. Тобто, бачимо, що не в роки непу, а якраз у роки «великого перелому» відсоток капіталовкладень в УСРР було відчутно збільшено. Це теж спростовує тезу про надані Україні переваги в невідомий період. Таким чином, підвалини, на яких автор починає розгляд останнього розділу праці, хибні у своїй основі, твердження суперечать фактам. Взагалі, якби автор здогадався хоча б проглянути економічну пресу 1920-х рр., то він, мабуть, вже б не наважився говорити, що РСФРР була донором УСРР – такого твердження, а тим більше підкріпленого цифрами, знайти було б неможливо.

Досить часто у книзі робляться нелогічні висновки з наведених конкретних фактів. Наведу лише два взаємопов'язані між собою приклади. На с.444 А.Марчуков наводить один із прикладів активної протидії колективізації. Однак спробу сільського «бандитського атамана» (сама термінологія чого варта!) здійснити похід на Москву проти призвідників колективізації автор сприймає не як свідчення пошуку винного, помсти тим, хто запровадив колективізацію, а як свідчення того, що цей отаман діяв «в советской, а не национальной системе координат». Також викликає подив, що активний спротив колективізації, який набував досить часто насильницьких форм, він не просто ставить в один ряд з насильницькими діями «коллективизаторів», а й навіть називає першопричинами негараздів.

У ряді випадків постають питання щодо розуміння автором змісту причинно-наслідкових зв'язків. Приміром, на с.452 він наголошує: «Нелишнее отметить и то, что в целом ряде случаев действительно прослеживалась прямая связь между состоянием сельского хозяйства и проводимой национальной политикой, причём нагляднее всего это было на примере территорий РСФСР, где проводилась украинизация. Именно в тех районах Кубани, где работали сотрудники Наркомпроса УССР и активисты «национального возрождения», воспитывавшие население в национально-украинском духе, антисоветская деятельность в начале 1930 г. была наиболее упорной». Який висновок можна зробити з наведеної вище цитати? Єдиний, який напрошується – культурно-освітня робота українською мовою призвела до посилення спротиву соціально-економічній політиці Кремля. Тобто тут, як і у всьому сюжеті про Кубань, єдиним чинником, що став на заваді колективізації, називається культурно-освітня робота українською мовою. Дослідник, схоже, зовсім не усвідомлює, що кубанське козацтво, яке походило від запорожців, було досить заможне і традиції господарювання у нього були зовсім інші, ніж, скажімо, в центральній Росії. І саме це спричинило такий шалений спротив – кріпацтва чи щось подібного до нього нащадки запорожців ніколи не знали і не хотіли знати. Не сумніваюся, що відомо це й автору, однак він замовчує ці обставини.

Часом історик заперечує сам собі. У монографії він постійно ототожнює «національний рух» передусім з культурно-освітньою роботою з формування української ідентичності, перш за все – з українізацією. Дотримання ідей «общерусскости» зумовлює відмову визнати відмінності у господарському житті між українцями та росіянами. Відтак про спроби врахувати українські особливості при формуванні основ соціально-економічної політики у нього зовсім не йдеться. Враховуючи проголошені принципи, цілком логічним виглядало б прив'язування кардинальних змін в національній політиці до боротьби із «скрипниківщиною», тобто до змін у національно-культурній, передусім мовній і освітній, політиці. Дослідник же реальною переминою бачить саме в кінці 1920-х рр., коли в Україні ламалися передусім засади господарського укладу українського селянства. Щоправда символом нової політики в національному питанні він називає репресії проти української некоммуністичної інтелігенції. Зокрема, він наголошує, що у справі СВУ більшовицьких суддів «реальность не волновала. В данном случае судили украинский национализм» (с.461). Звідси він робить висновок про початок фронтального наступу на «український рух».

Якщо проаналізувати наведені дослідником факти, то виглядає так, що наприкінці 1920-х рр. судили саме перший, «традиційний» і «антимодернізаційний» націоналізм. А політика українізації і формування української ідентичності не припинялися і не гальму-

валися, та й великодержавний шовінізм залишався головною небезпекою в національному питанні. Тобто, вилучаючись словами самого А.Марчукова, більшовицька влада продовжувала підтримувати «український проект». Судячи з тексту, російському історику це добре відомо. Тим несподіваніше звучить висновок про те, що «ничего принципиально нового 1933 год не принёс» (с.479). І це незважаючи на ретельно проаналізовану автором кампанію проти керівництва Наркомосу на чолі зі М.Скрипником, діяльність якої полягала, насамперед, у беззастережній критиці основних принципів здійснюваної в УСРР політики українізації. Незважаючи на те, що «в ноябре того же года Постышев докладывал, что из системы Наркомпроса было вычищено свыше 2 тыс. «националистов» и «белогвардейцев», 300 научных работников, 4 тыс. учителей было уволено «как классово враждебные элементы» (с.488). Урешті, незважаючи на те, що саме в листопаді 1933 р. в УСРР було офіційно проголошено – саме місцевий (український) націоналізм є головною небезпекою в національному питанні. Останній факт, до речі, автор замовчує, хоча аналогічно рішення не було прийнято в жодній з інших національних республік.

Таким чином, довівши фактами, що в 1933 р. розгорнулися репресії проти прихильників «модернізаційного» напрямку в «українському націоналізмі», передусім – проти культурно-освітньої його складової, А.Марчуков одночасно підкреслює незначущість змін в національній політиці Кремля. Чим викликана така позиція, особливо якщо взяти до уваги той терор голодом, що одночасно з цими репресіями влаштували більшовики в УСРР? Прояснити хід думок автора допоможе цитата з монографії. Автор, характеризуючи ситуацію, що склалася в першій половині 1930-х рр., пише: «Социально-экономические условия того времени (индустриализация, урбанизация и вызванные ими изменения в социальном и культурном состоянии общества) оставляли благоприятную возможность для других вариантов национальной трансформации малорусского этноса (или его частей) прежде всего, в русскую национальную общность» (с.492). Тобто, А.Марчуков, який протягом усього дослідження намагається довести штучність «українського проекту», продовжує наголошувати на природності для українців «общерусского» проекту навіть після констатованих ним масових репресій прихильників спочатку «традиційного», а потім і «модернізаційного» українського націоналізму, навіть після визнання загибелі мільйонів українських селян. Він відверто шкодує, що Й.Сталін не використав «сприятливий» момент для ліквідації української ідентичності. Можна зробити такий висновок – на незначущості змін у національній політиці в 1933 р. російський історик наполягає саме тому, щоб у читача, бува, не склалося враження про насильницький злам Кремлем природного розвитку української ідентичності, про свідоме нищення української державності.

Не можна не погодитися з висновком автора про те, що (с.529–530) – «именно в 1930-е годы произошло закрепление различий между восточными и западными украинцами». Однак, основним чинником закріплення таких відмінностей стали саме зазначені в монографії дії Кремля зі знищення національної ідентичності. Це відобразалося спочатку в намірах уніфікувати соціально-економічну сферу, а потім і мовно-освітню.

Аналізуючи заключні сторінки праці можна й собі зробити певні висновки. Основним для автора став не аналіз шляхів розвитку українського національного руху в 1920–1930 рр., а пошук якихось фактичних підтверджень тих «аксіоматичних» тверджень, які були виголошені на початку монографії. Це незадеклароване завдання виконано досить невдало, оскільки наведені факти скоріше не підтверджують, а спростовують представлені на початку принципи. До того ж, з праці А.Марчукова можна зробити висновок, що він сам визнає наявні проблеми в пошуках росіянами своєї ідентичності. Його ж власне бачення шляхів розвитку російської нації засновується в тому числі й на запереченні української ідентичності. Причому у тексті неодноразово наголошується, що слід всіляко сприяти російщенню хоча б частини українців, бо усіх зробити прихильниками «русскости» не вдається.

Уважне читання тексту змушує визнати, що факти і висновки живуть у цьому творі окремим життям. Тобто, якщо звернутися до визначення дедуктивного методу, тут не лише загальні положення не є істинними, але ще й відсутня логіка викладу тексту. Хіба не логічно було б, особливо після названих у монографії масових акцій по боротьбі з українським національним рухом, зробити висновок про те, що усвідомлення українцями власної національної ідентичності (і не треба тут придиратися до слів – термін «українська» справді з'явився і розповсюдився приблизно у названий автором термін) було природним кроком на шляху розвитку українського етносу? І власне поява цього терміна і розповсюдження його серед населення України стало не якоюсь примхою «націєбудівників», а реалізованою спробою ствердити свою окремішність! А викладені факти хі-

ба не спонукають зробити умовивід про те, що не останню роль у поширенні українськості зіграли адміністративні дії царського уряду в напрямку асиміляції і утвердження єдиної ідентичності, основу якої мала становити саме великоросійська складова, тобто певні кроки російського царату у створенні російської ідентичності?

Після аналізу наведених А.Марчуковим даних незаангажованому читачу стане зрозумілим, якими методами тоталітарному режиму вдалося змінити усвідомлення власної ідентичності у значної частини українського суспільства. Однак це зовсім не означає автоматичне поширення «російськості». Навіть повсюдне нав'язування російської мови не зумовило російську ідентичність – східноукраїнські регіони, хоча й значною мірою зросійщені, але загалом не мають російської ідентичності. Водночас наслідки сталінської «націєуніфікації» і сьогодні заважають знайти Україні своє місце у світі. Розкол за ознакою ставлення до вкрай міфологізованої проблеми «українського націоналізму» зумовлює вагомий вплив різних закордонних сил на українську сучасність.

Незважаючи на всі перелічені вади у цій праці все-таки більше плюсів, аніж мінусів. Адже українофобством в сучасній російській публіцистиці важко здивувати, – це є скоріше правилом, аніж винятком. Однак оперування великою кількістю фактів, у тому числі запозичених з архівосховищ України, які хоч і не систематизовані та часом дивним чином тлумачаться, але все-таки присутні в монографії, справді є новиною для російської історичної науки. З огляду на нерозробленість в цій історіографії проблематики УРСР 1920–1930-х рр. це можна назвати вагомим кроком на шляху подолання її відсталості.

Позитивна роль книги А.Марчукова лише посилюється відсутністю в обігу російської історіографії монографій українських істориків на тематику 1920–1930-х рр. З цієї книги зацікавлений російський читач зможе отримати хоч якусь картину доробку української історіографії. Адже інших можливостей зробити це в Росії він фактично не матиме, бо, наприклад, аналіз наявної в Російській державній бібліотеці літератури призводить до сумного висновку про те, що найновіша українська література списується зі сховищ цієї бібліотеки, натомість книги 1980-х – початку 1990-х рр. зберігаються...

¹ Борисёнок Е. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. – Москва, 2006.

² Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. – Москва, 1998. – 416 с.

³ «Глава первая. Зарождение и развитие украинского национального движения. XIX – начало XX века» (с.57–117); «Глава вторая. Украинское национальное движение в годы Первой мировой и Гражданской войн» (с.118–176).

⁴ Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке // <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>

⁵ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – С.242.

⁶ Сталин И. К национальному вопросу в Югославии. Речь в югославской комиссии ИККИ 30 марта 1925 г. // Большевик. – 1925. – №7.

⁷ Короткі підсумки перепису населення України 7 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х., 1928. – С.Х.

⁸ Красовицкая Т.Ю. Указ. соч. – С.10.

⁹ Итоги разрешения национального вопроса в СССР / Сб. под ред. С.Диманштейна. – Москва, 1936. – С.4.

¹⁰ Обґрунтування див: Єфіменко Г.Г. Як Сталін «українських націоналістів» боявся (роль Сталіна у боротьбі зі «скрипниківщиною» у липні – листопаді 1933 р.) // Бахмутський шлях. – 2005. – №3–4. – С.120–126.

¹¹ Любченко П.П. Про проект Конституції УРСР. // Большевик України. – 1937. – №1. – С.74.

¹² Там само.

¹³ Большевик України. – 1931. – №13–14. – С.27.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.65.

¹⁵ Див.: Боєчко В., Ганжа О., Захарук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.58.

¹⁶ Див про це: Єфіменко Г. Про причини появи «волобуєщини» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.14. – С.94–136 (або <http://www.history.org.ua/zbirnyk/14/7.pdf>).

¹⁷ Воробьёв Ю.Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик. – Москва, 1965. – С.59.

А.В.Блануца, Д.П.Ващук (Київ)

Ідеальний образ жінки-шляхтянки в панегіричній літературі Великого князівства Литовського (Sarcevičienė J. Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai. – Vilnius: Versus aureus, 2005. – 648 p.: iliustr.)

Останнім часом у сучасній історіографії неабиякого значення набуває гендерний напрямок. Саме в цьому контексті написана монографія литовської дослідниці Йоліти Сарцевічене. Її дослідження базується передусім на аналізі панегіричної літератури, як у ній висвітлювались портрети та уявлення дружин магнатів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) другої половини XVI – першої половини XVII ст. (дати народження, генеалогія й родичі, шлюб та сімейне життя, кількість дітей, благодійна діяльність, хвороби, а також обставини смерті).

Книга починається зі вступу, в якому авторка здійснила екскурс в історіографію та охарактеризувала джерельну базу питання. Головну увагу тут звернуто на панегіричну літературу, яка є основою монографії. Й.Сарцевічене зауважила, що історики дуже обережно ставились до цього комплексу джерел і не завжди приділяли йому належну увагу. Натомість, як показало її дослідження, кількість таких пам'яток досить велика. Дослідниця встановила, що в межах польського королівства та ВКЛ протягом XVI ст. писання, в яких відображались система цінностей, моральних стандартів і т.п., охопили близько 13% усіх публікацій, а в XVII ст. – уже 30%. Вибір панегіриків для вивчення був обмежений тими, що присвячувались литовським дворянкам та дружинам іноземних підданих, які взяли шлюб у ВКЛ. Загалом Й.Сарцевічене описала 399 творів 253 авторів (чоловіки, здебільшого священники-католики (часто належали до єзуїтського, бернардинського чи домініканського орденів), православні та протестанти) латиною й польською мовами, в яких містилась інформація про 155 жінок.

Друга частина цього дослідження – «Жінки в панегіриках для спеціального випадку» – починається з розділу «В межах добродійних структур». У ньому з'ясовано, що автори писань, підкреслюючи жіночі чесноти (мудрість, доброта, покірність, цнотливість, щирість, поважність, старанність, працелюбність, турбота, вірність), використовували риторичні фігури, біблейських героїнь або, не так часто, жінок античності. Причиною звернення до жіночих чеснот авторка вбачала генеалогію героїні. Уважалося, що тільки в людей шляхетського походження «чисті» чесноти тіла й духу від народження. Деякі автори панегіриків стверджували, що чесноти й благородність передаються з кров'ю й молоком матері. Не беручи участі в суспільно-політичному житті, жінка-шляхтянка в джерелах такого типу присутня не завдяки своїм заслугам чи винятковості, а через суб'єктивні причини (знатне походження, могутні й заможні родичі).

«Шляхетність родоводу» вважалася надійною основою для набуття інших позитивних рис. Чесноти, згадані в панегіриках, Й.Сарцевічене поділила на три умовні групи, які підбивають підсумок образу жінки та її позиції в сім'ї й суспільстві: 1) чесноти моральної поведінки (шлюб); 2) працьовитість (помешкання); 3) побожність (церква). Наприкінці розділу авторка дає відповідь на питання, чому в панегіриках присутнє широке представлення чеснот і моделей взірцевої жіночої поведінки. На думку Й.Сарцевічене, це було одним із головних способів (поряд з усною традицією, дидактичною літературою та вченням церкви) представити суспільству й указати самим жінкам на їхню соціальну роль, а вже як другий етап – навчити цим ролям. Автори панегіриків у такий спосіб безпосередньо брали участь як у конструюванні соціальної ролі, так і її навчанні. У своїх працях, представляючи найбільш різноманітну інформацію про взірцеві жіночі чесноти, вони доводили до відома суспільства означену модель для формування соціальної ролі жінки. Основні риси взірцевої жінки – побожність, жіноча мудрість, покірність, скромність, допомога нужденним, працелюбність і т.п. Ці моделі діяли реально, перебуваючи у свідомості сучасників і виконуючи нормативну функцію.

У розділі 2 – «Взаємини між чоловіком і дружиною: співпраця й покір» – описується модель сімейства, аналізуються взаємовідносини між чоловіком і дружиною в колі сім'ї, розглядаються загальні поняття шлюбу в зазначений період, принципи формування сім'ї й т.п. Автори говорять про сім'ї, в яких чоловік і жінка сповінують однакову мету, мають однакові бажання, уважні один до одного. Добродіяння та відданість чоловікові й дітям були найбажанішими рисами доброї дружини. Вибір чоловіка вважався серйозною відповідальністю – зобов'язанням обрати партнера з максимальною вигодою

для майбутньої сім'ї. Проте, як зауважувала дослідниця, такі правила виключали будь-яку можливість для теплих почуттів усередині подружжя. Часто відчуття, яке ми називаємо коханням, тоді було дружбою зі взаємним відношенням до зазначеної ролі. Тому й жінки змальовувались як помічники чоловіка. Першочерговими завданнями дружини вважався догляд за дітьми, створення комфорту чоловікові та щоденне опікування побутом. Власне, це й підкреслювали автори панегіриків, а особливо здатність створити сприятливу атмосферу в помешканні, що вважалося першочерговим доказом любові дружини до чоловіка, який повертався додому після виконання державних обов'язків.

У наступному розділі – «Материнство: різноманітне виховання своїх дітей» – з'ясовано місце дітей у сім'ї. Громадська думка тих часів дуже переймалася безперервністю роду – тож найголовнішою чеснотою жінки була здатність народжувати. Обов'язком матері вважалося готувати дитину до виконання певної ролі в суспільстві. Перебільшена увага до дітей, а особливо безтурботна любов батьків до своїх дітей, різко критикувалися. Попри те, що панегірики майже не говорять про це, публіцисти завжди нагадували про владу міцної руки. Тілесне покарання було частиною сімейного життя, що резервувалося для батька, *de facto* вважалося його обов'язком. Матері, зазвичай, описані як уважні піклувальниці, яким дозволялося проявляти слабкість, чи то відчуття. У процесі виховання моральним обов'язком обох батьків була підготовка дітей на все життя, а школа переймала це призначення пізніше.

Ставлення матері до дочок було відмінним від стосунків із синами, що пояснюється різним призначенням у майбутньому. У суспільстві сформувалось дві моделі виховання – окремо для хлопчиків, і окремо для дівчаток. Перші готувались до праці в державних установах, другі – у сфері домашнього господарства в найширшому сенсі. Багато уваги автори панегіриків приділяли навчанню саме хлопчиків, оскільки мати, беручи активну участь у житті сина, заохочувала його до здобуття освіти та служіння державі.

У четвертому розділі – «Мудра господиня та моральний авторитет дому» – Й.Сарцевічене розглянула такі питання: 1) який вид робіт виправдовував зразкову господарку; 2) взаємовідносини з іншими членами сім'ї; 3) чи здатна жінка бути відповідальною при виконанні домашніх справ і чи зобов'язана вона створювати емоційну атмосферу в домі та бути прикладом порядності для слуг і дітей? Автори панегіриків підкреслювали, що першочерговими рисами гуманної домашньої господарки були приємність, турбота про оточуючих, здатність розуміти їх і допомогти порадою, спроможність поводитися приємно з людьми нижчого соціального статусу.

П'ятий розділ – «Жінка й церква: форми прояву відданості» – висвітлює такі проблеми: прояви віри в щоденному житті, добродійна діяльність, вибір релігії. Участь жінок у релігійному житті суспільства набувала різних форм, здебільшого – підтримка нужденних (милостиня, їжа, розподіл одягу, відвідування та допомога хворим), участь у діяльності релігійних братств і прощах. Можливість сповідувати іншу віру з'явилася з початком Реформації. Проте, як дослідила Й.Сарцевічене, у панегіриках, авторами яких були протестанти, також представлені загальні чесноти християнської жінки – поважність, сімейні обов'язки, працьовитість.

Й.Сарцевічене визначає форми набожності жінок-шляхтянок. Так, набожність, за авторами панегіричної літератури, – це намагання жити за Божим словом. Змалку жінки чули про способи вираження своєї віри й відданості Богові – удома, у церкві, розмовляючи зі священниками. Ті, хто вмів читати, черпали інформацію із життєписів святих і книжок про духовне життя, які поширювалися серед населення, і в яких детально описувалися щоденні, щотижневі, щомісячні й річні релігійні акції, пояснювалося значення сповіді, милостині в житті кожного віруючого. У XVII ст. в Європі спостерігався «ренесанс» аскетизму, тому авторка припускає, що аскетичні практики були більш притаманні жінкам, до моралі котрих через визнану слабкість природи суспільство пред'являло особливо високі вимоги. У тодішньому суспільстві жінка сприймалася як «умістилище гріха», і сама вона нерідко була об'єктом критики священників і мирян. Відтак жінку, яка збагнула власну нікчемність, особливо поважали. З іншого боку, поступово в життя жінок-католичок увійшла інтимність віросповідання. Так сформувалася «нова модель жіночої богобоязні, що представила більш інтенсивні способи пережити великі християнські догми».

Авторка зазначає, що в панегіричній літературі XVI–XVII ст. особливо поцінювалися зусилля жінок-шляхтянок повернути «блукаючих овець», тобто місіонерство. У даному випадку жінці надавалося право активно діяти – представники католиків, протестантів і православних закликали жінок захищати «справжню» віру, оберігати її від ересі.

У п'ятому розділі – «Добродійні дії» – описується те, як католики й протестанти розуміли це поняття, проаналізовано приклади жіночих добродійних дій, які описані в досліджуваних творах. У панегіричній літературі згадані жінки належали до соціальної еліти, відтак вони мали змогу фінансово підтримувати церкву, займатися благодійною діяльністю. Й.Сарцевічене відзначає – майже кожен твір показує, що багато жінок займалися благодійністю, а суспільство схвально сприймало таку діяльність. Благодійництво було майже єдиним світським заняттям жінок, що не наразилось на критику, а позитивно оцінювалось суспільством. Відтак образ жінки-піклувальниці бідних, ченців, священників, набожної дочки церкви, що шукає духовного ідеалу, є одним із найяскравіших у панегіриках. Церква постійно нагадувала, що ніхто не знає про свій останній час, тому й готуватися до нього ніколи не рано. Жінка, котра підтримувала бідних і церкву, не тільки заслуговувала на їхню вдячність та повагу, а й готувала собі дорогу до вічного життя. Так жінка, яка прагнула досягти свого духовного ідеалу, мала можливість реалізувати свої зусилля.

В останньому розділі другої частини – «У твоїх руках, Господи...» – ідеться про те, як автори панегіриків описували зразкову смерть і які приклади смертей шляхтянок уважались гідними для наступників. Головна увага творів концентрувалася на описі хвороб і смертей. Проповіді, які відбувались під час похорон, друкувались негайно й з того часу посадили важливе місце у формуванні уявлень про смерть.

Як дослідила Й.Сарцевічене, описи ідеальної смерті подаються по-різному. Одні автори писали, що все життя людини прямує до цього завершального випробування. Інші обмежувалися лише тим останнім моментом, коли людина досягала наближення смерті. Проте моральний християнин мав дотримуватись трьох найголовніших чеснот перед обличчям смерті – спокою, терпіння та вдячності до Бога.

У третій частині монографії – «Замість кінця» – змальовано образ ідеальної жінки в панегіриках, який сформувався у свідомості еліти суспільства протягом досліджуваного періоду. Як показав аналіз цих творів, жінка протягом свого життя виконувала декілька соціальних ролей. Деякі охоплювали ціле життя (добродійність, побожність, піклування), а інші – відповідні його періоди (дружина, мати). Суспільство вважало, що жінки позитивно сприймали свою соціальну роль та докладали всіх зусиль для її виконання, підтримуючи, таким чином, існуючу соціальну структуру.

Надзвичайно важливим доповненням монографії є додатки – Й.Сарцевічене опублікувала шість похоронних проповідей мовою оригіналу (польська) разом із перекладом литовською та коментарями. Монографію завершує іменний покажчик.

РЕЦЕНЗІЇ

Станіславський В.В.

Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 357 с.

Із часів фундаментального дослідження Д.І.Яворницького історія Запорізької Січі і запорізького козацтва (до розорення січі І.Галаганом) практично завжди була лише одним з аспектів дослідницької проблематики, насамперед з історії України, а крім того, з історії Росії або Речі Посполитої, або ж врешті – взаємин цих країн. Протягом більш-менш тривалого періоду практично не робилися спроби вивчення власне Запоріжжя як самостійного суб'єкта міжнародної політики.

Саме тому нова студія українського історика В'ячеслава Станіславського, що звернувся до проблеми стосунків Запорізької Січі і Речі Посполитої у 1686–1699 рр., є вагомим внеском не тільки у вивчення окресленої автором проблематики, але й у дослідження міжнародних відносин вказаного періоду у Східній Європі в цілому.

Хронологічно робота охоплює два важливі рубежі в історії не тільки України, але усієї Східної Європи. 1686 р. – рік укладення російсько-польського договору і фактичного приєднання Росії до Священної ліги мав важливі наслідки і для Запорізької Січі, що перейшла під протекторат Росії. Подія ця певним чином пов'язана і з іншою датою – 1683 р. – початком австро-польсько-турецької війни (із 1684 р. – війна Священної ліги з Османською імперією), яка стала причиною зростання політичного значення Запоріжжя, як традиційного центру боротьби з Кримським ханством і османською Туреччиною і

відродження козацтва на Правобережній Україні. У зв'язку з цим логічним і обґрунтованим є достатньо докладний розгляд автором у вступному розділі його роботи взаємин Запорізької Січі з Росією (і в т. ч. Лівобережною Україною) і Річчю Посполитої напередодні початку війни з Османською імперією, а також в її початковий період.

Верхня хронологічна дата дослідження – 1699 р. також не може викликати сумнівів. Це час закінчення війни з османами і початок ліквідації козацтва в Речі Посполитій, що мало важливе значення і для історії Запоріжжя.

Таким чином, предметом свого дослідження автор обрав вельми важливий, і, як видається, переломний етап у взаєминах Запорізької Січі з Річчю Посполитою, коли традиційна, що тривала століттями, військова співпраця запорізьких козаків із польськими королями і гетьманами відходила в минуле, а перед Січчю постала перспектива занепаду і ліквідації як політично незалежного центру в умовах просування Російської держави на південь.

Джерельна база дослідження вражаюча. Авторіві вдалося опрацювати великий масив документів, що стосуються вказаного періоду – і зокрема більшість справ фондів 124 і 79 Російського державного архіву давніх актів (РДАДА), що торкаються стосунків Москви і Батурина і російсько-польські відносини. В.Станіславський виконав величезну і кропітку роботу з виявлення документів, що стосуються вибраної ним проблематики у складі посольських книг фонду 79. Не менш цінним є і те, що найцікавіші документи, знайдені автором, опубліковані в додатку до його монографії, що полегшить працю подальших поколінь дослідників.

У першому розділі своєї праці автор описує період стосунків Речі Посполитої і Запорізької Січі безпосередньо після укладення «Вічного миру» і в період походів російсько-українських військ на Крим. Відразу після укладення «Вічного миру», всупереч його умовам, Ян Собеський звернувся до запорожців, запрошуючи їх на службу, і січовики відгукнулися на його прохання, не приховуючи цього від Батурина. Автор обґрунтовано робить акцент на цьому факті, як на останньому офіційному запрошенні запорожців на польську службу. Важливим є і спостереження, що згодом Січ приховувала свої контакти з Річчю Посполитою від Батурина і Москви. В.Станіславський також справедливо відзначає, що прагнення лівобережного гетьмана (спочатку І.Самойловича, а потім І.Мазепи) на основі «Вічного миру» підсилити контроль над Запоріжжям, а також заснування Новобогородицької та Новосергієвської фортець, що загрожували незалежності Січі, стало основним чинником посилення політичної активності запорожців щодо Варшави. З іншого боку, проблема ця виявилася тісно пов'язана з діяльністю правобережного гетьмана Андрія Могили, який намагався встановити свій контроль над Запоріжжям. Водночас автор доходить висновку, що після Кримських походів (в яких січовики взяли активну участь) позиції Росії, а, отже, і лівобережного гетьмана, на Запоріжжі зміцнювалися.

Характерно, що поступовість затвердження влади Росії над Запоріжжям характеризує яскравий факт, наведений автором, що через 13 років після укладення «Вічного миру» 1686 р., запорожці все ще користувалися польськими прапорами – з Москви, незважаючи на неодноразові прохання січовиків, ніяк не могли вислати царських корогв.

Розглядаючи у своїй книзі мотиви, якими керувалося запорізьке козацтво у виборі тієї або іншої політичної орієнтації, В.Станіславський виділяє, на наш погляд, два основні чинники цього явища: прагнення запорожців поліпшити своє матеріальне становище і зберегти максимум незалежності як від Варшави і Москви, так і від Батурина. Ці чинники і стали причиною рішення Січі прийняти підданство Речі Посполитої, спорядивши туди посольство і одночасно уклавши перемир'я з Кримським ханством. Ці події розглядаються автором у другому розділі його праці. Посольство запорожців до польського короля Яна Собеського закінчилося невдачею. Відбулося це, на думку автора, з трьох причин: 1) Король не дав однозначної відповіді в питанні про підданство Запорізької Січі Речі Посполитій; 2) Запорожці були незадоволені матеріальною підтримкою з польського боку й умовами перебування в Речі Посполитій; 3) Розчарування січовиків у матеріальних можливостях шляхетської республіки, їх усвідомлення її економічного занепаду. Остання виділена автором причина є малозначною – сумнівно, щоб запорожці чітко усвідомлювали макроекономічні процеси, що відбувалися в Речі Посполитій, їх швидше (і про це неодноразово наголошується на сторінках книги) цікавили матеріальні потреби сьогоденного дня. Водночас ще одна причина невдачі запорізького посольства бачиться в згаданих діях дипломатії Москви і Батурина (яким також присвячено достатньо сторінок рецензованої праці), що зуміла зробити активні контрзаходи, коли російський резидент у Речі Посполитій знав про прибуття посольства і його цілі ще до офіційного прийому посольства П.Лазуки і А.Кисляковського королем.

У третьому розділі автор простежує реакцію Запорізької Січі на зниження військової активності Москви і Батурина після Кримських походів. Вона виразилася в самовільному відході окремих запорізьких загонів на службу до польського короля, що здійснив 1691 р. похід до Молдавії, тоді як російські й українські війська були бездіяльними. Привертає увагу відмічена В.Станіславським характерна риса подібних переходів запорожців на польську службу – усі вони здійснювалися самовільно, без згоди ради усього Низового війська. Запорізька старшина вважала за краще зберігати хороші відносини з Москвою і Батурином, у відповідь на дозвіл царів укласти тимчасове перемир'я з Кримом, щоб мати можливість ходити в пониззя Дніпра на рибні та соляні промисли. Одним із наслідків такої позиції стала невдача виступу Петра Іваненка (Петрика), що намагався спертися на Кримське ханство в боротьбі за незалежність українських земель як від Росії, так і від Речі Посполитої. Уперше автор так широко освітив роль запорізьких козаків у боях із турками і татарами 1691–1693 рр., коли запорожці відрізнялися в ході бойових дій на кордоні з Молдовою (оборона фортеці Сороки в 1692 р.) і на Поділлі (служба у форті Св. Трійці 1693 р.).

Активізація дій Росії проти Кримського ханства й Османської імперії в другій половині 1690-х рр. викликала відповідно зниження переходів на польську службу запорізьких козаків, що мали можливість отримати її у російських царів. Цьому періоду (1695–1699 рр.) присвячено четвертий розділ книги В.Станіславського. Автор особливо звертає увагу на таку подію, що раніше скупо висвітлювалася в літературі, як узяття чотирьох турецьких містечок у гирло Дніпра, здійснене російсько-українською армією І.С.Мазепи і Б.П.Шереметева, в якому активну участь взяли і запорізькі козаки. У книзі справедливо підкреслюється важливість цієї події, яка разом із захопленням Азова дала можливість січовикам відновити морські набіги на Крим і турецьке узбережжя. Практично до нуля звело стосунки Запоріжжя з Річчю Посполитою рішення сейму 1699 р. про ліквідацію козацтва на Правобережній Україні. У зв'язку із закінченням війни шляхта більше не мала потреби і в послугах Запоріжжя. Цікаво також спостереження В.Станіславського, що фактично тенденція ліквідації польсько-запорізької співпраці явно позначилася вже після смерті короля Яна Собеського – знавця козацтва й цінителя його бойових якостей.

У книзі наведено численні документальні свідчення, що яскраво і точно характеризують Запорізьку Січ не тільки як воєнізовану організацію, добробут якої залежав від наявності військової служби, але й вогнище соціальної нестабільності, «зрівняльних» настроїв, своєрідний каталізатор можливих радикальних соціально-політичних виступів в Україні. В.Станіславський підкреслює, що сучасники, зокрема гетьманська верхівка, а також Варшава й Москва, чудово це все усвідомлювали.

Особливо хотілося б звернути увагу на те, що рішення поставленої автором задачі – висвітлити стосунки Речі Посполитої і Запорізької Січі у вказаний час викликало необхідність звернутися до широкого комплексу проблем, пов'язаних головним чином із російсько-польськими відносинами і місцем Лівобережної України в російській політиці відносно Польщі. Багатий фактичний матеріал з 79 фонду РДАДА у Москві переконливо доводить відсутність глибоких суперечностей між Батурином і Москвою, злагоженість дій російської й української дипломатії на польському і кримсько-турецькому напрямках, здійснення постійних консультацій Посольського наказу з гетьманом І.С.Мазепою з найрізноманітніших питань. Це ще раз доводить, що докладний розгляд різних аспектів російсько-українських відносин останніх десятиліть XVII в. приводить до висновків, що не завжди узгоджуються з тими загальними постулатами, пануючими після 1991 р. в українській історичній науці.

Книга забезпечена іменним і наочним покажчиком.

У цілому слід підкреслити, що дослідження В.Станіславського є цінним внеском у дослідження міжнародних відносин у Східній Європі другої половини XVII в.

К.А.Кочегаров (Москва, Російська Федерація)

Klimecki M.

Galicyska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006. – 229 s.

Климецький М.

Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Окупація Східної Малопольщі (Галичини) Червоною армією в 1920 р. – Торунь: Видавництво університету ім. Миколая Коперника, 2006. – 229 с.

У видавництві Торунського університету ім. Миколая Коперника (Польща) вийшла друком чергова монографія відомого польського дослідника й доброго знавця українсько-польських відносин ХХ ст., професора цього університету Міхала Климецького «Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Окупація Східної Малопольщі (Галичини) Червоною армією в 1920 р.».

На відміну від більшості попередніх праць М.Климецького, присвячених насамперед польсько-українській війні 1918–1919 рр. на території Східної Галичини¹, це дослідження висвітлює події пізнішого часу, коли землі Східної Галичини (Тернопільщина й частина Львівщини) в ході польсько-радянської війни 1920 р. були окуповані Червоною армією, і тут було проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР), яка стала другою по створеній 21 березня 1919 р. Угорській Радянській Республіці (проіснувала до 1 серпня 1919 р.) «країною рад», яка після більшовицького жовтневого 1917 р. перевороту в Петрограді виникла поза західними кордонами колишньої Російської імперії.

У вступі автор цілком слушно звертає увагу читача на те, що коли в липні 1920 р. Червона армія перейшла річку Збруч, вона опинилася на землях, які ніколи не були частиною Росії. Заради історичної справедливості тут лише згадаємо про дуже короткий відтинок часу, коли французький імператор Наполеон відібрав у Австрії більшу частину захоплених нею раніше польських земель, включивши їх до складу так званого Варшавського князівства (герцогства), а Тернопільський округ Галичини передав своєму тоді ще союзникові російському цареві Олександрові І. Уже в травні – червні 1815 р. згідно з рішеннями, прийнятими на Віденському конгресі, Тернопільський округ повернувся до складу Австрії.

Утім, похід Червоної армії в 1920 р. за Збруч ЦК РКП (б) і ЦК КП (б) У розглядали не як спробу «повернення до старих російських кордонів» (хоча серед командирів Червоної армії, які брали участь у радянсько-польській війні, було чимало колишніх царських офіцерів, котрі про це мріяли), а як «революційну пролетарську допомогу робітникам і селянам Галичини з метою знищити там ярмо ненависних польських панів і капіталістів та побудувати свою власну робітничо-селянську владу»². Лише згодом, у другій половині 1930-х рр., вузько-класова парадигма радянської ідеології почне витіснятися російськоцентричною, а новий образ СРСР поряд із класовими формуватимуть також і великоросійські національні міфи та символи (в дусі «збирання» Росією земель і народів).

Тому, на наш погляд, автор цілком має рацію, коли стверджує, що під час повернення через двадцять років, у вересні 1939 р., Червоної армії в Східну Галичину офіційна радянська пропаганда короткочасний період існування ГСРР (15.VII – 21.IX.1920 р.) навіть не згадувала. Хоча вступ радянських військ до регіону й цього разу супроводжувався типовими для більшовиків гаслами революційної пролетарської допомоги «повсталим робітникам і селянам України й Польщі в поваленні гніту їхніх віковичних ворогів – поміщиків і капіталістів»³, Й.Сталіна тепер приваблювала ідея «збирання» втрачених у ході революції й громадянської війни територій колишньої Російської імперії⁴. Попри розгорнуту радянською пропагандою кампанію, події осені 1939 р. в Східній Галичині навряд чи можна було кваліфікувати як «революційні».

Цілком вірно дослідник указує й на іншу причину замовчування сталінською історіографією факту створення та нетривалого існування Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, адже поява публікацій на цю тему неминуче б торкалася більшої проблеми, власне причин поразки походу 1920 р. Червоної армії на Захід. Серед питань, які в цьому випадку мали б зринути, було питання про роль самого Й.Сталіна, а також його колеґ по реввійськраді Південно-Західного фронту С.Будьонного й К.Ворошилова в провалі радянського наступу на Польщу, звідкіля більшовики сподівалися поширити революцію далі на Захід.

Як відомо, останні мали власну мету – захопити Львів, а тому відмовились підпорядкуватися командувачу Західним фронтом М.Тухачевському, війська якого після вдалого наступу в Білорусії, у серпні 1920 р., опинилися аж під самою Варшавою. Унаслі-

док нескоординованості дій двох фронтів, армія М.Тухачевського в битві з військами Ю.Пілсудського зазнала нищівної поразки на Віслі. Пізніше голова реввійськради радянської Росії Л.Троцький і М.Тухачевський звинуватили Й.Сталіна та його колег у свідомих діях із затримки перекидання частин Південно-Західного фронту на варшавський напрямок. Хоча варто зауважити, що, на думку деяких західних дослідників, у провалі наступу на Варшаву винен не стільки Й.Сталін, скільки саме помилкове рішення, прийняте російськими й українськими більшовиками, про штучне перенесення пролетарської революції на територію Польщі та інших країн Європи⁵.

Проте, М.Климецькому не можна відмовити в слушності його твердження про те, що Й.Сталін не був зацікавлений у порушенні проблематики політичних і військових дій у Галичині влітку 1920 р., оскільки не міг дозволити такої ситуації, коли б його попередня діяльність наразилась на критичні оцінки сучасників. Генсек до кінця свого життя дбав про ореол героя жовтневої революції, війн 1918–1920 рр. і 1941–1945 рр., не допускаючи навіть натяку на вільну інтерпретацію подій, в яких він брав участь. Показово, що й на XX з'їзді КПРС, коли Й.Сталін був публічно засуджений за ініційовані ним масові політичні репресії в країні, його помилкові дії на посадах одного з керівників Червоної армії в 1918–1920 рр. і верховного головнокомандувача в 1941–1945 рр. не здобулися на критичну оцінку. Із зазначених вище причин, на думку дослідника, створена сталінськими історіографами в 1920–1930-х рр. загальна картина радянсько-польської війни не зазнавала принципових змін майже до кінця XX ст.⁶

Аналізуючи нечисленні публікації на цю тему, що з'явилися в СРСР, автор вказує тільки на монографію Б.Тищика⁷, як на єдину, котру, на його думку, можна вважати цілком присвяченою історії проголошення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Домінуючою тезою як згаданої праці, так і кількох інших невеличких за обсягом нарисів з історії ГСРР і Компартії Східної Галичини (КПСГ), котрі в різні часи публікувалися в науковій періодиці, було твердження про те, що ГСРР постала у відповідь на очікування її з боку місцевої української, польської та єврейської громадськості.

На погляд М.Климецького, таким чином замовчувався той факт, що рішення про «більшовизацію» Східної Галичини було прийняте вузьким колом керівників російської РНК, ЦК РКП (б) і ЦК КП (б) У та підтримане лише крайніми лівими галицькими активістами. Прагнення ЦК РКП (б) і ЦК КП (б) У до «більшовизації» галицького регіону не відбивало справжніх настроїв та інтересів місцевого населення, воно було йому нав'язане підрозділами Червоної армії й співробітниками надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (ВЧК, ВУЧК). Водночас радянські історіографи, стверджує дослідник, цілком уникали висвітлення діяльності тих політичних течій в середовищі галицьких українців, котрі вороже ставилися до намірів російських і українських більшовиків поширити революцію поза західні кордони радянської Росії та підпорядкувати Україну РРФСР.

На думку автора, ще одним важливим призначенням радянських повоєнних публікацій на цю тему було вкорінення у свідомості всіх громадян УРСР погляду, що це Москва уможливила здійснення споконвічного прагнення українців Надніпрянщини, Східної Галичини й Волині, а також Буковини та Закарпаття об'єднатися в складі єдиної держави. На це останнє твердження польського дослідника можна відповісти тезою, що й сучасна українська історіографія, об'єктивно оцінюючи всю суперечливість та болісність процесу інтегрування західноукраїнських територій у радянську систему, усе ж таки позитивно оцінює той факт, що вперше за багато століть існування українського етносу саме жорсткому сталінському режиму вдалося об'єднати більшість українських етнічних земель у межах однієї держави⁸.

Автор полемізує з деякими українськими еміграційними дослідниками історії ГСРР, зокрема з В.Верігою, не погоджуючись із тезою останнього, що Галицька Соціалістична Радянська Республіка постала на вимогу Леніна й ЦК РКП (б) передусім тому, щоб ізолювати національно свідомих, здатних до реалізації власних самостійницьких прагнень галицьких українців від решти українського народу⁹. Він зазначає, що більшовики намагалися не ізолювати ці прагнення, а підпорядкувати їх собі та спрямувати в необхідне рідше. Таким чином, проголошення нових радянських республік було покликане полегшити Червоній армії та місцевим військовим формуванням, створеним регіональними більшовицькими партіями, процес опанування країн Центральної та Східної Європи. Російська РНК і керівництво Комінтерну могли офіційно визнати, що радянські республіки постали на території Угорщини, Галичини, Польщі, Німеччини та інших країн, де планувалося це зробити, цілком легально внаслідок активності їх народів. Варто зауважити, що представлений М.Климецьким погляд є поширеним у сучасній польській історіографії¹⁰.

Аналізуючи висвітлення проблематики ГСРР українськими дослідниками після розпаду СРСР автор звертає увагу передусім на праці М.Мухіної¹¹ та О.Рубльова¹². Його зацікавлення викликав висновок дослідників про те, що значна частина галицької інтелігенції вважала більшовиків єдиним союзником у боротьбі за Східну Галичину проти Польщі. Водночас, як доводять українські автори, ця соціальна група також схвалювала пропаговані більшовиками в Галичині нові суспільно-політичні проекти, не замилюючись при цьому над їх змістом та наслідками впровадження.

Проте, як зауважує М.Климецький, симпатии більшовиків із числа галицьких комуністів були не єдиними, хто визначав перебіг революційних змін у Східній Галичині в 1920 р. На їхній бік перейшло також чимало військовиків Української галицької армії (УГА), урядовців, громадсько-політичних діячів і політиків часів Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) і Української Народної Республіки (УНР), які були противниками польської присутності в Західній Україні. Для більшовиків же вони були лише «тимчасовими попутниками». Більше того, з огляду на майнове становище й наявність освіти в цих людей радянська влада відносила їх до класу «визискувачів». Надалі вони повинні були або цілком зректися свого минулого, позбутися галицької ментальності й національної свідомості та перетворитися на активістів комуністичної партії (хоча й це багатьом не допомогло) або згинуть.

Польський дослідник докладно розповідає про те, як відбувалась підготовка до створення при ЦК КП (б) У в Києві вищого органу радянської влади на території Східної Галичини – Галицького революційного комітету (Галревкому), наголошуючи, що більшовики України одержали відповідне завдання з Москви від російської РНК та ЦК РКП (б).

23–24 квітня 1920 р. на партійній конференції в Києві при ЦК КП (б) У було сформовано Галицький організаційний комітет (Галоргком) як координуючий орган комуністичних організацій Східної Галичини та Буковини. Він активно співпрацював із ЦК РКП (б), Південним бюро Комінтерну, Польським і Галицьким ревкомами, ЦК Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), губкоматами та наркоматами УСРР, реввійськрадами фронтів, брав участь у реорганізації Червоної української галицької армії, агітаційній роботі серед полонених галичан у таборах (Харків, Кожухов (під Москвою), Ярославль, Архангельськ).

8 липня 1920 р. в Києві було сформовано Галицький революційний комітет, до складу якого ввійшли українські, польські та єврейські діячі. Очолив Галревком один із керівників більшовицького збройного повстання в Києві В.Затонський. 15 липня Галревком опублікував декларацію «До працюючих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і до урядів усіх капіталістичних держав», в якій проголосив про створення ГСРР, столицею якої мав стати Львів.

Після вступу Червоної армії наприкінці липня 1920 р. на територію Галичини штабквартирою Галревкому став Тернопіль (1 серпня). Того ж дня Галревком ухвалив декрет «Про встановлення радянської влади в Галичині» – уся державна влада на окупованій Червоною армією території Східної Галичини зосередилася в руках діячів спочатку 12-ти, а згодом 18-ти відділів Галревкому, а також у Галицькій надзвичайній комісії до боротьби з контрреволюцією. Декретами Галревкому було ліквідовано приватну власність на засоби виробництва, встановлено восьмигодинний робочий день, відокремлено церкву від держави та націоналізовано церковні маєтки, запроваджено єдину трудову школу із семирічним навчанням, націоналізовано землю.

Наприкінці серпня 1920 р. Галревком намагався провести вибори постійних органів радянської влади в Галичині й скликати загальногалицький з'їзд рад. Проте, у зв'язку з відступом Червоної армії з території Західної України під тиском польських військ 15 вересня 1920 р. покинув Тернопіль. 21 вересня 1920 р. Галицька Соціалістична Радянська Республіка припинила своє існування.

Польський дослідник наголошує на тому, що чимало учасників революційних перетворень у Східній Галичині керувалися у своїх діях прагненням створити дійсно справедливий соціально-економічний і політичний суспільний устрій, ніж той, що існував у попередній період. Здійснювані в Галичині суспільні перетворення відповідали загальній більшовицькій доктрині про звільнення трудящих від панування капіталу й розширення революційного впливу «країни рад» на суміжні території та сусідні народи.

Утім, на думку М.Климецького, конкретні шляхи та засоби побудови справедливого ладу учасниками тих подій розумілися по-різному. Чимало з них у своїх діях вдавалися до насильства й жорстокості щодо низки соціальних груп галицького суспільства – власників земельних маєтків і фабрик, шахт і копалин, банкірів і рантьє, осіб, які використовували найману працю, у тому числі ремісників і заможних селян, купців, представ-

ників церкви всіх віросповідань, державних чиновників, учителів та представників інших верств галицької інтелігенції. На погляд автора, лише завдяки нетривалому періоду існування радянської влади в Східній Галичині більшовики не встигли розгорнути тут масовий терор проти місцевої людності.

М.Климецький також уважає, що здійснювані Галревкомом упродовж декількох тижнів революційні заходи не здобули підтримки в населення Галичини, оскільки воно не відчуло виразного поліпшення свого матеріального становища. Тому навіть найбідніші прошарки зайняли вичікувальну позицію. Велике розчарування серед галичан викликало також байдуже ставлення Галревкому до їхніх національних прагнень.

Серед польських дослідників М.Климецький є чи не першим, хто звернув особливу увагу на такий аспект досліджуваної проблематики, як взаємини між ЦК КП (б) У й ЦК РКП (б), більшовиками України та Росії. Він порушує низку питань, на які українські історики досі не дали вичерпної відповіді, а саме чи готові були й до якої міри учасники революційного руху в Україні в 1919–1920 рр. визнати свою залежність від Москви?

На думку М.Климецького, у середовищі комуністів України точилася гостра дискусія стосовно того, чи вважати радянську Україну своєю власною державою, чи вона тільки є автономним уламком радянської Росії. Навіть ті з них, хто схвалював таку залежність, міг уважати її тимчасовою, з огляду на поточну громадянську війну та іноземну інтервенцію, у тому числі польської армії. У цьому випадку вони уявляли собі допомогу Росії конче необхідною.

Нагадаємо, що чимало активних учасників більшовицької революції в Україні за свої тогочасні погляди згодом були репресовані. Прихильником територіальної української комуністичної партійної організації був і голова Галревкому В.Затонський, який ще навесні 1918 р. разом зі М.Скрипником протестував проти заяви тодішнього наркома національностей РСФРР Й.Сталіна про те, що Україні «досить гратися в уряд і республіку»¹³. У 1930х рр. В.Затонського, який негативно ставився до проявів великодержавного шовінізму й російського централізму, як і багатьох інших творців Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, було заарештовано та страчено.

На відміну від своїх попередників-співвітчизників М.Климецький уперше залучає до свого дослідження значну кількість українських документальних матеріалів з архівних установ Києва й Львова. Оскільки перебіг бойових дій у Східній Галичині в 1919–1920 рр. вже добре відображений в українській і зарубіжній науковій літературі¹⁴, автор намагався скористатися з віднайдених архівних матеріалів, щоб висвітлити насамперед такі проблеми, як процес створення та функціонування революційних органів державної влади в Галичині, надання їм вигляду самостійних у своїх діях і тих, що користуються підтримкою місцевої людності, ставлення пересічного громадянина до більшовицьких форм правління, Червоної армії та взагалі до всіх суспільних змін, що їх несла революція.

Чимало місця в праці відведено також питанню спротиву галицьких українців польській присутності в Східній Галичині та заходам, які вони вживали щодо розбудови власних державних структур.

Завершується дослідження досить чіткими й виваженими висновками, бібліографією, короткими резюме українською та англійською мовами.

Поза сумнівом, вихід у світ монографії М.Климецького є подією як у польській, так і українській історіографії. Вона стане в пригоді фахівцям-історикам, а також усім, хто цікавиться історією ХХ ст.

¹ *Klimecki M.* Lwów 1918–1919. – Warszawa, 1998. – 216 s.; *Idem.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galię Wschodnią 1918–1919. – Warszawa, 2000. – 292 s.; *Idem.* Od wojny do sojuszu. Polityczne i wojskowe stosunki polsko-ukraińskie w latach 1919–1920 // *Od Żołkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku.* – Warszawa, 2000. – S.178–190.

² Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю.Ю.Сливка, В.І.Масловський, М.М.Швагуляк та ін.; відп. ред. Ю.Сливка. – К., 1989. – С.42.

³ Там само. – С.299.

⁴ *Сахаров А.* Война и дипломатия: 1939–1945 гг. // *Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей.* – Вип.7. – Ч.І. – К., 2003. – С.119–150.

⁵ *Deutscher I.* Stalin. A political biography. – Oxford University Press, 1986. – P.221.

⁶ *Klimecki M.* Galięjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. – S.10.

⁷ *Тищик В.* Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920). – Л., 1970. Утім, не зовсім можемо погодитися з таким твердженням польського колеги й укажемо тут на іншу, цитовану вище колективну монографію, присвячену цій темі: *Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.* – 488 с.

⁸ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1995; Кульчицький С. Воз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1996. – №6. – С.80–96.

⁹ Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка. – Нью-Йорк, 1986. – С.100.

¹⁰ Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1920–1991 / Pod red. J.Dieca i A.Tyszkiewicza. – Kraków, 2004.

¹¹ Мухіна М. Гальревком і Галичина. До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України 1920–1930 рр. // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.1. – Т.4. – К., 1992. – С.383–400.

¹² Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – 632 с.

¹³ Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (гол.) та ін. – К., 2005 – Т.3: Е–Й. – С.287–288.

¹⁴ Тут тільки згадаємо про видання, присвячені цій проблематиці й підготовлені вченими Торунського університету ім. М.Коперника: Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Red. Z.Karpus, W.Rezmer, E.Wiszka. – Toruń, 1997; Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. – Toruń, 1999; Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka, 1918–1920. – Toruń, 2002; Legieć J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. – Toruń, 2002.

І.І.Льюшин (Київ)

І.І.Ярмошик

Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ століть. – Житомир: Волинь, 2006. – 216 с.

Інтерес до проблем історіографії окремих регіонів України в сучасних умовах розвитку державотворчих процесів у ній істотно посилюється як серед професійних дослідників вітчизняної історичної науки, так і в широкому колі читачів-шанувальників загадкової музи Кліо. У зв'язку з цим викликає зацікавленість монографія декана історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидата історичних наук, доцента І.І.Ярмошика, в якій на доволі високому фаховому рівні аналізується розвиток історико-краєзнавчого вивчення Волинського регіону як невід'ємної частини Української держави вітчизняними істориками та місцевими краєзнавцями впродовж ХІХ й ХХ ст.

Запропоноване широкому загалу дослідження складається зі вступної частини, чотирьох розділів, висновків і досить вагомих додатків, які своєю інформаційною насиченістю істотно урізноманітнюють матеріал та значною мірою допомагають більш повно відтворити процес еволюції історіописання Волині протягом ХІХ – ХХ ст.

У вступній частині цієї книги, яка створена автором на базі його дисертаційної праці, доволі ґрунтовно окреслюється актуальність проблеми й її значущість. За його переконанням, історичні знання взагалі є важливим фактором формування і розвитку національної свідомості кожного народу. Саме тому важливого значення в цьому процесі, який неможливий без знання минулого, відіграють історико-краєзнавчі дослідження, які охоплюють вивчення окремої території, її історію, культуру та у котрих присутній не лише пізнавальний, а й емоційний компонент.

На думку вченого, краєзнавство, яке вивчає історію, соціально-економічні процеси, культуру, природу, тобто весь комплекс життєдіяльності людини в певному регіоні, є наукою інтегральною, комплексною і тому вимагає більш широких підходів для написання відповідних праць. Окресливши хронологічні та територіальні рамки дослідження й простеживши походження назви «Волинь» у працях попередників, автор поставив собі за мету здійснити аналіз етапів процесу історико-краєзнавчого вивчення краю вітчизняними вченими від початку ХІХ ст. до сьогодення як невід'ємної частини історичної науки України. Відтворивши на висококваліфікованому рівні історіографію поставленої проблеми, яка була висвітлена в значному корпусі наукової літератури, дослідник справедливо звернув увагу на той факт, що важливим джерелом для вивчення краєзнавства регіону є фонди державних архівів Житомирської, Волинської та Рівненської областей, зокрема Волинської духовної (ДАЖО. – Ф.1) і Луцько-Житомирської (ДАЖО. – Ф.170) римо-католицьких консисторій, фонди краєзнавців Волині – П.Абрамовича (ДАЖО. – Ф.3409), Я. Гофмана (ДАРО. – Ф.160), Ф.Штейнгеля (ДАРО. – Ф.366). Заслугує схвалення залучення науковцем до написання книги архівних матеріалів зі слідчих справ безпідставно звинувачених та засуджених органами ДПУ – НКВС відомих дослідників краю В.Кравченка, П.Абрамовича, В.Бруховського, К.Червяка.

Перший розділ монографії присвячено становленню й розвитку історичного краєзнавства в регіоні у першій половині XIX ст. В ньому на яскравому історичному тлі автор відтворює загальну картину зародження і формування історіописання краю в період приєднання останнього до Російської держави та утвердження на його території імперської влади з центром у губернському місті Житомирі. Надзвичайний інтерес становлять наведені в цій частині свідчення про давню історію Волинської землі у творах видатного російського вченого М.Карамзіна. Привертає увагу досить цікава розповідь про першу розвідку, яка була спеціально присвячена історії регіону, С.В.Русова «Волинские записки» (1809 р.). Викликають інтерес наведені дослідником дані про маловідому краєзнавця працю графа Я.Потоцького «Древняя история Волынской губернии...», опубліковану в Санкт-Петербурзі у 1829 р.

Автор розкрив евристичний потенціал історичних джерел першої половини XIX ст., з яких можна дізнатися багато суттєвих подробиць про минуле краю. За його переконанням, заслуговують на увагу «Записки русского путешественника с 1823 по 1824 г.» А.Г.Глаголева, мемуари І.М.Сбитнева, «Очерк истории православной церкви на Волыни» П.Карашевича, в якій чи не вперше було запропоновано окрему періодизацію історії регіону й ін.

Окремим рядком слід згадати про наведені у монографії дані про видатних діячів української культури, котрі в своїх творах писали про край. Так, М.Максимович зробив першу науково обґрунтовану періодизацію історичного процесу на Волині, розділивши його на 5 етапів: 1) до утвердження Руської влади над регіоном наприкінці X ст.; 2) до входження краю до складу Литовської, або Західноруської держави в середині XIV ст.; 3) до входження Волині до складу Польщі у 1569 р.; 4) до повернення регіону до складу Російської держави в 1793 р.; 5) новітній період буття краю як Волинської губернії. Згідно з наведеними в дослідженні даними, історія регіону тісно пов'язана з Т.Г.Шевченком. У своїх поетичних творах митець згадував про окремі населені пункти Волинської губернії. Мандруючи цим краєм, він зокрема приділив значну увагу змалюванню могил повсталих гайдамаків у м. Кодні. І.І.Ярмошик справедливо вказує, що до сьогоднішнього дня могили їх не локалізовано.

Крім історіописання, автор звернув увагу і на діяльність джерелознавців та археологів на території регіону в першій половині XIX ст. Він детально простежив роботу там археографічної експедиції, яку очолював професор Київського університету М.Д.Іванішев. Завдяки власним розшукам останній привіз до Археографічної комісії більше 350 давніх актів і декілька актових книг, дослідив у 1855 р. руїни церкви Іоанна Богослова в м. Луцьку тощо.

На думку дослідника, досить ґрунтовно вивчали історію Волинської землі й такі світоці української історичної науки, як В.Антонович та М.Костомаров. У своїх творах вони намагалися з об'єктивних позицій відтворити минуле краю.

Слід віддати належне тому факту, що, вивчаючи історіографію регіону, автор не обмежився дослідженням творів лише українських учених, а й інтенсивно залучив до написання праці російських науковців В.Аскоченського та інших, які прагнули показати минуле Волині як невід'ємну частину загальноросійської історії. Для більш об'єктивного аналізу поставленої проблеми дослідник згадав і праці польських істориків – М.Липинського, І.Крашевського, А.Пшездецького та ін., в яких минувшина краю представлялась як частина історії колишньої Речі Посполитої, зазначивши, що їх погляди вимагають окремого дослідження.

Підсумовуючи матеріал по першому розділу, у висновках учений стверджує, що впродовж першої половини XIX ст. відбулося зародження основ історико-краєзнавчих досліджень регіону в публікаціях спочатку російських та польських науковців. Значну роль у розвитку джерелознавчої бази подальших досліджень краю відіграла діяльність Київської археографічної комісії, члени якої здійснили величезну роботу по розшуку, систематизації й збереженню актового матеріалу з історії Волині. Дослідник із сумом констатує, що інтелігенція регіону до історико-краєзнавчих наукових пошуків почала приєднуватися лише із середини XIX ст.

Другий розділ монографії має назву «Історико-краєзнавчі дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.» В ньому вчений детально аналізує історичну спадщину Л.В.Крушинського і відзначає, що поява його творів стала результатом наукової роботи місцевої інтелігенції по вивченню минулого краю, представники якої зорганізували навколо губернського статистичного комітету у 60-х рр. XIX ст.

Спираючись на широку історіографічну основу, автор розглянув дослідження історії Волині членами Історичного товариства Нестора-літописця, яке виникло в Києві у 1873 р. До його складу входили, крім В.Антоновича, такі видатні українські історики,

як Д.Багалій, М.Петров, М.Дашкевич, О.Левицький, Г.Павлуцький та ін. Окрему увагу дослідник приділив вивченню наукової спадщини Київської історичної школи, яку представляли В.Антонович, М.Дашкевич, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, О.Андріяшев, П.Іванов, П.Клепатський. Всі вищезгадані вчені в своїй творчості займалися дослідженням минулого регіону, здійснивши вагомий внесок у розробку української історичної науки.

Крім фахових праць з історії краю, цікаві статистичні матеріали друкувалися на сторінках «Волинских губернских ведомостей» протягом 1867–1869 рр. А.Братчиковим. За свідченням автора, крім світської преси, істотні заслуги з популяризації історичної минувшини регіону належать «Волинским епархиальным ведомостям», на шпальтах яких було опубліковано значну кількість краєзнавчих матеріалів Ф.Четиркіна, А.Соловійова, Д.Полянського, О.Хотговицького й ін. Більшість згаданих дослідників належали до духовного стану та мали доступ до архівів Житомирської консисторії. Тому фактичний матеріал з історії населених пунктів, храмів, монастирів, що містяться в їх статтях, переважно має достовірний характер.

Заслугою автора монографії є детальне дослідження краєзнавчого руху у регіоні, що зародився в кінці XIX ст. під егідою Волинського церковно-археологічного товариства, заснованого 2 січня 1894 р. Біля його витоків стояв відомий краєзнавець О.А.Фотинський, який на сторінках «Волинского историко-археологического сборника» опублікував ряд ґрунтовних наукових розвідок.

Необхідно звернути увагу і на вивчення дослідником роботи «Товариства дослідників Волині», яке було засновано у Житомирі 2 грудня 1900 р. За період своєї діяльності воно видано 14 томів власних «Трудов». Крім наукових публікацій, тут друкувалися матеріали про діяльність товариства, засідання секцій останнього, його фінансові проблеми й ін.

Загалом можна погодитися з висновками автора по другому розділу, що протягом XIX ст. в регіоні відбулося науково-організаційне становлення історичного краєзнавства. Важливий вплив на його розвиток справила Київська історична школа професора В.Антоновича, представники якої разом із своїм учителем підготували низку ґрунтовних монографічних праць із різних проблем історії краю.

Вивченню історичних досліджень регіону у 1917–1990-х рр. присвячено третій розділ монографії. Побудована на багатому історіографічному матеріалі, ця частина праці висвітлює роль Українського наукового товариства та Товариства дослідників української історії, письменства й мови у процесі вивчення минувшини Волині. Разом із дослідженням історіописання краю автор намагався об'єктивно показати і процес становлення музейної справи в регіоні. На основі залучення нових фактів йому вдалося побудувати цікаву розповідь про участь у вивченні історії краю таких відомих науковців, як М.Грушевський, Д.Абрамович, В.Перетц, В.Боцяновський, А.Лященко, Т.Мовчанівський, А.Козубовський, К.Червяк, Н.Дмитрук, С.Гамченко, В.Кравченко й ін. Вищезгадані вчені протягом довоєнного періоду здійснили гігантський внесок у розвиток археографічної та музейної справи на Волині, займалися як історичними, так й етнографічними та економічними дослідженнями минулого регіону. Завдяки їх працям було нагромаджено значний пласт фактологічного матеріалу, котрий істотно допоміг наступним дослідникам здійснювати вивчення історії краю.

Позитивною рисою праці є намагання автора утвердити неупереджений підхід до вивчення історіографічної спадщини Волині. Заслугове схивалення здійснене ним дослідження репресій стосовно науковців каральним апаратом тоталітарного режиму. Зокрема він вказує, що 1930-ті рр. на території регіону, як і по всій країні, позначені страшними репресіями. Трагічно склалася доля всіх провідних житомирських краєзнавців. Органами НКВС було сфабриковано справу про «Волинський український контрреволюційний націоналістичний центр у Житомирі» як один із підрозділів УВО-ВПА – Української воєнної організації – Волинської повстанської армії, керівну роль в якому приписували П.Постоеву, а членами його вважалися Н.Дмитрук, П.Абрамович, В.Гнатюк, О.Фотинський, М.Шавлович – всього 35 осіб.

Загалом можна погодитися з автором, що у післявоєнний час «відлиги» та «застою» краєзнавчі розшуки на території регіону хоча й проводилися, однак не так активно, як у попередні роки, й були обмежені можливостями публікування їх результатів. Разом із тим у 1965 р., за пропозицією професора В.Ялунського, місцеві науковці взяли активну участь у створенні історичного атласу України. Певний поштовх для розвитку краєзнавчого руху дала також робота над підготовкою в 60-х рр. багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». До її написання, крім викладачів обласних вузів, було залучено широкий загал кра-

езнавців – учителів, журналістів, працівників культури. Ними було проведено значний обсяг пошукової роботи, виявлено нові пам'ятки археології та архівні документи.

І.І.Ярмошик справедливо вказує, що монографій, присвячених загальній історії Волині, в радянський час з'явилося небагато, а тому значну цінність являють собою праці К.Гуслисто, М.Петровського, С.Белоусова, М.Котляра, І.Крип'якевича, В.Смоля, М.Кучинка, Ф.Шабурьда, Я.Ісаєвича, І.Свешникова, Л.Мельника, Н.Яковенко, Б.Кругляка, Л.Коваленка, О.Михайлика, І.Кічия, Б.Колоска й ін. Твори цих авторів присвячені різним спектрам вивчення минулого краю та являють собою історіографічну основу для розвідок молодих поколінь істориків.

У цілому розділ створено на широкій науковій базі із залученням різноманітних джерел і матеріалів, що особливо посилює його цінність та значення. Читається він із великим зацікавленням й інтересом. Однак, з нашої точки зору, висновки до нього варто було б зробити більш вагомими і підсилити авторськими аналітичними узагальненнями.

Значне зацікавлення у читача викличе останній – четвертий розділ монографії, присвячений регіону в дослідженнях істориків, які проживали за межами Української РСР (1917–1990 рр.). Із його сторінок ми дізнаємося про доволі плідну наукову роботу по вивченню минулого краю, яку проводять товариство «Волинь» у Нью-Йорку, Інститут дослідів Волині у Вінніпезі, товариство «Волинь» у Німеччині та ін. Учасники цих інституцій діаспори з позицій відродження української державності зробили істотний внесок у вивчення як давньої, так і середньовічної, нової й новітньої історії регіону. Серед значної плеяди імен зарубіжних українських істориків автор особливо виділяє А.Річинського, І.Фещенка-Чопівського, Л.Мишугу, Я.Пастернака, Я.Рудницького, І.Огієнка, І.Левковича, У.Самчука, О.Цинкаловського, П.Мірчука, Т.Бульбу-Боровця та ін.

Окремо слід згадати й про наведені в монографії дані про іноземних дослідників історії краю. Як свідчить автор, історичні студії Н.Ардта, Е.Гюша, А.Джанса, Г.Шмідта, В.Меджецького, А.Шепса, Л.Кремрінга, що відображають різні аспекти минулого Волинської землі, значно урізноманітнюють і доповнюють загальну палітру історичних творів про її славетну історію.

За переконанням вченого, дослідники української діаспори зробили досить багато для вивчення минулого регіону, ввели до наукового обігу чимало цінного джерельного матеріалу. Можна погодитися з особистою позицією автора, що в сучасних умовах недоцільно протиставляти доробок вітчизняних та зарубіжних учених. Адже вони гармонійно доповнюють один одного. Більше того, він справедливо відзначає, що справжнє фундаментальне дослідження з історіографії зарубіжних науковців, які писали про історію Волині, буде ще попереду. Будемо сподіватися, що досліднику і його учням вистачить сил та творчої наснаги здійснити задуманий проект, який конче необхідний українській історичній науці.

Авторські висновки з монографії є цілком самостійними й впливають з її змісту. У них учений формулює свою періодизацію розвитку волинського краєзнавства по окремих етапах. І хоча з її структури можна дискутувати, в принципі вона є прийнятною та не викликає суттєвих заперечень. Заслугує на увагу й здійснена І.І.Ярмошиком систематизація історіографії Волині по шести напрямках досліджень, які сформувалися у процесі розвитку вітчизняної історичної науки.

У цілому можна погодитися з дослідником, що людська свідомість є однією зі складових історичного процесу. Ця проблема досліджується на різних рівнях. Один із них – історія регіонів, області, району, села, окремих особистостей. Праця вчених сприяє глибшому розумінню історичного процесу широкими колами населення, вплетенню регіонального минулого в поступ держави.

Окремо слід зупинитися на великих додатках до монографії, які значною мірою допомагають більш повному розкриттю проблеми і суттєво урізноманітнюють матеріал. Із наведеної у книзі бібліографії дослідників Волині можна дізнатися про короткі біографічні дані по кожному історичному, який писав про минуле краю та його головні праці. Крім того, автор до кожного з них подає перелік літератури про його життя й творчість. Якщо уважно вчитатися в цю частину монографії, то можна простежити жахливу закономірність, котра свідчить про те, що переважна більшість істориків ХХ ст., які досліджували Волинь, зазнала політичних репресій і гонінь із боку партійних та каральних органів тоталітарного радянського режиму, а значна частина з них за свої наукові праці й погляди заплатала життям і була знищена кривавою машиною ідеологічних переслідувань.

Значною мірою допомагає визначитися у процесі історіописання Волині наведена в додатках коротка бібліографія, яка згрупована по окремих тематичних рубриках. Справляють приємне враження покажчики персоналій та географічний, котрі наводяться у кінці книги. Вони дають можливість зорієнтуватись в обширному тексті.

Ніяким чином не применшуючи значення монографії, наостанок хотілося б висловити декілька зауважень і побажань.

По-перше, на нашу думку, авторові не вдалося повністю відійти від дисертаційних ознак праці. Тому книга має важкий стиль, що певною мірою утруднює її сприйняття широкою читацькою аудиторією. Крім того, недостатньо вичитаний текст, поданий в авторській редакції, істотно знижує привабливість цієї монографії, присвяченій такій важливій проблемі, як відображення Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX ст.

По-друге, запропонована структура книги не викликає заперечень й є практично досконалою, однак обсяги розділів доцільно було б уніфікувати за розмірами. Крім того, назви третього та четвертого розділів бажано було б подати в більш досконалії редакції.

По-третьє, авторські узагальнення і висновки, за нашим переконанням, могли б бути більш вагомими, самостійними й сміливими. У висновках недоцільно приводити посилання на інших авторів. Адже саме в них дослідник показує своє бачення проблеми та формулює нові концептуальні підходи у сфері вітчизняного історіописання.

По-четверте, зважаючи на вищесказане, необхідно звернути увагу ще на один момент. Хоча книга є цілком прийнятною і необхідною для читачів, однак побудована вона переважно на місцевому матеріалі й тому певною мірою має обмежений характер. На жаль, поза увагою автора залишилася творча спадщина таких корифеїв вітчизняної науки, як О.Кістяківський, В.Іконников, А.Скальковський та ін. Крім того, на жаль, історик не використав праці сучасних закордонних російських й українських авторів, в яких поступово утверджуються нові підходи до вивчення минулого Волині. В майбутньому активне залучення до наукового обігу їх надбань дасть змогу більш широко відобразити історіографічний процес у регіоні як у контексті української історичної науки, так і світової в цілому.

По-п'яте, наведена у додатках коротка бібліографія згрупована по окремих тематичних рубриках недосконало. Прагнення автора більш повно відтворити історіографічний процес в усіх його проявах призвело до певних повторів історичних праць у різних рубриках, що знижує цінність монографії.

Однак вказані недоліки, зауваження та рекомендації не применшують загалом наукової вартості запропонованої читачам праці, а, навпаки, викликають побажання рекомендувати продовжувати дослідження у визначеному напрямі.

Монографія «Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX століть» є завершеною, самостійною та багатоплановою історіографічною працею, відзначається новизною розробки проблеми і, без перебільшення, стала важливою віхою у висвітленні історичної спадщини тих, хто вивчали регіон. На превеликий жаль, ця книга вийшла невеликим тиражем. Проте плекаємо надію, що вона ще буде опублікована не один раз.

На завершення слід сказати, що в сучасних умовах становлення української державності питання історіографічної спадщини істотно впливають на формування загальнодержавної ідеології й тому потребують подальшого висвітлення в історичних працях нинішніх дослідників. Саме тому авторові цієї праці хотілося б побажати надалі нарощувати історіографічні здобутки в цій царині та у майбутньому сформулювати свою історичну школу.

В.Б.Молчанов (Київ)

Motyka G.

Ukrainska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa: Rytm, 2006. – 720 s.

Мотика Г.

Український партизанський рух 1942–1960. Діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії. – Варшава: Ритм, 2006. – 720 с.

Польський історик Гжегож Мотика, добре відомий в українських та німецьких наукових колах як фахівець із питань українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в повоєнні роки, улітку 2006 р. накладом 1500 примірників видав монографію, що є продуктом його двадцятирічних наукових студій – «Український партизанський рух 1942–1960. Діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії». Монографія розрахована, як пише сам автор, насамперед на польського читача. Мабуть, тому хронологічні рамки дослідження штучно розтягнуті: з 1942 р., коли бандерівської УПА ще не було (утім, існувала УПА (Поліська січ) Тараса Бульби

(Боровця)), до 1960 р. – дати ліквідації останньої боївки ОУН. За дев'ять років до цього моменту організоване національне підпілля було розгромлене, а останній головою УПА Василь Кук на 1960 р. уже 6 років перебував в ув'язненні. Такі часові рамки викликані бажанням автора показати польському читачеві, що звичайно цікавиться лише антипольською акцією бандерівців (1943–1944 рр.), що українські повстанці воювали не тільки з поляками – боротьба з комуністичним режимом велася у значних масштабах і протягом тривалого часу.

У вступі автор порушує досить гострі загальні питання. Чи мала боротьба українських повстанців національно-визвольний характер? Чи можна її взагалі назвати боротьбою, чи це злочини, здійснені засліпленими націоналістичною ідеологією фанатиками? Чи воювала УПА з німцями, чи співпрацювала? Боротьба бандерівців проти СРСР – боротьба лише з комуністами, чи також із Росією й росіянами? Лише з комуністичним апаратом, чи також, наприклад, з Червоною армією? Який характер мали антипольські акції: злочини проти беззбройних, чи типова повстанська боротьба?

Джерелами для написання книги послужили 6 архівів Польщі, 4 архіви України, 4 російських і 1 білоруський архів, разом з особистим архівом автора. Хоча основний наголос у роботі було зроблено на аналізі вже оприлюдненої інформації – студій попередників і публікацій документів.

Книга складається з 10 розділів: перші три присвячені історії Української військової організації (УВО) та ОУН до 1944 р. (у т. ч. й питанню створення УПА), четвертий розділ – організаційним структурам ОУН і УПА протягом усього періоду повстанської боротьби, питанням кадрового складу, комплектації, озброєння та фінансування УПА, діяльності Служби безпеки (СБ ОУН) та інших допоміжних структур. Розділи з 5-го по 10-й включно – бойовій і терористичній діяльності українських націоналістів у 1942–1960 рр.

Стиль викладу – здебільшого об'єктивний. Наприклад, на с.57–58 автор заявляє: «Найгіршим було те, що польські дії [у 1930-х рр.] призвели до повернення зникаючих антипольських настроїв і до зростання симпатій до українських націоналістів». Вступна частина фрази демонструє суб'єктивні симпатії дослідника: описаний факт для основних діючих суб'єктів рецензованої книги був анітрохи не «гірше». В іншому випадку бачимо вже співчуття до українських повстанців (с.554), коли автор відкрито шкодує з приводу того, що бандерівські сотні, що перейшли 1947 р. з ПНР до УРСР, не мали належного контакту з місцевим населенням.

Текст монографії – оповідь та опис, оціночних моментів украї мало, що, залежно від смаку читача, може вважатися як позитивною, так і негативною рисою дослідження. Лише в деяких випадках автор виходить за рамки суто наукової роботи, наприклад, стверджуючи таке: розгін та арешт членів уряду Ярослава Стецька, мовляв, були благом для самих же бандерівців («Якби [націоналісти] створили власну [українську] державу, вона мала б ... фашистський характер... Утворення української держави не врятувало б III рейх від розгрому, зате всі лідери [української держави] були б визнані колабораціоністами й зазнали б долі Відкунда Квіслінга, Андрея Власова та Йозефа Тисо» (с.92). Не перебільшуючи значення колабораціонізму, відзначимо всю двозначність ситуації, в якій опинилася Східна Європа на початку радянсько-німецької війни. Наприкінці серпня 1941 р. Й.Сталін писав радянському послу в Англії І.Майському: «Між нами кажучи, мушу сказати вам відверто, що якщо не буде створено англійцями другий фронт в Європі в найближчі три–чотири тижні, ми й наші союзники можемо програти справу. Це погано, але це може стати фактом»¹. За таких умов зміна ступеню лояльності комуністичному режимові другого за чисельністю народу СРСР могла відіграти чи не вирішальну роль, а про наслідки таких подій залишається лише здогадуватися.

Робота автора з документами здебільшого відповідає стандартам історичного джерелознавчого аналізу. Хоча трапляються й винятки. Наприклад, відносна більшість посилань у розділі про антинімецьку діяльність УПА – на праці, видані українською еміграцією 1940–1970 рр. Дуже часто як джерело використовується збірник «УПА у світлі документів боротьби за Українську самостійну соборну державу, 1942–1950 рр.», опублікований невідомо де 1960 р. Хоча більшість оперативних звітів повстанської армії за 1943–1944 рр. зберігаються у відкритих фондах українських архівів (ЦДАВО, ГДА СБУ, ДАРО). Утім, вимагати в узагальнюючій монографії глибокої реконструкції саме цієї сторінки історії боротьби УПА за допомогою первинних документів, можливо, занадто категорично.

У ряді випадків можна побачити довіру до мемуарної літератури – зокрема, в тексті не згадується про те, що єдиним джерелом інформації про вбивство націоналістами дружини Тараса Боровця (с.120) є мемуари самого Т.Боровця; бандерівці ж протягом усього повоєнного часу цей факт заперечували. В іншому випадку (с.623) автор некритично

пішов за мемуарним джерелом, що стверджує, нібито Степан Бандера і Ярослав Стецько визнали створений за згодою німців на початку 1945 р. Український національний комітет (УНК; щось на кшталт українського емігрантського уряду) під орудою Павла Шандрука, якого підтримали всі українські антирадянські партії, у т. ч. й спадкоємці УНР – мельниківці й гетьманці. Ніякими іншими даними визнання С.Бандерою УНК не підтверджується й, імовірно, ця «інформація» є простим полемічним випадом мемуариста, на якого посилається автор рецензованої роботи.

Іноді інформація, почерпнута з протоколів допитів колишніх націоналістів органами держбезпеки (с.366 та ін.), подається без згадки про те, звідки ці відомості взяті – недосвідченого читача це може ввести в оману.

Наприкінці книги (с.649–650) автор наводить підсумкові цифри про результати озброєної боротьби ОУН–УПА (30 тис. убитих) і результати антиповстанської боротьби в УРСР 1944–1953 рр. (152 тис. убитих і 337 тис. репресованих). При цьому, на жаль, не обговорюються схеми викривлення цієї офіційної радянської статистики: зниження даних про кількість загиблих від рук націоналістів (за рахунок, зокрема, неврахування графи «зниклі без вісті» співробітники різних радянських органів, а також замовчування про поранених) і завищення кількості вбитих повстанців та підпільників за рахунок банальних радянських приписок. Звідси ж і твердження про «16-разову різницю у втрацях» радянської сторони й націоналістів (с.657).

У ряді випадків видно неухважність автора при прочитанні праць попередників. Наприклад, торкаючись діяльності бандерівських боївків 1942 р., у книзі висловлено припущення, що, імовірно, вона полягала в окремих убивствах поляків. При цьому присутні нарікання на брак інформації про інші озброєні акції. Тим часом, наприклад, у використаній автором книзі В.Косика є інформація про те, що згідно з даними, що їх мали німецькі органи безпеки, загін радянських парашутистів, скинутий на початку листопада 1942 р. в районі містечка Рокитне (Волинь), зіткнувся з групою націоналістів. Під час бою загинуло багато парашутистів, націоналісти захопили трофеї, зокрема зброю². Те ж саме можна сказати і про твердження автора про існування в першій половині 1944 р. окремої крайової команди «УПА-Південь» (с.140) – аналогічної «УПА-Захід» і «УПА-Північ». У книзі, що рецензується, факт існування «УПА-Південь» не доведено. При цьому в сучасній українській історіографії щодо реальності крайової команди «УПА-Південь» існують різні погляди. Згідно з одним із них, з пропагандистською метою так називалася частина куренів і сотень «УПА-Захід» і «УПА-Північ»³.

Розділ «Антипольська акція УПА, 1943–1945» (так вона називалася у внутрішніх бандерівських документах) займає в роботі 116 сторінок – що логічно, хоча б виходячи з кількості жертв акції. Проте зміст розділу викликає суттєві зауваження.

Автор недостатньо використовує німецькі документи (спеціальний архівний пошук у Німеччині при написанні книги не проводився), що є істотною вадою книги (наприклад, саме тому одна з глав названа «Діяльність гестапо проти ОУН», хоча ані в райхскомісаріаті «Україна», ані у військовій окупаційній зоні (Східна Україна) гестапо не діяло, а у вказаному розділі книги фігурує, в основному, СД). Імовірно, саме через недостатність джерельної бази автор, визнаний фахівець із питань українсько-польських стосунків, заявив: «Спочатку ніщо не говорило про те, що Волинь стане місцем таких трагічних подій. Ще на переломі 1942/1943 рр. ситуацію в цьому регіоні позитивно оцінювало польське підпілля» (с.311).

Як писав 1 листопада 1942 р. в огляді ситуації за вересень–жовтень (вірогідно, документ було адресовано голові райхскомісаріату «Україна» Е.Коху) генеральний комісар Волині–Поділля Шене: «Напружені відносини між окремими національними групами, особливо білорусами й українцями, з одного боку, і поляками – з іншого, особливо загострилися. У цьому є певна система. Спроби з якогось ворожого боку зворохобити народ»⁴. Ці рядки в оригіналі підкреслені – або автором, або респондентом документа.

Тривога окупантів зростала. 25 лютого 1943 р. гебітскомісар області Брест-Литовська (підпис нерозбірливий) заявляв у звіті Шене за січень–лютий 1943 р.: «...Неблагонадійні для нас елементи з різних національних груп використовують німецьку адміністрацію для міжнаціональної боротьби один із одним. Іноді трапляються випадки, коли, наприклад, сільський староста, якщо він поляк, зловживає своїм положенням проти українців, або якщо він українець, то робить те ж саме проти поляків. Я розбираю кожен такий випадок окремо і притягаю винних до відповідальності»⁵.

Що означали внутрішні (і абсолютно марні) суперечки серед польських націоналістів, яким у книзі чомусь присвячено декілька сторінок, порівняно із взаємною українсько-польською ворожістю, що нею була просякнута атмосфера Західної України в ті роки?

Далі. Сюжет про участь поляків у радянських винищувальних батальйонах в 1944–1945 рр. уміщено в розділі про українсько-польський конфлікт – попри те, що в «истребки» людей мобілізували силоміць. А ось діяльність польської поліції на німецькій службі – куди народ ішов добровільно – у цій частині дослідження не розглядається, та й узагалі згадується епізодично й побіжно. Кількість польських жертв «плаває» – в одному випадку автор схиляється до думки, що їх було 50–60 тис. (с.410), на наступній сторінці погоджується з іншою оцінкою – від 70 до 100 тис. (с.411). Розбіжність у 50 тис. осіб – це вдвічі більше максимальної одноразової чисельності УПА.

У вказаному розділі некоректно використовується термінологія: замість позначення військово-політичної сили («націоналісти», «УПА» і т.д.), дуже часто вживається етнонім «українці», хоча на той момент у Західній Україні, крім УПА, воювали ще й українські червоні (радянські) партизани, а діяльність бандерівців піддавалася запеклій критиці з боку керівництва інших українських антикомуністичних партій.

Некоректним є й твердження про те, що в 1939–1944 рр. усі польські партії вважали необхідним повернення Західної України до складу Польщі (с.304). Проти цього виступала прокомуністична Польська робітничка партія (ПРП). Хоч вона й не належала до найвпливовіших, а також, як майже всі комуністи того часу, виконувала вказівки ВКП(б) – вона репрезентувала думку якоїсь частини польської громадськості, і в 1944 р. організувала партизанські загони Армії людowej, які за чисельністю майже дорівнювали тій же УПА або всьому радянському партизанському руху України – тобто взагалі виключати ПРП із польського політичного спектру того часу було б помилкою.

Заперечення викликає також твердження про те, що після війни «з часом симпатії до підпілля згасали...» (с.186). Щирі симпатії й антипатії населення, з одного боку, і віра в перемогу УПА або радянської влади, з іншого – два абсолютно різних виміри суспільних настроїв у Західній Україні.

Певні вади книги викликані, очевидно, тим, що праця розрахована на польського читача. Зокрема, окремий розділ присвячено взаєминам УПА з угорською армією (с.271–281). А ось відносини в роки війни бандерівців із румунами – вельми важлива, цікава й специфічна сторінка в історії ОУН і УПА – у книзі майже не розглядається. У повоєнній «зарубіжній» історії українського збройного руху Опору (розділ 9, «Діяльність ОУН і УПА за межами УРСР») автор виділив три складових: боротьба в ПНР, НРБ і ЧСР. Хоча, звичайно, боротьба націоналістів у Румунії у вказаний період – важливіша складова історії УПА, ніж її діяльність в Чехословаччині. Окремими главами проходять сюжети «УПА і чехи на Волині», а також «УПА і євреї», але немає узагальнюючого розділу про ставлення українських націоналістів до російських. Зрозуміло, що в західних областях України, де воювала УПА, росіян до 1939 р. практично не було. Проте, оскільки керівництво ОУН–УПА наполегливо намагалося репрезентувати власний рух як всеукраїнський, було б логічно описати, як ставилися бандерівці до представників найбільш чисельної національної меншини УРСР.

Побіжно стверджується, що «росіяни і поляки трактуються повстанцями як окупанти» (с.656).

У кінці книги – висновок (с.651–661), де автор виказує оцінки, причому матеріал у монографії поданий так, що читач, знайомий із канвою подій, цілком може й не погодитися з думкою польського історика. Зокрема, дослідник вважає післявоєнну озброєну діяльність ОУН і УПА дуже масштабною, такою, що призвела до зайвих жертв серед українського народу й апелює до позиції мельниківців, що пропонували (виходячи з міжнародної ситуації) згорнути озброєну боротьбу. Окрім цього, наводиться як приклад, що виникла на базі польської Армії крайової (АК) організація «Свобода і незалежність», яка заявила про те, що з 1945 р. військову боротьбу з комуністами не можна вести в масовому масштабі й прагнула «вивести людей з лісу» (с.657). У зв'язку з цим пригадаємо, що АК в 1944 р. влаштувала дуже кровопролитну операцію «Буря», що не досягла поставлених у ході її планування політичних цілей, а мельниківці 1941–1945 рр. твердо й послідовно дотримувалися курсу на колабораціонізм із нацистами. На думку автора, сама УПА через антипольську акцію випадає з ряду схожих східноєвропейських рухів (зокрема, АК, Армія звільнення Литви), і стає в ряд з аналогічними партизанськими рухами на Балканах і – трохи екзотичне порівняння – з повстанцями в Руанді (с.659). Ну, а в самісній кінці книги (с.660) дослідник висловлює сподівання на те, що своєю працею пояснить польській громадськості, чому українці (коректніше було б сказати «частина українців») виступають за визнання УПА й надання ветеранських пільг колишнім повстанцям. У цьому автор бачить головну соціально-політичну мету власної праці, її актуальність.

Попри певні вади, слід визнати, що рецензована книга написана на високому науковому рівні. Було б дуже шкода, якби вона так і залишилася не перекладеною з польської на інші мови – зокрема, англійську та українську. Важливо також перекласти її російською мовою й видати в якомусь академічному російському видавництві, аби зробити доступною науковому співтовариству пострадянського простору. Ще краще було б видати монографію в одному з комерційних російських видавництв – тоді вона стане відомою не тільки вузькому колу вчених, але також і «медіаторам», «посередникам» між істориками і громадськістю: журналістам і викладачам навчальних закладів. Книга цінна аж ніяк не тому, що в ній представлено «пропольський», «проукраїнський» або ще який-небудь специфічний погляд на історію УПА. Причина в іншому – погляд історика самостійний (автор по ходу постійно полемізує то з польськими, то з українськими дослідниками), гігантський фактичний матеріал логічно впорядкований, питання, що розглядаються в праці, гострі, а відповіді на них – виразні. Після прочитання книги у свідомості читача вимальовується багатомірна картина озброєної боротьби українських націоналістів 1940–1950-х рр.

¹ Цит. за: *Соколов Б.В.* Тайны Второй мировой. – Москва, 2001. – С.172.

² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.289.

³ *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С.33.

⁴ Bundesarchiv Berlin (далі – ВАВ). – R 6/687 (аркуші в справі не пронумеровані).

⁵ ВАВ. – R 94/8 (аркуші в справі – без нумерації).

О.С.Гозун (Москва, Російська Федерація), А.В.Кентій (Київ, Україна)

Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / Бакіров В.С., Духопельніков В.М., Зайцев Б.П. та ін. – Х.: Фоліо, 2005.

28 січня 2005 р. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна (ХНУ) урочисто відзначив своє 200-річчя, завершивши низку ювілейних заходів, що почалися з листопада 2004 р. в ознаменування підписання імператором Олександром I першого статуту і стверджувальної грамоти для Московського, Казанського та Харківського університетів.

200-літній ювілей ХНУ став подією величезної важливості в культурному житті Харкова й України. І відповідно до давньої доброї традиції ця дата була відзначена виходом у світ цілого ряду наукових видань, у тому числі трьох фундаментальних монографій з історії вузу: «Спроба історії Харківського університету (по невиданих матеріалах). Т. 1 (1802–1815 р.); Т. 2 (1815–1835 р.)» Д.І.Багалія¹, «Харківський університет на початку свого існування (1805–1820)» Л.Яновського² і «Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років»³. Дві перші публікації – перевидання досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст., остання – колективна праця сучасних харківських учених.

Монографія «Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років» стала зокрема важливим внеском в історіографію історії Харківського університету. Для її написання автори залучили величезний масив опублікованих та архівних матеріалів, широко використали результати досліджень своїх попередників і, незважаючи на непросту історію одного з найбільших вищих навчальних закладів України.

В праці розкрито передумови створення вузу і роль у цьому В.Н.Каразіна; охарактеризовано основні положення всіх чотирьох університетських статутів, головних нормативних актів радянського періоду й практику їхньої реалізації в Харкові; педагогічну, наукову та суспільну діяльність професорів; умови навчання і склад студентства; реорганізації вищого навчального закладу у 1920–1930-ті рр. та вплив його на місцеве самоврядування, культурне життя міста й країни. А оскільки вуз ніколи не був незалежним самодостатнім островом, у його історії знайшли відображення революції, війни і перебування. В книзі у доступній формі, гарною літературною мовою викладено процес повільного та важкого становлення й сходження Харківського університету до міжнародного визнання і статусу національного вищого навчального закладу.

Одним з істотних відмінностей даного дослідження від аналогічних узагальнюючих праць є велика увага до української проблематики. В кожному розділі підкреслюється зв'язок університету з нею. Найбільш повно це завдання реалізоване у 1-му розділі, де виділено §4 «Університет і Україна», в якому розповідається про зв'язки вузу з місцевим середовищем та його роль у вітчизняному культурно-національному Відродженні. В

2-му розділі українське питання влітається у більш загальну тему – суспільно-політичну й культурно-просвітню діяльність викладачів і студентів.

Під іншим ракурсом показано участь професури й студентства в суспільно-політичному житті на рубежі XIX–XX ст. Зокрема проаналізовано участь викладачів у виборах у Державну та міську думи в 1906 і 1907 рр. Революційним подіям приділено менше уваги, ніж у радянській історіографії. Однак ці події розкрито більш об'єктивно – відзначено участь професорів та студентів у революційному русі на боці різних політичних сил, підкреслено провідну роль університетських діячів в організації й діяльності у Харкові осередків Конституційно-демократичної партії та Союзу руського народу.

По-новому, всебічно розглянули автори позицію вузу й окремих його викладачів і студентів у бурхливій 1917–1919 рр. В Харкові у той період після падіння самодержавства влада постійно мінялася. Її на короткий час здобували Центральна рада, більшовики, гетьман П.П.Скоропадський, денікінці. Автори не розповіли про політичні уподобання студентів, приділивши основну увагу професорсько-викладацькому складу. Серед останнього переважали прихильники єдиної та неподільної демократичної Росії. Було також два ентузіасти української культурної автономії й жодного прихильника радянської влади. Драматизм цих років, мабуть, уперше розкрито стосовно до харківського університетського середовища.

Безумовний інтерес являє собою 4-й розділ – «Харківський університет в епоху реорганізації (1920–1933)». У ньому дано аналіз, головним чином, навчально-виховної та наукової діяльності Харківського інституту народної освіти (ХІНО) – вузу, створеного на уламках ліквідованого університету, на історію якого сьогодні претендує також Харківський педуніверситет. У монографії, виданій до 150-річчя університету, період з 1920 по 1933 рік не розглядався, тому що, строго кажучи, ХІНО був самостійним навчальним закладом, а не продовженням останнього або початком педінституту. Й те, що внаслідок реорганізації ХІНО в 1929–1930 рр. було створено п'ять нових вузів, два з яких стали базою для відновленого університету, а один – для інституту, пізніше названого педагогічним, може свідчити лише про певну культурну наступність.

Відмітною рисою даної праці є також висвітлення політичних репресій, що зачепили викладачів і студентів університету в 1930-ті рр., й у цілому критичного ставлення до діяльності партійної організації вузу та її керівного органу.

Авторам монографії вдалося створити узагальнену наукову картину історії найстарішого на наддніпрянських українських землях вищого навчального закладу. Однак величезний масив інформації погано структурований і уніфікований.

У структурному плані праця складається з восьми розділів, що охоплюють періоди: 1-ша половина XIX ст. – 2-га половина XIX ст., кінець XIX – початок XX ст., 1920–1933 рр., 1933–1941 рр., 1941–1945 рр., 1945–1955 рр., середина 50-х – 80-ті рр., 1991–2004 рр. Навіть, якщо не брати до уваги попередній досвід (в історії, написаній до 100-річчя університету, періоди визначалися за часом дії основних нормативних документів – статутів; в історії, написаній до 150-річчя, вузу в основу періодизації покладено формаційний підхід), виділені періоди уявляються довільними. Ну що це за період: кінець XIX – початок XX ст.? Дуже схоже на період імперіалізму, але тоді включення у нього революційних років виглядає штучно. Й що означає кінець XIX століття? Автор розділу характеризує статут 1884 р., але дає статистику з 1894 р. На тлі розділів, що охоплюють по півстоліття, досить куцо виглядають також довоєнні та післявоєнні. Створюється враження, що вони виділялися під авторів, відповідно до їх наукових інтересів.

Робота навчальних закладів завжди аналізується з урахуванням статистики чисельності й якісного складу викладачів і студентів. Автори всіх розділів активно використовували кількісний метод дослідження. Однак цифри наведено дуже різні. Тому простежити динаміку розвитку вузу майже неможливо. Є цікаві статистичні таблиці щодо студентів у 3-му розділі, а зведених таблиць ні по окремих розділах, ні в цілому за 200 років немає.

Викликає жаль, що автори, які писали історію радянського та пострадянського періодів, не продовжили традицію своїх колег і не висвітлили участь професорів та студентів університету у суспільно-політичному й культурному житті міста і країни в окремих параграфах. Найбільш благодатний ґрунт для прояву громадянської активності склався у 1920-ті та в «перебудовчі» роки, але навіть у спокійні й «застійні» 1970-ті вуз не замикався у власних проблемах.

Монографію писали фахівці, що добре знають свій предмет. Тому кожен розділ дає досить повне уявлення про життя університету у визначений період часу. Однак викладений матеріал у змістовному плані структурований по-різному. Наприклад, у перших розділах наукова діяльність вузу розкривається за допомогою аналізу роботи професорів,

у 7-му розділі – розвитку наук, у 8-му – роботи факультетів. Така розмаїтість підходів утрудняє цілісне сприйняття проблеми.

Науковці знають, що найбільш важко і невдячно створювати історію сучасності, писати про те, що ще не встоялося, про тих, хто працює поруч. Приємно відзначити, що університетські історики успішно справилися з цим завданням. Останній розділ має найбільш вдалу, на наш погляд, внутрішню структуру та розкриває всі сторони вузівського життя. Можливо, не всі важливі події й гідні люди названі, але розділ дає повне уявлення про специфіку періоду, проблеми, з якими зіштовхувався колектив університету, та успіхи, досягнуті ним за останні 15 років.

В цілому колективна праця «Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років» свідчить про те, що історики вузу прийняли і з честю пронесли естафету своїх попередників. Разом із перевиданими монографіями Д.І.Багалія й Л.Яновського вона стане вагомим внеском у розвиток історії освіти в Україні. Ці книги повідомлять зацікавленому читачеві (ученому, студентові, вчителю, просто аматорові вітчизняної старовини) про історичний шлях довжиною у 200 років, який пройшов разом зі своєю країною створений на пожертвування місцевого дворянства та купецтва Харківський університет, котрий утвердився сьогодні як один із найбільших центрів вищої освіти і науки в Україні.

¹ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 3: Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Ч.1 (1802–1815 гг.). – Х., 2004. – 1152 с.; Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Ч.2 (1815–1835 гг.). – Х., 2005. – 1004 с.

² Janowski L. Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820). – Charków, 2004 = Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805–1820). – Х., 2004. – 508 с.

³ Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – Х., 2005.

Т.Г.Павлова (Харків)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

О.А.Удод (Київ)

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СЕМІНАР «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ З ІСТОРИЧНОЮ ОСВІТОЮ»

Захід відбувся 15–16 лютого 2007 р. на базі Інституту історії України НАНУ та Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Зміст семінару і склад його учасників були зумовлені нагальними проблемами організації історичної освіти в Україні та її подальшої інтеграції з вузівською та академічною наукою. У конференц-залі Інституту історії України в перший день роботи семінару зібралися завідувачі кабінетами історії та методисти обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, співробітники Міністерства освіти й науки України (департамент загальної середньої й дошкільної освіти), лабораторії суспільствознавчих дисциплін Інституту педагогіки АПН України, Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, представники освітянської преси, тобто фахівці, які безпосередньо відповідають за стан історичної освіти в середніх загальноосвітніх закладах. Усього в семінарі брали участь (разом із науковцями Інституту історії України), понад 50 осіб.

Ідея семінару – це відповідь на виклики часу та деякі тенденції, які проявилися останнім часом. Ідеться про спроби певних політичних сил дезорганізувати історичну освіту, піддати сумніву науковість змісту сучасних підручників як з української, так і всесвітньої історії. Адже відомо, що до 2004 р. політики майже не звертали уваги на українські підручники з історії. Лише комуністи спорадично й безуспішно «воювали» зі шкільними текстами, намагаючись повернути зміст історичної освіти до старих, радянських зразків. Майже 15 років українські школярі навчаються за сучасними національними підручниками, мають можливість долучатися до об'єктивної, нефальшованої комуністичними стереотипами історії України. Події Помаранчевої революції наочно показали, що в нашій країні підросло покоління, вільне від стереотипів підлеглості Москві, незаангажоване на якійсь одній ідеології, справді патріотичне. Школярі й студенти знають історію України, долучились до цінностей цивілізаційного поступу, а тому в час небезпеки стіною стали на підтримку свободи у своїй країні. Цього, на жаль, позбавлене старше покоління, у т. ч. й політики, адже вчилися вони ще за фальшивими радянськими підручниками історії, базованими на сумнозвісному «Короткому курсі історії ВКП(б)». Тому то нинішні реваншисти й розгорнули шалену кампанію з дискредитації історичної освіти, де Україна за останні 15 років досягла відчутного успіху.

Окрім політичного фактору є ще й власне наукові, академічні стереотипи, що спричиняють проблемні ситуації в організації історичної освіти. Дехто з академічних науковців звернуло ставиться до змісту підручників з історії, уважаючи їх примітивною компіляцією, набором «милих серцю»

міфологем, «націоналізованою» і романтизованою історією. Побутує «теорія» паралельного існування двох історій – академічної й дидактичної (спрощеної, для шкільного вжитку).

Зламати подібні стереотипні уявлення, захистити історичну освіту від втручання політичних сил покликані подібні семінари, які за своєю логікою є прямим діалогом «науки й практики», тобто відвертою розмовою академічних учених і методистів щодо способів трансляції здобутків науки в зміст історичної освіти.

Відкрив семінар директор Інституту історії України НАН України, академік НАНУ, доктор історичних наук, професор *В.А.Смолій*, який підкреслив виняткову важливість інтеграційного напрямку в діяльності Інституту історії України. Він акцентував увагу на реальній, а не штучній інтеграції науки й освіти, застеріг від адміністрування й політичного тиску в цій справі.

Семінар, який провели спільно з Міністерством освіти та Національним педагогічним університетом імені М.П.Драгоманова науковці Інституту історії, є виконанням рішення колегії МОН України та постанови Президії НАНУ №14/1–13/302 від 22 листопада 2006 р. «Про поглиблення інтеграції науки та освіти в сучасних умовах». Цим документом передбачено розробку державної цільової програми для прискореного вирішення проблем інтеграції науки й освіти з метою досягнення більш «глибокого поєднання науки та освіти – важливого чинника підвищення їх ефективності, побудови суспільства, що базується на знаннях, та економіки інноваційного типу». Зокрема, МОН та НАНУ домовились про залучення на системних засадах учених НАН України до створення сучасних підручників та експертизи рукописів підручників для загальноосвітніх навчальних закладів із метою оцінки відповідності їх змісту сучасним науковим уявленням. В освіті має ствердитися закон адекватності змісту історичної освіти стану й рівню розвитку академічної науки. Зрозуміло, що в школах вивчаються не власне галузеві науки, а їх основи, але ж рівень подачі фактів, положень і закономірностей має бути достовірним, апробованим.

Академік *В.А.Смолій* високо оцінив наукову діяльність учених Інституту історії України з тих питань, які були винесені на обговорення семінару. Прийнятий Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. закон про голодомор 1932–1933 рр. в Україні є результатом багаторічної роботи відділу історії України 1920–1930-х рр. та центру дослідження геноциду українського народу Інституту історії України НАНУ (наукові керівники – професори *С.В.Кульчицький* та *В.І.Марочко*). Була сформована доказова база, зібрані необхідні й переконливі документи. Суспільство й влада врешті зрозуміли й переконалися, що голодомор 1932–1933 рр. був актом геноциду українського народу. З прийняттям закону були ліквідовані прогалини та суперечності, які існували в масовій свідомості, науковій думці й політичних оцінках цього страшного злочину проти людськості. Надалі за такою логікою повинні пройти нелегкий шлях суспільство, науковці та політична еліта щодо оцінки діяльності ОУН і УПА. Фаховий висновок істориків із цієї проблеми вже готовий.

Семінар методистів проходив незабаром після врочистого відзначення 70-річчя Інституту історії України, а тому *В.А.Смолій* коротко окреслив основні віхи історії головної академічної установи в галузі вітчизняної історії, охарактеризував найближчі перспективні завдання. Ідеться про підготовку фундаментального синтетичного видання з історії українського народу. Зараз триває широка наукова дискусія щодо концепції проекту, формування понятійного апарату, теоретичних основ та методології.

Із метою налагодження системної роботи щодо інтеграції історичної науки й освіти в структуру Інституту історії України створено відповідний центр, який розпочав свою роботу з 1 січня 2007 р. Працює він на базі відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін, а керівництво покладено на завідуючого відділом, доктора історичних наук, професора *О.А.Удоду*.

Перші, найбільш актуальні на сьогодні питання, що були винесені на обговорення семінару, стосувалися трьох тем – голодомору 1932–1933 рр., Биківнянської трагедії та проблеми інтеграції науки й освіти.

Із доповіддю «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» виступив заступник директора Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук, професор *С.В.Кульчицький*. Було підбито підсумок багаторічної діяльності вчених інституту з дослідження цієї теми. Монографії, численні збірники документів, свідчення усної історії, фахові статті стали базою для творення сучасного покоління підручників з історії. Розділи навчальних книг, що стосуються як голодомору 1932–1933 рр., так і голоду початку 1920-х та 1946–1947 рр., виписані виважено, фахово, без впливу політичних сил і ксенофобських установок. У розпорядженні викладачів історії є також багатющий фактичний матеріал для проведення позакласної виховної роботи.

Доктор історичних наук, професор *В.І.Марочко*, який є керівником центру дослідження геноциду українського народу Інституту історії України НАНУ, виступив із доповіддю «Основні положення Закону України «Про голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Учасники семінару дізналися про перипетії занадто складної роботи, що була проведена вченими спільно з Асоціацією дослідників голодоморів у стінах Верховної Ради та Секретаріату Президента України з підготовки цього законопроекту. Прийнятий закон урегулював, нарешті, складні питання щодо оцінки голодомору, а роз'яснення, що їх надав професор *В.І.Марочко* методистам, сприятимуть об'єктивному висвітленню цих сторінок нашої історії в шкільних підручниках.

«Биківнянські могили»: міфи та історичні реалії» – такою була доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ, кандидата історичних наук *О.Г.Важана*. Доповідач дав широку, панорамну картину історичних подій, пов'язаних із політичними репресіями 1930-х рр., роз'яснив основні положення урядових постанов та Указу Президента України щодо надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного. Утворення такого заповідника, на глибоке переконання вчених, сприятиме увічненню пам'яті

жертв політичних репресій, загальному осмисленню громадськістю боротьби української нації за відновлення державності та подоланню наслідків і залишків тоталітаризму у свідомості українських громадян. У державі має проводитися зважена, мудра, заснована на здобутках історичної науки політика пам'яті, яка сприятиме консолідації української нації.

Завідуючий відділом української історіографії та спеціальних історичних дисциплін, керівник центру інтеграції історичної науки та освіти Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук, професор *О.А.Удод* виступив із доповіддю «Про актуальні проблеми інтеграції історичної науки й освіти», в якій було науково обґрунтовано зміст і напрями цієї важливої діяльності Інституту історії України.

Учасникам семінару були дані вичерпні відповіді й коментарі на всі запитання, які хвилюють сьогоденні актив українських освітян, що займаються історичною освітою.

На другий день семінару, який проходив на базі інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, були розглянуті практичні проблеми організації історичної освіти в Україні. З доповідями та повідомленнями виступили *Кріс Уолер* (Велика Британія) – «Система громадянської освіти в Європі», *В.І.Войко* (Центр оцінювання якості освіти) – «Оцінювання якості освіти. Результати 2006. Особливості 2007 року», *В.А.Дорошенко* (Інститут інноваційних технологій та змісту освіти, завідувача сектором) – «Рекомендації стосовно проведення Всеукраїнського конкурсу «Учитель року – 2007», *Р.І.Євтушенко* (Міністерство освіти й науки України) – «Апробація підручників з історії для 6-го класу: проміжний результат».

Віднині подібні семінари стануть систематичними. Наступний заплановано присвятити проблемі «Україна в Другій світовій війні: погляд із ХХІ століття».

В.П. Швидкий (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ «ГОЛОД 1946–1947 рр.: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД ІСТОРИКІВ (ДО 60-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ)»

У 2007 р. виповнилося 60 років трагічної сторінки історії України – післявоєнного голодомору, пік якого припав на весну 1947 р. За цей незначний з точки зору історії відтинок часу народна пам'ять ще зберегла свідчення очевидців трагедії, а разом із тим для української історичної науки вистачило достатньо часу, аби сформувалася ціла пошуково-дослідницька школа, згуртувалася когорта визнаних фахівців, громадських діячів, які визначили для себе пріоритетною цю тематику. На жаль, частина сучасного політичного істеблішменту раз у раз використовує цю подію, аби, повертаючи громадський інтерес, цинічно оголосити про своє ставлення до неї, нав'язати соціуму свою трактовку, своє суб'єктивне бачення проблеми. Й відбувається це все в формі (чи задля) поширення нерідко безглузвих роздумувань та дилетантських дискусій навколо цієї трагічної дати. І лише історики-науковці й фахівці, узагальнюючи напрацьований та апробований досвід, можуть дати професійну оцінку тих трагічних подій.

Учені вже не раз на своїх зібраннях обговорювали цю проблему. На цей раз Інститут історії України НАНУ спільно з Асоціацією дослідників голодоморів в Україні ініціювали зібрання 22 березня 2007 р. Всеукраїнського «круглого столу» «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (До 60-річчя трагедії)». На обговорення було винесено такі блоки проблем, як «Сучасні візії вітчизняної історіографії», «Трагедія в оцінках радянських істориків», «Голод в Україні очима української діаспори», «Міжнародна спільнота про події в Україні», «Свідчення очевидців – виклик владі», «Рефлексії радянської влади: офіційний погляд», «Регіональні особливості трагедії». У вступному слові директора Інституту історії України НАН України, академіка НАНУ *В.А.Смоля*, виступах ведучих «круглого столу» – члена-кореспондента НАНУ *В.М.Даниленка* («Передумови голоду 1946–1947 рр.») і народного депутата України, Героя України, Голови асоціації дослідників голодоморів в Україні *Л.Г.Лук'яненка* («Голод 1946–1947 рр. як продовження геноциду й антиукраїнської політики влади») було окреслено найважливіші досягнення у вивченні теми та визначено головні наукові й політичні аспекти сучасного рівня знань про перебіг трагедії.

У «круглому столі» взяли участь провідні вчені, викладачі вищої школи, як-то: академік НАНУ, директор Інституту літератури НАН України *М.Г.Жулинський* («Голод 1946–1947 рр.: відлуння в суспільних настроях і літературі»), голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка *П.М.Мовчан* («Невідома сторінка новітньої української історії: що ми знаємо про голод 1946–1947 рр. в Україні?»), столичні науковці д.і.н. *В.І.Марочко* («Конвенція 1948 р. та українські голодомори ХХ ст. в УРСР»), д.і.н., проф. *В.І.Сергійчук* («Допомога населення Західної України голодуючим східних областей як відвернення нової страшної трагедії»), к.і.н. *О.Г.Бажан* («Документи про голод 1946–1947 рр. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України»), к.і.н. *О.М.Веселова* («До питання історіографії голоду 1946–1947 рр. в Україні»), к.і.н. *Л.В.Ковпак* («Голод 1946–1947 рр.: влада і людина»), к.і.н. *Р.Ю.Подкур* («Голод 1946–1947 рр. в Україні: вініцький вимір»), д.і.н. *П.П.Ланченко* («Регіональний аспект голоду 1946–1947 рр. в Україні в контексті наукових осмислень часів радянської держави»), ст. викладач *Л.В.Пилипенко* («Дитячі будинки в Україні в умовах голоду 1946–1947 рр.»). Слід відзначити, що у цьому заході взяли участь науковці з багатьох провідних вузів країни, зокрема Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка (к.і.н., доц. кафедри історії та археології України *Т.П.Демченко* «Спогади очевидців як джерело до вивчення голоду 1946–1947 рр. на Чернігівщині»), Він-

ницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського (к.і.н., доц., зав. кафедри історії України *І.М.Романюк* «Голод 1946–1947 рр. на Вінниччині»; к.і.н., доц. кафедри політології *Ю.О.Ніколаєць* «Голод 1946–1947 рр. у працях вітчизняних дослідників»), Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького (к.і.н., доц. кафедри історії та етнології України *Ю.Л.Присяжнюк* «Колізії у взаєминах селян із владою в роки голоду 1946–1947 рр.»), Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Короленка (к.і.н., доц. кафедри історії України *О.П.Єрмак* «Стан дослідження голоду 1946–1947 рр. на Полтавщині»), Дніпропетровського національного університету (к.і.н., доц. кафедри історії України *О.Ф.Нікілєв* «До причин голоду 1946–1947 рр. в Україні (на матеріалах Дніпропетровщини)», Одеського національного університету ім. І.Мечникова (д.і.н., проф., директор Миколаївського навчально-наукового інституту *М.М.Шитюк* «Причини голоду 1946–1947 рр. в південному регіоні України»), Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк) (к.і.н., доц. кафедри новітньої історії України *О.Н.Гаврилюк* «Трагедія голоду 1946–1947 рр. очима мешканців Західної Волині»), Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича (к.і.н., доц. кафедри нового і новітнього часу *В.Ф.Холодницький* «Буковинський край в умовах повоєнного голоду»), Миколаївського державного університету ім. В.Сухомлинського (пошукач кафедри історії України *К.Є.Горбуров* «Наслідки голоду 1946–1947 рр. в південному регіоні УРСР»). Також взяв участь у дискусії і виступив письменник, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні *П.Л.Ящук* (Хмельниччина) («Паралелі подій голоду 1946–1947 рр. в Україні з іншими голодами та голокостом»).

Доповідачі не обмежувалися раніше визначеними тематичними рамками. Вони висунули нові теми для обговорення, визначили майбутні напрямки відповідних історичних досліджень. Відрадною став той факт, що серед присутніх значну частину становила студентська молодь – потенційні продовжувачі вже існуючих фундаментальних наукових розробок, а головне – майбутні незаангажовані дослідники цієї складної та багатогранної проблеми. Матеріали виступів і дискусії будуть видані в спеціальному випуску збірника «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика» (випуск 12), який готується до друку у відділі історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

Є.М.Склярєнко (Київ)

ПІДГОТОВКА ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ ПРАЦІ «РЕАБІЛІТОВАНИ ІСТОРІЄЮ»

Серед інших тем, над якими працюють співробітники відділів регіональних проблем історії України та з розробки архівів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ Інституту історії України і Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова – академік НАНУ *П.Т.Трощко*), особливе місце посідають питання, пов'язані з науково-організаційною роботою по підготовці фундаментальної загальноукраїнської праці. Адже йдеться про практичну реалізацію Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» й прийнятої згодом постанови Верховної Ради «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій»».

Як відомо, основні положення цих державних законодавчих актів засуджували протиправні дії тоталітарного режиму, спрямовувалися на відновлення доброго імені тисячам наших співвітчизників, які стали жертвами політичних репресій, переслідувань, свавілля, насильства протягом радянської доби. «Після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя, – підкреслювалося в Законі, – на землі України пролилася багато крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних законів та виявів прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо важкою спадщиною є масові репресії, які чинилися сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувалися норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства»¹.

Величезна за обсягом робота по ліквідації наслідків беззаконня розгорнулася в Україні. У ній взяли участь органи суду і прокуратури, державної безпеки, районні та міські комісії сприяння останнім. Остеронь не залишилися наукова, журналістська громадськість, письменники, краєзнавці. Президія Верховної Ради та Кабінету Міністрів України підтримали пропозицію Академії наук, Служби безпеки України, Державного комітету по пресі, Всеукраїнської спілки краєзнавців, науково-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В.Стуса про підготовку й видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Для цього було утворено Головну редакційну колегію на чолі з академіком НАНУ *П.Т.Трощком*, до складу якої ввійшли відомі державні та громадські діячі, науковці.

2 березня поточного року Головна редакційна колегія підвела попередні підсумки проведеної роботи. На прес-конференції й презентації було представлено видані книги томів «Реабілітовані історією» Автономної Республіки Крим, усіх областей України за винятком чотирьох – Чернігівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької, де відповідна робота триває. Присутніх вразила масштабність праці, результат якої був досягнутий завдяки самовідданім зусиллям працівників правоохоронних органів, науковців, журналістів, працівників архівів. Їм довелося переглянути тисячі архівно-слідчих справ, які свого часу були недоступними для дослідників і зберігалися під грифом «цілком таємно» в установах КДБ, Служби безпеки України, а нині значна частина їх передана до державних архівосховищ. Це було конче необхідно, оскільки у книгах видання є короткі біографіч-

ні довідки про реабілітованих, в яких вказано статті кримінального кодексу, за якими вони звинувачувалися, час реабілітації та деякі інші відомості.

Відкриваючи презентацію, академік *В.А.Смолій* відзначив виняткову важливість здійснюваного дослідження, необхідність узагальнення складного процесу реабілітації, наукову неупередженість оцінки тяжких наслідків минулого у житті українського народу, наголосив на тому, що об'єктивно зважені характеристики розглядуваного періоду мають рішуче запобігти повторенню того, що відбулося за радянської доби. *В.А.Смолій* представив учасників презентації: голову Житомирської обласної ради *І.М.Савицьку*, яка очолює обласну редколегію тому «Житомирська область», народного депутата *Л.С.Танюка*, академіка НАНУ *О.С.Онищенко* й ін.

Із результатами підготовки загальноукраїнської науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» виступив голова Головної редакційної колегії академік НАНУ *П.Т.Тронько*, який назвав кращих голів облредколегій, керівників створених при них науково-редакційних підрозділів, які успішно справилися з поставленими завданнями. В їх числі Донецька, Черкаська, де вже видано по 4 книги тому, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Закарпатська області, Автономна Республіка Крим, де вийшли друком по 2 книги та друкуються наступні. *П.Т.Тронько* водночас відзначив також недоліки роботи ряду облредколегій і створених при них підрозділів, які невикористали зяті роботи, порушили графіки видання книг.

У вказаних вище областях уже вийшло друком 36 книг обсягом 50–60 друкованих аркушів кожна. Першими вони з'явилися у Луганській, Закарпатській, Донецькій, Запорізькій та деяких інших областях.

Попередній розрахунок відносно загальноукраїнської науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» передбачав вихід 27 томів. Проте, коли дійшло до справи, виявилось, що в один том неможливо вмістити все передбачуване методичними рекомендаціями Головної редколегії. Адже, окрім списку реабілітованих, у виданих книгах є аналітичні статті загального плану, в яких відбито специфіку області, наведено загальні дані, розповіді про найбільш гучні політичні процеси тощо. Цим же питанням слугують документальні добірки, нариси про відомих господарників, військових, працівників управлінських структур, учених, діячів культури, письменників.

У вступних статтях книг Луганського, Донецького, Житомирського й деяких інших томів у вигляді зведених таблиць представлено дані про репресії, проаналізовано вироки судових і позасудових інституцій. У Луганській (колишній Ворошиловградській) області, утвореній у середині 1938 р., в першій книзі вміщено діаграму каральних акцій, з якої дізнаємося, що в 1937–1938 рр. було репресовано 12 929 чол., у 1941–1945 рр. – 8720. У Житомирській області, за неповними даними, протягом 1918–1986 рр. було піддано репресіям понад 83 тис. осіб. «Трійка» при УНКВС області за час своєї злочинної «роботи» з 23 жовтня 1937 р. по 10 травня 1938 р. провела 32 засідання й розглянула 6325 справ, засудила до вищої міри покарання 3931 особу, 1623 – до 10 років виправно-трудових робіт. 25 жовтня 1937 р. із 130 чол., «притягнутих» до відповідальності, 107 – засуджені до розстрілу. 9 грудня таких виявилось 127, 25 грудня – 208, 7 квітня 1938 р. – 263, 17 квітня – 303, 23 квітня – 358, 5 травня – 454, 10 травня – 621. Наведені дані свідчать про те, що жоден із тих, чия справа розглядалася, не зазнав іншого вироку, ніж розстріл. Виникає питання: як можна протягом одного місяця прийняти рішення про розстріл 621, 454, 358, 303, 263, 208 осіб? Якими мотивами керувалися кати – члени «трійки», караючи на смерть невинних людей? Адже до її складу, окрім начальника управління НКВС, входили перший секретар обкому КП(б)У та прокурор.

Подібні приклади зустрічаються і в інших книгах. Вони – переконливе свідчення людиноненависницької політики, необмеженого свавілля правлячого режиму, моря пролитої крові, страждань людей, які мали «щастя» жити в умовах «найдемократичнішої» у світі конституції, а, по суті, нечуваної в історії людства трагедії.

Висновок презентації – велику корисну справу роблять ті, хто докладають зусиль до правдивого висвітлення нашого минулого, яким би складним воно не було.

Про це ж ішлося на «круглому столі», проведеному 2 березня поточного року на тему «Великий терор 1937–1938 рр. в Україні: регіональні особливості, механізми здійснення, наслідки».

Презентація виданих книг науково-документальної серії «Реабілітовані історією» свідчить про те, що поставлені перед нею завдання – збагатити науку оригінальним фактичним матеріалом, ввести в інформаційний обіг й оприлюднити раніше закриті для дослідників документи вищих органів політичного керівництва, державної влади та управління, колишніх спецслужб, правоохоронних структур – відкривають нові можливості вивчення й узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарного режиму, можуть стати основою для написання монографічних досліджень, енциклопедичних видань, підручників та посібників. Водночас багатотомна серія стане своєрідним пам'ятником тим, хто став жертвами одного з найжорстокіших в історії режимів.

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №22. – С.262; 1992. – №32. – С.456; №49. – С.9.

Т.В.Пастушенко (Київ)

ДО СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Низка наукових заходів, які відбулися впродовж 2005–2006 рр. в Україні, засвідчила про існування та активний розвиток такого напрямку вітчизняних соціально-гуманітарних досліджень, який називають усною історією. Серед найбільш знакових подій цього процесу варто назвати: семінар робочих груп проекту «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау» (Львів, 17–19 люто-

го 2006 р.), організований його ініціатором, громадською організацією Дахау-Форум (ФРН) й Інститутом історії церкви при Українському католицькому університеті; науково-методичний семінар «Усна історія: теорія та практика застосування» (Переяслав-Хмельницький, 11 травня 2006 р.), проведений Інститутом історії України НАНУ і Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним університетом ім. Григорія Сковороди, й міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього» (Львів, 20–21 травня 2006 р.), організаторами якого були Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті ім. Григорія Сковороди, й міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього» (Львів, 20–21 травня 2006 р.), організаторами якого були Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті (Канада), Львівський науково-дослідний центр «Жінка і суспільство», Інститут народознавства НАНУ. На міжнародній науковій конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» (Харків, 27–28 жовтня 2006 р.), яка відбулася завдяки спільним зусиллям Східного інституту українознавства ім. Ковальських, Центру українських студій ім. Д.Багалія та Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, присутні на ній учені з різних областей держави ініціювали створення Української асоціації усної історії.

Усна історія – це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, який надзвичайно динамічно розвивається і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Це нова методика, спосіб залучення до аналізу іншої категорії джерел поряд із письмими джерелами та матеріальними об'єктами¹. На сьогоднішній момент не досягнуто консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії, але більшість науковців наголошують на міждисциплінарності даного напрямку. Зразком цього можуть слугувати хоча б визначення, запропоновані Асоціацією усної історії (США) й одним із провідних інститутів із цієї методики². «Усна історія – це діяння досліджень та метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передавав писемності, й одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х та до цифрових технологій XXI століття»³.

Термін «усна історія» стосується (1) якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків і суб'єктивного досвіду, а також (2) продукту аудіо- чи відеозапису, який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень⁴. Таким чином, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес безпосередньої передачі й запису спогадів, так і всі різні форми новостворених документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел⁵.

Процес інституціоналізації цієї методики як окремого напрямку наукових досліджень розпочався в країнах Західної Європи й Америки у 1960–1970-х рр. та завершився заснуванням Міжнародної асоціації усної історії (ІОНА) у 1996 р. на 9-й конференції в Гетеборзі (Швеція). У 2006 р. Асоціації виповнилося десять років, і на сьогоднішній день вона є великою міжнародною організацією зі своєю конституцією й керівним органом. Головний інтернет-ресурс її новин – це Newsletter, друкований орган – журнал «Words and Silences» – розповсюджується серед членів асоціації. Загальні збори членів проводяться, як правило, на міжнародних усно-історичних форумах, які відбуваються раз на два роки. В двох останніх брали участь і представники України. Так, на конференції у Римі в 2004 р. Україну представляли дві учасниці: Г.Дацюк (журналістка, керівник жіночого центру «Спадщина» (Київ)) та Г.Грінченко (канд. іст. наук, докторант Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна). У 2006 р. в Сіднеї у міжнародному форумі взяла участь С.Гуркіна – наукова співробітниця Інституту історії церкви при Українському католицькому університеті (Львів).

Процес становлення усної історії як окремого напрямку наукових досліджень пройшов певні етапи й у кожній країні мав свої особливості. Першою країною, де вона отримала помітне академічне визнання, стали Сполучені Штати Америки. В 1948 р. у Колумбійському університеті створено дослідницький центр вивчення усної історії, який очолив А.Невінс, а в 1958 р. при Каліфорнійському університеті – архівний центр усних джерел⁶. Першими розробками у цій галузі там були записи біографій відомих людей – бізнесменів, політиків, ветеранів війни і т.д. з метою доповнити існуючі писемні джерела.

У Західній Європі усна історія як самостійний академічний напрям з'явилася в 1960-х рр., як складова «історії знизу», у тісній співпраці з лівими соціальними політичними рухами. Так, у Великобританії найбільш відомим її дослідником став П.Томпсон – автор книги «The Voice of the Past» (1978 р.)⁷, ініціатор створення першого спеціалізованого журналу «Oral History». Загалом для усно-історичних досліджень 1960-х рр. притаманна увага до минулого робітничого класу, боротьби за громадянські права, жіночого руху, історії емігрантів та різних, у тому числі й національних, меншин. Саме в той час з'явилися перші розробки так званої усної традиції, тобто народів і суспільств, які не мали власної писемності.

Іншою країною, де усна історія отримала потужний поштовх до розвитку, у 1960-х рр. стала Італія. Перші кроки в цьому напрямі було зроблено місцевими центрами вивчення руху Опору у роки Другої світової війни, тобто в дослідженнях таких історичних подій, які за своєю природою не залишали після себе достатньої документальної джерельної бази, але були надзвичайно важливі для трансформації національної самосвідомості після війни. Усна історія в Італії розвивалася поза стінами університетів саме як минуле робітничого класу не з точки зору політичних процесів та партій, а з точки зору його культури, способу життя і самовиразу. «Класиками» цього методу, найбільш відомими поза межами Італії, вважаються вчені Л.Пассеріні й А.Портеллі⁸.

Трохи пізніше напрям усної історії почав розвиватися в Німеччині, де її пізні становлення, безумовно, було пов'язане з травматичним досвідом нацистської диктатури. Всі спогади про період 1930–1940-х рр. були достатньо болісними та проблематичними для покоління наступних десятиліть. Навіть вважалося, що документи, які стосувалися того часу, були менш небезпечні, ніж пам'ять покоління, котре співіснувало з націонал-соціалізмом і брало участь у його злочинах. Тільки на початку 1980-х рр. у Німеччині виникає такий напрям, як «історія повсякденності» (*Alltagsgeschichte*), з характерним для нього інтересом до суб'єктивного сприйняття людей, їх культури й живого досвіду. З'являється й інтерес до усної історії. Найбільш відомі німецькі дослідники цього напрямку – Л.Нітхаммер та О. фон Платто⁹.

У Франції домінування школи «Анналів», що встановилося після війни, тривалий час «перешкоджало» появі усної історії. Там набули популярності інші історико-антропологічні підходи: історія ментальності, ідей, мікроісторія тощо. Очевидно, з цієї причини в франкомовній літературі відповідний імпульс пішов із периферії: географічно – з Бельгії, у дисциплінарному відношенні – із соціології. Загалом метод усної історії вже декілька десятиліть найбільш успішно застосовується зарубіжними вченими в першу чергу у дослідженні таких тем, про які недостатньо відомостей, або вони повністю відсутні в традиційних писемних джерелах. Це політична, соціальна історія повсякденного життя останніх десятиліть, антропологічні дослідження, минуле суспільств, які не володіють писемністю, тощо. Усно-історичні розробки останнього часу свідчать, що вони важливі не лише з точки зору пошуку історичної правди або засобу політичної діяльності, а й як цінне джерело інформації про шляхи формування соціальної пам'яті¹⁰.

Особливістю розвитку цього напрямку історичних досліджень в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, стала розробка тематики, яка звичайно замовчувалася офіційною радянською історіографією. Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені одній із найбільш трагічних подій в історії України ХХ ст. – голодомору 1932–1933 рр. Серед десятків публікацій спогадів про нього саме як усно-історичне дослідження позиціонувала себе праця американського вченого В.Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.» (1999 р.)¹¹. У цій книзі представлено результати масштабного проекту, здійсненого в 1993–1995 рр., під час якого було зібрано оповіді понад 400 сільських мешканців Центральної та Східної України, котрі пережили катастрофічний процес колективізації й голодомор. Наступне видання у вітчизняній усній історії присвячене гендерній тематикі, яка також перебувала на периферії радянської історіографії. В збірнику «Усна жіноча історія. Повернення» (2003 р.)¹², створеному співробітниками центру «Спадщина», подано розповіді жінок із різних регіонів України вікової категорії 70–90 років, які пережили кризові суспільно-політичні ситуації в радянський і перехідний періоди. Два видання присвячено ще одній малодослідженій темі – феномену примусового використання праці мільйонів наших співвітчизників у нацистській Німеччині. Збірник «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів» (2004 р.)¹³, на відміну від попередньо названих праць, – це цілком авторський проект, задуманий та здійснений від початку й до кінця Г.Грінченко. Усні історії, що увійшли до даного збірника, були записані впродовж 2003 р. Оповідачі – колишні примусові робітники, а нині члени Харківського міського товариства жертв нацизму. До збірника «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів» (2006 р.) увійшли епістолярії воєнного часу, автобіографічні рукописи колишніх примусових робітників й їх усні оповіді, записані впродовж 2003–2005 рр. співробітниками Інституту історії України НАНУ і Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»¹⁴.

В сучасній Україні дослідження, які використовують методи усної історії, переважно зосереджені у вищих навчальних закладах. Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті (Львів) одним із перших почав використовувати дану методикку й з 1992 р. розробляє дослідницький та архівно-музейний проект під назвою «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр.». Ця ініціатива зосереджується на систематичному зборі й критичному аналізі усних свідчень про релігійне життя греко-католиків в підпіллі. На цей час архів інституту нараховує понад 1800 інтерв'ю і відповідно оформлено в ньому близько 1750 персональних справ. Кожна з них зберігається в окремій теці, яка вміщує всю паперову документацію щодо змісту та обробки даного інтерв'ю. Звуковий архів опитувань складається з 3040 касет, документальний – включає близько 4000 копій із державних архівних установ, особистих документів громадян, близько 5000 фотографій. На основі зібраного під час опитування матеріалу створено постійну виставку «Катакомбна церква»¹⁵. На сьогоднішній день Інститут історії церкви має найбільший досвід і найкращу матеріальну базу, апробовану методикку збору, збереження й документального оформлення усних свідчень.

Інститут історичних досліджень, створений у 1992 р. для реформування викладання історії в Львівському національному університеті ім. І.Франка, одним із напрямів своєї діяльності вбачає впровадження нових методик творчих розробок, у тому числі й усної історії. З 1996 р. інститут регулярно видає свій науковий журнал «Україна модерна», в якому публікуються статті, розвідки, рецензії вітчизняних і зарубіжних учених з історії України та Центрально-Східної Європи нової й новітньої доби. Останній номер цього видання (№11, 2007) присвячено усній історії. З кінця 1990-х рр. інститутом реалізовано низку дослідницьких проектів, в яких використовувалася подібна методика¹⁶.

У рамках наукової діяльності викладачів та аспірантів, студентської практики проводяться дослідження з використанням методики усної історії у галузі журналістики, соціології, етнології, музейної справи в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Львівському національному університеті ім. І.Франка, Уманському державному педагогічному університеті ім. П.Ти-

чини, Українському католицькому університеті. У національному університеті «Києво-Могилянська академія» організовано збір усних джерел при кафедрі історії, в чому беруть участь як викладачі, так і студенти. Зокрема протягом трьох років було реалізовано проект із дослідження голодомору 1932–1933 рр. і, як результат, видано тритомник «Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив» за редакцією Ю.Мицика¹⁷. На даний час триває проект з дослідження радянського повсякдення, а у планах – «Соціально-культурні наслідки Другої світової війни для України».

У Запорізькому національному університеті у рамках археографічних експедицій наукового товариства ім. Я.П.Новицького та Східного інституту українознавства ім. Ковальських організовано етнолокальні дослідження болгарських поселень в Україні, татарського населення Кримського півострова із застосуванням методів усної історії.

В Одеському національному університеті ім. І.Мечникова при кафедрі археології й етнології проводиться низка етнографічних проектів з використанням методики біографічного інтерв'ю: «Буджак: історія та культура XIX – початок ХХІ століття», «Формування й розвиток спільноти російських старообрядців на Дунаї: кінець XVIII – початок ХХІ століття» (керівники груп *О.Пригарін, О.Ганчев, Г.Захарченко*). Під час експедицій у рамках цих проектів науковці збирали унікальний емпіричний матеріал з усної історії ХХ ст.

У Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.Сковороди групою аспірантів з 2003 р. організовано усні опитування мешканців однойменного району на предмет дослідження побутових умов життя сільського населення даної території в 1920–1940-х рр. З 2005 р. у цьому вузі при кафедрі історії та культури України діє навчально-науковий Центр усної історії, робота якого пов'язана з такими напрямками: нагромадження, обробка і введення в обіг відповідних джерел, створення електронних інформаційних ресурсів для роботи з аудіо- й відеозаписами інтерв'ю тощо. У Полтавському державному педагогічному університеті ім. В.Г.Короленка з 2003 р. при кафедрі історії України виконується два дослідницьких проекти: «Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів Полтавщини» і «Мешканці Полтавщини – в'язні нацистських концтаборів». У рамках студентської практики проводяться записи усних історій колишніх жертв нацистських переслідувань.

На сьогоднішній день в Україні завершено або завершується низка загальнодержавних та міжнародних проектів з усної історії. У 2001–2002 рр. за підтримки Мережевої жіночої програми спільно з фондом «Сорос–Киргизстан» проходив міжнародний проект «Усна жіноча історія», в якому взяли участь 20 дослідниць із Вірменії, Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Монголії, Таджикистану, Узбекистану, України (Г.Дацюк і Н.Самуляк). Улітку 2002 р. учасниці проекту знову зустрілися на Іссик-Кулі (Киргизстан) для презентації та обговорення проведеної дослідницької роботи. Тоді й було підтримано український проект «Історіографія жінок радянського та перехідного періодів у контексті кризових ситуацій», координатором якого стала Г.Дацюк. Як результат цього міжнародного проекту з'явилося двотомне видання «Устная женская история. Гендерные исследования» за редакцією А.Пето¹⁸, де було представлено й усні історії українок¹⁹, та українське видання «Усна жіноча історія. Повернення», про яке йшлося²⁰. Зараз Український жіночий фонд підтримує новий проект центру «Спадщина» – «Історія однієї фотографії», що має на меті візуалізацію досвіду жінок з використанням методу біографічного інтерв'ю. Проект здійснюється спільно з Інститутом журналістики й передбачає публікацію досліджень у 2007 р.

У 2005–2006 рр. з ініціативи Німецького федерального фонду «Пам'ять і майбутнє» проведено Міжнародний проект збору документальних даних про долі людей, що залучалися до рабської праці, який був зорієнтований у першу чергу на усні свідчення колишніх оstarбайтерів. У рамках цього проекту України було представлено двома організаціями – Центром освітніх ініціатив (м. Львів, керівник групи – *Т.Ланан* – канд. іст. наук, доцент ЛНУ ім. І.Франка) та Східним інститутом українознавства ім. Ковальських (м. Харків), який співпрацював з відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ (керівник цієї групи – Г.Грінченко). Всього у рамках проекту було заплановано зібрати 550 усних історій. В Україні було проведено найбільшу кількість інтерв'ю порівняно з іншими державами – учасницями проекту – 80. У 2003–2006 р. реалізовано великий проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок». Це дослідження виконувалося в Інституті народознавства НАНУ за підтримки Канадського інституту українських студій (керівник проекту – *О.Кісь* – канд. іст. наук, наукова співробітниця ІН НАНУ). У межах проекту було записано близько 30 біографічних інтерв'ю з жінками старшого віку в Львові, Харкові й Сімферополі, а також здійснено міждисциплінарний аналіз їх автобіографій. Інший дослідницький проект, що виконується в Інституті народознавства НАНУ, спрямований на вивчення проблем соціально-культурної адаптації українців, яких у повоєнні роки було примусово переселено з території Польщі на західноукраїнські землі (керівник проекту – *Г.Виноградська* – мол. наук. співробітниця ІН НАНУ). Складну і суперечливу історію УПА вивчає методами усної історії ще один науковець з Інституту народознавства НАН України – *Є.Луцько*.

До 2007 р. в Україні триває міжнародний проект «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау», завданням якого є проведення інтерв'ю та написання біографій жителів України, які перебували в роки Другої світової війни у ньому. У рамках даного проекту в Україні діє 7 робочих груп: у Львові, Вінниці, Києві, Переяславі-Хмельницькому, Сімферополі, Полтаві й Харкові. Особливістю останнього є його педагогічне спрямування поряд з чіткими практичними науковими цілями. Адже учасниками робочих груп є студенти й школярі. На сьогоднішній день підготовлено 60 біографій в'язнів, на основі зібраного матеріалу заплановано створення виставки, яка буде демонструватися в Німеччині й Україні. Педагогічне та наукове спрямування мала й польова школа для

студентів на тему «Голокост очима росіян, українців і кримських татар на прикладі сіл Кримсько-го півострова» (керівник – *Т.Величко* – аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАНУ), яку проводив улітку 2006 р. Український центр вивчення голокосту (Київ). За два тижні роботи школи було зібрано близько 40 інтерв'ю з мешканцями сіл Степового Криму.

Методи проведення біографічних і тематичних інтерв'ю широко використовують у своїх дослідженнях соціологи, етнологи й фольклористи, музейні працівники під час збору матеріалів для поповнення фондів колекцій. На важливості запису та збереження опитувань очевидців наголошують й архівні працівники в публікаціях фахового журналу «Архіви України»²¹. Маємо сподівання, що фахівці інших гуманітарних спеціальностей також приєднаються до когорти прихильників «живої історії».

Перелічених фактів, мабуть, достатньо, щоб побачити географію і різноманітність тематики усно-історичних досліджень в Україні сьогодні, зрозуміти нагальну необхідність для спеціалістів з цієї галузі обміну думками, фахової допомоги, просто адекватної аудиторії для оприлюднення отриманих результатів своїх розробок. На шляху інституціоналізації усної історії в Україні можна назвати такі етапи. Перше знайомство вітчизняних науковців з її методами відбулося у 1994 р. в Львові, де проходила міжнародна конференція «Методологія та методи усної історії – життєві оповіді у соціологічних дослідженнях», в якій взяли участь 64 вчені із 17 країн. У червні 2005 р. на VI конгресі Міжнародної асоціації українців у Донецьку вже діяла окрема секція «Усна історія: особливості й перспективи розвитку в Україні» (організатор та керівник секції – *О.Кісь*). В її роботі взяли участь як молоді, так і досвідчені вчені з України та Канади. Вони не лише представили результати власних досліджень, а й обговорили переваги та обмеження використання методів усної історії в українознавчих студіях. Дискусія точилася довкола критеріїв вибору і способів застосування різних технік інтерв'ю, проблеми надійності особистих свідчень як історичного джерела, взаємозв'язку між індивідуальною й колективною пам'яттю, а також торкнулася питань трансформації історичної, етнічної, гендерної, релігійної та інших ідентичностей під впливом історичного досвіду.

В лютому 2006 р. у Львові в Інституті історії церкви відбувся навчально-методичний семінар проекту «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау», на якому, окрім учасників і керівників робочих груп, були присутні також фахівці з усної історії України та Німеччини. Рівень дискусій, які точилися на цьому семінарі, коло тем, які потребували обговорення, перейшли далеко за межі локального проекту й засвідчили нагальну необхідність у співпраці та регулярних контактах для науковців, які займаються усною історією. Семінари з цієї дисципліни, які відбулися в травні 2006 р. у Переяславі-Хмельницькому і Львові, зібрали не тільки істориків, а й соціологів, етнологів, фольклористів та музеєзнавців. Згаданий метод успішно застосовується вітчизняними науковцями для суто позитивістських досліджень таких подій та явищ, як голодомор в Україні 1932–1933 рр., повсякденне життя сільського населення в 1920–1940 рр., примусова праця оstarбайтерів у нацистській Німеччині, голокост, історія підпілля УГКЦ, життя українських емігрантів у Канаді тощо. Але ще вагоміші результати методики усної історії продемонструвала для таких складних соціально-гуманітарних досліджень, як-от: проблема ідентичностей – історичних, етнонаціональних, гендерних, соціальних тощо. Обмін думками між фахівцями різних гуманітарних дисциплін відбувався навколо питань достовірності усних свідчень, проблеми рекрутування респондентів і репрезентативності вибірки, методики проведення інтерв'ю, етичних моментів спілкування інтерв'юера з оповідачем, правових аспектів використання отриманих матеріалів, проблеми запису, атрибуції й інтерпретації опитувань, створення електронних інформаційних ресурсів та спеціального програмного забезпечення для роботи з джерелами усного походження. Співпраця між науковцями з різних міст України, які послуговуються методами усної історії, розпочата на цих семінарах, тривала і після їх завершення, довела необхідність створення формального об'єднання, яке б допомагало презентувати цей напрям в Україні. Тому цілком логічно, що наприкінці жовтня 2006 р. учасниками міжнародної конференції у Харкові було оголошено про намір створити Українську асоціацію усної історії. На конференції було обрано голову асоціації – *Г.Грінченко* – й членів її правління – *Т.Величко* (Сімферополь), *Ю.Волошина* – д-ра іст. наук, доцента Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, *О.Кісь*, *Т.Нагайка* – керівника навчально-наукового центру усної історії при Переяславі-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.Сковороди, *Н.Суреву* – канд. іст. наук, доцента Запорізького національного університету, *Т.Пастушенко* – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ (Київ).

Мету діяльності асоціації її організатори вбачають в об'єднанні фахівців різних соціально-гуманітарних дисциплін, які поділяють принципи усної історії та застосовують відповідні методи у своїй дослідницькій діяльності; у забезпеченні обігу фахової інформації й обміну інформаційними ресурсами; у сприянні науковим розробкам різного рівня в рамках усної історії; у підтримці високого теоретико-методологічного рівня творчих дискусій; у допомозі при публікації праць і матеріалів з нового напрямку (рецензії, рекомендації, редагування); у розвитку освіти в ділянці усної історії.

Запрошуємо до співпраці всіх фахівців соціально-гуманітарних дисциплін. Сайт асоціації: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html, електронна адреса: info.uoha@gmail.com

¹ *Том Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – Москва, 2000. – С.283.

² Цит. за: *Кісь О.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – №11. – 2007.

³ Oral History Association <http://omega.dickinson.edu/organizations/oha/>.

⁴ Institute for Oral History, Baylor University, Texas. http://www.baylor.edu/oral_history/

⁵ *Кісь О.* Назв. праця.

⁶ Хрестоматія по усній історії. – Санкт-Петербург, 2003. – С.6–7.

- ⁷ Томпсон П. Голос прошлого: Устная история / Пер. с англ. – Москва, 2003.
- ⁸ Passerini L. Fascism in Popular Memory. – Cambridge, 1987; Portelli A. The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue. – Madison, 1997.
- ⁹ Niethammer L., von Plato A. «Wir kriegen jetzt andere Zeiten»: Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern – Berlin; Bonn, 1985. – Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet; Bd.3.
- ¹⁰ Тош Д. Указ. соч. – С.272.
- ¹¹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. – К., 1999. – 559 с.
- ¹² Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. – К., 2003. – 372 с.
- ¹³ Невигадає. Усні історії оstarбайтерів. – Х., 2004. – 236 с.
- ¹⁴ «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006. – 542с.
- ¹⁵ Інститут історії церкви. 1992–2002. – Л., 2002.
- ¹⁶ <http://www.franko.lviv.ua/institutes/instituteu.html>
- ¹⁷ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – Т.1. – К., 2003. – 296 с.; Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – Т.2. – К., 2004. – 443 с.
- ¹⁸ Женская устная история. Гендерные исследования. – Ч.І. – Бишкек, 2004. – 304 с.; Устная женская история. Возвращение. – К., 2003. – 124 с. (Скорочений варіант українського видання російською мовою, що представляє досвід 29 жінок).
- ¹⁹ Женская устная история. Гендерные исследования. Ч.ІІ. – Бишкек, 2005. – С.223–242.
- ²⁰ Усна жіноча історія. Повернення.
- ²¹ Архіви України. – 2005. – №1–3. – С.450–513.

В.М.Тимченко (Київ)

XV ТУРЕЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ КОНГРЕС

11–15 вересня 2006 р. в Анкарі відбувся найбільший представницький форум турецької науки – XV історичний конгрес, на відкритті якого виступив прем'єр-міністр Туреччини *Р.Т.Ердоган*, а патрунував конгрес президент країни *А.Н.Сезер*. Організаційний комітет очолював *Й.Халачоглу* (кримський татарин за національністю) – голова Турецького історичного товариства, головного організатора форуму.

У роботі конгресу взяли участь 310 учених (з них близько 200 – з Туреччини). Серед іноземців найбільше дослідників представляли Росію. Свої доповіді заявили також науковці із Сирії, Азербайджану, Болгарії, Македонії, Сербії, Чорногорії, Угорщини, Японії, Грузії, Ірану, Китаю, США, Узбекистану, Північного Кіпру, Франції, Ізраїлю, Єгипту, Румунії, Алжиру, Австрії, Англії, Німеччини, Казахстану, Киргизстану, Туркменістану, Греції, Індії, Південної Кореї, Йорданії, Польщі, Албанії, Іспанії, Косового, Словаччини, Нідерландів, України.

Виступи на форумі розподілялися за наступними секціями: давньоанатолійських цивілізацій, історії Середньої Азії й Кавказу, історії Сельджуцької держави і князівств сельджуцького періоду, османської історії, Першої світової війни, Атаюрка та історії Турецької Республіки. Найбільше дослідників представляли секцію османської історії, яка поділялася на чотири підсекції. У секції давньоанатолійських цивілізацій доповіді були присвячені культурам давніх суспільств Анатолії, зокрема початку її середина бронзового віку, районам Арарату, Ерзуруму і Коньї. В секції Середньої Азії та Кавказу йшлося про культуру племен скіфів, гунів, блакитних тюрків, жуаней, аварів та інших кочовиків. У секції історії Сельджуцької держави та князівств сельджуцького періоду в багатьох виступах йшлося про Візантію і її взаємини з турками-мусульманами. У секції османської історії більшість доповідей являли собою результати обробки певних документів із різних архівів і бібліотек. У секції Атаюрка та історії Турецької Республіки значну кількість виступів було присвячено міжнародним відносинам країни. Доповіді на секції Першої світової війни відзначались надзвичайно широким географічним діапазоном.

Українська делегація складалася з чотирьох осіб, три з яких представляли Бахчисарайський історико-культурний заповідник: директор палацу-музею «Хан-сарай» *С.Ебубекіров* із виступом на тему «Нації, племена й роди Кримського півострова, їх відносини та інтеграційні процеси (1443–1944 рр.)», заступник директора з наукової роботи *О.Гайворонський* із доповіддю «Сельджуцький спадок у Криму: «Дводраконний рельєф у Бахчисарайському ханському палаці» (не приїхав, надіслав тези), завідувача відділом археології середньовічного міста *А.Ібрагімова* з виступом з археології ханського палацу, а також *В.Тимченко* – аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії НАНУ з доповіддю «Написи околиць Бахчисараю: в передмісті Салачи на кладовищі Газі Мансур (XV – початок XX ст.)».

На конгресі було репрезентовано весь цвіт історичної науки Туреччини: *О.Аслан-ана* з виступом «Портрети, які пов'язані з Ахметом Ресмі Ефенді, берлінським послом султана Мустафи III»; біографіст *І.Парлатир* із доповіддю «Твори з історичної тематики серед рукописів, які зберігаються у бібліотеці Угорської академії наук»; директор музею «Палац Топкапи» *І.Ортайли* (за національністю кримський татарин) заявив виступ на тему «Судові повідомлення й вирoki, які зберігаються в архіві Палацу Топкапи; автор підручника з османської мови *Й.Курт* із доповіддю «Боротьба за володіння у Чукуріві»; *Т.Байкара* заявив виступ на тему «Питання води в сельджуцьких містах Туреччини»; дослідники історії тюркських народів *Р.Генч* із доповіддю «Грегоріанські кпички та їх звичаї» й *Х.Кирилли* з виступом «Герці в Румелії в кінці XVIII – на початку XIX ст. та твір Ченгіз Мегмед Гірая»; дослідник давньоанатолійських цивілізацій *Т.Тархан* із доповіддю «Чер-

вони стрічки (абзаци – *В.Т.*) давньої Анатолії»; археолог *А.Іозфират* підготувала виступ на тему «Кургани Арарату»; знавець османського чиновницького тайнопису «Сійакат» *Б.Йаман* заявив доповідь на тему «Митці палацу: османська організація «Ехл-і Хіреф» у XVIII ст.».

Серед іноземних дослідників турецької історії, які взяли участь у форумі, слід назвати класика японської османістики *Х.Одака*, котрий виступав із доповіддю «Дослідження про торговельні перевезення через Чорне море за торговельним трактатом 1783 року між Росією й Туреччиною». Цей виступ був єдиним на конгресі, де йшлося про зв'язки Османської імперії з Україною. *Х.Одака* зробив висновок, що даний трактат був першим поворотом Туреччини до європеїзації.

Широко було представлено грузинську делегацію на чолі з класиком османістики *М.Сванідзе* з виступом на тему «Османсько-іранський мир 1612 р. та Грузія». Разом із ним на конгрес приїхали двоє молодих дослідників, один із яких – *М.Махарадзе*, – виступив із доповіддю «Походи османців до Грузії в другій половині XV ст.».

Єгипетську делегацію було репрезентовано двома вченими: *А.А.Абдулхазизом* («Архітектурна діяльність у період єгипетського намісника Алі-паші й мистецькі впливи зі Стамбула») й *М.Ессаєдом*, який виступив із доповіддю «Єгипет за «Описом подорожі» Евлії Челебі» – середньовічного турецького подорожнього, відомого своїми описами території України.

Конгрес було добре організовано – доповідачі пройшли конкурсний відбір, в якому значна кількість резюме була відхилена оргкомітетом (у тому числі з України), як такі, що не відповідають науковому рівню форуму.

До суттєвої вади української делегації слід віднести те, що майже всі її члени представляли Бахчисарай – або за доповідями, або за місцем роботи: з чотирьох повідомлень три присвячувалися його історії, з чотирьох учасників – троє працюють у міському історико-культурному заповіднику.

В.М.Матях (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.С.СТЕПАНКОВА

Доктор історичних наук, професор Валерій Степанович Степанков добре знааний у науковому світі як фахівець з української історії доби середньовіччя – раннього нового часу, творчий доробок якого має не лише високий рейтинг серед науковців, а й гідно поцінований державою. Однак, очевидно, не багатьом відомо те, що шлях його до визнання був доволі непростим. Він входив у велику науку у той час, коли завершувалася так звана «хрущовська відлига», а на зміну їй приходила чергова хвиля деукраїнізації, коли в історіографії свідомо насаджувалася практика переорієнтації уваги вчених на дослідження сюжетів новітньої історії та історії державно-ідеологічних інституцій, а працювати в періодах більш віддалених вважалося неprestижним.

Народився В.С.Степанков у селищі Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 18 вересня 1947 р. Дитинство майбутнього вченого, становлення його як особистості та формування засад світогляду припали на нелегкий повсенний час, коли країна, переживши жахи Другої світової війни, поступово входила в мирний темп життя.

Невідомо, як би склався життєвий шлях В.С.Степанкова, якби на порозі дорослого життя при виборі майбутньої професії перевагу перед гуманітарними дисциплінами все ж таки було надано математичним наукам, здібності до яких яскраво проявилися в шкільні роки. Однак вибір було зроблено, і влітку 1965 р., після закінчення середньої школи, він подає документи на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Опустимо ряд деталей і лише зазначимо, що до лав студентів юнака було зараховано тільки навесні наступного, 1966, року.

Здібності до самостійної наукової роботи В.С.Степанков виявив доволі рано. Фактично вже на другому курсі визначилося й коло його наукових інтересів, коли темою свого дослідження він обрав історію Поділля в роки Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Зауважимо, що до сьогоднішнього дня проблематика, пов'язана із революційними подіями середини XVII ст. в Україні залишається домінуючою в науковій діяльності вченого.

У серпні 1969 р. В.С.Степанков розпочав свій трудовий шлях як учитель історії в Сергієвській восьмирічній школі Путильського району Чернівецької області. 1970 р. його запрошують на посаду асистента кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педінституту. Із цього часу з цим ушлявленням добрими традиціями вузом (незначна перерва у викладацькій роботі була викликана службою у збройних силах) пов'язане все його подальше життя. Із роками вдосконалюється його майстерність як викладача. Він успішно опанував курс «Нова й новітня історія країн Азії та Африки», увів до навчальних програм спецкурси «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни українського народу» (1976 р.) та «Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу на Хмельниччині» (1979 р.), на початку 2000-х рр. розробив і викладає лекційні курси «Методика викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах», «Проблеми

української революції XVII ст.», спецкурс «Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і впливи геополітичного фактору».

У 1977 р. В.С.Степанкова було обрано на посаду старшого викладача, а у січні 1985 р. – доцентом кафедри загальної історії. У 1992 р. він обирається професором кафедри історії України, у 1995 р. отримує звання професора, з червня 1999 р. по серпень 2006 р. обіймає посаду завідувача кафедри всесвітньої історії, із серпня 2006 року – професор кафедри.

Як викладач і наставник молодого покоління, В.С.Степанков відкрив шлях у велику науку багатьом здібним студентам. Його колишні учні стали викладачами Кам'янець-Подільського державного університету та інших вузів України, успішно працюють на наукових посадах в Інституті історії України НАНУ, в архівній та музейній системах. Під його керівництвом підготували і захистили кандидатські дисертації три випускники аспірантури Кам'янець-Подільського університету. Визнанням внеску В.С.Степанкова у виховання студентської молоді стало відзначення його Почесними грамотами Міністерства освіти України (1978, 1986 та 2002 рр.), нагородження знаком «Відмінник освіти України» (1998), занесення на обласну Дошку Пошани «Кращі люди Хмельниччини» (1999 та 2002 рр.), присвоєння звання «Заслужений працівник народної освіти України».

Паралельно з діяльністю у навчально-виховній сфері В.С.Степанков проводить інтенсивну наукову роботу, хист до якої виявив ще у студентські роки. Пріоритетами його наукових студювань стали соціальні та національно-визвольні рухи в Україні в середині – другій половині XVII ст.; боротьба українського народу проти іноземних експансій; українсько-російські та українсько-польські взаємовідносини раннього нового часу; комплекс проблем, пов'язаних із Українського національною революцією XVII ст. та становленням Української ранньомодерної держави тощо.

Восени 1970 р. В.С.Степанков розпочав роботу над кандидатською дисертацією, присвяченою соціальній боротьбі на Правобережній Україні в роки Національно-визвольної війни. Його науковим керівником-консультантом стала канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР О.М.Апанович. Однак 1972 р. вніс суттєві корективи в життєві долі не лише самої Олени Михайлівни, а і її учня. Принаймні, час від моменту закінчення роботи над рукописом до його захисту значно затягнувся – дисертацію було захищено в спеціалізованій ученій раді при Дніпропетровському університеті лише в травні 1980 р.

Водночас із підготовкою кандидатської дисертації молодий учений збирає матеріали для теми монографічного дослідження, яке хронологічно мало продовжити попередню роботу. У 1982 р. він завершив написання монографії на матеріалах дисертаційної розробки, однак побачити світ їй довелося (після численних доопрацювань згідно з редакційними висновками та суттєвого скорочення обсягу) лише 1991 р. Під назвою «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави» праця вийшла друком у львівському видавництві «Світ».

Із 1987 р. учений почав працювати над докторською дисертацією, присвяченою проблемі соціально-політичної боротьби та національно-визвольного руху на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. Водночас він приділяє значну увагу дослідженню конкретно-історичних та теоретичних питань українського державотворення за доби Хмельниччини, ролі в цих процесах української козаччини, працює над науково-популярним нарисом «Богдан Хмельницький», друкує низку студій джерелознавчого та археографічного характеру, бере активну участь у великих наукових форумах.

1987 р. започатковується творча співпраця В.С.Степанкова з доктором історичних наук, завідувачем відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР В.А.Смолієм. Гіпотези та ідеї, які зароджувалися під час обміну думками та в наукових дискусіях двох неординарних учених, на початку 1990-х рр. утілилися в розробку нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст., поява якої докорінним чином змінила ситуацію в українській історіографії щодо висвітлення цілого аспекту проблем національного історичного процесу раннього нового часу. У наступні роки з-під пера науковців одна за іншою виходять такі праці, як «Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення» (К., 1993); «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (К., 1993; 2-ге вид, доопр. і доп. – К., 1995); «Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності» (К., 1994); «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (К., 1997); «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення» (К., 1999); «Богдан Хмельницький» (К., 2003). Учені також готують окремий том, присвячений революційним подіям 1648–1676 рр., для п'ятнадцяти томного видання «Україна кризь віки» (К., 1999).

Творчий доробок доктора історичних наук В.С.Степанкова (успішний захист дисертації відбувся в спеціалізованій ученій раді із захисту дисертацій при Київському національному університеті ім. Т.Шевченка у грудні 1993 р.), окрім розробки сюжетів політичної історії, позначений дослідженням питань соціальної та економічної політики гетьманських урядів; становлення державних інституцій та козацької моделі господарювання, розвитку національної свідомості українського суспільства в роки революції; формування та функціонування дипломатичної служби козацької України тощо. Ним створено галерею історичних портретів видатних особистостей української історії раннього нового часу – Б.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Виговського, П.Тетері, І.Брюховецького, Д.Нечая, Г.Гуляницького, М.Кричевського, а також серію нарисів про видатних істориків сьогодення – уродженців Подільського краю.

В.С.Степанков брав участь у написанні таких колективних праць, як «Володарі гетьманської булави» (К., 1994; 1995); «Полководці Війська Запорозького» (К., 1998); «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001); «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001); «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та націо-

нальної свідомості» (К., 2001); «Історія української культури» (Т.3. – К., 2003); «Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.» (К., 2006); «Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т.» (К., 2006–2007). Разом із Ю.А.Мициком та І.С.Стороженком учений підготував науково-популярний нарис «Сполохи козацької звитяги» (Дніпропетровськ, 1991). Його багаторічні дослідження над формуванням розвідувальної служби в Українській козацькій державі втілилися у великому нарисі до спільної з професором В.С.Сідаком праці «З історії української розвідки та контррозвідки», яка витримала два видання – у 1994 та 1995 рр., і була відзначена премією СБУ за високопрофесійне й об'єктивне висвітлення діяльності спецслужб України. Перу В.С.Степанкова також належать історіографічні студії, присвячені, зокрема, оцінці подій Української національної революції XVII ст. різними генераціями представників вітчизняної історичної думки; передмови до історичних праць, серед них – «Проблеми козацтва та його боротьба за незалежність України у творчості Любомира Винара» до редакційної ним праці «Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці» (2003).

У науковому доробку вченого (окрім уже згаданих методичних та методологічних розробок і навчальних курсів, загальна кількість яких перейшла за перший десяток) є також підручники для середньої школи та вищих навчальних закладів. Зокрема, він – один із авторів навчального посібника «Історія України», який користується значним попитом у студентсько-викладацькому середовищі.

Слід наголосити ще на одній сфері науково-дослідної діяльності В.С.Степанкова – краєзнавчій. Він є активним популяризатором історії Поділля на шпальтах районної та обласної періодики, співавтором тексту «Городок» до тому «Хмельницька область» багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» (К., 1971) та історико-краєзнавчого нарису «Буша» (Хмельницький, 1991), веде активну роботу зі збереження пам'яток минувшини.

За значний внесок у розвиток української історичної науки 1993 р. В.С.Степанкову Президією НАН України було присуджено Премію ім. М.С.Грушевського. У 2001 р. він став лауреатом Державної премії України в галузі науки й техніки. У 2003 р. відзначений Почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом. 2006 р. нагороджений знаком «За наукові досягнення» Міністерства науки та освіти України.

Високий професіоналізм, наукове сумління й принциповість, чітка громадянська позиція, вмогливість у поєднанні зі щирістю і доброзичливістю притягують до Валерія Степановича як його колеґ по науковій і педагогічній діяльності, так і студентську та аспірантську молодь. У переддень ювілею від щирого серця побажаємо йому міцного здоров'я й нових творчих перспектив!

НОВІ КНИГИ

Адміністративно-територіальний устрій України: Довідник. – К.: Укркартгеофонд, 2005. – 798 с.

Артемюк Б.

Суспільство: свобода і розвиток. – К., 2006. – 192 с.

Баженова С.

На шляху реалізму. Історія України в творчості представників «української школи» в польській літературі 40-90-х років XIX століття. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 260 с.

Барановська Н.П.

Чорнобильський лабіринт: сценарій катастрофи, факти, документи / Н.П.Барановська, Л.Б.Верестов, О.М.Грищак, А.В.Королевська. – К.: МП Леся, 2006. – 340 с.

Бібліографічний покажчик праць наукових співробітників та аспірантів Науково-дослідного інституту українознавства (2000-2006 рр.): До 15-річчя від дня засн. Ін-ту українознавства. – К.: НДІ українознавства, 2007. – 234 с.

Білокінь С.

Музей України (Збірка П.Потоцького): Дослідж., матеріали: Монографія. – К.: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Ін-т історії України НАН України, 2006. – 476 с.

Брижницька С.

Життя і слово українця для українців. Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців. За матеріалами книг вра-

жень на його могилі 1896-1925 рр.: Монографія. – К.: Задруга, 2006. – 296 с.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів. – Л., 2005. – 200 с.

Верига В.

За рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 288 с.

Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.

«Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА 1940–1950-ті роки. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.

Віднянський С.В.

Новітня історія України (2001–2006): Додаток до підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2006. – 56 с.

Волковинський В.

Революційний тероризм в Російській імперії і Україна. Друга половина XIX – початок XX ст. – К.: Старий світ, 2006. – 416 с.

Волковинський В.М., Реєнт О.П.

Україна у Кримській війні 1853-1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 211 с.

Володимир Нікольський: Бібліогр. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 36 с.

Гудь Б.

Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої по-

- ловини ХХ століття. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. – 448 с.
- Гуржівські історичні читання** (матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія). – К.: Ін-т історії України НАН України; Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2006. – 248 с.
- Гуржій О., Юсов С.**
Стецюк Катерина Ісаківна (1905–2002 рр.): Бібліографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 128 с.
- Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист:** Матеріали II Регіональної наук.-практ. конференц. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 232 с.
- Дениско Л.**
Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919). – К., 2006. – 224 с.
- Деревінський В.**
Ставлення ОУН (б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 148 с.
- Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів:** Наук.-методолог. семінар «Україна у Другій світовій війні». – Черкаси: Вертикаль, 2006. – 152 с.
- Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави:** Матеріали міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2006 р. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2006. – 280 с.
- Інститут історії України НАН України. 1936–2006.** – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 818 с.
- Історія України.** Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 33. – 414 с.
- Київ «Скарбниця документальної пам'яті»:** Зб. наук. пр. – К.: КММ, 2006. – Вип.1. – 124 с.
- Коваль Р.**
Коли кулі співали: Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного ліс. – К.; Вінниця: Держ. картографічна ф-ка, 2006. – 624 с.
- Ковальчук В.**
Діяльність ОУН(б) і заплля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2006. – Т.7. – 512 с.
- Козацька спадщина:** Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип.3. – 266 с.
- Кучеренко М.О.**
Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. – К.: Київ, 2006. – 663 с.
- Ліквідація УГКЦ (1939–1946).** Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ІІП Сергійчук, 2006. – Т.І. – 920 с.
- Ліквідація УГКЦ (1939–1946).** Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ІІП Сергійчук, 2006. – Т.ІІ. – 820 с.
- Місто Хмельницький в контексті історії України:** Матеріали наук. конф., присвяч. встановленню дати «1431 рік» датою найдавнішої згадки про Хмельницький в іст. док. – Кам'янець-Подільський; Хмельницький: Оіюм, 2006. – 440 с.
- Наукові записки:** Курасівські читання – 2005. – К.: ПІЕНД, 2006. – Вип.30; кн.1. – 391 с.
- Наукові записки:** Курасівські читання – 2005. – К.: ПІЕНД, 2006. – Вип.30; кн.2. – 469 с.
- Наукові періодичні видання України:** Довідник. – К.: Мін-во освіти і науки України, 2006. – 378 с.
- Науково-дослідний інститут українознавства:** Довідник до 15-річчя діяльності. – К.: НДІ українознавства, 2007. – 216 с.
- ОУН в 1942 році:** Документи. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 243 с.
- Подорожі до трипільської культури:** Путівник. – К.: Колдо-Ра, 2006. – 120 с.
- Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.** / О.П.Решет. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.ХІІ. – 281 с.
- Релігія і нація в суспільному житті України й світу** / Ред. Л.О.Филипович. – К.: Наук. думка, 2006. – 287 с. (проект «Наукова книга»).
- Сас П.М.**
Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 287 с.
- Сокирко О.**
Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.
- Сторінки воєнної історії України:** Зб. наук. ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.10; ч.1. – 494 с.
- Сторінки воєнної історії України:** Зб. наук. ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.10; ч.2. – 460 с.
- Тимофієнко В.І.**
Історія архітектури стародавнього світу: Підруч. для вузів. – К.: Наук. думка, 2006. – 512 с.
- Україна дипломатична:** Наук. щорічник. – К.: Планета, 2006. – Вип. VII. – 720 с.
- Український історик Сергій Заремба:** Док. та матеріали до біогр. – К.: Жнець, 2007. – 204 с.
- Український історичний збірник 2006.** – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.9. – 504 с.
- Шевчук В.**
Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий козацької держави і як літературний герой. – К.: Либідь, 2006. – 464 с.
- Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

ARTICLES

R y c h k a V. M. Composition and Structure of the Grand Princely Court of Medieval Kyiv	4
T a r a s e n k o I. Yu. Poet and Chronicler of the XVII Century Samuel Twardowski and His Works	17
L u p a d i n O. I. Social, Political and Public Activity of Dmytro Doroshenko (on the 125th Anniversary of his Birth)	36
V e d e n e e v D. V., L y s e n k o O. Ye. Military and Political Activity of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in the Light of International Humanitarian Law	46
R a f a l' s' k a T. L. (<i>Zhytomyr</i>). The «Great Terror» in the Zhytomyr Region: It's Specificity and Mechanics	66
N a k h m a n o v y c h V. R. Bukovyna Kurin' (Company) and the Mass Executions of Kyiv Jewry in the Spring of 1941: Reality and Myth	76
H e n e h a R. Ya. (<i>Lviv</i>). Participation of L'viv Students in the Opposition Movement in the Second Half of 1940s – the Beginning of 1950s	97
Y u s o v a N. M. «In the Light of Stalin's Works on Linguistics»: Actualization of Ethnogenic Research in the USSR in the Beginning of 1950s	113
B o n d a r c h u k P. M. Religious Behavior of Orthodox Believers in Ukraine: Characteristics and Tendencies of Changes (Middle 1940s – Middle 1980s)	138

HISTORIOGRAPHY. SOURCES

K o v a l e v s' k a O. O. New Approaches to the Search for Hetman Ivan Mazepa's True Likeness	152
H o n c h a r u k T. H. (<i>Odesa</i>). International Transit Trade Across the Dnipro Region Ukraine of the First Half of the XIX Century: History of Research	167
T e l' v a k V. V. (<i>Drohobych</i>). Mykhailo Hrushevs'kyi's German language «History of Ukrainian People» in the Assessment of his Contemporaries	175

REVIEW ARTICLES

K o t l i a r M. F. Manuscripts Do Not Burn... Meditation on the Book by A.A.Zimin «Slovo O Polku Igoreve»	190
Y e f i m e n k o H. H. Deductive Method in the Research on the History of Ukraine (A.V.Marchukov. Ukrainian National Movement: Ukrainian Soviet Socialistic Republic. 1920s–1930s: Aims, Methods, Results)	197
B l a n u t s a A. V., V a s c h u k D. P. Ideal Image of Polish Gentlewoman in Panegyric Literature of the Grand Duchy of Lithuania (Sarcevičienė J. Lietuvos didikės progineje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai)	207

BOOK REVIEWS

K o c h e g a r o v K. A. (<i>Moscow, Russian Federation</i>). V.V.Stanislavs'kyi. Zaporizhian Sich and Rzechpospolita. 1686–1699	209
I l' i u s h y n I. I. Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. (Galician Soviet Socialist Republic. Occupation of Eastern (Galician) Little Poland by the Red Army in 1920)	212
M o l c h a n o v V. B. I.I.Yarmoshyk. Volyn' in the XIX–XX Centuries Studies of Regional History	216
H o h u n O. S. (<i>Moscow, Russian Federation</i>), K e n t i i A. V. (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Motyka G. Ukrainська партизантка 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukrainkiej Powstańczej Armii. (Ukrainian Partisan Movement of 1942–1960. Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army)	220
P a v l o v a T. H. (<i>Kharkiv</i>). 200 Years of the V.N.Karazin National University of Kharkiv	224

CHRONICLE OF LIFE

U d o d O. A. National Seminar «Current Problems of Contemporary Scholarship on Ukrainian History and Its Integration in the School Curriculum»	226
S h v y d k y i V. P. Round Table Discussion: «Famine of 1946–1947: Retrospective View of Historians» (on the 60th Anniversary of Tragedy)	228
S k l i a r e n k o Ye. M. Preparation of a Fundamental Work «Rehabilitated by History» ..	229
P a s t u s h e n k o T. V. Towards the Formation of Ukrainian Association of Oral History....	230
T y m c h e n k o V.M. XV Turkish Historical Congress	235
M a t i a k h V. M. On the 60th Anniversary of Doctor of History, Professor V.S.Stepankov's Birth	236
New Publications	238